TIGHT BINDING BOOK

महाराष्ट्र सांवत्सरिक

अथवा

मराठी वार्षिक ज्ञानसंग्रह

इ. स. १९३५

सपादक

श्रीपाद महादेव माटे एम्. ए

शके १८५७] आवृत्ति पहिली [इ. स. १९३५

तीन

किमत १॥ रुपया

—प्रकाशक—
श्रीपाद महादेव माटे, एम्. ए
टिळकरोड, पुणे

—मुद्रक—
शंकर रामचंद्र दाते, बी ए
लोकसंग्रह छापखाना,
६२४ सदाशिव, पुणे

प्रास्ताविक

१९३५ सालचे महाराष्ट्र सांवत्सरिक आज लोकमान्याच्या पुण्यतिथीच्या दिवशी प्रसिद्ध होत आहे

सांवत्सरिकांत नेहमीची सर्व सदरे घातली आहेत कामगार मंडळाची हकीकत, हैदराबाद संस्थानातील हिंदूची माहिती, मुख्य मुख्य परिषदांचे मुख्य मुख्य ठराव ही प्रकरणे शिवाय घातली आहेत दौऱ्याचे प्रकरण व्यापक केले आहे. परदेशाच्या हकीकती वाचनात फार येतात व त्यात तिकडील मोठ्या लोकाचीं नावे अनेकदां भेटतात म्हणून अशा लोकांपैकी ज्यांची चरित्रें देता आली त्यांची दिली आहेत कौटुंबिक स्वास्थ्याची कल्पना यावी म्हणून सरकारी गणनाकोशावरून स्वतंत्र कोष्टके दिली आहेत' 'उपस्थित प्रश्न' हे गतवर्षीचें प्रकरण 'पृथ्वीप्रदक्षिणा' या नांवानें यंदा दिले असून त्यात ज्या अनेक प्रश्नामुळें त्या त्या देशातील व जगातील लोकांच्या मनात खळबळ चालू आहे त्याची विवेचनपर हकीकत अनेक मासिके, पत्रें इ वरून दिली आहे इतर विशेष मजकुराचा तपशिल अनुक्रमणिकेत आलेलाच आहे याशिवाय महाराष्ट्राचा एक सुंदर रंगीत नकाशा जोडलेला असून त्यात मुख्यत कमी प्रसिद्ध अशी स्थळें दाखविली आहेत, व सोबत सूचींत ती स्थळे कशासाठी ध्यानात ठेवावयाची हे सांगितले आहे. शेवटीं पुस्तकाचे दर्शनी पान चांगलें दिसेसे केले आहे.

नकाशा तयार करण्याचें अवघड काम श्री शंकरराव जोशी या इतिहाससंशोधकांनी केलें तसेच तो नकाशा बठविण्याचे काम श्री. गर्जे यांनी फार चांगलें केले निजामशाहीची येवढी सविस्तर हकीकत तयार करून धाडण्याचें काम श्री काशीनाथपंत वैद्य एम ए, एलएल. बी वकील हैदराबाद यांनी पत्करलें व सिद्ध केलें. त्यांच्या मित्रानींही त्यांना पुष्कळच मदत केली आहे. श्री नानासाहेब राजमाचीकर, श्री दत्तात्रय बापू रानडे, डॉ मुकुंदराव वझे, श्री दादासाहेब केतकर, श्रीनिवासराव पाटणकर व माधवराव भावे या मंडळींनी कामाला बराच हातभार लाविला मुख्य कामाचा भार मात्र श्री. मोरेश्वर सखाराम देशपांडे, व श्री वासुदेव माधव भिडे यांजवरच पडला जलदीने व बौद्धिक मेहेनतीने एकादें काम उरकावयाचे असलें म्हणजे ज्या ज्या गुणांची आवश्यकता असते ते सर्व गुण उभयतांनी प्रकट केले म्हणून मला हे सांवत्सरिक प्रसिद्ध करता येत आहे या सर्वांचा मी ऋणी आहे माझे फार दिवसाचे स्नेही श्री शंकरराव उर्फ मामासाहेब दाते यांची हरकत नसती तर त्यांनी केलेल्या साहयाचाही मी उल्लेख केला असता. ज्या लेखकांना मी काही मजकूर तयार करावयास सांगितला पण ज्याचा अन्तर्भाव मला करता आला नाही त्यांनी क्षमा करावी

हैदराबाद संस्थानासंबधी बराच मजकूर हाती आल्यामुळें पूर्वी एकेकदा आलेला मजकूर न छापता या नव्या मजकुरालाच जागा देणे प्रशस्त वाटले म्हणून कॉम्यूनल अॅवार्डसंबधींचा मजकूर रद्द केला.

श्रीपाद महादेव माटे

अनुक्रमणिका

चुकीची दुरुस्ती.

पान १७–गुजराथ हा ठळक शब्द पडला आहे
पान ३०–'महाराष्ट्राबाहेरील' हा ठळक शब्द चुकून पडला आहे
पान४९–'अक्कलकोटचे'मागे १० हा आकडा-हवा
पान ५०– 'सांगली' मागे ११ हा आकडा हव

नकाशांतील स्थलांची सूचि

शेजारी दिलेल्या नकाशात जी गावे दाखविली आहेत त्यातील मुख्यत अप्रसिद्ध गावी काय झाले हे त्या त्या गावापुढे दिले आहे प्रसिद्ध गावी काय झाले हे सर्वांसच माहित आहे

अर्नाळा—थो वाजीराव घेतो १७३७
अवचितगड— १७३३
अजनेरी—राघोबादादाचे वसतिग्राम १७६४
अंबे—(जोगाईचे) सिघण सेनापति खोलेश्वराचे ठिकाण
उवराखिड—शिवाजी कहारतलब खानाचा पराभव करतो १६६० फे २
कऱ्हाड—बोद्धकालीन प्रमुख शहर
कल्याण—बोद्धकालीन धर्म-क्षेत्र
कल्याणी—चालुक्याची राजधानी
केळजा—शिवाजी घेतो १६७४ एप्रिल २४
कोणेगाव—बापू गोखले व प्रतिनिधी याची लढाई १८०६ परशुरामपंत-प्रतिनिधीचा हात तुटतो
खळद-बेलसर—शिवाजीचे फत्तेखानाशी युद्ध
खेडे-बारे—शिवाजीचा वाटा १६४०
खोलापूर—सिघण सेनापति खोलेश्वराचा जन्म
गुलबुर्गा—बहामनी राज्याची पहिली राजधानी
चाकण—दक्षिणी मुसलमानानी परदेशी मुसलमानाची कत्तल केली १ ४५
चौल—(चेऊल) इ स पूर्व व्यापारी शहर
जमखडी—बाळाजी विश्वनाथाची स्वारी १७१९
जुन्नर—क्षत्रपकालीन मोठे गाव
तालिकोट—रामदेवराव व ब्राह्मणी पातशाहचा याची लढाई १५६५
तुळापूर—मुरार जगदेव-तुला १६३०
तेर—दोन हजार वर्षांपूर्वीचे व्यापार नगर
त्रिबक-(श्रीगड) मोरोपंत पिंगळे घेतो १६७०

नाशिक—क्षत्रप व शातवाहन याचे प्रमुख गाव
निजामपूर—शिवाजी लुटतो १६६१ फे
नादेड—गुरु गोविंदसिंगाची समाधी
दिडोरी—मोरोपत पिंगळे व मोगल याची लढाई १६७० आक्टो १७
देवगड—रघूजी भोसले घेतो १७३७
पद्मपूर—भवभूति कवीचा गाव
पन्हाळा—शिलाहाराची राजधानी
पवनी—रघूजी भोसले सर करितो १७३६
पाचाड—राजमाता जिजाबाईचा मृत्यू १६७४ जून १७
पाटण—भास्कराचार्याचा मूळ गाव
पाली—ओरंग०पुत्र अकबर छ मभाजीकडे येतो १६८१ मे
पुणे—राष्ट्रकूट कालीन प्रातस्थल शके ११००
पुरंदर—मुरारबाजी युद्ध, छत्र संभाजी व सवाई माधवराव याचे जन्म-स्थान
पेण—शिवाजी मोगलाचा खजिना लुटतो, पार्वतीबाई पेशवे याचे माहेर
पेमगिरी—शहाजी निजामशाहीचे पुनरुज्जीवन करितो १६३२
पोलादपूर—शिवाजीच्या सैन्याचा तळ १६५९
फलटण—बदामी चालुक्याचे प्रसिद्ध नगर.
फोंडा—शिवाजीची स्वारी १६७५
बऱ्हाणपूर—निजामउल्मुल्क मृत्यू १७४८ मे २१
बसनूर—शिवाजीची आरमारी स्वारी
बीड—मोगल-शहाजी युद्ध
बीरवाडी—थो बाजीराव हबशापासून घेतो १७३३
भगवतगड—बावडेकर बाधतात १७०१
भुलेश्वर—दौलतमंगळ—पुणे प्राताचे मुख्य ठिकाण १६२०
भातवडी—निजामशहाचे मोगल व अदिलशहा याबरोबर युद्ध शहाजीचा पहिला पराक्रम १६२४

भाम–नागपूरकर भोसले याचा मूळ गाव
भादक–वाकाटक व सोमवशी याची राजधानी
माहुली किल्ला–शहाजी–मोगल युद्ध १६३६
माहुली–(सातारा) छ शाहू व प्र परशुराम त्रिबक याची समाधी
मगळवेढे–कळचुर्य घराण्याची पहिली राजधानी
रहिमतपूर–रणदुल्लाखान कबर १६४३
रामनगर–शिवाजीची स्वारी १६७२
रोहिडा–शिवाजी परत घेतो १६७० जून २४
लातूर–राष्टकूटाचा मूळ गाव
वडू–छत्र सभाजीराजे–समाधि १६८९
वर्धनगड–शिवाजीचा उन्हाळ्यातील मुक्काम १६६१ आक्टो नोव्हे
वासोटा–शिवाजीने घेतला जुले ६–१६६०
वेलूर–शिवाजीची स्वारी १६७८
वैराटगड–महार मडळी मोगलापासून घेऊन शाहूस देतात १७१०
शिरवळ–राष्ट्रकूटकालीन. तालुक्याचे ठिकाण
साते–नानासाहेब पेशवे जन्म १७२१ डिसे १२
साल्हेरमुल्हेर–मोरोपत पिगळे घेतात १६७०
सोनोरी–मल्हारगड –पानसे बाधतात १७७५
सपगाव–शिवाजी लुटतो १६७४ मार्च २२
सिधदुर्ग–शिवलका १६६४ मध्ये छत्रपती शिवाजीने बाधली
सिहगड–शिवाजीने प्रथम घेतला १६४७
हिवरे–सखारामपत बोकील याचे मूळगाव

चरित्रें

१ ॲट्ली, मेजर, क्लीमेंट आर —वय ५२ ऑक्सफोर्ड येथे शिक्षण वकील महायुद्धात भाग घेतला १९२२ पासून पार्लमेंटमध्ये मजूर पक्षाचा सभासद मजूरपक्षाचे प्रधानकीत युद्ध-मडळाचा चिटणीस, १९२४ हिंदुस्थानात पाठविलेल्या कमिशनचा सभासद १९२९–३० पोस्टमास्तर जनरल मजूर पक्षाचा पुढारी असूनहि १९३१ त निवडून आला

२ अमेरी, नेक नामदार, लिओपोल्ड एस् –वय ६२ ऑक्सफोर्डच्या एका कॉलेजचा फेलो १८९७ टाईम्स सपादक-कचेरी-पत्रपाडित्य १८९९-१९०९ कायदेपाडित्य १९०२ पार्लमेंटरी अडर सेक्रेटरी फॉर कॉलनीज बर्मिंगहॅमसाठी पार्लमेंटचा सभासद १९११–१८, युद्धमडळाचा सहचिटणीस १९१७, नौकानयन खात्याचा खजिनदार नौकानयन खात्याचा मत्री, वसाहतमत्री १९२४–२९

३ ॲनन्झिओ, गॅब्रिएल ' डी ' –वय ७२ इटलीचा प्रमुख कवि, कादबरीकार, नाटककार कादबऱ्या व नाटके एकदम १९११ मध्ये पुढे आली व लोकप्रिय झाली त्याच्या तेजस्वी व्याख्यानाचा सर्व इटलीवर परिणाम होऊन लोक युद्धात पडण्यास अधिक उत्सुक झाले, १९१५ व्हिएन्ना येथे विमानदल घेऊन गेला १९१८ व्हर्सेल्सच्या तहातील दोस्तराष्ट्राच्या धोरणाचा निषेध केला प्रिन्स ऑफ मॉन्टे नेव्होसो १९२४

४ अल्फान्सो, स्पेनचा माजी राजा –वय ४९ जन्मत च राजा एका जर्मन राजकन्येशी लग्न १९०६ मोठ्या उत्साहाने व जोमाने राज्य केले नेहमी इग्लडचा प्रवास करी युद्धातले कैदी कोठे आहेत त्याचा तलास लावण्यासाठी एक अधिकारीमडळ निर्माण केले ऑक्सफोर्डची सन्मान्य पदवी १९२६ त मिळाली व तेथे स्पॅनिश शिकविण्याची शाखा सुरू झाली ब्रिटिश आरमाराचा फील्ड मार्शल म्हणून काम केले लोकसत्ताकाची स्थापना होताच राज्यपद सोडले व सर्व कुटुबासह स्पेन सोडले १९३१ त्याच्या मोठ्या मुलाने राजघराण्यातली मुलगी न पाहता एका सामान्य मुलीशी लग्न केले दुसरा १९ वर्षाचा मुलगा आस्ट्रियात मोटारचा अपघात होऊन मेला १९३४

५ अलेन्बी, फील्ड मार्शल —वय ७३ सॅन्ढर्स्ट कॉलेजात शिक्षण बेचुआनालड १८८४-८५, झुलू लड १८८८, आणि दक्षिण अफ्रिका १८८८ ते १९०२, या तीन लढायातून शिपाईगिरी केली घोडदळाचा अधिकारी १९०५ ते १९१० महायुद्धाचे सुरुवातीस घोडदळाचे सैन्याचा अधिपति, जनरल झाला १९१७, इजिप्तमधे लढाया, जेरूसलेम घेतले १९१७ मोठा विजय, १९१८ फील्डमार्शल झाला, १९१९ आणि ५०००० पौडाची सनद मिळून व्हायकाउट झाला इजिप्तचा हाय कमिशनर १९१९ ते १९२५

६ आइनस्टाइन, प्रा अल्बर्ट —वय ५५ म्युनिच व झुरिच येथें शिक्षण स्वित्सर्लंडचे राष्ट्रीयत्व स्वीकारले झुरिच विश्वविद्यालयात प्रोफेसर एक्स्ट्रा ऑर्डिनरी बर्लिन येथे जाऊन सापेक्षता प्रमाणाचा सिद्धात अकॅडमी ऑफ सायन्सपुढे व्याख्यान व्हायोलिन वाजविण्यात कुशल १९२१ त इग्लडला जाऊन आला जर्मनीतून हद्दपार १९३३

७ आगाखान, नामदार -वय ५८ खोजाचा धार्मिक मुख्याधिकारी व हिंदुस्थानातील मुसलमानाचा एक पुढारी केंब्रिजची सन्मान्य पदवी १९११ मुबई इलाख्याचा पहिल्या वर्गाचा चीफ म्हणून बादशहाकडून नेमणूक इग्लडमधील घोड्याच्या शर्यतीत त्याचे घोडे अनेकदा पहिले आले आहेत १९२९ त एका फरेंच

बाईशी लग्न १९३०-३१ च्या गोलमेजपरिषदेत प्रमुख भाग प्रीव्ही कौन्सिलर १९३४

८ **इमॅन्युअल**, व्हिक्टर तिसरा, इटालीचा राजा —वय ६६ बापाचा खून झाला व हा गादीवर आला १९०० मॉंटेनेग्रोच्या प्रिन्सेस हेलेनशी विवाह १८९६ मेसिना येथे झालेल्या धरणीकपातील जखमी लोकाची व्यवस्था स्वत श्रम घेऊन केली १९०८ उद्योगी, मनमिळाऊ आणि पुस्तके वाचण्याची हौस १९१५ मध्ये महायुद्धात दोस्तराष्ट्राना मदत करण्यासाठी आपल्या देशास मोठ्या उत्साहाने रणात नेले मिलन येथे १९२८ मध्ये त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न झाला त्याच्या ज्येष्ठ मुलाचे लग्न बेल्जियमच्या राजकन्येशी झाले, १९३०

९ **इरिस**, मॉन्सेल, नेक नामदार —वय ५४ प्रथम आरमारात दाखल टॉरपेडो-लेफ्टनटचे काम करण्यात पटाईत पार्लमेंटमध्ये प्रवेश १९१० युद्ध सुरू झाल्यावर पुन्हा आरमारात शिरला युनियनिस्ट पक्षाचा पुढारी १९२३-३१ सिव्हिल लॉर्ड ऑफ दि ॲडमिरल्टी १९२१-२२ आरमार खात्याचा फडणवीस १९२२-२३ पार्लमेंटचा खजिन्यावरील कारभारी १९२३-२९ फर्स्ट लॉर्ड ऑफ दि ॲडमिरल्टी १९३१ पासून

१० **इलियट**, नेक नामदार —वय ४७, लढाईत हॉस्पिटलवर डॉक्टर १९१८ पासून पार्लमेंटचा कॉन्झर्व्हेटिव्ह सभासद अडर सेक्रेटरी फॉर स्टेट फॉर स्कॉटलड १९२४-२९ १९३१ पासून खजिन्याचा फडणवीस शेतकी खात्याचा मत्री १९३२

११ **एडिंग्टन**, प्रो —वय ५३, केंब्रिज येथे शिक्षण सीनियर रँगलर १९०४ केंब्रिज येथे ग्रहज्योतिषाचा अध्यापक १९१३ वेधशाळेचा दिग्दर्शक १९१४ त्याची व्याख्याने व पुस्तके खळबळ उडविणारी अशी झाली "दि नेचर ऑफ दि फिजिकल वर्ल्ड" हे त्याचे अगदी नवीन पुस्तक

१२ **एडन**, नेक नामदार, कॅप्टन —वय ३८ ईटन व ऑक्सफोर्ड येथे शिक्षण सर ऑस्टिन चेंबरलेन याचा पार्लमेंटरी प्रायव्हेट सेक्रेटरी १९२३ पार्लमेंटचा सभासद निवडून आला पार्लमेंटमध्ये व जिनीव्हा येथें भाषणे केल्यामुळे नावास आला, १९३३ परराष्ट्रीय कारभाराचा सहचिटणीस लॉर्ड प्रिव्ही सील

१३ **कनक्लिफ**, लीस्टर नेक नामदार —वय ५१ युद्धात भाग घेऊन नतर कॅबिनेटमध्ये सेक्रेटरी १९१७ दोन सिलेक्ट कमिटीजमध्ये काम मि बोनर लॉ याचे कॅबिनेटमध्ये जागा मिळविली १९२२, आणि बाल्डविनच्या वेळीहि ती कायम ठेवली बोर्ड ऑफ ट्रेडचा अध्यक्ष १९२४ बायकोला मोठी मिळकत वारसा हक्काने मिळाली म्हणून वरील नाव घेतले १९२९ पहिले नाव सर फिलिप लॉइड ग्रॅम १९३१ पासून वसाहतमत्री

१४ **कार्सन**, लार्ड — वय ८१ प्रथम आयर्लंड व मग इग्लड या दोनहि ठिकाणी साध्या वकिलापासून सॉलिसिटर जनरलच्या जागेपर्यत बढती रीडर टु दी इन्स ऑफ कोर्ट १९१२ होमरूल विरोधकाची चळवळ सुरू करून अल्स्टर स्वयसेवकाचा सघ स्थापन केला १९१३ कोॲलिशन मिनिस्ट्रीत ॲटॉर्नी जनरल व लगेच राजीनामा १९१५ फर्स्ट लॉर्ड आफ दि ॲडमिरल्टी १९१६ युद्धमडळाचा सभासद १९१७ राजीनामा १९१८ पुन वकिली अल्स्टरच्या स्वतत्र पार्लमेंटचा पहिलाच प्रधान होण्याचे नाकारले १९२१ लॉर्ड १९२१ चरित्र प्रसिद्ध झाले १९३२ पुतळा उभारला १९३३

१५ **किपलिंग**, रुडयार्ड —वय ७० तरुणपणी लाहोरच्या एका नियतकालिकात 'बरॅक रूम बॅलड्स' लिहून प्रसिद्ध झाला त्याचे नाव युरोपात गेले खूप प्रवास केला आणि काही वर्षे अमेरिकेत राहिला गोष्टी व कविता लिहून कीर्ति सपादन केली १९०७ मध्ये वाङ्मयासाठी नोबेल प्राईझ मिळाले दुसऱ्या एका मित्राच्या सहकार्याने "मुलासाठी इग्लडचा इतिहास" लिहिला १९११ कविताचे पुस्तक निघाले १९१२

त्याचा एकुलता एक मुलगा महायुद्धात पडला लॉर्ड रेक्टर आफ सेंट अड्रचूज युनिव्हर्सिटी १९२३ रॉयल सोसायटी आफ लिटरेचरकडून सुवर्णपदक मिळाले १९२६

१६ **केमाल पाशा**, मुस्तफा, तुर्की लोकसत्ताकाचा स्वामी —वय ५५ जन्म सॅलोनिका येथे लहानपणीच बाप मेला शिक्षण इस्तबूल लष्करी विद्यालय सैन्यात असताना सुलतान अबदुल हमीद याला विरोध केला म्हणून तुरुगात तुर्को इटालियन युद्धात शिपाईगिरी १९११ कर्नल १९१३ तुर्कांनी लढाईत (१४ च्या) पडू नये यासाठी यत्न पण पुढे युद्ध सुरू झाल्यावर अपूव पराक्रम तुर्की सैन्याच्या उत्तर विभागाचा सेनापति, गॅलिपोली १९१५ काकेशसमधील सैन्यावर १९१६ इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ ऑटोमन फोर्सेस, अॅनाटोलिया १९१९ तुर्कस्तानच्या राष्ट्रीय सभेचा अधिपति १९२० गाझी १९२१ नवीन तुर्की लोकसत्ताकाचा स्वामी १९२३ पासून इराणचा शहा भेटून गेला १९३४

१७ **केलॉग**, नामदार फरँक, बी —वय ७९ अमेरिकन वकील १८७७ प्रथम सरकारी वकिली व मग खाजगी सीनेटमध्ये १९१७–१९२२ अमेरिकेच्या वकील मडळाचा अध्यक्ष १९१२ ग्रेट ब्रिटनकडे अमेरिकेचा वकील म्हणून १९२३ गृहमत्री १९२५–२९ आतरराष्ट्रीय न्यायसभेत न्यायाधीश १९३० पासून

१८ **कॉवर्ड**, नोअेल —नट आणि नाटककार वय ३५ अकराव्या वर्षापासून रगभूमीवर उभा आहे स्वत च्याच एका नाटकातील भमिका अत्यत सुदर रीतीने वठवून लोकप्रिय झाला सुरवातीपासूनच उत्तम नाटके लिहिणे आणि त्यातील भूमिका उत्तम अभिनयाने यशस्वी करून दाखविणे अशा सव्यसाची कौशल्यात तो प्रथितयश आहे

१९ **कॉसग्रेव्ह**, माजी अध्यक्ष — वय ५५ डब्लिनच्या कॉर्पोरेशनचा प्रमुख सभासद पार्लमेटमध्ये १९१७–१९२२ आयरिश फरीस्टेटचे कॅबिनेट १९२२ त स्थापन झाले तेव्हा तात्पुरता अध्यक्ष १९२७ मध्ये पुन्हा निवडून आला अमेरिकेत प्रवास १९२८ पुन्हा अध्यक्ष म्हणून निवडून आला, १९३० पुढे १९३२ मध्ये डी व्हॅलेराने त्याचा पराभव केला

२० **कॅनॉट**, हिज रायल हायनेस, प्रिन्स आॅर्थर ऑफ —वय ८५ ईटन व ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण महायुद्धात नोकरी १९२४ पासून पार्लमेटमध्ये युद्धखात्याचा खजिनदार १९२८–२९ टालेरँड याचे सुदरसे चरित्र प्रसिद्ध केले १९३२ फील्ड मार्शल, अर्ल हेग याचे चरित्र सध्या लिहीत आहे

२१ **कॉलिन्स**, नेक नामदार — वय ६० युद्धकाली आरमारात नोकरी पार्लमेटचा सभासद ज्यूनिअर लॉर्ड आफ दि ट्रेझरी १९१९–२० उदारमतवाद्याचा पुढारी १९२४–२६ सर आर्चिबाल्ड सिन्क्लेअर याच्या राजीनाम्यानतर कॅबिनेटमध्ये प्रवेश सक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर स्कॉटलड १९३२ पासून

२२ **गार्व्हिन**, जे एल, एल एल डी — वय ६७ "औट–लुक" व "पेल पेल गॅझेट" याचा पूर्वीचा सपादक व सध्या "दि ऑब्सर्व्हर" चा सपादक "एन्सायक्लोपीडिआ ब्रिटानिका' या जगप्रसिद्ध ज्ञानकोशाचा सपादक १९२६–१९२९ बाल्कन युद्धावरील त्याचे लेख नाणावलेले आहेत आणि महायुद्धातहि याचे स्वतः उचारलेले लिहिलेले असत पत्रपडिताच्या मडळाचा अध्यक्ष १९१८ जोसेफ चेबरलेन याचे चरित्र लिहिले १९३२ "शाततेचा आर्थिक पाया" याविषयी एक ग्रथ लिहिला साम्राज्यातील प्रेस युनियन कौन्सिलचा अध्यक्ष १९२६–२७

२३ **गार्डिनर**, ए जी — वय ७० 'डेली न्यूज' चा सपादक १९०२–१९१९ 'प्रॉफेट्स प्रिस्ट्स अँड किंग्ज,' 'पिलर्स ऑफ सोसायटी' १९१३, वॉर लॉर्डस् १९१५ ही पुस्तके लिहिली स्वभावचित्रे लिहिण्यात कुशल पत्रपडिताच्या मडळाचा अध्यक्ष १९१५ 'डेली न्यूज'च्या सपा-

दकत्वाचा राजीनामा १९१९ अमेरिकेत प्रवास, व जर्मनीतील प्रवासाचे वर्णन 'सर्टन् पीपल ऑफ इपार्टन्स' १९२६

२४ गिलमोर, ले कर्नल, नेक नामदार — वय ५८ पार्लमेंटचा सभासद बोअर युद्ध व महा युद्ध यात शिपाईगिरी बाल्डविनच्या कॅबिनेटमध्ये १९२४ एडिंबरो विश्वविद्यालयाचा लॉर्ड रेक्टर १९२६ सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर स्काटलड, ज्यूनिअर लार्ड ऑफ दि ट्रेझरी आणि शेतकी खात्याचा प्रधान अशी कामे केल्यावर १९३२ पासून गृहमत्री

२५ गोरॉड, जनरल — वय ६७ शूर परेच सैनिक, महायुद्धाच्या सुरुवातीस शौर्य दाखविले म्हणून त्यास 'अरगॉनचा सिंह' असे नाव पडले १९१५ मुख्य सेनापति जखमी सैनिकाच्या शुश्रूषेत असताना तोफेच्या गोळयाने जखमी १९१८ च्या लढाईत अप्रतिम कौशल्याने शत्रूचा पराजय लडनचा प्रवास १९२६

२६ गोअरिंग, जनरल — एका बव्हेरिअन मुत्सद्याचा मुलगा जर्मनीचा सेनापति रिच-स्टॅगचा अध्यक्ष विमानखात्याचा मत्री आणि गृहमत्री महायुद्धात वैमानिकाचा नेता नाझी पक्षात हिटलरचा उजवा हात जर्मन सरकारच्या विरोधकाचे विरुद्ध कडक उपाय १९३३ पुस्तक लिहिल ''जर्मनी एक्सप्लेन्स''

२७ गोएबेल्स, जनरल — जर्मनीचा मत प्रतिपादनासाठी मत्री नाझी चळवळीच्या सुरुवातीपासून अत्यत कुशल मत प्रतिपादन करणारा असा हिटलरचा हस्तक प्रशियाचा मुख्य प्रधान १९३४ त त्याच्या धोरणावर आणि नतर डॉ डॉल्फसचा खून झाल्यावर, त्याच्यावर फार कडक टीका झाली ज्यू लोकाचा द्वेष्टा

२८ गार्की, मॅक्झिम — रशियन वय ६७ रशियन कादबरीकार राजकीय गुन्हेगार म्हणून १९०५ मध्ये अटक १८७८ त एका चाभाराचा दुय्यम होता १८८० मध्ये एका लहानशा जहाजावर झाडणे-पुसणे करणारा, १८८३ मध्ये भराडी, १८८४ त हमाल, १८८५ त पुन्हा हमाल, १८८६-१८८७ मध्ये रस्त्यातून फळे विकणारा, असे अनेक उद्योग केले १८८८ मध्ये आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न १८९० मध्ये वकिलाचा कारकून १८९१ मध्ये रशियाभर पायी प्रवास १८९२ मध्ये रेल्वेच्या कारखान्यात मजूर त्याच वर्षी पहिली गोष्ट प्रसिद्ध

२९ चर्चिल, नेक नामदार, विस्टन एस — वय ६१ एकोणिसाव्या वर्षी सैनिक हिंदुस्थानातील सरहद्दीवरील युद्धात स्वत हजर होता सूडानच्या स्वारीत होता १८९८ बोअर युद्धात याला शत्रूनी पकडले होते पण मोठ्या हिकमतीने पळून आला १९०४ मध्ये कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्ष सोडून लिबरल झाला अडर सेक्रेटरी फॉर कॉलनीज १९०५ बोर्ड ऑफ ट्रेडचा अध्यक्ष १९०८ तुरुगाची सुधारणा १९१० आयर्लंडविषयी प्रसिद्ध भाषणे १९१३-१४ आरमाराचे अदाजपत्रक १९१४ त तयार केले एवढे अदाजपत्रक आजपर्यंत कधी झाले नव्हते फर्स्ट लॉर्ड ऑफ दि अॅडमिरल्टी या जागेचा वरिष्ठाशी न पटल्यामुळे राजीनामा सैनिक म्हणन युद्धावर गेला १९१५ ले कर्नल १९१६ पुन्हा राजकारणात प्रवेश मिनिस्टर ऑफ अॅम्युनिशन्स १९१७ युद्धमडळात सभासद १९१९-२१ वसाहतमत्री १९२१ आयर्लंडविषयीच्या परिषदात प्रमुख भाग १९२२ निवडणुकीत पडला १९२२, १९२३, १९२४ १९२४ त पार्लमेंटचा कॉन्झर्व्हेटिव्ह सभासद होऊन बाल्डविनच्या प्रधानमडळात चॅन्सेलर ऑफ दि एक्सचेकर एडिंबरो युनिव्हर्सिटीचा रेक्टर म्हणून व्याख्यान १९३१ अमेरिकेत व्याख्याने १९३२ न्यूयॉर्क येथे अपघात. सरकारच्या हिंदुस्थानविषयक धोरणास पार्लमेंटमध्ये व इतरत्रहि विरोध

३० चेटवुड, फील्ड मार्शल, सर फिलिफ — १८८९ मध्ये सैन्यात दाखल ब्रह्मदेश व दक्षिण आफ्रिका येथे नोकरी महायुद्धात घोडदळाच्या पाचव्या पलटणीचा नेता इजिप्तमध्ये शौर्य दाखविले १९३० पासून हिंदुस्थानमध्ये कमांडर इन् चीफ

३१ चेंबरलेन, नेव्हिल —वय ६५ बर्मिंगहॅमच्या नगरपालिकेचा सभासद १९११ व अध्यक्ष १९१५, पुन्हा अध्यक्ष १९१६ पार्लमेटचा सभासद १९१८ पासून कॉन्सरव्हेटिव्ह पक्षाचा अध्यक्ष १९२० ते १९३१ पोस्ट मास्तर जनरल १९२२, पेमास्टर जनरल १९२३, आरोग्य मंत्री १९२२–२९ जकातीविषयीचे बिल पुढे आणले १९३२ १९३४ त तिसरे अदाजपत्रक तयार केले ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयाकडून सन्मान्य पदवी १९३१ पासून राष्ट्रीय पक्षाचा प्रधान १९३१ पासून चॅन्सेलर ऑफ दि एक्सचेकर

३२ चेंबरलेन, नेक नामदार, सर आस्टिन —वय ७२ पोस्टमास्तर जनरल १९०२–०३ चॅन्सेलर ऑफ दि एक्सचेकर १९०३–०५ त्यापूर्वी खजिन्याचा फडणीस व सिव्हिल लॉर्ड ऑफ दि ॲडमिरल्टी १९१२ मध्ये पार्लमेटात उत्कृष्ट भाषणे युद्धकाली लाइड जार्ज याशी पूर्ण सहकार्य १९१५ ते १९१७ भारतमंत्री युद्धमंडळात जागा १९१८ लार्ड प्रीव्हीकौंसील १९२० युनियनिस्टाचा पुढारी १९२१ बाल्डविनच्या प्रधानमंडळात प्रवेश १९२४ फर्स्ट लॉर्ड ऑफ दि ॲडमिरल्टी १९३१ परराष्ट्रीय मंत्री व कॉमन्स सभेचा डेप्युटी लीडर १९२४–२९

३३ चॅपमन, ए पी एफ् —वय ३५ केंब्रिज येथे शिक्षण ऑक्सफर्ड विरुद्ध केंब्रिजच्या क्रिकेट टीममध्ये तीनदा खेळला १९२६ मधील पाचव्या टेस्ट मॅचमध्ये इंग्लंडचा कॅप्टन ऑस्ट्रेलियास गेलेल्या इंग्लिश टीमचा कॅप्टन १९२८–२९ उत्तम फील्डर केंट परगण्याच्या टीमचा कॅप्टन

३४ चॅपलिन, चार्लस —वय ४६ लंडन येथे जन्म इंग्लिश व्हरायटी–स्टेजवर प्रथम अभिनय करण्यास सुरुवात केली सध्या त्याला सिनेमात काम करण्याबद्दल १५०००० पौन्ड दरवर्षी मिळतात "गोल्ड रश" १९२६, "दि सर्कस" १९२८ आणि "सिटी लाइट्स" १९३१ हे त्याचे चित्रपट फार नावाजले

३५ जहीरशहा अफगाणिस्तानचा राजा —वय २१ नादीरखानाचा मुलगा सरदार अहमदशहाखान याच्या मुलीशी लग्न १९३१ बापाचा खून झाल्यामुळे १९३३ त गादीवर आला

३६ जॉर्ज दुसरा, ग्रीसचा माजी राजा —वय ४२ बारावा कॉन्स्टन्टाइन याचा ज्येष्ठ मुलगा बापाने राजेपणाचा राजिनामा दिला तेव्हा हा गादीवर आला १९२२. प्रशियन पायदळ आणि ग्रीक आरमार यात नोकरी, बाल्कन युद्धात शिपाईगिरी रुमानियाच्या माजी राजाची मुलगी एलिझाबेथ हिच्याशी विवाह १९२१ ग्रीस मधून हद्दपार १९२३

३७ जीन्स, सर जेम्स —वय ५८ गणिती व ग्रहज्योतिषी केंब्रिज विश्वविद्यालयात कीर्ति, रॉयल सोसायटीचे रॉयल मेड्ल १९१९ आकर्षक शैलीने लिहिलेल्या अनेक विद्वन्मान्य ग्रथाचा लेखक त्याच्या दि युनिव्हर्स अबाउट अस्' याचा १९३० प्रचंड खप झाला "दि स्टार्स इन देअर कोर्सेस" १९३१ ब्रिटिश असोसिएशनचा अध्यक्ष १९ ४

३८ जेलिको, ॲडमिरल आफ दि फ्लीट —अर्ल वय ७५ आरमारी सैनिक १८७२ लेफ्टनंट असताना गोलंदाजीत ऐंशी पौंडाचे बक्षिस मिळविले इजिप्तच्या व चिनी युद्धात चाकरी, थर्ड सी लॉर्ड सेकंड सी लॉर्ड, १९१३ च्या आरमारी प्रयोगात तांबड्या आरमारचा नेता इंग्लिश आरमाराच्या अधिकाऱ्याचा अग्रणी व्हाइस ॲडमिरलचा ॲडमिरल झाला १९१५ राजाकडून भेट १९१५ उत्तर समुद्रातील लढाई नंतर व्हिक्टोरिआ रॉयल क्रॉस १९१६ फर्स्ट सी लॉर्ड १९१६–१९१७ सरदारी १९१८ पन्नास हजार पौन्ड बक्षीस मिळाले न्यू झीलंडचा गव्हर्नर १९२० – २५ आरमारातून सेवानिवृत्त १९२४ नॅशनल रायफल असोसिएशनचा अध्यक्ष लॉर्ड हेगनंतर ब्रिटिश लीजनचा अध्यक्ष १९२८–३२

३९ झामोरा, डॉन अल्काला —वय ५७ स्पेनच्या लोकसत्ताक राज्याचा स्वामी १९३१ त काही राजकीय आरोप आला चौकशी झाली

बदीवासाची शिक्षा त्यातून सुटला आणि स्पेनच्या नवीन लोकसत्ताकाचा तात्पुरता अध्यक्ष झाला तो अध्यक्ष असताना देवळे व मठ याची मालमत्ता खाजगी आहे ती सरकारी करावी अशा सबधी ठराव पुढे आला व पसार झाला, त्याचा निषेध म्हणून याने अध्यक्षपणाचा राजिनामा दिला आक्टो १०३१ पुन्हा लोकसत्ताकाचा सहा वर्षांपर्यतचा स्वामी म्हणून निवडून आला डिसेबर १९३१

४० झेटलड, मार्क्विस ऑफ––वय ५९ हॅरो व ट्रिनिटी कॉलेज केंब्रिज येथे शिक्षण शिक्षण सपल्यावर इराण, आशिया, सायबेरिआ, चीन, हिंदुस्थान या देशातील निर्मनुष्य व अवघड प्रदेशात प्रवास केला व्हाइसरॉयचा ए डी सी १९०० पार्लमेटचा कान्सर्व्हेटिव्ह मेबर १९०७ बगालचा गव्हर्नर १९१७–१९२२ लाड कर्झनचा प्रचड चरित्रग्रथ लिहिला १९२८ बापामागून मार्क्विस झाला १०२९ "डिझरेलीची पत्रे" हे पुस्तक सपादिले "लॉर्ड क्रोमर याचे चरित्र" १९३२

४१ झोगू, अल्बेनियाचा पहिला राजा––वय ४२ नाव अहमद बेग झोग लोकसत्ताकाचा माजी अध्यक्ष १९२८ मध्ये राजा म्हणून जाहीर झाला १९२० त गृहमत्री होता व १९२४ त अध्यक्ष झाला अगापिडाने धिप्पाड व तालेवार

४२ ड्रमड, नामदार, सर एरिक ––वय ५९ परराष्ट्रीय खात्यात काही वर्षे काम मुख्य प्रधानाचा खाजगी कारभारी राष्ट्रसघाचा पहिला जनरल सेक्रेटरी त्या जागेचा राजीनामा दिला १९३२ इटलीत ब्रिटिशाचा वकील

४३ डी व्हॅलेरा, इमॉन –वय ५३ न्यूयार्क येथे जन्म एका स्पनिश चित्रकाराचा मुलगा, आई आयरिश बी ए, बी एस्सी १९१६ मध्ये आयर्लंड मध्ये बड केले म्हणन फाशीची शिक्षा झाली पण तुरुगातून सुटला आणि नतर पुन्हा त्याला कैद करून ठेविले तेव्हा १९१९मध्ये लिकन तुरुगातून पळून गेला पार्लमेट मध्ये १९१७–१९ आणि १९१९–१९२२ आयलडचा प्रेसिडेट १९१९–१९२२ आणि १९३२ पासून पुढे आयर्लंडच्या राष्ट्रीय विश्वविद्यालयाचा चॅन्सेलर १९१० मध्ये लग्न केले व सात मुले आहेत लडन येथे ब्रिटिश सरकारशी वाटाघाट केली १९३२, पण काही निष्पन्न झाले नाही आयरिश फ्री स्टेटच्या एक्झिक्युटिव्हचा प्रेसिडेट १९३२

४४ थॉमस, नेक नामदार, जेम्स, एच –– वय ६१ नवव्या वर्षापासून पोटासाठी कामकरी पुढे ग्रेट बेरटन रेल्वेवर फायरमन व ड्रायव्हर रेल्वे युनियनचा अध्यक्ष १९१० नॅशनल युनियन ऑफ रेल्वेमेनचा जनरल सेक्रेटरी १८ ते २४ आणि २५ ते ३१ अमेरिकेत प्रवास १९१७ प्रिव्ही कौन्सिलर १९१७ रेल्वेचा सपास विरोध १९१८ मजूरपक्षाचा पुढारी १९२१ दक्षिण अफ्रिकेत प्रवास १९२४ रेल्वेच्या लोकाच्या पगाराचा ठराव १९२८ बेकारी नाहीशी करण्याचे काम घेतले १९२९ वसाहतमत्री १९३० ओटावा परिषदेत सभासद जलद व सहज शिकू यईल असे बोलणारा चरित्र प्रसिद्ध झाले १९३३

४५ नार्मंड, नेक नामदार, ––वय ५१ एडिंबरो येथे शिक्षण वकील १९१० "ज्युरिडिकल रिव्ह्यू"चा पूर्वी सपादक होता पार्लमेटमध्ये निवडून आला १९३१ स्कॉटलडचा सॉलिसिटर जनरल १९२९ आणि १९३१–३३ लॉर्ड अॅडव्होकेट १९३३

४६ पर्शिंग, जनरल ––वय ७५ अमेरिकेचा माजी मुख्य सेनापति १८८६ मध्ये कॅप्टन होता नतर ८६३ अधिकाऱ्याच्या वरील ब्रिगेडिअर जनरल झाला तांबडे इंडियन, स्पेनच्या युद्धात निग्रो, आणि फिलिपाइन्समधील मूर ह्या लोकाशी लढला १९१७ मध्ये अमेरिकेच्या सैन्याचा नेता म्हणून इंग्लडात ससैन्य आला 'महायुद्धातील माझा अनुभव' हे पुस्तक लिहिले १९३१

४७ पारमोअर, लार्ड ––वकिलीत प्रवीण अटार्नी जनरल १८८५ धार्मिक कायदेकानूचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्यावर पुस्तके लिहिली आहेत प्रीव्ही कौन्सिलच्या न्यायसभेचा सभासद झाला व सरदारी मिळाली १९१४ मजूरपक्षाचे

प्रधान नडळास मिळाला १९२४ व १९२९ हाऊस ऑफ लॉर्डसमधील मजूर पक्षाचा नेता १९२९–३१

४८ **पील,** अर्ल, कॉमन्स सभेच्या स्पीकरचा मुलगा––वय६९ भारतमंत्री १९२२–२४ युद्धखात्याचा सहचिटणीस १९१८–२१ पार्लमेंटचा सभासद १९००–१९०६ आणि १९१०–१२ ग्रीस व तुर्कस्तान याच्या युद्धात रणांगणावरील बातमीदार वाहतुकीवरील मंत्री १९२१ बाल्डविनच्या कॅबिनेटमधे प्रवेश १९२८ सरदारी १९२९

४९ **पेपेन,** फरान्झ व्हॉन—व्हिएन्ना येथे १९३४ पासून जमनीचा वकील १९३२ मध्ये जर्मन चॅन्सलर आणि त्यानतर हिटलरच्या हाताखाली व्हाइस चॅन्सेलर युद्ध चालू असताना वॉशिंग्टन येथे जर्मनीचा वकील म्हणून होता कॅथॉलिक जर्मन मजूरसघाचा अध्यक्ष १९३३ सार प्रकरणात प्रमुख भाग डा डॉल्फसचा खून झाल्यावर हिटलरने त्यास व्हिएन्ना येथे मत्री केले, १९३४ हिटलरशी याचे गेल्या तीन वर्षांत अनेकदा भाडण झाले राजाला अनुकूल अशी याची मते आहेत असा इतराचा प्रवाद असे

५० **पीटर,** युगो स्लाव्हियाचा राजा—वय १२ बेल्ग्रेड येथे जन्म नुकतेच कोठे इग्लड मधील एका शाळेत त्याने आपले नाव दाखल केले होते, तो त्याचा बाप राजा अलेक्झांडर याचा (ऑक्टोबर १९३४ मध्ये) मार्सेल्स येथे खून झाला म्हणून राज्यपद स्वीकारावे लागले

५१ **पीटेन,** मार्शल––फरेंचाचा कुशल सेनापति बचावाच्या लढाईत प्रवीण लष्करी शाळेत पायदळाला हिकमती शिकविण्यासाठी म्हणून तीन वेळा निवडून आला लढाईचे सुरुवातीस चार आठवडेपर्यंत त्याला सेनापति जॉफ्रे याने ब्रिगेडियर जनरल केले होते लवकरच एका लढाईनतर तो सेनापति व तेहतिसाव्या विभागाचा अधिपति झाला १९१७ च्या युद्धमडळात एक प्रमुख १९१८ मध्ये सुवर्णपदक मिळाले व फरान्सचा मार्शल झाला युद्धखात्याचा उपाध्यक्ष १९२२

५२ **प्रीस्टले,** जे बी ––वय ४१ कादबरीकार व निबधकार पत्रपडित असताना एका समाजसत्तावादी पत्राचा लेखक युद्धात प्रत्यक्ष शिपाईगिरी नतर केंब्रिज युनिव्हर्सिटीत शिक्षण शिक्षण चालू असतानाच लग्न "डेली न्यूज" चा टीकाकार आणि एका प्रकाशकाचा वाचक "दी गुड कपॅनियन्स" ही कादबरी एका वर्षांत लिहिली व तिच्या दोन लाख प्रति खपल्या या कादबरीचे नाटक केले तेहि यशस्वी झाले १९३१

५३ **फाऊद,** इजिप्तचा राजा–वय ६७ सुलतान हुसेन केमालनतर १९१७ त गादीवर आला इटली व स्वित्सर्लंड येथे शिक्षण इटालियन सैन्यात शिपाईगिरी, इजिप्तचा राजा म्हणून अभिषेक १९२२ इग्लडात प्रवास १९२७ व १९२९

५४ **फराइड,** प्रो सिग्मड–वय ७९ पारिस येथे शिक्षण त्याचे 'हिस्टेरिआ' या विषयावर झालेल्या पहिल्या व्याख्यानाचे सर्वत्र हसे झाले तेव्हापासून त्याच्या पुस्तकानी मनुष्य स्वभावाविषयीच्या काही कल्पना व प्रमाणे यात क्राति करून टाकली आहे व्हिएन्ना येथे अध्यापक आहे व प्रकृति निरोगी नसूनहि उद्योग चालू मानसशास्त्रज्ञ

५५ **बटलर,** आर ए –वय ३३ इडियन फरँचाइज कमिटीचा मेबर १९२९पासून पार्लमेंटचा सभासद सर सॅम्युअल होअर याचा पार्लमेंटरी प्रायव्हेट सेक्रेटरी नतर सर हर्बर्ट सॅम्यूअल याचा असिस्टट प्रायव्हेट सेक्रेटरी. इडिया ऑफिसचा पार्लमेंटरी अडर सेक्रेटरी १९३२ पासून

५६ **बॅरी,** सर जे एम् बॅरोनेट ––वय ७५ कादबरीकार आणि नाटककार हाडाचा स्कॉच प्रथम बरीच वर्षे पत्रपांडित्य करून मग साहित्यिक झाला बॅरोनेट् झाला जून १९१३ इनकॉर्पोरेटेड सोसायटी आफ ऑथर्स या सस्थेचा अध्यक्ष, मार्च १९२८ पीटर पॅन या अत्यत

लोकप्रिय कथानकाचे सर्व हक्क आपल्या गावच्या लहान मुलाच्या उपचारगृहास दिले १९२९ एडिंबरोच्या विश्वविद्यालयाचा कुलगुरु १९३० एलिझाबेथ बर्गनर् या जर्मन नटीसाठी एक नाटक लिहिले ते १९३५ च्या हंगामात रंगभूमीवर येईल

५७ **बाल्डविन**, स्टॅनले —वय ६८ पार्लमेंटचा सभासद १९०८ बोर्ड ऑफ ट्रेडचा अध्यक्ष १९२१–२२ चॅन्सेलर ऑफ दि एक्स्चेकर १९२२-२३ प्रधानमंडळात प्रवेश होण्यापूर्वी बोनर लॉ याचा प्रायव्हेट सेक्रेटरी लॉनंतर इंग्लंडचा मुख्य प्रधान १९२३ पराभव व राजिनामा १९२४ पुन्हा १९२४ त निवडणूक होऊन कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षातर्फे मुख्य प्रधान उद्योगधंद्याबद्दलची त्याची भाषणे प्रसिद्ध आहेत 'इंग्लंडविषयी' म्हणून त्याच्या भाषणाचे एक पुस्तक १९२६ त निघाले रॉयल सोसायटीचा फेलो व ब्रिटिश म्यूझिअमचा ट्रस्टी या जागांवर निवडून आला १९२७ कॅनडामध्ये प्रवास १९२७ सेंट अँन्ड्र्यूज युनिव्हर्सिटीचा चॅन्सेलर १९२९ मुख्य प्रधानाच्या जागेचा राजिनामा १९२९, १९३१ सालच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या सरकारात लॉर्ड प्रेसिडेंट ऑफ दि कौन्सिल, ओटावा परिषदेत ब्रिटिशांचा नेता मुख्य प्रधान मॅक्डोनल्ड याच्या रजेच्या मुदतीत काही दिवस मुख्य प्रधान १९३४ १९३५ च्या मेमध्ये पुन्हा मुख्य प्रधान

५८ **बीव्हरब्रुक**, लॉर्ड —वय ५६ पार्लमेंटचा सभासद १९१०–१६ लढाईंत उत्तम रेकर्ड ठेवणारा अधिकारी म्हणून नावाजला सरदारी १९१६ मिनिस्ट्री ऑफ इन्फर्मेशनचा मुख्य १९१८ "यश" १९२१ व "राजकारणी आणि पत्रपांडित्य" १९२५ ही दोन पुस्तकं लिहिली "डेली एक्सप्रेस" व "संडे एक्सप्रेस" या दोन पत्रांचा कुशल व्यवस्थापक म्हणून पत्रपंडितात त्याच्याविषयी आदर त्याच्या महायुद्धातील आठवणींनी १९२८ मध्ये खळबळ उडवून दिली "एम्पायर फ्री ट्रेड" चा पुरस्कार करणारे त्याचे पुस्तक १९३० मध्ये अमर्याद खपले महायुद्धातल्या आणीबाणीच्या प्रसंगाविषयीचे त्याचे पुस्तक १९३२ त निघाले

५९ **बूथ**, जनरल, ईव्हांजेलाइन —वय ७० साल्व्हेशन आर्मीचा संस्थापक जनरल बूथ याची चवथी मुलगी लंडन येथे सैन्यात नोकरी केल्यानंतर १९०४ मध्ये अमेरिकेत नॅशनल कमांडर १९३४ मध्ये जनरल हिगिन्सच्या मागून साल्व्हेशन आर्मीचा सेनानी म्हणून निवडून आली

६० **बेट्टी**, ॲडमिरल अर्ल — वय ६४ मुख्य आरमाराचा कमांडर-इन-चीफ १९१६-१९ वयाने लहानांत लहान ॲडमिरल सूडान व चीन-मध्ये अधिकारी पूर्वी युद्ध मंडळाचा आरमारी सल्लागार महायुद्धांत उत्तम लढत केली आणि उत्तर समुद्रातल्या लढाईंत विशेष कौशल्य दाखविले १९१६ अनेक प्रकारचे दरबारी मान-सन्मान व पदके १९१६–१७ शरण आलेले जर्मन आरमार ताब्यात घेतले १९१८ ॲडमिरल आफ दि फ्लीट १९१९ सरदारी व एक लाख पौंडाची बक्षिसी मिळाली फर्स्ट सी लार्ड १९१९–२७ प्रीव्हि कौन्सिलर १९२७

६१ **बेटरटन**, नेक नामदार —वय ६३ रग्बी व ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण वकील १८९६, पार्लमेंटचा सभासद १९१८–३४ मजूरपक्षाच्या प्रधानमंडळाचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी १९२३–२४ व १९२४–२९

६२ **बेडन**, पॉवेल आफ गिल्वेल ले जनरल लॉर्ड —वय ७८ जगातला मुख्य स्काऊट स्काऊटिंगच्या चळवळीचा प्रणेता, त्या चळवळी-विषयी प्रतिपादक पुस्तकाचा लेखक मेफकिंगचे ठाणे बोअर लोकाविरुद्ध लढविले १९०३ दक्षिण आफ्रिकेचे पोलिसखाते सुधारले घोड-दळाचा इन्स्पेक्टर जनरल १९०३–७ सैन्य सोडले व स्काऊटिंगची चळवळ सुरू केली १९१० चळवळ जगभर पसरविण्यासाठी पृथ्वी-प्रदक्षिणा १९१२ बॅरोनेट १९२१ सरदार १९२९ आजारातून वाचला १९३४

६३ **बोरिस**, बल्गेरियाचा राजा —वय ४१

लहानपणीच काही राजकीय कारणासाठी रोमन कॅथॉलिक चर्च सोडून हा ऑर्थोडॉक्स चर्चमध्ये गेला म्हणून वादळ उठले होते इंग्लंडचा प्रवास १९३३ इटलीच्या राजकन्येशी लग्न १९३३ बापाने राजेपणाचा राजीनामा दिल्यामुळे १९१८ मध्ये गादीवर आला

६४ **बॅटेन**, जीन — वय २५ न्यूझीलंड रायफल ब्रिगेडमध्ये सैनिक महायुद्धानंतर सहा वर्षे वैमानिक शिक्षण १९३० मध्ये तिला ए–सर्टिफिकेट मिळाले ॲमि मॉलिसनची मर्यादा मोडण्याचा प्रयत्न दोनदा हुकला पण तिसऱ्या-वेळी इंग्लंड ते आस्ट्रेलिया सोलोफ्लाईट ची मर्यादा तिने घातली सर किंग्ज फोर्डस्मिथ याने पॅसिफिक महासागर ओलांडला हे पाहून हिची महत्त्वाकांक्षा जागृत झाली

६५ **ब्रॅडमन**, डोनाल्ड जी — वय २७ आस्ट्रेलियन क्रिकेटर लहानसा मुलगा होता तेव्हाच एकेका डावात तीनशे-पेक्षा अधिक धावा दोन वेळा काढून दाखविल्या सिडनेच्या टीममध्ये प्रथम धावाचे शतक पुरे केले पुढे तो न्यू साऊथ वेल्सकडून खेळला तेव्हा बाद न होता ४५२ धावा त्याने काढल्या १९३० च्या टेस्टमध्ये अपूर्व यश, लागोपाठच्या चार डावात १३१, २५४, ३३४ व २३२ अशा धावा १९३३च्या एकूण टेस्टमध्ये सातशे धावा काढणारा एकटा एकच आस्ट्रेलियन १९३४ त त्याचे सर्वत्र अभिनंदन झाले लीड्स् येथील टेस्टमध्ये ३०४ धावा

६६ **ब्रॅबोर्न**, लॉर्ड — वय ४० महायुद्धात नोकरी तेव्हा खलित्यामध्ये तीन वेळा उल्लेख पार्लमेंटचा सभासद १९३१—३३ लॉर्ड १९३३ सर सॅम्युअल होअरचा पार्लमेंटरी प्रायव्हेट सेक्रेटरी मध्या मुंबईचे गव्हर्नर

६७ **माञ्चुकोचा**, राजा — वय ३० पूर्वीचा राजा क्वँग सू याचा भाऊ चन याचा हा मुलगा लहानपणीच चीनच्या गादीवर बसला आणि १९११ च्या राज्यक्रांतीपर्यंत राजा होता पुन्हा १९१७मध्यें काही काळ राजा नंतर एकांतवासात बायकोला घेऊन श्रीयुत आणि श्रीमति पु यी अशा नावाने राहिला १९३२ मध्ये माञ्चुकोच्या नवीन राज्याचा राजा म्हणून निवडून आला व १९३४ त गादीवर बसला

६८ **मेसफील्ड**, जॉन, एल् एल् डी — वय ५७ राजकवि, नाटककार, कादंबरीकार, प्रथम आगबोटीवर अधिकारी होता पुढे ते काम सोडले अमेरिकेंत त्याचा १९१६ त सन्मान झाला पोएट लॉरिएट झाला १९३० अमेरिकेंत व्याख्यानं १९३३

६९ **मुसोलिनी**, बेनिटो, वय ५२ - समाजसत्तावादी म्हणून स्वित्सर्लंडमध्ये हद्दपार युद्धात लढल्यानंतर काही मित्र जमवून बोल्शेविकांच्या विरुद्ध अशी फसिस्ट चळवळ काढली फॅसिस्ट मताचा आद्य प्रवर्तक तो आणि त्याचे मित्र १९२२ च्या निवडणुकीत चेंबरमध्ये निवडून आले आणि मुसोलिनी प्रधान झाला १९२६ मध्ये त्याच्यावर कोणी गोळ्या झाडल्या तो जखमी झाला पण वाचला त्याच वर्षी पुन्हा चवथ्या वेळी त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न झाला कॅबिनेटमधील सात जागांचे राजीनामे दिले १९२९ रोम शहराच्या पुनर्घटनेचा उद्योग आरंभला १९३२ मि रॅम्से मॅक्डोनल्ड याची भेट १९३३ युद्ध मंत्री १९३३ इटली, ऑस्ट्रिया आणि हंगेरी याच्या तहावर सही १९३४ १५ वर्षे इटलीचा मुख्य सत्ताधारी

७० **मॅक्डोनल्ड**, नेक नामदार — वय ६९. पत्रपंडित व अर्थशास्त्रावर उत्तम लेख लिहिणारा म्हणून प्रसिद्ध इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस वरील रॉयल कमिशनचा सभासद १९१२—१४ पार्लमेंटचा सभासद १९०६ ते १९१८ पुन्हा १९२२ त निवडून आला व मजूरपक्षाचा पुढारी झाला १९२३ च्या निवडणुकीत मजूरपक्ष बळावला व १९२४ त बाल्डविनचा पराभव होऊन हा मुख्य प्रधान झाला समाजसत्तावादावरील त्याच्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति १९२४ १९२४ तच त्याचा पराभव व प्रधानकीचा राजीनामा ब्रिटिश म्यूझियम (१९२४) व नॅशनल गॅलरी (१९२८)

याचा ट्रस्टी म्हणून निवडून आला १९२९ च्या निवडणुकीत पुन्हा पार्लमेंटचा सभासद झाला याच वेळी त्याचा मुलगा माल्कम हाहि सभासद झाला १९२९ त बाल्डविनने राजिनामा दिल्यावर मुख्य प्रधान अमेरिकेत प्रवास १९२९ लडन येथील आरमारी परिषदेत भाग १९३० जर्मनीच्या आर्थिक परिस्थितीवर विचार करण्यासाठी भरलेल्या प्रधानाच्या परिषदेचा अध्यक्ष १९३१ राष्ट्रीयपक्ष स्थापन केला १९३१ डोळ्याचे ऑपरेशन १९३२ जागतिक आर्थिक परिषदेचा अध्यक्ष १९३३ अतिशय श्रम केल्यामुळे तीन महिने सक्तीची रजा व कानडात प्रवास १९३४ प्रधानकी सोडली १९३५

७१ मॉलिसन, जेम्स ए --वय ३० जन्म ग्लासगो येथे स्कॉच एडिबरो विश्वविद्यालयात शिक्षण ऑस्ट्रेलियास जाण्यापूर्वी वैमानिक दलात नोकरी १९३१ मध्यें ऑस्ट्रेलिया ते इग्लड हे अतर ८ दिवस १४ तास २५ मिनिटे एवढ्या वेळात तोडून रेकर्ड केले इग्लड ते केपपर्यंत ४ दिवस व १७॥ तासात विमान नेले १९३२ मिस ॲमी जॉन्सनशी विवाह १९३२ पत्नीसह अमेरिकेत विमानमार्गे प्रवास १९३३

७२ मॉलिसन, ॲमी –वय ३१ इग्लड ते ऑस्ट्रेलिया प्रवास करणारी पहिली स्त्री वैमानिक शेफील्ड विश्वविद्यालयात ग्रॅज्युएट विमानाचे शिक्षण १९२८ मध्ये घेतले, पायलट व एजिनिअरचे शिक्षण पुरे केले व एक जुने विमान विकत घेऊन ऑस्ट्रेलियास निघाली हिदुस्थानात येण्याचे हिंकलरचे रेकर्ड माडले इग्लडात परत १९३० 'डेली मेल' कडून १०००० पौड बक्षीस जपानात प्रयाण १९३१ वैमानिक मॉलिसन याशी लग्न १९३२ इग्लड ते केपपर्यंतचे त्याचे रेकर्ड ४ दिवस ६ तास ५४ मिनिटात तो प्रवास करून मोडले १९३२ त्याच्यासह अमेरिकेत आकाशयानाने प्रवास,

७३ यीट्स, डब्ल्यू बी —वय ७० कवि, नाटककार व गूढवादी डब्लिनच्या आयरिश राष्ट्रीय नाटकगृहाचा दिग्दर्शक आयरिश पार्लमेंटमध्ये सीनेटर नोबेल प्राइझ १९२३ रॉयल अकॅडमीमध्यें त्याचे चित्र लावले १९३१ दोन नवीन नाटके रगभूमीवर आली १९३४

७४ यग, ओवेन डी – वय ६१ अमेरिकन सेट लॉरेन्स विश्वविद्यालयात शिक्षण १८९६ त वकील व्यापारी दावे चालविण्यात कुशल जनरल इलेक्ट्रिक कपनीचा अध्यक्ष १९२२ रेडियो कॉर्पोरेशनची स्थापना याच्याच प्रयत्नामुळे झाली युद्धकर्जाच्या व्यवस्थेविषयी एक प्लॅन त्याने तयार केला १९३४

७५ यग, नेक नामदार, सर हिल्टन — वय ५६ ईटन व ट्रिनिटी केंब्रिज येथें शिक्षण कायदेपडित १९०४ "इकॉनमिस्ट"च उपसपादक १९०९–११ " मॉर्निंग पोस्ट"चा आर्थिक सपादक १९११–१४ पार्लमेंटचा कॉन्झर्व्हेटिव्ह सभासद हिदी चलनावरील रॉयल कमिशनचा अध्यक्ष युद्धात हा लेफ्टेनेट–कमाडर होता व एका लढाईत याचा हात तुटला

७६ रनसिमन, नेक नामदार —वय ६५ बोर्ड ऑफ टेडचा अध्यक्ष १९१४ ते १६ शेतकीखाते व शिक्षणखाते याच्या मडळाचा अध्यक्ष १९०८ सरकारी तिजोरीचा फडणवीस १९०७ १९१८ पासून पुढील चार निवडणुकीत पडला पण १९२४ त निवडून आला पुढे १९२९ व १९३१ मध्येहि निवडून आला ओटावा परिषदेत ब्रिटिश प्रतिनिधि १९३२ बोर्ड ऑफ टेडचा अध्यक्ष १९३१ पासून

७७ रसेल, अर्ल (बर्ट्रड) --वय ६३ व्हिक्टोरिया राणीच्या वेळचा एक मुख्य प्रधान लॉर्ड जॉन रसेल याचा नातू ट्रिनिटी कॉलेज केंब्रिज येथें शिक्षण गणित घेऊन पहिला वर्ग तत्त्वज्ञान व शिक्षणशास्त्र या विषयावर अनेक पुस्तके लिहिली आहेत पुष्कळ प्रवास केला आहे बर्ट्रड रसेल या नावानेच लिखाण प्रसिद्ध करणे त्याला अधिक पसत आहे

७८ रुझवेल्ट, प्रेसिडेट --हारवर्ड विश्वविद्यालयात शिक्षण बॅरिस्टर १९०७ १९१० मध्ये न्यूयॉर्कमध्ये सीनेटर म्हणून निवडून आला

महायुद्धात आरमारखात्याचा सहचिटणीस न्यूयॉर्कचा गव्हर्नर चार वर्षेपर्यंत मि हूव्हरचा पराभव होऊन अमेरिकेचा अध्यक्ष म्हणून निवडून आला अमेरिकेच्या आर्थिक आणिबाणीत फार कौशल्याने पत राखली

७९ रेडिंग, मार्क्विस ऑफ —वय ७५ ज्यू, व्यापाऱ्याचा मुलगा वकिलीत नाव कमावले १८९८ पासून इग्लडचा सालिसिटर जनरल १९१० अॅटर्नी जनरल १९१० कॅबिनेटमध्ये प्रवेश १९१२ न्यायखात्यावरील प्रमुख १९१३ सरदारी १९१४ आर्थिक प्रश्नाबाबत अमेरिकेस प्रवास १९१७ अमेरिकेन ब्रिटिश प्रनिनिधि १९१८–१९ हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय १९२१

८० रॉक फेलर, जॉन डी —वय ९६ जगातील श्रीमंतापैकी एक पुस्तकविक्या म्हणून प्रथम व्यापारास सुरवात केली मग तेलाची गिरणी काढली प्रतिस्पर्ध्याचा मोड करून तेलाचा व्यापार सर्व ताब्यात घेतला व स्टॅंडर्ड आइल ट्रस्ट उभारला रॉक फेलर फौंडेशनला तीन कोट डॉलर दिले

८१ रौलॅट, नेक नामदार सर सिडने — न्यायाधीश झाला १९१२ हिंदुस्थानातील एका चौकशी कमिटीचा अध्यक्ष म्हणून काम केल्याबद्दल नाइटहूड सेवानिवृत्त १९३२ जुगारीच्या चौकशी मडळाचा अध्यक्ष १९३३

८२ लिओपोल्ड, बेल्जियन्स लोकाचा राजा — वय ३३ शिक्षण खाजगी तऱ्हेने व ईटन कालेजात चोदा वर्षाचा असताना सहा महिने महायुद्धात प्रत्यक्ष भाग शिक्षण झाल्यानतर सैन्यात अधिकारी स्वीडनच्या राजकन्येशी लग्न १९२६ १९३४ त गादीवर बसला

८३ लिंडबर्ग, कर्नल —वय `` निव्वळ हौसेखातर म्हणून वैमानिक १९२१ रक्ताने स्वीडिश–अमेरिकन अमेरिका ते फरान्स हे अतर विमानाने तोडणारास ५००० पौंडाचे बक्षिस लागले आहे असे पाहून प्रयत्न करण्याचे ठरविले एका मोनोप्लेनमध्ये एकटा बसून मेच्या २० तारखेस न्यूयॉर्क सोडले व दुसऱ्या दिवशी फरान्सला पोहोचला एकदर साडेतेहतीस तास तो आकाशात होता फरान्सचा मुख्य प्रधान' इग्लडचा राजा, वगैरेंनी स्वत त्याचा सन्मान केला अमेरिकेच्या विमानखात्यात अधिकारी अमेरिकेच्या मेक्सिको येथील वकिलाच्या मुलीशी लग्न १९२९ त्याचा लहान मुलगा चोरानी पळविला १९३२ त्याला परत मिळविण्यासाठी अतिशय खटपट झाली पण शेवटी त्या बालकाचे प्रेत सापडले आगस्ट १९३२ मध्ये दुसरा मुलगा झाला

८४ लाइड जॉर्ज, नेक नामदार —वय ७२ पार्लमेटमध्ये स्थान १८९० पासून पट्टीचा वक्ता शिक्षणाच्या कायद्याविरुद्ध वेल्स प्राताने केलेल्या चळवळीचा नेता त्याने १९०९ मध्ये तयार केलेल्या अदाजपत्रकाने खूपच खळबळ उडविली व त्यामुळे १९१० साली पुन्हा निवडणूक झाली युद्धकालात फिनॅन्स खात्याच्या व्यवस्थेमुळे त्याचे नाव झाले लॉर्ड किचनेर मेल्यावर त्याचे जागी युद्धमत्री १९१६ मध्ये मुख्य प्रधान पुन्हा १९१८ त निवडणूक झाली तेव्हा नवे मत्रिमडळ नेमले शातता परिषदेत प्रमुख भाग १९२२ त कार्यनिवृत्त झाल्यापासून आजपर्यंत पार्लमेटमध्ये व बाहेरहि एक नेहमीचा वक्ता उत्तर अमेरिकचा प्रवास १९२३ पार्लमेटच्या उदारमतवादी पक्षाचा पुढारी १९२६ पण पुन्हा १९३१ त त्याच जागेवर निवडून येण्याचे नाकारले बेकारीवर उपाय १९२९ त्याचा मुलगा आणि मुलगी पार्लमेटचे सभासद झाले १९२९ शस्त्रक्रिया करून घेतली १९३१ सीलोनचा प्रवास करून प्रकृति सुधारली १९ १ युद्धातील आठवणीचे प्रकाशन १९३३–१९३४ " न्यूडील " १९३५

८५ लाईड, लॉर्ड नेक नामदार —वय ५३ पार्लमेटचा सभासद १९१०–१७ परराष्ट्रीय राजकारणावरील वादविवादात प्रमुख भाग घेतल्याने प्रसिद्ध पुष्कळसा प्रवास पुन्हा पार्लमेट १९२४–२५ सरदारी १९१५ मुबईचा गव्हर्नर

१९१९–१९२३ इजिप्तचा हाय कमिशनर १९२५ पासून १९२९ पर्यंत

८६ **लडनडेरी**, मार्क्विस ऑफ —वय ५६ उत्तर आयर्लंडच्या लोकसभेचा स्वामी व शिक्षण-मत्री १९२१–२६ पार्लमेटचा सभासद १९०६-१९१५ रॉयल हॉर्स गार्डसचा दुसरा अधिकारी १९१५ विमानखात्याचा खजिनदार व चिटणीस आयलडमधील जागेचा राजीनामा १९२६ फर्स्ट कमिशनर ऑफ वर्कस् १९२८, १९२९, १९३१ विमानखात्याचा प्रधान.

८७ **विल्यम**, एक्स–जर्मन क्राऊन प्रिन्स —वय ५० जर्मनीच्या माजी बादशहाचा वडील मुलगा पूर्व आशियात प्रवास, १९१०–११ इग्लडच्या जॉर्ज राजाच्या राज्याभिषेकाचे वेळी आपल्या बापाचा प्रतिनिधि म्हणून उपस्थित होता १९११ प्रवासवृत्त प्रसिद्ध केले १९१२ फरान्सवर पाठविलेल्या एका सैन्याचा अधिपति १९१४ पराभव १९१८

८८ **विलिंग्डन**, व्हायकाऊट —वय ६९ ईडन, ट्रिनिटी व केंब्रिज येथे शिक्षण पार्लमेटचा उदारमतवादी सभासद १९००-०६ आणि १९०६ ते१९१० 'बॅरन' १९१०, ज्युनिअर लॉर्ड ऑफ दि ट्रेझरी १९०५–१२ मुबईचा गव्हर्नर १९१३–१९१९ मद्रासचा गव्हर्नर १९१९-१९२४ व्हायकाऊट १९२४ कॅनडाचा गव्हर्नर जनरल १९२४-३० अर्ल १९३१ व्हाइसरॉय आणि हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल १९३१ पासून पुढे प्रवासाची आवड क्रिकेट चागले येते एक मुलगा लढाईत पडला

८९ **वुडहाऊस**, पी जी —वय ५४ इग्रजी साहित्यातील लोकप्रिय विनोदक जवळपास चाळीस ग्रथाचा कर्ता 'जीव्हज्' हा त्याचा मानसपुत्र वाङमयात चिरजीव राहील. एकदर वीस नाटकात (प्रसगानुरोधाने म्हणावयासाठी) विनोदी कविता लिहिल्या आहेत

९० **वेल्स**, एच् जी —वय ७० प्रथम लहानपणी कापडविक्याच्या दुकानी उमेदवारी ब्रॉमले, केट आणि मिडहर्स्ट येथील खाजगी-शाळात शिक्षण नतर मास्तरकी पुढे रॉयल कॉलेज ऑफ सायन्स येथे प्रवेश व बी एस्‌सी (लडन) पहिला वर्ग ऑनर्स "पेल मेल गॅझेट्" मधील लेखमालेमुळे लेखक म्हणून माहित झाला व त्यामुळे पत्रपाडित्यात शिरला "टाईम मशीन" ही कादबरी १८९५ त प्रसिद्ध झाली इतरही चारदोन कादबऱ्या लिहून काल्पनिक शास्त्रीय शोधाच्या कथा लिहिणारा म्हणून नावाजला किप्स, टोनो बगे, मि पॉली, वगैरे कादबऱ्यातून तत्कालीन इग्लिश जीवनाचे चित्रण त्याने केले सामाजिक अस्वस्थतेच्या कारणावर प्रबध १९१२ लढाई चालू असताना त्याची युद्धविषयक अनेक पुस्तके निघाली जगाच्या इतिहासाची रूपरेखा १९१९ लडनच्या विश्वविद्यालयाच्या निवडणुकीसाठी १९२२ व १९२३ या दोन्ही वेळी उभा राहिला आणि पडला १९३० त त्याचे चरित्र मि वेस्ट यानी लिहिले "शेप ऑफ थिग्ज टु कम" १९३३ आणि आत्मचरित्र १९३४ कादबरीकार, कथालेखक, समाजशास्त्रज्ञ, आणि इतिहासतज्ञ

९१ **वेनिझेलॉस**, एम एल्युथीरिऑस —वय ७१ अथेन्स विश्वविद्यालयात शिक्षण प्रथम क्रीट येथे वकिली क्रीटच्या कौन्सिलचा अध्यक्ष व कार्यकारी मडळाचा सभासद १८८६ ते १९१० क्रीटचा परराष्ट्रीय व न्यायमत्री १८९८ क्रीटचा मुख्य प्रधान १९०९ आणि ग्रीसचा मुख्य प्रधान १९११ बाल्कन राष्ट्राचा सघ बनविण्यात पुढाकार घेतला राजाशी न पटल्याने प्रधानकीचा राजीनामा १९१५ नवीन आलेला राजा अलेक्झाडर याने १९१७ त पुन्हा त्याला प्रधान केले शाततेच्या तहात उत्तम कार्य केले पण राजा अलेक्झाडर वारला व जुना राजा पुन्हा गादीवर आला म्हणून ग्रीस सोडले नॅशनल असेब्लीचा अध्यक्ष निवडून आला १९२४ पण आजारी पडल्याने राजीनामा पुन्हा मुख्य प्रधान १९२८ १९३२ मध्ये राजीनामा जानेवारी १९३३ त पुन्हा मुख्य प्रधान झाला पण मार्च १९३३ मध्ये त्याचा पराभव झाला त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न झाला

१९३३ अनेक आंतरराष्ट्रीय परिषदांतून ग्रीसचा प्रतिनिधि नुकत्याच केलेल्या बडातून कसाबसा निभावून पळून गेला

९२ शॉ, जी बी —वय ७९ समाजसत्तावादी, नाटककार, कादंबरीकार, अर्थशास्त्रज्ञ, पत्रपंडित, टीकाकार तो आणि बायको दोघेहि आयरिश आहेत त्याची नाटके सर्व जगभर प्रसिद्ध आहेत १९२६ त नोबेल प्राईझ रशियास भेट १९३१ आणि अमेरिकेत प्रवास १९३३

९३ सॅट्क्लिफ, एच डब्ल्यू —वय ४१ यॉर्कशायरमधील क्रिकेटपटु १९१९ पासून १९२४–२५ च्या ऑस्ट्रेलियाच्या खेपेंत प्रसिद्ध झाला आस्ट्रेलिआविरूद्ध हॉब्जबरोबर याने अकरा शतके धावा केल्या आहेत यॉर्कशायरमध्ये १९३१ त त्याच्या धावांची सरासरी ९६ इतकी होती १९३२त इसेक्स शायरविरुद्ध खेळताना पी होम्स याच्यासह त्याने एका बादेस ५५५ धावा असा नवीन सीमांत घातला १९३२ त त्याच्या एकंदर खेळाचा आढावा घेतला त्यांत १०७ शतके होती एम् सी सी चा एक प्रमुख खेळणारा

९४ सेसिल, व्हायकाऊंट —वय ७१ मार्कोनी कमिटीत पुढाकार १९१३ परराष्ट्रीय मंत्र्याचा चिटणीस १९१५ बर्मिंगहॅम विश्वविद्यालयाचा चॅन्सेलर राष्ट्रसंघाचा पुरस्कर्ता बाल्डविनच्या प्रधान मंडळांत जागा १९२३ व्हायकाऊंट १९२३ शांततेचा पुरस्कार केल्याबद्दल ५००० पौंडाचें विल्सन प्राइझ मिळालें १९२४ राष्ट्रसंघाचा उपाध्यक्ष १९२७ शस्त्रसंन्यासाच्या प्रकरणांत प्रधानमंडळांतून राजीनामा.

९५ स्ट्रॅकोना, लॉर्ड —वय ४४ युद्धांत काम केलें पार्लमेंटच्या कॉमन्स सभेंत सभासद १९२२–२६ कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाचा उपाध्यक्ष पार्लमेंटरी अंडर सेक्रेटरी फॉर वॉर

९६ स्ट्रॅकी, मिस जे पी —सर रिचर्ड स्ट्रॅकी याची कन्या ट्रिनिटी कॉलेज डब्लिन येथून तिला सन्मान्य पदवी मिळाली न्यूहॅम विद्यालय केंब्रिज येथे अर्वाचीन भाषाची व्याख्याती १९०६ पुढें तेथेंच अनुक्रमें फेलो, टयूटर, आणि व्हाइस प्रिन्सिपल होऊन आतां १९२३ पासून त्याच विद्यालयांत प्रिन्सिपल

९७ स्टॅनले, ऑलिव्हर—वय ४१ अर्ल ऑफ डर्बीचा मुलगा ईटन येथें शिक्षण व युद्धांत प्रत्यक्ष भाग वकील १९१९ पार्लमेंटचा सभासद कॅबिनेटमध्यें प्रवेश १९३४ गृहमंत्र्याचा सहचिटणीस वाहतुकीच्या खात्याचा मंत्री १९३३–३४ मिनिस्टर आफ लेबर १९३४ पासून

९८ स्टॅनहोप, नेकनामदार, अर्ल —वय ५५ शिक्षण ईटन व मॅगडेलन विद्यालय केंब्रिज बापाच्या मागून सरदार झाला १९०५ युद्धांत ग्रॅनेडिअर गार्डसमध्यें शिपाईगिरी लष्करी क्रॉस मिळविला युद्धकचेरीचा पालमेंटरी चिटणीस १९१८ सिव्हिल लॉर्ड ऑफ दि अॅडमिरॅल्टि १९२४–२९ आरमार खात्याचा फडणवीस १९३१ पार्लमेंटचा युद्धखात्याचा सहचिटणीस १९३१ पासून मतानें कॉन्झर्व्हेटिव्ह

९९ स्नोडन, नेक नामदार, व्हायकाऊंट —वय ७२ प्रथम सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें नंतर पार्लमेंटचा सभासद १९०६–१९१८ आणि १९२२ ते १९३१ १९३१ मध्यें राष्ट्रीय पक्षाच्या सरकारानें त्यास सरदारी दिली कॅबिनेटमधील जागेचा राजीनामा १९३२ आत्मचरित्र १९३४ चॅन्सेलर ऑफ दि एक्स्चेकर १९२९ १९३१ प्रथम मजूरपक्ष नंतर राष्ट्रीय पक्ष

१०० स्मट्स्, नेक नामदार, लेफ्टे जनरल — वय ६५ वसाहतमंत्री आफ्रिकेतील सैन्याचा अधिपति व नंतर लेफ्टेनंट जनरल १९१७ प्रीव्ही कौन्सिलर १९१७ जनरल बोथाच्या मागून प्रीमियर १९१९–२४ १९२१ त बहुमतानें निवडून आला त्याच्या प्रधानमंडळानें १९२४ त राजीनामा दिला ऑक्सफोर्ड येथें ऱ्होडस मेमारिअल लेक्चरर १९२९–३० लॉर्ड रेक्टर ऑफ सेंट अॅंड्यूज युनिव्हर्सिटी १९३४ न्यायमंत्री १९३३

१०१ सायमन, नेकनामदार —वय ६२ सॉलिसिटर जनरल १९१० वकिलींत चटकन

यश अॅटर्नी जनरल व कॅबिनेटचा सभासद १९१३ कोअॅलिशन मिन्स्ट्रीत गृहमंत्री १९१५ या जागेचा १९१६ त राजीनामा देऊन परत वकिली सुरू केली १९१६ नंतर लगेच सैन्यात दाखल झाला सैन्यात मेजर झाला १९१८ १९१८च्या निवडणुकीत पडला पण १९२२मध्ये निवडून आला उदारमतवाद्याचा पुढारी १९२२ पार्लमेंटमध्ये नाव गाजविले १९२३ सार्वत्रिक संपाविरुद्ध मोठमोठी भाषणे केली १९२६ हिंदुस्थानात पाठविलेल्या रायल कमिशनचा अध्यक्ष –सायमन कमिशन १९२८–२९ राष्ट्रीय सरकारास मदत केली यूरोपीय राजकारणात परराष्ट्रीय मंत्री म्हणून बरेच काम १९३५

१०२ **सँकी**, व्हायकाऊंट —वय ६९ आक्सफर्ड येथ शिक्षण १८९२ त वकिली सुरू करून अपील केससमध्ये उत्तम नाव मिळविले खाणींची पाहाणी करणाऱ्या मंडळाचा अध्यक्ष १९१९ मजूर पक्षाच्या अमदानीत लार्ड चॅन्सेलर १९२९ सरदारी मिळाली हिंदुस्थानच्या गोलमेज परिषदेत प्रमुख भाग १९३०

१०३ **ससून**, नेक नामदार, बरानेट —वय ४७ मताने कॉन्झर्वेटिव्ह फील्ड मार्शल हेग याचा खाजगी कारभारी लॉइड जॉर्ज मुख्य प्रधान होता तेव्हाचा त्याचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी नॅशनल गॅलरी बोर्डाचा अध्यक्ष म्हणून निवडून आला १९३२

१०४ **सॅम्युअल**, नेक नामदार —वय ६५ गृहमंत्र्याचा सहचिटणीस १९०५-०९ प्रिव्ही कौन्सिलर १९०८ कौन्सिलात जागा १९०९ स्थानिक स्वराज्यमंडळाचा अध्यक्ष १९१४ १९१५ मधील नव्या मंत्रिमंडळात पोस्टमास्तर जनरल आणि गृहमंत्री झाला १९१८ च्या निवडणुकीत पडला पॅलेस्टाईनचा हायकमिशनर १९२० कोळशाच्या धंद्याची चौकशी झाली, तीत अध्यक्ष १९२६ उदारमतवाद्याचा पुढारी १९२७–२९ निवडणुकीत यशस्वी १९२९ व १९३१ राष्ट्रीय सरकारात गृहमंत्री १९३१ राजीनामा १९३२

१०५ **हर्टे, झॉग** जनरल —दक्षिण आफ्रिकेचा मुख्य प्रधान धंदा वकिलीचा पूर्वी ऑरेंज फ्री स्टेटमध्ये मुख्य न्यायाधीश दक्षिण आफ्रिकेतील बोअर युद्धात सैन्याचा अधिपति म्हणून लढला जनरल बोथाच्या कॅबिनेटमध्ये प्रवेश दोन साम्राज्य परिषदात प्रतिनिधित्व केले, कोअॅलिशन मिन्स्ट्री उभारली १९३३

१०६ **हडसन**, आर एस् —वय ४९ ईटन व ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण १९२४ त पार्लमेंटात प्रवेश राष्ट्रीय पक्षाच्या सरकारात पार्लमेंटरी सेक्रेटरी फार लेबर

१०७ **हिटलर** प्रेसिडेंट अॅडॉल्फ —वय ४६ पधरा वर्षाचा पोरका असतना व्हिएन्ना येथ गवंडीकाम युद्ध सुरू झाल्यावर सैन्यात दाखल, जखमी १९२८ त त्याचे सहकारी बारा होते ते १९३० त एकशेसात झाले प्रशियन पार्लमेंटमध्ये त्याच्या पक्षाचे लोक १९२८ त नऊ होते ते १९३२ त एकशेबासष्ट झाले त्याचे नाझी लष्कर परिपूर्ण आहे महायुद्धानंतर त्याने जर्मन मजूरसंघात नाव घातले म्हणून १९२३ त कैद बव्हेरियामध्ये मतप्रसार उत्कृष्ट वक्ता १९३३ मध्ये चॅन्सेलर झाल्यावर प्रचंड सभातून भाषणे नि शस्त्रीकरण परिषदेतून जर्मनी निघाला १९३३ मुसोलिनीशी प्रत्यक्ष बोलणे करण्यासाठी विमानातून व्हेनिसला १९३४ मार्शल व्हान हिंडेनबर्ग मेला तेव्हा हा प्रेसिडेंट झाला १९३४ जर्मनीचा आमरण सर्वाधिकारी झाला

१०८ **हूव्हर**, माजी अध्यक्ष —वय ६१ शेतकऱ्याचा मुलगा स्टॅन्फोर्ड विश्वविद्यालयात शिक्षण व तेथील पहिलाच विद्वान खाणीचे काम पाहात तो कॅलिफोर्निया, अॅरिझोना व पश्चिम ऑस्ट्रेलिया येथे हिंडला चीनमधील खाणीचा दिग्दर्शक १८९९ आणि लंडनच्या एका पेढीचा भागीदार नंतर जगातील निरनिराळ्या प्रदेशातील खाणीच्या धंद्यात व्यवस्थापक महायुद्ध सुरू होताच अमेरिकन लोक इतर देशातून परत आणविण्याचे कामी इंग्लंडातील अमेरिकन वकिलातीला मदत केली अमेरिका युद्धात

पडली तेव्हा प्रे वुइल्सन याने अमेरिकेच्या खाद्य पदार्थांच्या व्यापाराचे अधिकार त्याच्याकडे सोपविले दोस्तांच्या कौन्सिलचा सभासद १९२१ च्या प्रधानमंडळात सहमंत्री अमेरिकेचा अध्यक्ष १९२८ एक वर्षभर युद्धाचे कर्जावरील व्याज तहकूब ठेवण्याच्या त्याच्या धोरणाचे सर्व जगाने अभिनंदन केले १९३२ च्या निवडणुकीत रुझवेल्टने त्याचा पराभव केला

१०९ **हेंडरसन,** आँर्थर—वय ७२ न्यू कॅसल येथील एक मजूर मेथॉडिस्ट न्यू कॅसलच्या नगरपालिकेचा सभासद व नंतर अध्यक्ष १९०३ रेल्वे कमिशन व इंडस्ट्रिअल कौन्सिलचा सभासद १९११ मजूर पक्षाचा पुढारी १९१४ महायुद्ध सुरू होताच मजूर पक्षाचा अध्यक्ष सैन्यभरतीचे काम केले प्रीव्ही कौन्सिलर १९१५ रशियात प्रवास १९१७ राजीनामा १९१७ त्याचा मुलगा डेव्हिड युद्धात पडला १९१८ च्या निवडणुकीत पराभव १९१९ मध्ये निवडून आला पण पुन्हा १९२२ त पडला १९२३ त पुन्हा एकदा निवडून आला व पुन्हा पडला १९२४ त निवडून आला व गृहमंत्री झाला याचे दोन मुलगे पार्लमेंटचे सभासद आहेत राष्ट्रीय पक्षास विरोध करणाऱ्याचा नेता १९३१ च्या निवडणुकीत पराभव जिनीव्हा येथे भरलेल्या शस्त्रसंन्यास परिषदेचा अध्यक्ष १९३२, १९३३, १९३ शांततारक्षणाच्या कामाबद्दल २१०० पौंडाचे बक्षीस मिळाले १९३३ १९३३ त चरित्र प्रसिद्ध झाले पुन्हा पार्लमेंटचा सभासद म्हणून निवडून आला १९३३

११० **हेलशॅम,** व्हायकाऊन्ट—वय ६२ इटन येथे शिक्षण त्यानंतर ८ वर्षे साखरेच्या व्यापारात बुद्धी कुशाग्र असल्यामुळे वकिलीस सुरुवात करून यश मिळविले पार्लमेंटचा कॉन्झर्वेटिव्ह सभासद १९२२ अॅटॉर्नी जनरल १९२२ बॉल्डविनच्या कॅबिनेटमध्ये १९२४ लॉर्ड चॅन्सेलर १९२८ सरदारी १९२९

१११ होअर, नेक नामदार,—वय ५५ हॅरो व ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण लिटल्टन याचा खाजगी चिटणीस १९१० पासून पार्लमेंटचा कॉन्झर्वेटिव्ह सभासद १९२३ मधील बॉल्डविनच्या प्रधानमंडळात कॅबिनेटमध्ये प्रवेश पुढील सालच्या नव्या प्रधानमंडळात तीच जागा कायम बायकोसह हिंदुस्थानचा आकाशमार्गाने प्रवास १९२७ लान टेनिस असोसिएशनचा अध्यक्ष व कुशल स्केटिंग करणारा हिंदुस्थानच्या सिलेक्ट कमिटीपुढे साक्ष १९३३ राष्ट्रीय सरकारच्या अमदानीत भारतमंत्री काही काळ विमानखात्याचा प्रधान १९३५ परराष्ट्र मंत्री

११२ हाब्ज, जॉन बेरी—वय ५३, क्रिकेट खेळणारा म्हणून प्रथम नावास आला १९०३ टेस्ट मॅचेसमध्ये एकंदर १५ शतके काढली आहेत व एकंदर खेळण्यातील शंभरावे शतक १९२३ त पुरे केले जगात होऊन गेलेल्या क्रिकेटपटूंतील एक असा त्याचा मान आहे डॉ ग्रेस याची १२६ शतकाची मर्यादा १९२५ त मोडली १९२६ त सॅंडहॅम याचेसह खेळून ४२८ धावाची मर्यादा मोडली सगळ्याच टेस्ट मॅचेसमध्ये उत्तम खेळ आजपर्यंतच्या चुरशीच्या अशा अवघड सामन्यातून मिळून एकंदर १९७ शतके पुरी केली आहेत

महाराष्ट्रांतील संस्था

अहमदनगर

१ **अनाथ विद्यार्थी गृह**,अहमदनगर —सस्थेच्या आश्रमात ७० विद्यार्थी आहेत आतापर्यंत सुमारे ५०० विद्यार्थी सस्थेतून स्वावलबी बनून बाहेर पडले धदेशिक्षण—सुतार काम, लोखडी कारखाना, शिवणकाम, छापखाना, इ विद्यार्थ्यांना आवडीप्रमाणे परतु सक्तीने धदेशिक्षण दिले जाते औद्योगिक शाखा सस्थेचेच माजी विद्यार्थी दि स रायते याचे देखरेखीखाली आहे १९३० पासून सस्थेने बड पथक केले असून, सार्वजनिक समारभ, मगलकार्य वगैरे प्रसगी निमत्रणे येतात एक वर्षात इग्रजी तीन यत्ताचा वर्ग जून १९३४ पासून सुरु केला असून जून १९३५ पासून औद्योगिक शिक्षणाचा समावेश करुन सपूर्ण हायस्कूल काढण्याचा चालकाचा विचार आहे एक प्रायोगिक शेतकी शाळा काढावी, असाही एक विचार आहे सस्थेत हिदू स्पृश्य अनाथ पोरक्या होतकरू मुलाना प्रवेश मिळतो अध्यक्ष—रा ब गणेश कृष्ण चितळे बी ए एलएल् बी एम् एल सी ऑ सेक्रेटरी—चि मो सप्तर्षी, एम् ए एल्एल् बी प्रमुख चालक व सहमत्रि त्र्य अ देवचक्के

२ **वाङ्मयोपासक-मंडळ**,अहमदनगर -१९३४ नेवासे येथे नगर—नाशिक वाङमयोपासकाचे समेलन व श्रीज्ञानेश्वर —दर्शन ग्रथाचे प्रकाशन हे यदाचे विशेष कार्य होय सालाबादप्रमाणे यदाहि मडळातर्फे श्रीगणेशोत्सव साजरा झाला त्यावेळी काव्यगायनाच्या व वक्तृत्वाच्या चढाओढी ठेविल्या होत्या श्रीज्ञानदेव विद्यापीठ स्थापण्याचे निश्चित झाले असल्यामुळे पूर्वतयारीस सुरुवात झाली आहे या वर्षी व्याख्याने, काव्यगायन, चर्चा वगैरे मिळून एकदर ३६ दिवस कार्यक्रम झाले जमाखर्च—एकूण जमा रु ५४१२—६—०, खर्च रु ४७२५—१२—० सालअखेर शिल्लक रु ६८६—१०—० अध्यक्ष—रा ब न बा देशमुख, कार्याध्यक्ष रा ब हिवरगावकर बी ई ,ए एम् ,आय् ई , चिटणीस—गो रा गायकैवारी बी ए एल्एल् बी , प प पटवर्धन

३ **हरिजन सेवाश्रम** अहमदनगर —सस्थेत हरिजन विद्यार्थ्यांची राहाणे, भोजन, कपडालत्ता व बौद्धिक शिक्षणाची मोफत सोय केली आहे हल्ली विद्यार्थी २० अ वि गृहाच्या औद्योगिक शाखातून येथील विद्यार्थ्यांची धदेशिक्षण देण्याची सोय केली आहे स्पृश्य विद्यार्थ्यांच्या सगतीमुळे व योग्य काळजीमुळे सेवाश्रमातील मुलाच्या वाईट सवई झपाट्याने नष्ट होत आहेत व त्याचे अभ्यास उत्तम असून गीतेचे श्लोक हे विद्यार्थी स्पष्ट व शुद्ध म्हणतात सस्थापक व प्रमुख चालक त्र्य अ देवचक्के

कुलाबा

१ **श्रीहनुमान व्यायाम मदिर**, पनवेल (१९३५) —स्थापना इ स १९३३ शास्त्रशुद्ध व्यायामाचा सार्वत्रिक प्रसार करणे व तरुणाना निर्भय, तेजस्वी व बलवान बनविणे हे सस्थेचे आद्य हेतू आहेत या दृष्टीने पनवेल येथे एक व्यायामशाळा चालू असून शिवाय काही मडळी पनवेलचे आसपास खेड्यात वरचेवर जात असून तेथे व्यायाम—शिक्षण देण्याचे कार्य चालू आहे खेड्यापाड्यातील सुमारे दोनशे मुले या सोयीचा फायदा घेत असून गावातील ७५—८० मुले व्यायामशाळेत येतात सस्थेने तीस वर्षाच्या कायम भाड्याने गावात एक भव्य पटागण घेतले आहे आखाड्याची सोय झाली असून हल्ली इमारतीचे काम चालू आहे इमारत फडास १५० रु च्या देणग्या मिळाल्या आहेत अध्यक्ष—गो वि भिडे, वकील चिटणीस ना बा प्रधान शिक्षक—मोरेश्वर गोविद जोशी

ठाणे

१ **सन्मित्र मडळ**,ठाणे (१९३३) -परस्पर सह-

कारी तत्त्वावर सभासदाच्या आर्थिक अडचणीचा परिहार करणे, हे ध्येय ठेवून मडळ आज अकरा वर्षे काम करीत आहे सस्थेच्या पशाना बूड येणार नाही अशी दक्षता घेऊन सभासदाना ६ टक्के व्याजाने कर्ज देण्याची मडळाने सुरुवात केली आहे सभासदाची सख्या ४४ आहे व जमेचा आकडा रु २१२९ आहे अध्यक्ष—नारायण गोविंद अत्रे उपाध्यक्ष— सीताराम महादेव अभ्यकर, चिटणीस—रामचद्र महादेव जोशी

२ सोमवशीय क्षत्रिय समाजोन्नति सघ, बोर्डी (स्थापना १९१९) —— वरील समाजाचे वास्तव्य ठाणे जिल्ह्यात समुद्र किनाऱ्याजवळील भागात, मुबईपासून बोर्डीपर्यंतच्या लहानमोठ्या अशा २९ गावात आहे सन १९३१ साली समाजामार्फत करण्यात आलेल्या खानेसुमारीप्रमाणे समाजाची एकूण लोकसख्या ९६७१ आहे पैकी पुरुष ४८५७ व स्त्रिया ४८१४ आहेत बहुजन समाजाचे उपजीविकेचे साधन शेतीबागायत असून मुबई व दादर येथील मडळी नोकरी पेशाने राहतात गेल्या पधरा वर्षात सघाने अगीकृत केलेल्या कार्यात बरेच यश सपादन केले आहे सघाने माकूणसार, चगटे येथे काही वर्षे शाळा चालविल्या असून, आतापर्यंत ९६ विद्यार्थ्याना ६९७३ रु ची मदत केली आहे समाजाच्या उन्नतीकरिता "क्षात्र सेवक" नावाचे त्रैमासिक सन १९३४ सालापासून श्री परशराम वर्माजी चुरी याच्या सपादकत्वाखाली सुरू करण्यात आले आहे एकूण ८७१ सभासद आहेत पैकी ४७ स्त्री सभासद आहेत सघाच्या २३ शाखा आहेत सघाचे वार्षिक उत्पन्न वर्गणी, देणगी वगैरे मिळून रु २००० चे आहे व खर्च रु १५०० आहे, गेल्या पधरा वर्षात सघास रु ४१६२७ मिळाले असून, त्यापैकी खर्च विद्यार्थ्याकरिता रु १०२७३ धरून एकूण खर्च १५६४० झाला असून शिल्लक रु ३९८७ व ठेवीत रु २२००० आहेत कार्यकारी मडळाचे अध्यक्ष—भाईजी जगू राऊत, चिटणीस—आ वि सावे, बी ए बी टी , म ल राऊत, एल् सी सी , भा ह पाटील, बी ए

गुजराथ

१ महाराष्ट्र मडळ,बेझवाडा (१९३४)—सभासदसख्या २२ मडळास जागेचे साहाय्य श्री भिकाजी पाडुरग वालावलकर यानी मडळस्थापनेपासून केले उत्सव समारभ—लोकमान्य पुण्यतिथि, गणेशोत्सव, कोजागिरी व मडळाचा वाढदिवस जमा रु २१६—१—६,खर्च रु ११२ ६ आणे ९ पै, शिल्लक रु १०३—१०—९ अध्यक्ष—डॉ क्षीरसागर, चिटणीस— माणिक दत्तात्रय सागवीक

धारवाड

१ कर्नाटक महाराष्ट्र मडळ,धारवाड (१९३३ ते ३४) —चालू साली सुरुवातीस ५५ सभासद होते ते आता शभरावर आहेत यदाचे उत्पन्न रु ३७२ १४ आणे ३ पै सभासदाकडून बाकी येणे रु २०० ग्रथालयात अदमासे १०० रु ची नवी पुस्तके घेतली, शिवाय काहीनी देणगी म्हणून पुस्तके दिली आहेत कचेरी यदा मध्यवस्तीत आणली आहे सस्थेची मालकीची जागा नाही उत्सव समारभ—शारदादिन, दासनवमी, शिवजयती जमा रु ७८३—९—५, खर्च रु ४४२—८—०, शिल्लक रु ३४१—१—५ कार्यकारी मडळाचे अध्यक्ष—वि ना जोग एम् एल् सी , चिटणीस—भा रा पटवर्धन, एल् एल् बी , रा रा करदीकर बी ए

पुणे

१ अनाथ बालिकाश्रम, पुणे —

३९ वा वार्षिक अहवाल १९३४ सालाबद्दल अध्यापिका शाळा, महिलाश्रम हायस्कूल, प्राथमिक शाळा व वसतिगृह असे सस्थेचे चार विभाग आहेत हायस्कूलचा शिक्षणक्रम इतर शाळाप्रमाणे सात वर्षाचा केला आहे त्यामुळे कायमची सरकारी मान्यता मिळाली तीनही शाळाना दरसालप्रमाणे ग्रँट मिळाली वसतिगृहात ५ ते १० वर्षे वयापर्यंतचे मुलगे घेण्यास सुरुवात केली आहे मुलगे व मुली याचे स्वतत्र वसतिगृहात १० मुली व ४ मुलगे आहेत श्रीमत बाबासाहेब घोरपडे, सस्थान अधिपति, इचलकरजी यानी रोख रु ५००० व रु २००० चे आश्वासन अशी रु ७००० ची मदत केल्यामुळे 'इचलकरजी सभागृह' उभारले गेले व एक मोठीच अडचण दूर झाली वसतिगृहातील मुलीची सख्या १७५ आहे, पैकी ५३

नादार व १७ अर्धनादार आहेत म्हणजे ७० विद्यार्थिनी आश्रमावर अवलबून आहेत तीनही शाळात मिळून एकदर १८८ विद्यार्थिनी व ११ विद्यार्थी आहेत सध्या आश्रमाजवळ रु ४७३०० बाहेरील मडळीच्या कायम ठेवी म्हणून आहेत सस्थेने कॉमन वेल्थ विमा कपनीची एजन्सी घेतली आहे या मार्गे इतराना सस्थेतर्फे विमा उतरून सस्थेस थोडीबहुत मदत करता येईल वसतिगृहाचा १९३४ सालचा जमाखर्च--जमा रु २९७२१-१४-८, खर्च रु २५७३२-१-९ शिल्लक रु ३९८३-१२-११ आश्रम मडळी १९३४अखेर हिशोब जमा-रु २७२६०४-६-५,खर्च रु ४११३७-०-९,शिल्लक रु २३१४६७ ५आणे ८पै व्यवस्थापक मडळाचे अध्यक्ष व ट्रस्टी रा बा सी कामत, बी ए एम् एल् सी आश्रम मडळीचे चिटणीस-भा धो कर्वे, बी एस्सी बी टी एम् डी

२ किंग एडवर्ड मेमोरियल हास्पिटल व सरदार मुदलियार डिस्पेन्सरी पुणे (१९३३) - या वर्षी पुण्यात प्लेगचा उपद्रव अतयत झाला त्यामुळे नेहमीपेक्षा औषधाकरिता व उपचारासाठी येणाऱ्या रोग्याचे प्रमाण शेकडा पन्नासाने उतरले एकदर १०४ रोग्यावर शस्त्रक्रिया केली इस्पितळात ९८३ स्त्रिया बाळतीण झाल्या, पैकी ८४५ बाळबाळतीण अशा परत गेल्या ६७ मुले जन्मत च मेलेली होती व ७१ मुले मेली इन्फट वेलफेअर सेटरवर साधारणत रोजी दोनवेळा पन्नास मुले येत असत गतवर्षी निराश्रित मुले सहा सभाळली होती तर यदा नऊ सभाळली या वर्षी आऊट-डोअर पेशन्टस् एकदर ४५७६३ येऊन गेले, व खुद्द इस्पितळात उपचारासाठी राहिले असे रोगी १२६१ होते मिडविफ्रीच्या शिक्षणाकरिता यदा पधरा स्त्रिया घेतल्या लेडी साइक्स याचेमार्फत रु २५००० देणगी मिळाली, व विशेष म्हणजे या उदार धनिकाने आपले नावच जाहीर केले नाही मुबईचे एम् एम् भट, जे पी यानी रु २००० देणगी दिली राजाबहादुर प्रतापगिरजी यानी रेस्ट हाऊस बाधण्याकरिता रु १०००० चे आश्वासन दिले अ हे जमाखर्च १९३३ अखेर-जमा रु १७३०२६-१०-१०, खर्च-४३०३४-१२-६, शिल्लक १२९९९१-१४-४ १९३४ चे अदाजपत्रक-जमा रु १९३३६, खर्च २०७५८ रु तूट १४२२ रु अध्यक्ष-कलेक्टर-साहेब, पुणे उपाध्यक्ष सरदार एस् सी मुदलीआर, रा ब हणमतराम रामनाथ कार्यकारी मडळ - चेअरमन-सरदार मुदलीआर, चिटणीस-रा ब चिमणलाल किसनदास, रा ब व्ही जी मानकर चीफ मेडिकल ऑफिसर-पी आर वकील

३ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे (१९३३-३४) --या वर्षी फर्ग्यूसन का मध्ये मुलीकरिता सरस्वती क्वार्टर्स बाधल्या, सागली येथील विलिग्डन कॉ मध्ये इटरसायन्स 'बी' ग्रूपचा वर्ग सुरू केला व वाई येथील द्रवीड हायस्कूल सस्थेस जोडून शाखा म्हणून सस्थेच्या पूर्ण व्यवस्थेखाली आले फर्ग्यूसन कॉलेज पुणे विद्यार्थ्याची सख्या अडर ग्रॅज्युएटस् ११७५ व पोस्ट ग्रॅज्युएटस् ९० कॉलेजमध्ये १२०० विद्यार्थीच घ्यावे असा निर्बध असल्यामुळे अतयत त्रास होतो सरकारी ग्रँट रु २५६०० धरून एकूण उत्पन्न रु २५५०५३-१३-१ व खर्च रु २६७६०५-८-० प्रिन्सिपल-जी एस् महाजनी, विलिग्डन कॉ सागली-विद्यार्थी अडर ग्रॅज्युएटस् ३२७ व पोस्ट ग्रॅज्युएटस् १८ मुबई सरकारच्या शिक्षण खात्यातील मदत मिळणाऱ्या कॉलेजाच्या यादीत या कॉलेजचे नाव यदापासून पडले असल्यामुळे ग्रँट म्हणन रु ५६०० मिळाले जमाखर्चाचा आकडा एकदर रु ८१३८४-८ आणे पैकी रु ९५७९-११-३ एवढी रक्कम बायलॉजिकल लॅबोरेटरी उभारण्यात खर्ची पडली प्रिन्सिपल-लिमये, न्यू इग्लिश स्कूल पुणे-विद्यार्थी सख्या १७४०, ग्रँट रु १८०४५ एकूण जमा रु १०२२४८-१२-१, खर्च रु ९५४०५-२-९ या वर्षी शाळेला सस्थेकडन रु ३३३०-१०-४ लोन म्हणून घ्यावे लागले त्याचा जमेच्या आकड्यात समावेश केला आहे सुपरिटेडेट पी व्ही बापट न्यू इग्लिश स्कूल सातारा-विद्यार्थी ८०५ ग्रँट रु ८४२०, ड्राइग ग्रँट रु २३२ एकूण जमा

रु ४६७०९ खर्च रु ८७२२५ सुपरिटेडेट एस् आर पारसनीस नवीन मराठी शाळा पुणे — विद्यार्थी ५८३ फीचे उत्पन्न रु ८९९५ सरकारकडून ग्रँट रु ५२५५ म्युनिसिपालिटीकडून रु ११११ एकूण खर्च रु १९६५८ सुपरिटेडेट के जी पडित द्रवीड हायस्कूल, वाई —विद्यार्थी ३३६ ग्रँट रु ३२६० एकदर जमा रु १९२८५–२–६ व खर्च रु १९०१४–४–६ हेडमास्तर जी व्ही ढवळीकर मावजी माधवजी इग्लिश स्कूल, उबरगाव –विद्यार्थी १०९ एकूण जमा रु ६९६४, १३ आणे ६ पै खर्च रु ९११५–२–९ तूट रु २१५०–५–३ ही तूट सोसायटीच्या फडातून जादा मदत घेऊन व उबरगावातील मडळीनी एकदर रु १००० जमवून मदत केली त्यामुळे भरून निघाली ग्रट रु ११५० ड्रॉइग ग्रँट रु ७५ हेडमास्तर–आर जी गोखले न्यू इग्लिश स्कूल वसतिगृह पुणे –सुरवातीस विद्यार्थी ३५ वर्षाअखेर २५ दिवसानुदिवस येथे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सख्या घटतच असल्यामुळे सस्थेपुढे वसतिगृह बद करावे की काय हा प्रश्न आहे सुपरिटेडेट आर एन् जोशी सस्थेच्या सर्व शाखातून या वर्षी विद्यार्थ्यांची सख्या कमी असल्याचे कारण म्हणजे मुख्यत प्लेगची साथ हे होय रामदुर्गचे चीफसाहेब श्रीमत भावे यानी रु १०००० सस्थेस देणगी दिली त्याची सस्थेच्या उपाध्यक्ष मडळावर नेमणूक केली आहे सस्थेची स्थावर मिळकत रु २२६६५२७ व जगम रु ६३८५७० किमतीची आहे देणे (लोनचे रूपाने) रु ३१५३८०–८–९ सस्थेजवळ एन्डोमेन्टस् म्हणून एकूण रक्कम रु ३६३५४०–२–११, त्यावर द्यावी लागणारी रक्कम रु १३३६९–१५–० मुख्य सोसा चे प्रेसिडेंट– कोल्हापूरचे छत्रपती राजाराममहाराज चेअरमन–दि ब के आर गोडबोले, सेक्रेटरी– प्रो एम् के जोशी सस्थेस ५० वर्षे पूर्ण झाली म्हणून १९३५ मे मध्ये पुणे येथे सर सी व्ही रामन् याच्या अध्यक्षतेखाली ज्युबिली महोत्सव झाला

४ **डेक्कन सभा**,पुणे -अहवालाचे वर्षी १९३४ 'गोखले हॉल' चा उद्घाटन समारभ सर कावसजी जहागीर याचे हस्ते झाला या वर्षी नॅशनल लिबरल फेडरेशनचे अधिवेशन पुणे येथे सभेच्या 'गोखले हॉल'मध्ये भरले होते त्या वेळी सभेच्या कार्यकर्त्यास बरेच काम पडले विशेष कामे– जॉइट पार्लमेटरी कमेटीच्या रिपोर्टाचा विचार, स्वराज्य पार्टीच्या पुनर्घटनेस दुजोरा, मध्यवर्ती सरकारच्या अदाजपत्रकाचा विचार, मुबईतील मजूरसपाबाबत ठराव, झाजीबार येथील हिंदी लोकाबद्दल सहानुभूति, दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकाची वसाहत, मुबई कौन्सिलमधील 'मनी लेडर्स बिल' पुणे येथील विजेच्या दरवाढीविरुद्ध ठराव, नारायण पेठेतील दारूचा गुत्ता निदान हमरस्त्यावरून तरी हलवावा अशी सूचना, शिवाय नेहमीप्रमाण सभेने रानडे स्मृतिदिन व गोखले स्मृतिदिन साजरे केले १९३४ अखेरपर्यंत हिशेब (फक्त गोखले हालसबधी) जमा–रु १०७९१२-१३--२, खर्च—रु ९९४८६--१--८, शिल्लक रु ८४२६–११–१० (१९३५ करिता) अध्यक्ष नामदार श्रीनिवासशास्त्री चिटणीस–व्ही, एस् लिमये, एस् जी गोखले, डी व्ही अबेकर लडनचे प्रतिनिधि–एच् एस् एल पोलक सॉलिसीटर

५ **पूर्णे अनाथ विद्यार्थी गृह** (१९३३–३४) (नाशिक–पुणे) –पुणे व नाशिक या दोन शाखा मिळून १६१ विद्यार्थ्यांची व्यवस्था होते ता ५ ते १२ मे १९३४ पर्यंतचा आठवडा सस्थेचा रौप्यमहोत्सव साजरा केला रौप्यमहोत्सवातील विशेष कार्यक्रम–श्रीरामलक्ष्मण मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा, हस्ते श्री दादासाहेब केतकर, माजी विद्यार्थी सघ, सस्था चालकाचे समेलन, महोत्सव समारभ २१ जून ३४ रोजी डॉ खैर याचे हस्ते नाशिक येथील महाराष्ट्र विद्यालयाच्या स्वतत्र इमारतीचा कोनशिला समारभ साजरा झाला १६ मार्च ३४ पासून पुणे येथील क्षयरोग चिकित्सालय नाशिक येथे नेले प्रथम हे भाड्याचे जागेत होते ते आता पचवटीतील सस्थेच्या जागेत आहे तेथे एक्स् रे ॲपरेटस्, न्यूमोथोरॅक्स ट्रीटमेटची सोय आहे शिवाय स्वतत्र दवाखाना आहेच डा श वि देवधर हे सव काम पाहतात क्षयरोग-

प्रतिबधक प्रचार डॉ देवधर हे लेख लिहून व निरनिराळ्या ठिकाणी सदीप व्याख्याने देऊन करीत असतात डॉ खैर परदेशाहून परत आल्यापासून अनेक वृत्तपत्र मासिकातून लेख लिहितात व निरनिराळ्या ठिकाणी व्याख्याने देतात, अशा रीतीने शिक्षणप्रचाराचे काम चालू आहे डॉ खैर याचे नेतृत्वाखाली सस्थेची शिक्षण प्रगति चालू असून नवीन उपक्रम चालू केले आहेत सस्थेतील प्रत्येक विद्यार्थी दररोज दोन तास हस्तव्यवसायाचे शिक्षण घेत असतो औद्योगिक शिक्षणवर्गातून या वर्षी पुढील गोष्टी सुरू केल्या—मुद्रण शाळा, रासायनिक प्रयोगशाळा, मेकॅनिकल वर्कशॉप, विणकाम शिक्षण नाशिक शाखेतह बागकाम शिक्षण, पखा कारखाना, हस्तव्यवसाय, शिवणकाम इ गोष्टी असून विद्यमान घडामोडीची माहिती, व्यावहारिक अर्थशास्त्र, धर्म, भारतीय कलाचे ज्ञान, प्राथमिक—लष्करी शिक्षण याची जोड आहे व्यापक शिक्षणासाठी म्हणून सुटीतील प्रचार व पहाणी, समाज—निरीक्षण, स्वदेशी प्रचार, स्वयसेवा, चित्रपट, व्याख्याने असे कार्यक्रम असतात या वर्षी प्रवेशासाठी एकदर १६६ अर्ज आले होते पैकी ५१ विद्यार्थ्यास प्रवेश मिळाला नाशिक येथे ८७ व पुणे येथे ७४ मिळून १६१ विद्यार्थी होते यात निरनिराळ्या ठिकाणचे व निरनिराळ्या जातीचे विद्यार्थी होते सस्थेचा लोकसग्रह छापखाना हा आता नव्या दुमजली इमारतीत गेला आहे छापखान्यात सस्थेचे ३५००० रु चे भाडवल गुतविले असून सत्तर कामगार येथे काम करितात यावरोवरच प्रकाशन खाते सुरू केले आहे छापखान्यात दैनिके, मासिके, शालोपयोगी पुस्तके इ बरेच काम असते येथे छापखान्याना लागणारा सर्व प्रकारचा टाइप पाडला जातो एन्ग्रेव्हिग मशिन येथे आहे रबरब्लॉक तयार करण्याचे काम सुरू केले आहे व्यवस्थापक श रा दाते सस्थेची गेल्या २५ वर्षातील वाढीची पाहणी होऊन पुढील रूपरेखा आखावी या हेतूने १—१—३४ रोजी चौकशीमडळ नेमले होते अध्यक्ष डॉ खैर व सभासद श रा दाते व कृ न चौधरी यानी पाहणी करून ५०० हस्तलिखित पानाचा वृत्तात सादर केला आहे सस्थेची पुणे व नाशिक येथील मोफत वाचनालये चालू आहेत त्यात येणारी वृत्तपत्रे, मासिके (देशी, परदेशी) याची सख्या भरपूर आहे यदाची एकूण जमा रु ४२०७९—५—१०, नवे कर्ज रु १६१३८—७—० मागील शिल्लकेसह एकूण जमा रु ६९८१७—०—५॥ खर्च रु ६३९३३-० ११॥ पै नाशिक देणे रु ५०९—१३—२ वजा जाता पुढील शिल्लक ५८८३—१५—६ एकूण कर्ज रु ४६१८५-१३ व्यवस्थापक—वि ग केतकर

६ पुणे नगर वाचन मदिर (स्थापना १८४८) — ३१ मार्च १९३५ रोजी सपलेल्या वर्षांत सस्थेच्या सभासदाची सख्या सुमारे ९०० होती या वर्षी एकदर उत्पन्न ९९११ रु ८ आ ६ पै झाले व खर्च ६२८२ रु ५ आणे ३ पै झाला नवीन २५ तहाहयात सभासद झाले सस्थेच्या हल्लीच्या इमारतीवर नवीन तिसरा मजला बाधण्याची योजना सस्थेच्या सर्वसाधारण सभेने मजूर केली असून त्या कामी १५००० रुपयापर्यंत खर्च होईल १९३५ अखेरपर्यंत हे काम पुरे होईल असा अदाज आहे गेल्या सालापासून सस्थेचे ऑफिस उघडे असण्याची वेळ वाढविण्यात आली आहे त्याचप्रमाणे इन्डेक्स कार्ड—पद्धतीने पुस्तकाची यादी करण्यात आली आहे १९३५ ते ३६ सालासाठी घेण्यात येणाऱ्या नियतकालिकाची सख्या १६० वर असून यात सर्व मराठी नियतकालिके, हिदुस्थानात प्रसिद्ध होणारी बहुतेक इग्लिश नियतकालिके व परदेशातील प्रमुख नियतकालिके याचा समावेश होतो १९३५—३६ सालासाठी दि ब का रा गोडबोले हे अध्यक्ष, श्री वा मो पोतदार व प्रो श्री नी चाफेकर हे उपाध्यक्ष व श्री ल के देशपाडे व श्री रा य रानडे हे चिटणीस आहेत

७ प्रेस ओनर्स असोसिएशन, पुणे —पुण्यातील विद्युत् पुरवठा सघाने विजेचे दर वाढविण्याचे योजिले व 'मिनिमम' भलताच ठरविला त्या वेळी या सस्थेच्या सभासदानी शहरच्या नागरिका-

बरोबर सहकार्य केले व विद्युत् कंपनीच्या नवीन योजनेबद्दलचा निषेध करण्याचे कामी बरीच खटपट केली प्रेस ॲक्ट नवीन झाल्यावेळी या धद्यातील अडचणी मध्यवर्ती कायदेमंडळापुढे आणण्याची खटपट केली पोस्टाचे दर वाढविण्यात आल्यावर त्याचा या धद्यावर विविध तऱ्हेने अनिष्ट परिणाम झाला ही गोष्ट मध्यवर्ती कायदेमंडळामध्ये नामदार व आमदार सभासदामार्फत आणण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला छपाईच्या धद्यातील कामगार वर्ग जास्त कार्यक्षम होण्याच्या दृष्टीने बऱ्याच योजनेची चर्चा या संस्थेमार्फत झालेली आहे प्रॉव्हिडंट फंड, कामगार हितसंवर्धक फंड वगैरे बाबतच्या योजना कित्येक छापखान्यातून या संस्थेच्या परिश्रमाने सुरू झाल्या आहेत, देशी छापखान्याच्या धद्याचे प्रदर्शन भरविण्याची व कामगारास लायकीचे सर्टिफिकेट या असोसिएशनमार्फत देण्याबाबतच्या योजनेची चर्चा या संस्थेमार्फत झाली असून या योजनाना लवकरच मूर्त स्वरूप येईल असे वाटत आहे संस्थेचे अध्यक्ष आर्यभूषण छापखान्याचे चालक श्री अनंत विनायक पटवर्धन हे आहेत व आनंद छापखान्याचे श्री गोपाळ बळवंत जोशी व पूना लिथो वर्क्सचे श्री शंकर बळवंत सहस्रबुद्धे हे जोड कार्यवाह आहेत, संस्थेची कचेरी आर्यभूषण छापखान्याच्या कचेरीचे जागेत पुणे नं २ येथे आहे

८ **प्रौढ शिक्षण संघ**, पुणे –विलायती मॅजिक लँटर्न किमतीस महाग व वापरण्यास कठिण असल्यामुळे कमी किमतीत व वापरण्यास सुलभ असा मॅजिक लँटर्न शोधून काढिला असून आता त्याचा खाजगी संस्था, संस्थाने व ग्रामसुधारणेकरिता सरकारी अधिकारी इ उपयोग करू लागले आहेत चित्राचे योगाने खेड्यापाड्यातील निरक्षर लोकासही ज्ञान मिळते या वर्षी सरकारच्या उद्योगधद्याच्या खात्याच्या साहाय्याने सूत, रेशीम व लोकर याचे वीणकाम व रंगकाम याच्या माहितीच्या स्लाइड्स् तयार झाल्या आहेत या पद्धतीने शिक्षण कसे द्यावे हे शिकविण्यासाठी गेल्या नवरात्रात एक स्पेशल ट्रेनिंग क्लास भरवून दहा शिक्षक तयार केले आहेत

९ **भाडारकर ओरिएन्टल् रिसर्च इन्स्टिटयूट**, पुणे, १९३३-३४–संस्थेची सभासद संख्या ३१४ आहे एकदर २०० मडळी संस्थेस भेट देऊन गेली हस्तलिखित प्रकाशन व महाभारत प्रकाशन इत्यादिकरिता जी सरकारी ग्रँट मिळत असे ती एप्रिल १९३३ पासून पुढील १० वर्षांकरिता पुन्हा मिळण्याचे निश्चित झाले आहे नेहमीप्रमाणे कै डॉ भाडारकर याचा ८ वा स्मृतिदिन साजरा झाला निजाम गेस्ट हाऊस बाधून पूर्ण झाले याकरिता रु ३०००० वर खर्च झाला आहे पैकी रु २५००० निजाम सरकारने देणगी दिली अजून रु २००० फर्निचर वगैरे करिता खर्च झालेल्या रकमेची विनतिवजा मागणी निजामसरकारकडे करण्यात आली आहे छापखान्याकरिता व माल ठेवण्याकरिता स्वतत्र इमारत बाधली असून त्याकरिता रु २३००० खर्च झाले ते कर्जाऊ काढलेले आहेत सेक्रेटरी डॉ बेलवलकर यानी सहा वर्षे काम करून राजिनामा दिला हल्ली सेक्रेटरी डॉ सुखटणकर ग्रथालयात एकदर ९०१३ पुस्तके आहेत महाभारताचा एक पूर्ण ११०० पानाचा खड विक्रीस तयार आहे निरनिराळ्या पर्वाचे काम डॉ रघुवीर, डॉ डे, डॉ सुखटणकर या तज्ज्ञ मडळीच्या नेतृत्वाखाली चालू आहे प्रकाशन खात्याकडून या वर्षी ९८० पाने छापली गेली संस्थेने अंगिकारलेले आर, जी बी वर्क्सच्या चार खडाच्या प्रकाशनाचे काम या वर्षी पूर्ण झाले मुबई युनिव्हर्सिटी अजूनही ही संस्था हे पोस्ट ग्रॅज्युएट विद्यार्थ्याना संशोधनाकरिता एकच एक ठिकाण नेमत नाही त्यामुळे यावेत तितके विद्यार्थी येथे येत नाहीत हस्तलिखिते छापून तयार करण्याचे काम व्यवस्थित चालू आहे जमाखर्च १९३३–३४, जमा–रु ११६४२२–५–४, खर्च रु ९०९३६–७-१०, शिल्लक रु २५४८५-१३-६ प्रेसिडेंट–मुबईचे गव्हर्नर, नियामक मडळ–अध्यक्ष न चि केळकर, व्यवस्थापक मडळ–अध्यक्ष–

प्रि व्ही जी आपटे, चिटणीस–डॉ सुखटणकर, खजिनदार–प्रो व्ही जी काळे

१०महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी हायस्कूल पुणे –या शाळेची आणखी एक शाखा डेक्कन जि कॉलनीत भव्य व प्रशस्त इमारतीत आहे चालू साली सस्थेने मुलीकरिता स्वतत्र हायस्कूल सुरू केले आहे प्राथमिक शाळेत मात्र सहशिक्षणच आहे सस्थेची 'टेक्सटाइल टेक्नॉलजी' म्हणून एक शाखा आहे तेथे विणकाम, रगकाम वगैरेचे स्वावलबनास उपयोगी असे शिक्षण मिळते लौकरच कॉमर्स कॉलेज काढण्याचा सस्थेचा विचार आहे हायस्कुलात सक्तीचे शारीरशिक्षण असून तज्ज्ञ डॉक्टराकडून शारीरिक तपासणी प्रतिवर्षी होते अल्पोपहारासाठी 'शाळेत रिफरेशमेंट बार' ठेवण्यात आला आहे समेलनप्रसगी होणाऱ्या नाटचप्रयोगाच्या सोईसाठी एक थिएटर शाळेने बाधले आहे विद्यार्थ्यांच्या जबाबदारीवर 'स्टुडट स्टोअर' चालू आहे एपिडिआस्कोप, मॅजिक लॅटर्न, सिनेमा प्रोजेक्टर, रेडिओ, इत्यादि आधुनिक साधने आहेतच प्रेसिडेंट-श्री बाबासाहेब घोरपडे (इचलकरजी–चीफ) चेअरमन–दि ब के आर गोडबोले बी ए, एम् सी ई सुपरिटेंडेंट–जी जी मालशे एम् ए बी एस्सी सेक्रेटरी–डी व्ही बापट, एम् ए

११ महाराष्ट्र कोश मडळ लिमिटेड, पुणे (१९३४–३५) या वर्षी श दकोशाचा तिसरा विभाग छापून बाहेर पडला व तो ग्राहकाकडे रवाना झाला साप्रत चौथा विभाग पुरा होत आहे आजतागायत ग्राहकाची सख्या भागीदार २४५८ व वर्गणीदार ४६० डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रा सोसायटीने पहिल्या दोन भागाप्रमाणे तिसऱ्या विभागासही रु २५ पारितोषक दिले श्री दाते व श्री कर्वे याचे प्रचारकार्य चालू आहे जमा रु ४७०८७–१४–३ (यात रु २३२८–६–३ देणे आहे) वर्ष १ ते ६ यातील खर्च रु ५०२८५–१३. चालू वर्षाचा खर्च रु १३५२५–१३–८ मॅनेजिंग डायरेक्टर – यशवत रामकृष्ण दाते

१२ महाराष्ट्र चित्रकार मडळ, पुणे १९३४ आजमितीस १८३ सभासद पटावर आहेत चित्रग्रथालयात देणगी व रोख खरेदी मिळून २५० रु ची पुस्तके सुरुवातीसच आली आहेत महाराष्ट्र आर्ट गॅलरीतील चित्रसख्या वाढत असून वारवार पुष्कळ लोक भेट देऊन जातात चित्रकला, पेटिंग इत्यादि चढाओढी, कलेवर तज्ज्ञाची व्याख्याने, चित्रकार–समेलन, राजा रविवर्मा स्मृतिदिन, फरी पेंटिंग क्लास इत्यादि मडळाचे नेहमीचे काम चालू आहेच १९३४ अखेर जमाखर्च जमा रु १०५६–११–०, खर्च रु १०२३–४–३ शिल्लक रु ३३–६–९ अध्यक्ष सरदार जी एन् मुजुमदार, जनरल सेक्रेटरी –र द गोडबोले

१३रायगड स्मारक कमिटी १९३५-कमिटीने यदा रायगडावरील उत्सव थाटात करण्याचे ठरवून ७०० रु खर्च केले प्रवासी लोकाकरिता रायगड मार्गदर्शक पत्रक छापले तसेच रायगडावरील ऐतिहासिक महत्त्वाच्या ठिकाणी पाटचा लावण्याचे कामी कुलाबा बोर्डाशी सहकार्य केले शिवाजी महाराजाच्या स्मरणार्थ गडावर दोन उत्सव होतात पैकी चैत्र शु १५ हा निधनाचा दिवस सुटीच्या दृष्टीने महत्त्वाचा समजून तो स्थानिक कमिटीने साजरा करावा व फाल्गुन व ३म्हणजे जन्म दिवशी महाडकर मडळीनी गडावर जाऊन हा दिवस थोडक्यात साजरा करावा याशिवाय 'चित्रमय शिवाजी' हे पुस्तक राज्याभिषेक उत्सवप्रसगी प्रसिद्ध केले, रायगड सिहासन दुरुस्तीकरिता निधि गोळा करण्याचे कामास सहानुभूति आहे, दुरुस्तीबाबत सरकारचे पुराण वस्तु खात्याशी पत्रव्यवहार, आहे, महाडपासून रायगडपर्यत रस्त्याचे बाधतीत कुलाबा बोर्डाचे काम,गगासागर तलाव दुरुस्ती कुलाबा बोर्डाने सुरू केले आहे सदर तलावातील पाणी उत्सवाचे वेळी शुद्ध ठेवणे, रायगडावरील पायरस्ता, गगासागर तलाव इत्यादीची दुरुस्तीची बोर्डास विनति या गोष्टी कमेटीने करण्याचे ठरविले आहे १९३३-३४ जमाखर्च–जमा रु ३१५०७–२–२, खर्च रु ८७२–२–९ शिल्लक रु २२१३४–१४–५ खजिनदार वा कृ भावे

१४ वक्तृत्वोत्तेजक मंडळी, पुणे —सभेतर्फे पुण्यात बहुतकरून दरसाल वक्तृत्व समारभ करण्यात येतोच, पण त्याखेरीज पुण्याबाहेरच्या होतकरू तरुणाना उत्तेजन मिळावे म्हणून काही ठिकाणच्या सस्थाना सस्थेतर्फे बक्षिसाकरिता देणग्या देण्यात येतात १८ वर्षांवरील सर्व स्त्रीपुरुषास चढाओढीत भाग घेता येतो सभेतर्फे प्रशस्तिपत्रक, सतोषपत्र, गुणाचे पत्रक, पारितोषिके याप्रमाणे गुणवार योग्य ते मिळते शिल्लक रु १४९०३-८-२ या साली बक्षिसाकडे खर्च र २०७ झाला कार्यकारी मडळाचे अध्यक्ष—न चि केळकर चिटणीस वि ल गोडबोले, वा कृ भावे

१५ विधवा–विवाह–मडळ, पुणे -

विधवा विवाह कार्य प्रचारासाठी महिला मदत कमिटी निवडली आहे विधवाविवाह–कायदा स्मृतिदिन जुलै ता २५ ला साजरा झाला १९३४ साली पाच पुनर्विवाह मडळामार्फत झाले तसेच पुनर्विवाहेच्छु स्त्री–पुरुषाकडून मडळाकडे एकदर ६६० पत्रे आली मडळाच्या पटावर पुनर्विवाहेच्छु ७८ पुरुष व २० स्त्रिया याची नावे नोंदली आहेत या वर्षी एका निराश्रित पुनर्विवाहेच्छु मुलीचा आपल्या घरी साभाळ करून सेक्रेटरी श्री पाटणकर यानी तिचा पुनर्विवाह करून दिला एका पुनर्विवाहित कुटुबावर दैवी आपत्ति कोसळल्यामुळे त्या कुटुबाच्या खर्चासाठी मडळाने सहा महिने पर्यत दरमहा १० रु अशी त्याना मदत केली सपत्निकाच्या पुनर्विवाहाला मडळ मदत करीत नाही या साली वर्गण्या व देणग्या मिळून ५९४–४–० रु इतकी रक्कम मिळाली १९३४ सालचा हिशेब, जमा एकूण रु १०२६४–१२–६ खर्च रु ६५९–११–०, शिल्लक रु ९६०५–१–६ १९३५ चे व्यवस्थापक मडळ —अध्यक्ष श्री रा श दीक्षित, सेक्रेटरी —श्री मा रा जोशी, श्री ज कृ पाटणकर ऑडिटर —ग रा गाधी, वकील स्त्रीप्रतिनिधी – सौ कमळाबाई वाबळे (ही सुरुवात यदापासूनच आहे)

१६ वैदिक सशोधन मंडळ, पुणे —वैदिक वाङमयाचे अध्ययन, अध्यापन आणि सशोधन–प्रकाशन करण्याच्या उद्देशाने ता १–८–१९२९ रोजी स्थापन झाल्यानतर प्रारभीचे आणि महत्वाचे काम म्हणून मडळाने, सध्या दुर्मिळ असलेली सायणभाष्यासहित ऋग्वेदाची नवीन, निर्दोष आणि सुधारलेली अशी आवृत्ति सशोधनपूर्वक काढण्याचे ठरविले त्याप्रमाणे प्रथम मडळाचा पहिला भाग (पृष्ठसख्या १११५) आक्टोबर १९३३ मध्ये (विजयादशमी शके १८५५) प्रसिद्ध केला त्यावर वृत्तपत्राचे आणि प्राच्यविद्याविषयक नियतकालिकाचे उत्कृष्ट अभिप्राय प्रकट झाले एकदर पाच भागामध्ये ही आवृत्ति पूर्ण व्हावयाची आहे पहिल्या चार भागामध्ये सहिता आणि भाष्य सपूर्ण होणार असून पाचव्या भागात ऋषि, देवता, मत्र, पदे इत्यादीच्या सूचीचा समावेश व्हावयाचा आहे प्रथम–खण्डाची किमत बारा रुपये ठेवण्यात आली आहे एकदर प्रकाशनास पचाहत्तर हजार रु खर्च येईल व ते येथून पुढे पाच वर्षांत पूर्ण होईल असा अदाज आहे केवळ पुस्तकाच्या विक्रीवर एवढा खर्च भागणे अशक्य असल्यामुळे आर्य सस्कृतीचे अभिमानी असे सस्थानिक, जहागिरदार, धनिक इत्यादिकाची सहानुभूति सपादन करण्याचे यत्न चालू आहेत आणि त्यात यशहि येत आहे आवृत्तीच्या दुसऱ्या भागामध्ये २, ३, ४ व ५ अशा चार मडळाचा समावेश व्हावयाचा आहे या भागाचे हस्तलिखितावरून पूर्ण सशोधन झाले असून मुद्रणप्रतहि तयार झाली आहे या भागाची कमीत कमी एक हजार पृष्ठे व्हावयाची असून त्यापैकी चारशे पृष्ठे छापून झाली आहेत १९३५ अखेर सदर भाग प्रसिद्ध होऊ शकेल अशी अपेक्षा आहे सस्थेची कचेरी आतापर्यंत टिळक स्मारक मदिरात होती आता त्याच आवारातील, पूर्वी टिळक महाविद्यालय असलेल्या जागेपैकी काही जागा मडळाने टिळक स्मारक ट्रस्टपासून भाड्याने घेतली आहे आणि मडळाची कचेरी तेथे नेण्यात आली आहे

व्यवस्थापक मंडळ—प्रिं वै का राजवाडे, एम् ए, (अध्यक्ष), श्री चिं वि वैद्य, एम् ए. एल्एल् बी (उपाध्यक्ष), श्री ह वि तुळपुळे, बी ए, एल्एल् बी (खजिनदार), श्री न चिं केळकर बी ए एल्एल् बी, सरदार माधवराव किबे,, एम् ए, श्री ज स करंदीकर, बी ए, एल्एल् बी, श्री य रा दाते, बी ए एल्एल् बी वैद्य पु ग नानलशास्त्री, आयुर्वेदाचार्य, विद्यानिधि सि वि चित्रावशास्त्री, आचार्य ति प्र लिमये, वाङ्मयविशारद, चिटणीस—श्री ना श्री सोनटक्के, वाङ्मयविशारद, श्री स के भावे, वाङ्मयविशारद

संपादक मंडळ—प्रिं वै का राजवाडे, एम् ए, महामहोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, श्री ना श्री सोनटक्के, वाङ्मयविशारद, ति सु वरदराजशर्मा, वेदान्तविद्याप्रवीण, श्री चिं ग. काशीकर, वाङ्मयपारगत, श्री वा वि उम्राणीकर (शास्त्री)

सांपत्तिक स्थिति—(१९३५ मे अखेर) जमा ६८८०–११–९, (यांपैकी सुमारे तीनसाडेतीन हजार रु कर्ज आहे) खर्च—रु ६३५२–९–५, शिल्लक रु ५२८–२–४

१७ शिक्रापूर ग्रामसंस्था, शिक्रापूर—(१९३५) पुण्यापासून २२ मैलांवर पुणे नगर रस्त्यावर शिक्रापूर हा गांव आहे तेथील लोकसंख्या अदमासे १६०० आहे बरेच दिवस हा गांव अत्यंत वाईट परिस्थितीत होता गांवकऱ्यांनी परस्पर सहकार्याने श्री सीताराम त्र्यंबक कुलकर्णी (शिक्षक महाराष्ट्र एज्यु सोसा चे हायस्कूल पुणे व या गांवचे रहिवासी) यांच्या नेतृत्वाखाली गेल्या आठदहा वर्षांत देवळाचा जीर्णोद्धार, निवडुंगाचे उच्चाटन, रात्रीची मोफत शाळा, मोफत वाचनालय, मोफत आयुर्वेदिक औषधालय सार्वजनिक गटारे साफ करणे, रस्ते नीट ठेवणे इत्यादि कामे चालू आहेत अशाच प्रकारची व याहूनही महत्त्वाची उदा साक्षरता, पंचायतीकडून तंटे मोडणे इत्यादि कामे पार पडण्याकरिता ही संस्था स्थापिली आहे संस्थेच्या प्रातिनिधिक सभेत लोकप्रतिनिधी गांवकऱ्यांकडून निवडून येतात संस्थेच्या सभासदांस वर्गणी वगैरे कांही नाही कार्यासाठी संस्थेची दोन मंडळे 'सल्लागार मंडळ' व 'कार्यकारी मंडळ' आहेत सल्लागार मंडळ अध्यक्ष श्री सीताराम त्र्यंबक कुलकर्णी कार्यकारी मंडळ अध्यक्ष—रामचंद्रराव धोंडिबा पाटील कारजे मुख्य चिटणीस—गोपिनाथ गोविंद कासार

१८ श्री समर्थ व्यायाम मंडळ, पुणे (१९३५)—दारूवाला पुलाजवळील ३–४ एकर जागा म्युनिसिपॅलिटीची होती ती सात वर्षांचे करारानें द सा १ रु भाड्याने संस्थेस मिळाली व १ मे १९३४ पासून या नवीन जागेत शारीरिक शिक्षणाचे कार्य सुरू झाले ३५००रु पर्यंत खर्च करून ही जागा खेळण्यास योग्य अशी केली व व्यायामाकरिता तात्पुरती इमारत बांधली आहे व्यायाममंदिर सकाळसंध्याकाळ उघडे असते तसेच व्यायाम शिक्षणाकरिता तज्ज्ञ शिक्षकही नेमले आहेत बलोपासकांची संख्या १२५ ते १५० पर्यंत आहे संस्थेतून लष्करी कवायतीचा वर्ग, बॅंड विभाग, बालवीर पथक, पोहोण्याचा वर्ग, व्यायामप्रचार, शारीरिक शिक्षण वर्ग, उत्सव समारंभ इत्यादि कामे चालू आहेत शिवाय वेळोवेळी स्वयंसेवक पाठवून समाजसेवा चालू ठेवली आहे १९३८ चा जमाखर्च—जमा रु ३२६९–७–६ (यांत रु १५०० कर्ज जमा आहे) खर्च रु ३१६८–६–३, शिल्लक रु १०१–१–३ अध्यक्ष—श्री पां के शिराळकर चिटणीस—वैद्य ल व शिराळकर

१९ सरस्वती मंदिर संस्था, पुणे (१९३४ डिसेंबर)—संस्थेच्या 'पूना नाइट हायस्कूल' मधून आजपावेतो १०० विद्यार्थी यशस्वी होऊन बाहेर पडले आहेत शाखा नं २ पूना इंग्लिश स्कूल—हल्ली विद्यार्थी सुमारे ३०० ही शाळा दिवसाची आहे हल्ली इतर शाळेतील पद्धतीप्रमाणेच शिक्षण मिळते, परंतु पुढे डाल्टन पद्धतीनुसार शिक्षण देऊन मुलांचा कल बदलून औद्योगिक शाखांकडे प्रवृत्त करण्याचा विचार आहे प्राथमिक शाळा ही

शाखा न ३ म्युनिसिपल स्कूल बोर्डाने 'अ' वर्गांत समाविष्ट केली आहे विद्यार्थी २००, जागेच्या अभावी जास्त मुलाना प्रवेश मिळत नाही नवीन 'प्लेवे' पद्धतीनुसार येथे शिक्षण दिले जाते, शाळेवर मुख्याध्यापिका आहेत शाखा न ४ खेडेगावातील इग्रजीचे वर्ग– असे पुणे जिल्ह्यात आठ ठिकाणी आहेत, पैकी तीन सरकारने रजिस्टर केले आहेत येथे इग्रजी तीन यत्ताचे शिक्षण मिळते शाखा न ५ रात्रीची औद्योगिक शाळा,ही नुकतीच सुरू केली असून येथे दोन महिन्याचा एक कोर्स अशा तऱ्हेने खेळणी करणे, शाई, साबण, मलमे इत्यादि तयार करणे शिवाय कॅलिको प्रिन्टिग वॉशिग व डाइग अशा प्रकारचे थोड्या भाडवलावर उभारता येण्यासारखे धद्याचे शिक्षण मिळते. जोडीला जरूर तेवढे इग्रजी शिक्षण व व्यापारधद्याचे शिक्षण देण्याची सोय केली आहे सस्थेची ६ वी परतु जुनी शाखा म्हणजे प्रकाशनखाते हल्ली या शाखेचे काम आर्थिक स्थिति असमाधानकारक असल्यामुळे बद आहे बोर्ड ऑफ लाइफ मेम्बर्समध्ये य रा दाते, चि ग कर्वे इत्यादि नऊ सभासद आहेत

२० सर्व्हंटस् ऑफ इडिया सोसायटी,पुणे (१९३४–३५) –सस्थेस ३० वर्षे पूर्ण झाली एप्रिल १९३५ मध्ये सस्थेचे मुख्य नामदार शास्त्री याचे हस्ते फर्ग्यूसनच्या टेकडीवर कै नामदार गोखले, द्रवीड, पटवर्धन व देवधर या मडळीनी जेथे सस्थेच्या सदस्यत्वाच्या शपथा घेतल्या त्या ठिकाणी एक शिला उभी केली आहे हे सर्व काम डेक्कन एज्यु सोसायटीने स्वखर्चाने केले सोसायटीचे सभासद २९ आहेत ही मडळी पुणे, मद्रास, मयनूर (जिल्हा त्रिचनापल्ली), मगलोर,कालिकत मुबई, जळगाव, नागपूर, भाबोरा (जि अमरावती), अलाहाबाद, लखनौ, लाहोर व कटक या ठिकाणी आहेत सभासद कोदडराव हे अमेरिकेतील येल विश्वविद्यालयाची शिष्यवृत्ती मिळाल्यामुळे तिकडे गेले आहेत मजूर–प्रतिनिधी म्हणून ना म जोशी व रघुनाथराव बखले याची अनुक्रमे मध्यवर्ती कायदेमडळ व मुबई कौन्सिलवर सरकारतर्फे नेमणूक झाली आहे श्री पटवर्धन याचा सस्थानी राजकारणात पुष्कळ वेळ खर्च होतो पडित कुझरू हे नॅशनल लिबरल फेडरेशनचे अध्यक्ष होते (पुणे अधिवेशन) सोसायटीची कामे–परदेशस्थ हिदी लोकासबधी विशेषत झाझीबार येथील, स्थानिक स्वराज्य, मजूर ना म जोशी, जिनिव्हा परिषदेस हजर होते व तेथील कार्यकारी मडळाचे सभासद निवडले गेले सहकारी सस्था, ग्रामोद्धार, स्वदेशी प्रचार, शैक्षणिक चळवळ (देवधर–मलबार रिकन्स्ट्रक्शन ट्रस्ट, बालवीर इ) सामाजिक-(सेवासदन, पुणे, मगलोर येथील अस्पृश्याचे मिशन, हरिजन सेवा सघ–दिल्ली, चिटणीस–ठक्कर), क्रिमिनल ट्राइब्स सेटलमेट, जळगाव–श्री शार्ङ्गपाणी याचे व्यवस्थेखाली अलाहाबाद सेवा समिती जनरल सेक्रेटरी–कुझरू, टेपरन्स असोसिएशन, सयुक्तप्रात चिटणीस–दुबे आरोग्य–बेबी आणि हेल्थ विक असोसिएशन, मुबई इलाखा, उपाध्यक्ष–देवधर, मद्रास इत्यादि ठिकाणी इतर मडळी, भूकप, पूर, दुष्काळ इत्यादि प्रसगी निराश्रिताना मदत फड उभारणे इत्यादि इग्रजी साप्ताहिक 'सर्व्हंट ऑफ इडिया' सपादक श्री वझे, मराठी दैनिक ज्ञानप्रकाश सपादक श्री लिमये, हितवाद–नागपूर इग्रजी द्विसाप्ताहिक–सपादक श्री शहाणे हे आहेत सोसायटीची पुणे, मुबई, मद्रास, अलाहाबाद, नागपूर, कटक, कालिकत या ठिकाणी ग्रथसग्रहालय आहेत परतु पुणे येथील ग्रथसग्रहालय हे मुख्य होय येथील ग्रथसख्या सुमारे २५००० आहे सस्थेच्या गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकानॉमिक्स या शाखेस या ग्रथ सग्रहालयाचा फार फायदा होतो या इन्स्टिटयूटमध्ये ४६पोस्ट ग्रॅज्युएट विद्यार्थी आहेत शाखेचे डायरेक्टर प्रि धनजयराव गाडगीळ आहेत सस्थेला सभासदाची गरज आहे व त्याकरिता अर्ज ही येतात परतु आर्थिक प्रतिकूलतेमुळे नवीन सभासद घेता येत नाहीत अध्यक्ष–बाबासाहेब देवधर, उपाध्यक्ष–प हृदयनाथ कुझरू, चिटणीस श्री वझे

मुंबई

१ कुडाळदेशस्थ, गौड-ब्राह्मण निराश्रित-साह्यकारी फंड कचेरी, मुंबई -सन १९३३ मध्ये एकंदर ३४ निराश्रितास मदत दिली मदत आकडा रु ११५४-६-० या वर्षी जमा रु २२७०-४-० फंडाची वर्षअखेर एकूण शिल्लक रु २४०३२-५-० व्यवस्थापक मंडळाचे अध्यक्ष-रा ब वासुदेवराव अनंत बाबर्डेकर चिटणीस-दादाजी सखाराम सामंत, तातो सखाराम सामंत कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष-बाळकृष्ण अनंत पाटील देसाई

२ नॅशनल लायब्ररी, वांद्रे -एकूण वर्गणीदार ३३३ एकंदर पुस्तक संख्या ३६३० या वर्षी सुमारे ६४३२ पुस्तके सभासदाकडून वाचली गेली लायब्ररीत सुमारे २५ मासिके व साप्ताहिके येतात वांद्रे म्युनिसिपालिटीकडून सालाबाद-प्रमाणे रु २०० मदत मिळाली एकूण जमा रु ३३०५-२-० खर्च रु ९१३-०-६, शिल्लक रु २३९२-१-६ कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष-ना दा सामंत, चिटणीस- द श्री तेंडुलकर, वा ग ठाकूर

३ पाठारे प्रभु ज्ञातींतील कांहीं संस्था, मुंबई -

(अ) पाठारे प्रभु सोशल समाज -स्थापना सन १८८८ हल्ली सभासद सहाशेंवर असून दर आठवड्यास व्याख्याने देऊन त्यावर वादविवाद केला जातो वक्तृत्वास व लेखनकलेस उत्तेजन देण्याकरिता चढाओढीचे सामने भरवून दरवर्षी शभर दीडशे रुपयाची बक्षिसे दिली जातात चित्रकलेत व इतर कलाकौशल्यात प्राविण्य दाखविणाऱ्याना खास बक्षिसे देण्यात येतात युनिव्हर्सिटीची परीक्षा पसार होणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यास बक्षिसे दिली जातात बक्षिससमारंभास ज्ञातीतील बहुतेक समाज हजर राहून सहाशे सातशे रुपये किमतीची पुस्तके साठसत्तर विद्यार्थ्यांस दिली जातात समाजाचा स्वतःचा सर्वांगसुंदर पुस्तकसंग्रह असून दरवर्षी शंभर रुपयाच्या किमतीची नवीन उपयुक्त पुस्तके घेतली जातात देशातील विद्वानांची व्याख्याने करवून सभासदाच्या ज्ञानात भर घालण्यात येत असते

(आ) पाठारे प्रभु चॅरिटीज -ही संस्था ज्ञातीतील गरिबाच्या राहणीचा प्रश्न सोडवीत आहे या संस्थेच्या मालकीची पाचसहा देवालये असून त्यातून निरनिराळे धार्मिक उत्सव मोठ्या थाटाने साजरे केले जातात संस्थेच्या मालकीच्या आठ नऊ इमारती असून त्यातून मध्यम स्थितीतील लोकाची व गरीब कुटुबाची राहण्याची व्यवस्था केली जाते संस्थेचे वार्षिक उत्पन्न जवळ जवळ पधरा हजार रुपये आहे

(इ) पाठारे प्रभु रिलीफ फंड -हा जवळ जवळ तीन लाख रु चा असून तीस निराश्रित कुटुंबाना या फंडातून वार्षिक सात आठ हजार रुपयापर्यंत मदत देण्यात येते मुलाच्याकरिता शाळेपासून कॉलेजा-पर्यंतच्या शिक्षणाचा खर्च केला जातो सालिना दोन अडीच हजारापर्यंत ही मदत देण्यात येते व तिचा लाभ जवळ जवळ वीस विद्यार्थी घेत असतात या फंडातून विलायतेत उच्च शिक्षणाकरिता जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस देखील मदत करण्यात आलेली आहे

(ई) प्रभु प्रभात -हे मासिक गेली तेरा वर्षे अव्याहतपणे प्रसिद्ध होत असून ज्ञातीत घडणाऱ्या हकीकतीची सर्व माहिती यात भरपूर देण्यात येत असते शिवाय देशातील महत्त्वाच्या घडामोडीची माहिती, विद्वान् व प्रमुख पुढाऱ्याचे लेख वगैरे प्रसिद्ध होत असल्याने या मासिकाने ज्ञातीची व साहित्याची उत्तम प्रकारे सेवा चालविलेली आहे

(उ) इतर संस्था -याशिवाय ज्ञातीतील स्त्रियाकरिता म्हणून पाठारे प्रभु महिला समाज स्थापन केलेला असून त्याचे काय पाठारे प्रभु सोशल समाजाप्रमाणेच चाललेले आहे गरीबाना औषधोपचार फुकट करण्याकरिता पाठारे प्रभु नर्सिंग असोसिएशन ही संस्था असून "प्रभु-सेमिनरी" ही विद्यार्जनाचे काम उत्तम प्रकारे करीत आहे

४ ब्राह्मण सेवा संघ, कुर्ला -एकूण सभासद २०० संघाने आर्थिक गैरसोयीवर उपाय म्हणून परस्पर

सहाय्यकारी पतपेढी १९२२ साली स्थापन केली आजमितीस पेढीचे ८६ सभासद असून सुमारे रु ६५०० पर्यंत देवघेवीचा व्यवहार होत असतो सघाच्या वाचनालयात ५६० पुस्तके आहेत सघाने वेस्टर्न इ ला इन्शुअरन्स कपनीची एजन्सी घेऊन ६–७ वर्षात ४२५ रु कमिशन मिळविले सघाच्या 'यशोदा प्रभाकर निवास' व 'दत्तात्रय दाजी साने' व्यायामशाळा या इमारती बाधून पुऱ्या झाल्या निवास बाधकाम खर्च रु ४१८९-८ आणे, व्यायाम शाळा बाधकाम खर्च रु १०७९-५ आणे व उपकरणासाठी ११५ रु पर्यंत खर्च केला निवासात पाथस्थास उतरण्याची सोय केली आहे भोजनाची सोय करणे आहे, ती कै यशोदाबाई खाडिलकर याचे मृत्युपत्रान्वये ३०० रु येणे आहे त्यातून होईल याच बाईंनी सघास इमारत बाधण्यास रु ३००० देणगी दिली त्या वेळी रु ४२५० खर्च करून हल्लीचे कार्यालय बाधले सघाच्या सुरुवातीपासून १४ वर्षात सव देणग्या धरून रु १७००० जमा झाले पैकी जागा व इमारती मिळून रु १२००० खर्च झाले आज सघास रु २५०० इतके कर्ज आहे अहवालाचे वर्षी एकण वर्गणी जमा रु ८५६ सस्थेचे नेहमीचे कार्य–रामनवमी, लो टिळक पुण्यस्मरण, गणेशोत्सव, गीताजयती इत्यादि चालू आहेत सघाच्या पतपेढीचे वसूल झालेले भाडवल रु २८०० आहे वर्ष अखेर पेढीला रु २७४–१३–९ इतका निवळ नफा झाला ३७ सभासदास रु ६२६१ इतके रोख कर्ज दिले साल अखेर अद्याप येणे ४७९० रु ६ आणे ६ पै आहे पतपेढी का म चे अध्यक्ष (१९३४–३५) श्री रा श्री गोडबाले, व चिटणीस द ब जोशी सघाचा जमाखर्च–जमा रु ८५१५–६–०, खर्च रु ८१८६–१२–०, शिल्लक रु ३२८–१०–० कार्यकारी मडळाचे अध्यक्ष श्री दत्तात्रय गणेश रानडे, बी ए चिटणीस–श्री दत्तात्रय केशव पेडसे

५ महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स, मुबई –ही सस्था महाराष्ट्रातील व्यापारी व कारखानदार याचे, त्याचप्रमाणे देशाचे आर्थिक हितसरक्षणार्थ इ स १९२७ मध्ये दुसऱ्या महाराष्ट्र व्यापारी परिषदेचे वेळी स्थापन करण्यात आली हिची कचेरी मुबई येथे कोटात फिनिक्स बिल्डिंग, बलर्ड इस्टेट, येथे आहे मुबई शहर व उपनगर, ठाणे, पुणे, सातारा, बेळगाव, सोलापूर, अहमदनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश, नाशिक, कुलाबा, रत्नागिरी हे मराठी जिल्हे व आजूबाजूची सस्थाने इतके चेबरचे कार्यक्षेत्र आहे चेबर महाराष्ट्राची सघटित, मध्यवर्ती व वजनदार व्यापारी सस्था आहे चेबरची सभासद सख्या २२५ चे वर असून तिला १६ व्यापारी सस्था जोडलेल्या आहेत चेबरचे अध्यक्ष शेठ वालचद हिराचद हे असून उपाध्यक्ष रा म ल डहाणूकर, शेठ नारायणदास बकट बुदेलखडी व रा वि रा वेलणकर हे आहेत रा द वि केळकर एम् ए हे चिटणीस आहेत चेबरला मद्रास व सदर्न मराठा रेल्वेचे हुबळी येथील ब्रँच अॅडव्हायसरी कमिटी व मुबई बोर्ड ऑफ कम्युनिकेशन्स याजवर प्रतिनिधित्व आहे चेबर व्यापारी, कारखानदार वगैरेंच्या गाऱ्हाण्याची दाद लावण्याचा प्रयत्न करते आजवर वेळोवेळी टॅरिफ बोर्डामार्फत झालेल्या निरनिराळ्या उद्योगधद्याचे चौकशीचे वेळी देशाचे हिताचे दृष्टीने लेखी अभिप्राय तिने सादर केला असून आपल्या प्रतिनिधींमार्फत तोडी साक्षीपुरावाहि दिलेला आहे याशिवाय देशापुढील तत्कालीन महत्त्वाचे आर्थिक प्रश्नावर चेबर मत व्यक्त करिते

६ राष्ट्रधर्म–सरस्वती मठ सस्था, मुबई –देशाकरिता पदराला चाट लावून काही विधायक कार्य करावे या हेतूने राष्ट्रधर्म ही सस्था स्थापिली व तिच्या नेतृत्वाखाली काही पोट सस्था चालू करण्याचे ठरले होते त्याप्रमाणे खेडेगावात शिक्षण प्रचार करण्यासाठी म्हणून सरस्वती–मठ सस्था स्थापन झाली मावळ तालुक्यातील लोहगड भोवतालच्या २० मैलाच्या टापूत सस्थेने दोन वर्षांत आठ शाळा सुरू केल्या होत्या त्यापैकी पाच शाळा आज चालू आहेत एकदर २०० विद्यार्थी या शाळाचा फायदा घेतात सस्थेला पुणे जिल्हा स्कूल बोर्डाकडन रु ४४७ ची ग्रँट मिळते शाळा

तून नित्योपयोगी प्राथमिक शिक्षण मोफत दिले जाते ग्रामोद्धार कार्य संस्थेने आखलेल्या पद्धती-नुसार चालूच आहे, परंतु या कामाचे पाउल जास्त झपाट्याने पुढे पडावे म्हणून सुशिक्षित व तज्ज्ञ स्त्रीपुरुषांचा 'व्हिलेज कल्चर कॅम्प' म्हणून योग्य स्थळ पाहून काही दिवस करणे अशी एक योजना आहे पहिला तळ लोहगड येथे पडणार आहे स्कूलबोर्डाच्या ग्रँटविरहित १९३२ व ३३ साली एकंदर जमा रु २९७६–७–३ झाली सरस्वती–मठ संस्थेचा खर्च रु २९१५–३-६ एकूण जमाखर्च –जमा रु ६८८५–१–१ खर्च रु ३३२४–५–९ शिल्लक ३५६०–११–४ व प्रॉव्हिडंट फंड रु १३५–८–० अध्यक्ष–रा ना मोघे, व्यवस्थापक–शं अ गोपुजकर, एम् ए अँ व्यवस्थापक–स पा नाडकर्णी, डी कॉम् एम् सी ए सी आय् आय्, (लंडन)

७ लोकमान्य सेवासंघ, पारले (एप्रिल १९३४ ते मार्च १९३५) –संघाने बारावा वार्षिक वृत्तांत व स्थापनेपासून आजतागायत असा द्वादश वार्षिक वृत्तांत असे दोन अहवाल प्रसिद्ध केले आहेत संघाचे कार्यकारी मंडळ असून उत्सव शाखा, करमणूक शाखा, ग्रंथ संग्रहालय शाखा, प्रचारक शाखा, म्युनिसिपल शाखा, व्यायाम शाखा, स्वदेशी वस्तुप्रचार शाखा, स्त्री शाखा व शिक्षण शाखा अशा नऊ शाखा आहेत शिवाय एक मोफत वाचनालय चालू ठेवले आहे संघाची स्थिति निदर्शक आकडे–सन १९३५–सभासद संख्या ४४८, देणगी रु ३५७७०, वर्गणी रु ४६३५, इतर उत्पन्न २८३२८, मालमत्ता रु ५१०८२ संस्थेने 'टिळक मंदिर' नांवाची एक विस्तृत इमारत उभारली असून त्यात सभागृह, व्यायामशाळा व संग्रहालय असे तीन प्रशस्त विभाग बांधले आहेत सभागृहात एक हजार माणसे बसण्याची सोय झाली आहे ग्रंथसंग्रहालयातील ग्रंथसंख्या ३२१६ झाली आहे वाचनालयात ७० नियतकालिके ठेविली जातात एकूण जमा–रु २५४०९–६–०, खर्च रु २२१२९–३–० शिल्लक रु ३२८०–३–० अध्यक्ष–श्री गोपाळ रामचंद्र फाटक, कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष–श्री वामन मंगेश दुभाषी चिटणीस–श्री शंकर काशिनाथ गोखले व श्री रघुनाथ विष्णू कानिटकर

८ सारस्वत विद्यार्थी सहाय्यक मंडळी, मुंबई (१ जून १९३३ ते ३१ मे १९३४)

एकूण सभासद १८१७ पैकी १९८ स्त्रीसभासद आहेत गेल्या कित्येक वर्षांप्रमाणे चालू सालीही मंडळीचे चिटणीस श्री य ह सुखटणकर हे मंडळीच्या प्रचारकार्यासाठी बाहेरगावी स्वखर्चाने गेले होते वर्गणी वसूल र ४१३६–६–० वसूल न झालेली वर्गणी रु ३४८२–२–० पैकी वसूल होणे अशक्य म्हणजे बुडीत खाते रु ६७६–१२–० या वर्षी एकंदर देणगी रक्कम रु ३८९–१२–० मिळाली लायक असूनही द्रव्याभावामुळे ९६ विद्यार्थ्यांचे अर्ज नाकारावे लागले वृत्तांत-वर्षअखेर मंडळीजवळ र १५६४७१–११–८ कायम शिल्लक आहे १८६ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्तीच्या रूपाने रु १३५२९ देण्यात आले तसेच अनाथ–विधवा–शिक्षण–फंडातून १७ गतभर्तृकांना रु १८२८ ची मदत झाली आहे ७६ विद्यार्थ्यांकडून मदतफेड म्हणून रु २४८९ संस्थेकडे जमा झाले आहेत मंडळीने ज्ञातीसाठी ३२ वर्षांत ७२६ विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या शिक्षणाप्रीत्यर्थ रु १५४३४३–८–६ व अनाथ–विधवा-शिक्षण–फंडातून ५२ गतभर्तृकांच्या विद्यार्जनासाठी सुमारे रु १४३३७–१०–० मिळून एकूण विद्यादानाच्या कामी सुमारे रु १६८६८१-२–६ खर्च केले असून शिवाय स्मारक–फंड, कायम निधि वगैरे धरून सुमारे रु १६७०३७–९–१० शिल्लक तिच्या हाती आहे विद्यार्जनासाठी खर्ची पडलेल्या रु १६८६८१ पैकी फक्त रु २९१२४ मदतफेड म्हणून हाती आले आहेत व्यवस्थापक मंडळ अध्यक्ष– श पु वर्दे बी ए एल्एल् बी , चिटणीस–कु नीरा लक्ष्मण मोडक, बी ए , बी टी व य ह सुखटणकर

सोलापूर

१ गांधी नाथा रंगजी दिगंबर जैन बोर्डिंग स्कूल, सोलापूर (१९३३) –गेल्या साली फंडात

रु ११६९१४ होते तेवढेच या सालीही कायम आहेत रोज जेवणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सरासरी संख्या ४९ होती त्याच्या भोजनाचा महिन्याचा खर्च सरासरीने रु ६ पडला डिसेंबर अखेर पटावर ३७ विद्यार्थी होते त्यापैकी १७ अनपेड व २० पेड होते पेड विद्यार्थ्यांपैकी ७ जणास दिगम्बर जैनोन्नती फंडातून प्रत्येकी दरमहा रु ८ प्रमाणे शिष्यवृत्ति होती हे सर्व विद्यार्थी निरनिराळ्या संस्थेतून शिक्षण घेतात याना संस्थेत धर्मशिक्षण दिले जाते व सर्वजण व्यायामशाळेत व्यायाम घेतात १९३३ सालातील उत्पन्न व खर्च–जमा रु ७३९४–४–३ खर्च रु ५०८७–२–३ वाढवा रु २३०७–२–० कार्यकारी मंडळाचे चेअरमन गांधी खुशालचंद पानाचंद

२ **गांधी रामचंद्र नाथा दि जैन बोर्डिंग छात्रालय**,सोलापूर (१९३३) –हे छात्रालय गांधी नाथा रंगजी दि जैन बोर्डिंग स्कूलच्या ट्रस्टीच्या ताब्यात देण्यात आले आहे छात्रालयाकरिता गांधी रामचंद नाथा स्मारक कमेटीने अजमासे ७ हजार रुपयाचा फंड उभारून एक वसतिगृह बांधून दिले आहे गांधी रा ना ट्रस्टींनी रु २०००० चे व्याज मदत म्हणून देऊ केले आहे अनाथ मुलाना येथे आश्रय मिळतो ही मुले वरील जैन बोर्डिंगात भोजन करतात व जैन पाठशाळेत शिक्षण घेतात काही टेकनिकल स्कूलमध्ये आहेत शेठ जीवराज गौतमचंद दोशी हे छात्रालयास दरसाल रु ३०० देतात जमा रु १६३०–८–० व तेवढाच खर्च झाला गांधी नाथा रंगजी दिगंबर जैनोन्नति फंडाची १९३३ ची जमा ३२५४८–९–० आहे या रकमेवरील व्याज रु १५८०–८–० ट्रस्टडीडप्रमाणे संस्कृत स्कॉलरशिप, इंग्रजी स्कॉ , शास्त्रजीर्णोद्धार फंड व दुष्काळपीडितास मदत यावर खर्च झाले सेक्रेटरी रावजी सखाराम दोशी

३ **शेठ सखाराम जैन औषधालय**, सोलापूर (१९३३–३४) ––या वर्षात नवे रोगी १३२२२ असून, त्यात पुरुष ५२२४, स्त्रिया ४६४५ व मुले ३३५३ होती जुने रोगी ३७६७८ असून एकूण नव्या जुन्या रोग्यांची संख्या ५०९०० आहे गेल्या वर्षी ही संख्या ४८००९ होती या वर्षी १ एप्रील १९३३ पासून या संस्थेतूनच नवीन नेत्रचिकित्सालयाची शाखा उघडली आहे याचे सर्व श्रेय शेठ जिवराज गौतमचंद याना आहे डोळ्याच्या ऑपरेशन्सकरिता मुंबईचे डॉ सरदेसाई येथे येऊन ऑनररी काम करितात नवे जुने रोगी मिळून एकंदर संख्या ५२१६ आहे वर्ष अखेर आठ महिन्यात ११२ आपरेशन्स झाली औषधालयाचा जमाखर्च–जमा रु ५४४८–१२–६, खर्च रु ३६१४–३–० शिल्लक रु १८३४–९–६ संस्थेचे वैद्य श्रीपाद नेमिनाथ उपाध्याय हे आहेत व्यवस्थापक व ट्रस्टी–खुशालचंद पानाचंद

कोल्हापूर

१ **सिटी हायस्कूल**,कोल्हापूर -स्थापना १८९३ उद्दिष्ट–गरीब व मागासलेल्या जातीत शिक्षणाचा प्रसार करणे १९०३ पासून संस्थानची ग्रॅंट दरवर्षी मिळत आहे १९११ मध्ये एस् एम् ई सोसायटी "सुलभ व चांगले शिक्षण, निरनिराळ्या गावी शाळा व कालेजे चालवून देणे" ह्या उद्देशाने स्थापिली चालू परिस्थितीला योग्य व तरतरीत विद्यार्थी बनतील असे शिक्षण दिले जाते संस्थेचे सहा आजन्मसेवक आहेत सोसायटीचे अध्यक्ष–श्री उदाजीराव चव्हाण, हिम्मत बहादूर, जहागिरदार, कोल्हापूर सिटी हायस्कूल मुंबई विद्यापीठाच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेस विद्यार्थी पाठविते

मिरज

१ **श्रीशिवजयंत्युत्सव मंडळ**,मिरज -फाल्गुन व ३।१८५६ ता २१ ते २६ मार्च १९३५ सहा दिवस उत्सव झाला जागा मिरज सरकारी थिएटर श्री प सातवळेकर, श्री रामभाऊ राजवाडे, श्री गो म जोशी, दे भ बाबूराव गोखले यांची व्याख्याने, डॉ पटवर्धन यांचे कीर्तन, गीता वाचभिडेशास्त्री यांचे प्रवचन व शाहीर श्री ब म कुलकर्णी यांचे पोवाडे झाले मंडळाजवळ शिल्लक रु ७९५–१५–३ असून मंडळाने योजिलेल्या स्मारकास व्याजासुद्धा रु ५६०–०–० जमलेले

आहेत अध्यक्ष श्री गो म रानडे, खजिनदार य वा खरे, चिटणीस दा मो भट व कृ गो पवार

२ स्नेहसवर्धक सघ, मिरज (१९३२-३५) – सत्कार समारभ, प्रोत्साहन व अभिनदन कार्यक्रम, पुस्तक प्रकाशन हे व अशा प्रकारचे कार्य सघाच्या उद्देशास धरून चालू आहे सघाने प्रसिद्ध केलेली पुस्तके एकदर पाच आहेत सघाचे प्रमुख श्री जोशी

सांगली

१ आरोग्य संवर्धक मडळ, सागली –गेल्या वर्षांत सागली शहरातील पण, एक्स्टेन्शन्, गावभाग व पेठभाग येथील पाहणी केली पाहणीत मिळालेली माहिती–वरील भागातील कुटुबे ४६८ (अदमासे २३४० माणसे) यात निरोगी अशी फक्त ९ कुटुबे (यात पाच वर्षाखालची मुले नाहीत), इतर कुटुबात इन्फ्लुएन्झा शेकडा ३५, फुप्फुसाची अशक्तता व त्याचे रोग शे ३७, यकृतवाढ शे २०, टान्सिल शे २७, दतरोग श ४०, मेंदूची अशान्तता शे २२, बाळतरोग शे १७, क्षयरोग शे ७, मलावरोध शे ६० हे विकाराच प्रमाण थोरात आढळले मुलात दिसून आलेले विकार यकृतवाढ शे ६७, न्यूमोनिया श २१, इन्फ्लु शे ५२, देवीगोवर शे ६७, रिकेटस् शे ३१, बालग्रह शे २९, कृमि श ८०, त्वचारोग (खरूज इ) शे ७२ सस्थापक व चालक वैद्य ग पा पराजपे, चिटणीस–रा द डिग्रजकर

२ कुमार औषधालय, सागली –जातिभेदाचा विचार न करता रोगी मुलाना तपासून मोफत औषधोपचार केला जातो व निसर्ग उपायाची माहिती सागण्यात येते आरोग्याचा प्रसार व्हावा म्हणून तज्ज्ञाची व्याख्याने होतात व आरोग्यपत्रके वाटली जातात औषधालयात नित्य ९० ते १२५ हजेरी असते, प्रत्यक्ष येणारे रोगी ४० ते ६० व बाकी औषधासाठी येणारी माणसे निरनिराळ्या २३ गावातील रोगी मुलानी या औषधालयाचा फायदा घेतला आहे वार्षिक आढावा (१९३३–३४) नवे रोगी ३१२१ जुने रोगी ५५१८२ एकूण हजेरी ५८३०३ रोगी बरे होण्याचे प्रमाण शेकडा ९४ पडले आहे जमा रु ६१९–६–० खर्च रु ५७७–४–७ शिल्लक–रु ६२–१–६ मुख्य चालक–वैद्य ग पा पराजपे

महाराष्ट्राबाहेरील संस्था

१ शहर वाचनालय, अमरावती – एप्रिल १९३५ मध्ये सस्थेस ६८ वर्षे पूर्ण झाली नवीन वर्गणीदार २५ व वार्षिक उत्पन्नात वाढ रु २०० या वर्षी रु ६५० ची पुस्तके विकत घेण्याचे निश्चित झाले आहे पैकी फक्त इतिहास–पुस्तकाकडे रु १५० खर्च करणार गत वर्षी रु २५० चीच पुस्तके घेतली होती प्रो द वा पोतदार याचे 'मराठी सत्तेच्या विनाशाची कारण–मीमासा' या विषयावर जानेवारीत तिकिटे लावून व्याख्यानमाला केली, उत्पन्न रु २१८, अध्यक्ष–डॉ भट, चिटणीस–पु के ओझरकर वकील, दि ह सहस्रबुद्धे

२ हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ, अमरावती –व्यायामवस्तु भाडार, पुस्तकालय व वाचनालय, हनुमान बालचर पथक, बँड, आरोग्य विभाग व प्रकाशन विभाग असे मडळाचे कार्यविभाग आहेत मडळाने आजपावेतो १०।११ पुस्तके प्रकाशित केली आहेत 'नगर सरक्षक दल' म्हणून एक मडळाची शाखा आहे त्यात अधिकारी शिक्षण वर्ग, व सैनिक शिक्षण वर्ग असे दोन वर्ग आहेत याचा विजयादशमीचा वार्षिक उत्सव फार मोठ्या प्रमाणात साजरा होतो मडळाच्या आणखी सात ठिकाणी शाखा चालू आहेत व्यायाम प्रचाराचे काम अव्याहत चालू असून निरनिराळ्या लाबलाबचे ठिकाणीही प्रचारक जाऊन येतात मडळाची व्यायाम पद्धति इतर ठिकाणी अनुसरली आहे मडळाचे काही सभासद परदेशात जाऊन व्यायाम शिक्षण घेऊन आले आहेत जमाखर्च रु १६६१४–०–३, अध्यक्ष–न अ द्रवीड, एम् ए नागपूर, जनरल सेक्रेटरी–ह अ असनारे वकील

३ महाराष्ट्र समाज, अहमदाबाद, (१९२४) – सभासद सख्या १६०, दसऱ्याचे सामुदायिक सीमोल्लघन, चद्रिका सम्मेलन, सक्राति सम्मेलन, दासनवमी उत्सव हे वार्षिक कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडले १९३४ च्या ईस्टरमध्ये बृहन्महाराष्ट्र

परिषद येथे भरणार होती परंतु मेनिनज़ायटीस च्या साथीमुळे अधिवेशन पुढे ढकलावे लागले अहमदाबाद येथे मराठी बोलणाराची सख्या सुमारे ६५०० आहे या महाराष्ट्रीयाच्या शिरगणतीचे काम हाती घेण्याचे ठरले परतु उरकले नाही समाजाच्या सरस्वती मदिर (ग्रथालय) व मराठी शाळा अशा दोन शाखा आहेत मराठी शाळेत चार इयत्तापर्यंत शिक्षण मिळते एकदर मुले ३० होती, मासिक फी १ रु गरीब मुलास नादारी मिळते समाजाचा इमारत–फड रु २७६–१३–० जमला आहे एकूण जमा रु ४२५३–३–८, खर्च–रु १९९२–६–४, शिल्लक रु २२६०–१३–४ कार्यकारी मडळाचे अध्यक्ष (१९३४–३५) रा गो पाटील, चिटणीस ना अ मावळणकर, गो गो करजगावकर

४ महाराष्ट्र ब्राह्मण सभा, इदूर (१९३४) – चालू वर्षी एकदर ६८४ सभासद आहेत कालवश झालेल्या सभासदापैकी सहा सभासद ब्रा सभा–कुटुब–सहाय्यक सस्थेचे सभासद होते त्यापैकी चार जणाच्या कुटुबियास ११२५–२–० रु मदत देण्यात आली राहिलेल्या दोघाच्या कुटुबियास हिशेब झाल्यानतर मदत मिळेलच (कुटुब–सहाय्यक सस्था ही ब्रा सभेची पोट सस्था आहे तिचे ३१० सभासद आहेत ही पोटसस्था स्थापन झाल्यापासून आजपर्यंत मृत सभासदाच्या कुटुबास रु ३८९३–७–१० प मदत केली आहे) सस्थेच्या सभागृह इमारतीचे काम बहुतेक पुरे झाले असून एकदर खर्च रु १६४२७–४–९ झाला तसेच ब्राह्मण सभेचे प्रारभापासूनचे सभासद व एक प्रमुख चालक डॉ शारगपाणी यानी म ब्रा समाजाच्या उपयोगाकरिता सरकारी दवाखान्याच्या आवारात, ५००० रु खर्चून एक वॉर्ड बाधला आहे यामुळे महाराष्ट्र ब्रा समाजाची एक मोठीच अडचण दूर झाली आहे या वर्षी एकदर वर्गणीचे उत्पन्न रु १४९२–१४–० झाले देणगीदाखल ८०४ रु आले एकूण जमा रु ४०८७–७–३ खर्च रु १८६२-१-९, शिल्लक रु २२२५–५–६ अध्यक्ष – वामन गणेश पतवैद्य बी ए एल् एल् बी, वकील, चिटणीस – मा गो नातू, दि वा नेनेशास्त्री, रा ना काळेले, वकील, फडणीस – दि वा नेने, वि श्री जोग

बृहन्महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्रीय संस्थांची यादी

(१) अजमीर
१ महाराष्ट्र मडळ, कडक्का चौक

(२) अमृतसर
२ महाराष्ट्रीय समाज, बट्टीहट्टा

(३) अयोध्या
३ महाराष्ट्र पचद्राविड ब्राह्मण समाज, अहिल्याबाईचे राममदिर

(४) अलाहाबाद
महाराष्ट्र मडळ ३ क्रॉस्थवेट रोड
५ महाराष्ट्र बाल शिक्षण सस्था, दारागज

(५) अलीगड
६ महाराष्ट्र समाज, रेलवे रोड
७ महाराष्ट्र क्लब, मामुभाजा लेन

(६) अहमदाबाद
८ महाराष्ट्र समाज, भद्र
९ दक्षिणी भजन मडळ, रायपूर
१० भद्र भजन समाज, भद्र
११ जमालपूर भजन मडळ, जमालपूर
१२ चाद्रसेनीय कायस्थ प्रभु समाज, भद्र
१ भद्र भगिनी समाज, भद्र
१ महाराष्ट्र हाउसिंग, सोसायटी, एलीस ब्रीज
१५ मराठा मडळ, शाहीबाग

(७) आग्रा
१६ महाराष्ट्र समाज नीळकठ
७ महाराष्ट्र मडळ, राजाकी मडी

(८) आबूरोड
१८ महाराष्ट्र मित्र मडळ,

(९) इदूर
१९ महाराष्ट्र ब्राह्मण सभा तोफखाना
२० महाराष्ट्र साहित्य सभा,
२१ महाराष्ट्र ब्राह्मण परस्पर सहकारी पेढी, जेलरोड
२२ चाद्रसेनीय कायस्थ प्रभु परस्पर सहकारी पतपेढी, स्नेहलतागज
२३ मल्हारराव बाजीराव उत्सव मडळ, तोफखाना
२० देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण शिक्षणसस्था तोफखाना

२५ तरुण महाराष्ट्र मंडळ, ख्रिश्चन कॉलेज
२६ अहिल्या सेवासदन, राजवाडा चौक

(१०) कराची

२७ महाराष्ट्र मित्र मंडळ, रामस्वामी क्वार्टर्स, बार्नेस स्ट्रीट
२८ दक्षिणी म्युझिक क्लब,
२९ महाराष्ट्र जनरल एज्युकेशन सोसायटी
३० दक्षिणी ब्राह्मण सभा, रामस्वामी गाडीखाना, बार्नेस स्ट्रीट
३१ दक्षिणी समाज, बदर रोड
३२ मराठा युनियन
३३ गौड सारस्वत समाज, बार्नस स्ट्रीट
३४ चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु समाज
३५ मराठी जनरल एज्युकेशन सोसायटी, प्रिन्सेस स्ट्रीट
३६ शारदा मंदिर
३७ श्रीशिवाजी हायस्कूल रणछोड क्वार्टर्स
३८ मराठी वाचनालय ,, ,,
३९ भगिनी समाज कॉसमोपॉलिटन हाउसिंग सोसायटी
४० भंडारी समाज, तट्टाही कंपाउंड

(११) कलकत्ता

४१ महाराष्ट्र मंडळ ८५।१।१ बेताला रोड कालिघाट
४२ महाराष्ट्र निवास ,, ,,
४३ महाराष्ट्र भगिनी समाज ,, ,,
४४ महाराष्ट्र लाज, ८ देवेंद्र मलिक स्ट्रीट चित्तरंजन ॲव्हेन्यू

(१२) कलोल (उ. गुजराथ)

४५ महाराष्ट्र मंडळ

(१३) कानपूर

४६ महाराष्ट्र मंडळ श्रद्धानंद पार्क
४७ महाराष्ट्र महिला समाज ,, ,,
४८ महाराष्ट्र विद्यार्थि संघ ,, ,,
४९ गणेशोत्सव मंडळ, सनातनधर्म कॉलेज

(१४) काशी Benares

५० दाक्षिणात्य परिषद
५१ महाराष्ट्र संघ रामघाट
५२ महाराष्ट्र वाचनालय, खालिसपूर
५३ महाराष्ट्र भगिनी समाज, बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी

(१५) कोचीन (मलबार)

५४ लोकमान्य टिळक वाचनालय

(१६) खरगपूर (बंगाल)

५५ मराठा मित्र समाज ब्लॉक ४ ई २,

युनिट नं. २

(१७) खरगांव (होळकर राज्य)

५६ महाराष्ट्र ब्राह्मण साहाय्यक पेढी

(१८) गदग

५७ महाराष्ट्र वाङ्मयप्रेमी मंडळ

(१९) गया

५८ महाराष्ट्र मंडळ, राजाराम निवास, ढवघाट
५९ महाराष्ट्र मंडळ, स्टेशन रोड

(२०) गुलबर्गा

६० मित्र समाज

(२१) गोवा

६१ श्री शारदा वाचन मंदिर, रायबंदर

(२२) ग्वाल्हेर

६२ महाराष्ट्र समाज, शितोळे ब्लाक नं. ४ इंद्रगंज लष्कर
६३ मातृभूमि कार्यालय, लष्कर

(२३) जमशेदपूर

६४ महाराष्ट्र हितकारी मंडळ, ५२ के रोड
६५ महाराष्ट्रीय समिति

(२४) जयपूर (राजपुताना)

६६ महाराष्ट्र समाज

(२५) जोधपूर (राजपुताना)

६७ महाराष्ट्र मंडळ, गोविंदराम बिल्डिंग

(२६) झांशी

६८ महाराष्ट्र समिती
६९ महाराष्ट्र शिक्षण मंडळ

(२७) तिन्नेवेल्ली (साउथ इंडिया)

७० महाराष्ट्र असोसिएशन

(२८) तंजावर (साऊथ इंडिया)

७१ महाराष्ट्र वाचन मंदिर सखानायक स्ट्रीट

(२९) दिल्ली

७२ महाराष्ट्र स्नेह संवर्धक समाज ११५ वर्न बॅस्टियन रोड
७३ महाराष्ट्रीय तरुण सेवा संघ, १०९ वर्न बॅस्टियन रोड,
७४ हनुमान व्यायाम मंडळ ७९१ नई बस्ती

(३०) द्वारका

७५ महाराष्ट्र मंडळ

(३१) धारवाड

७६ कर्नाटक महाराष्ट्र मंडळ,

(३२) नडियाद

७७ महाराष्ट्र मित्र मंडळ

(३३) नवसारी

७८ श्रीगणेश मंडळ

(३४) पणजी (नोव्हा गोवा)

७९ श्रीशिवाजी युवक संघ

(३५) पाच्छापूर (जि. बेळगाव)

८० भारत हितेच्छु ऐक्यवर्धक मंडळ

(३६) पेडणें

८१ शीलोन्नति समाज

(३७) बडोर्दे

८२ सहविचारिणी

८३ जुम्मादादा व्यायाम मंदिर

८४ नारायणगुरु आद्य व्यायामशाळा

८५ ब्राह्मण सभा

(३८) बलसाड

८६ ब्रह्मपुरी युनियन क्लब, ब्रह्मपुरी

८७ महाराष्ट्रीय समाज

(३९) बेझवाडा (आंध्र)

८८ महाराष्ट्र मंडळ

(४०) बेळगाव

८९ वाङमय चर्चा मंडळ

(४१) बंगलोर

९० महाराष्ट्र मंडळ गांधी बाजार बस्वनगुडी

(४२) बांदीकुई (राजपुताना)

९१ महाराष्ट्र मंडळ

(४३) ब्रह्मावर्त

९२ सरस्वती पुस्तकालय

(४४) भावनगर

९३ महाराष्ट्र मंडळ

(४५) भेलसा (सं. ग्वाल्हेर)

९४ महाराष्ट्र सन्मित्र मंडळ

(४६) मडगाव (गोवा)

९५ सरस्वती सेवक संघ व दामोदर वाचनालय

(४७) मद्रास

९६ महाराष्ट्र मंडळ, २१७ रंडाल्स रोड, वेपरी

९७ महाराष्ट्र बिल्डिंग ट्रस्ट

९८ महाराष्ट्र ॲसोशिएशन, शारदा हॉल, बिग स्ट्रीट, ट्रिप्लिकेन

९९ मराठी स्कूल अंड महाराष्ट्र असोसिएशन बिल्डिंग ट्रस्ट, ट्रिप्लिक्लेन

(४८) महू (सेन्ट्रल इंडिया)

१०० महाराष्ट्र समाज, स्टेशनजवळ

१०१ नूतन महाराष्ट्र मंडळ लुनिया पुरा

(४९) म्हैसाणा

१०२ महाराष्ट्र समाज

(५०) रतलाम

१०३ महाराष्ट्र समाज

(५१) राजकोट

१०४ महाराष्ट्र मंडळ, सिव्हिल स्टेशन, पंचनद ब्लॉक्स

(५२) रावळपिंडी

१०५ महाराष्ट्र मंडळ, नया मोहोल्ला

१०६ महाराष्ट्र भगिनी समाज

(५३) रंगून

१०७ महाराष्ट्र मित्र मंडळ, नं ५६ स्ट्रीट नं १३० पो ऑ कार्दाग्ले

(५४) लखनौ

१०८ महाराष्ट्रीय समाज, २३४ हुसेनगंज

(५५) लाहोर

१०९ महाराष्ट्र समाज मिल्किराम रोड गवालमंडी

(५६) सागर (सी पी)

११० महाराष्ट्र ब्राह्मण समाज

(५७) मार्वर्दे (गोवा)

१११ श्री शारदा विद्यालय, काकोडा

(५८) सिमला

११२ महाराष्ट्रीय समाज

(५९) सिद्धपूर (राजपुताना)

११३ महाराष्ट्र मंडळ

(६०) सुरत

११४ महाराष्ट्र समाज

(६१) हरिद्वार

११५ राधाकृष्ण मंदिर, रामघाट

११६ महाराष्ट्रीय यात्रीकष्टनिवारक-समाज

(६२) हैद्राबाद (दक्षिण)

११७ सनातन धर्म संस्था गौळीगुडा

११८ मराठी ग्रंथालय

११९ हिंद भगिनी समाज

परदेशातील महाराष्ट्रीय संस्था

(६३) आबादान (इराण)

१ महाराष्ट्र मंडळ

(६४) क्वेटा (बलुचिस्थान)

२ महाराष्ट्र मित्र मंडळ

(६५) झांझीबार (पूर्व आफ्रिका)

३ महाराष्ट्र क्लब, पो बॉ नं ७९

(६६) दारेसलाम (पूर्व आफ्रिका)

४ महाराष्ट्र मंडळ, पो बा नं २०४

(६७) नैरोबी (पूर्व आफ्रिका)

५ महाराष्ट्रीय मेस, पो बॉ नं ४४१

(६८) बसरा (इराक)

६ मराठा लायब्ररी

(६९) मेसोपोटेमिया (एन् डब्ल्यू)

७ मराठा लायब्ररी, मेधील
(७०) मोंबासा (पूर्व आफ्रिका)
८ मराठा क्लब
(७१) लंडन (इग्लड)
९ महाराष्ट्र मडळ, ८ गोवर स्ट्रीट

शिक्षण प्रसारक मंडळीच्या संस्था पुणे– अहवालाचे साली मॅनेजिंग कौन्सिलचे अध्यक्ष दि ब का रा गोडबोले व उपध्यक्ष श्री न चिं केळकर होते उत्पन्न–व्याज वगैरे रु ७८२९ ६–५ स प कॉलेज २८०६० रु नू म विद्यालय हायस्कूल १४५८० रु मराठी शाळा ५५५ रु हरीभाई देवकरण हायस्कूल ६६०० रु ग्रथशाळा ३०० शिवाय इतर मिळून एकूण उत्पन्न रु ५९,१८८–११–११ खर्च व्याज वगैरे व मडळीच्या सस्था मिळून रु २७५६४–१५–१ कर्जफेड १४५८३ रु ६–८ पै शाखाना देणग्या ३६४७ रु शिवाय इतर खर्च मिळून ५९,१८८–११–११ आतापर्यंत मडळीला मिळाल्या त्या देणग्या रु १२३,९५० त्यापैकी चालू साली २७०२० रु मिळाले मडळी व इतर सस्थाना मिळालेल्या देणग्या रु. २०१८२–११

विद्यार्थ्यांची सख्या – स प कॉलेज ८२५ नू म विद्यालय १८०९ मराठी शाळा ५३० हरीभाई देवकरण हायस्कूल १२१३ वर्षअखेर इमारती, फर्निचर, ग्रथालये व शास्त्रीय साहित्य मिळून मडळीची मालमत्ता १३,९९,९९२ रुपयाची होती

१९३५ सालीस प कॉलेजात एक हजारावर विद्यार्थी आहेत कॉलेजच्या ग्रथसग्रहालयाच्या इमारतीचे काम झाले आहे ह्याशिवाय विद्यार्थ्यांना वाचनालय व विश्रातिस्थान म्हणून एक स्वतत्र इमारत बाधण्यात आली आहे तसेच अध्यापकाकरिता काही बगले बाधविले आहेत नू म विद्यालयातील एका विद्यार्थ्यास यदा पहिली जगन्नाथ शकरशेट शिष्यवृत्ति मिळाली आहे मॅट्रिकचे निकाल दोन्ही हायस्कुलाचे समाधानकारक आहेत

संस्थानें

१ औंध

(६-७-३३ ते ५-७-३४)

औंध सस्थान डेक्कन स्टेट्स एजन्सीपैकी आहे क्षेत्रफळ ५०१ चौरस मैल लोकसख्या १९३१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे ७६५०७ कारभाराच्या व्यवस्थेसाठी सस्थानचे औध, आटपाडी, कुडल, गुणदाळ हे चार तालुके व किन्हई ठाणे असे पाच विभाग पाडलेले आहेत सस्थानात एकूण ७२ गावे आहेत गेल्या पाच वर्षांची सरासरी काढता सस्थानचे वार्षिक ठोकळ उत्पन्न ४८५४१६ रु १४ आ ९ पै आहे सस्थान वरिष्ठ सरकारला अगर इतर सस्थानला खडणी वगैरे देत नाही

सस्थानाधिपति—मे श्रीमत भवानराव श्रीनिवासराव ऊर्फ बाळासाहेब पतप्रतिनिधि, बी ए वय ६५ सतति—पाच मुलगे व पाच मुली युवराज २१ वर्षांचे असून बी ए आहेत सध्या ते ऑक्सफर्ड येथे बी ए पदवीपरीक्षेचा अभ्यास करीत आहेत

जमीनमहसूल खाते—मागणी (मागील ८३५५३ रु बाकीसुद्धा) ३०९०७८ रु, वसूल—२४६९०२ रु गेल्या वर्षीचे आकडे—मागणी २७३४२६ रु, वसूल—१८९८७३ रु लागवडीयोग्य जमीन—२८४०६७ एकर लागवड झाली—२८२०१० एकर यदा सस्थानने मुळीच तगाई वाटली नाही

पोलिसखाते—५ अधिकारी, ४४ पोलिस व ९ स्वार मिळून एकूण ५८ पोलिस सस्थानात आहेत बहुतेक हत्यारबद आहेत ५२ साक्षर आहेत प्रमाण—साडेआठ चौरस मैलास अथवा १३१२ लोकसख्येस एक पोलिस खर्च—१६७२५ रु, पोलिसशिवाय ६५ हत्यारबद शिबदी, राजवाडा, खजिना, तुरुगरक्षक म्हणून आहेत त्याचा खर्च ७१४४ रु तुरुगखाते—कैदी ११८ वर्षअखेर २२ खर्च—२७६४ रु कैद्याच्या कामाचे उत्पन्न २९६ रु (मागील वर्षी १४२९ रु) सस्थानात औध, कुडल व आटपाटी अशा तीन म्युनिसिपालिटच्या आहेत तिन्हीचे मिळून उत्पन्न यदा ६१२६ रु होते व खर्च ६०७९ रु होता गेल्या वर्षीचे हे आकडे अनुक्रमे ४१५५ रु व ४५८४ रु असे होते

पाऊसपाणी पिके वगैरे—पाऊस—कसातील आकडे गेल्या पाच वर्षांच्या सरासरीचे आहेत औध ४२ ८ इच (४२ इच), किन्हई ३३ ४ इ (२९ इ) कुण्डल ४१ इ (३५ इ) आटपाडी २८ इ (२१ इ) गुणदाळ २५ इ (१९ इ) पाऊस गेल्या वर्षापेक्षा कमी झाला व तो दोन्ही पिकाना पुरेसा झाला पिके ६ ते १० आणे झाली गहू, ऊस व भुइमूग यदा जास्त पिकवला गेला धान्य गेल्या वर्षापेक्षा स्वस्त होती जगल विशेष नाही म्हणून स्वतत्र खाते नाही क्षेत्रफळ—३०५८ एकर उत्पन्न—गवत व जळाऊ लाकूडफाटा

उद्योगधदे व व्यापार—सर्व तालुके एकत्रित नसल्याने सस्थानचा व्यापार वाढू शकत नाही किर्लोस्करवाडी, ओगलेवाडी व औधचा साबणाचा कारखाना यात लागणारा बराच माल कोक, कोळसा, रासायनिक द्रव्ये वगैरे आयात होतो निर्यात माल तयार—प्रभाकर कदील, काच सामान, किर्लोस्करवाडीतून लोखडी सामान, औंधहून साबण वगैरे बिचूद व कोडोली येथे किर्लोस्कराच्या सेट्रीफ्यूगल यत्राने साखर तयार होते किर्लोस्कराचा कारखाना यदा जपानी पाण्याच्या पपाच्या स्वस्ताईमुळे चागला चालला नाही तसेच सरकारने "उघडी—कढई" पद्धतीने तयार होणाऱ्या साखर वगैरे पदार्थांवर कर बसविल्याने सेट्रिफ्यूगल पपाची मागणीही कमी झाली औधच्या साबणाचा कारखाना चागला चालला आहे ओगलेवाडीचा काच कारखाना—येन व डॉलरचा भाव घसरल्याने अमेरिकन व जपानी कदिलाचे भाव भयकर उतरले त्यामुळे कारखान्याचे फार नुक

सान झाले हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणावर कदील तयार करणारा हा एकच कारखाना असल्याने विलायती चढाओढीपासून सरकारने त्यास सरक्षण द्यावे कारखान्याचे इतर विभाग चागले चालले

पब्लिक वर्क्स खर्च – २४६८१ रु मुख्य काम–सातवे किग एडवर्ड इस्पितळ (औध) ची इमारत पुरी झाली व्यापारमदी व स्वस्ताईमुळे लोकाची सापत्तिक स्थिति साधारण आहे

जमाखर्च –जमा–४५४६२१ रु १३ आ ५ पै (गेल्या वर्षी जमा रु ४६८२५७–१५–७) खर्च–४३४३०६ रु (गेल्या वर्षीचा ४७५६१० रु) वर्षाचे सुरुवातीस सस्थानास ३१३६२५–१३ –० कर्ज होते त्यापैकी ४७९५० रु फेडले बाकी वर्ष-अखेर २६५६७४ रु कर्ज आहे सस्थानची शिलक औध स्टेट सेट्रल बॅकेत गगाजळी वगैरे ४१३३५४ रु सरकारी–रोखे ५००८ रु एकूण ४१८३६२ रु

जनन–मरण वगैरे जननसख्या –३३३०, मृत्यू २१०६ गेल्या वर्षी अनुक्रमे ३५४३ व १९६५ साथीने मृत्यु–प्लेग १६० यदा औध येथे किग एडवर्ड (सातवे) इस्पितळ उघडण्यात आले स्वच्छता– आरोग्य– सप्ताह दर वर्षीप्रमाणे भरविण्यात आला स्वच्छ घरास श्रीमतानी बक्षिसे दिली

शिक्षण –श्रीयमाई श्रीनिवास हायस्कूल, औध विद्यार्थी २५३ (१५७ ब्राह्मण, ७९ मराठे), शे ८३ सस्थानातील विद्यार्थी आहेत यदाच्या सरकारी ड्राईग परीक्षास येथील सर्व (३०) विद्यार्थी पास झाले विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षणाची नमस्कार, कवाईत खेळ वगैरेत विशेष प्रगति आहे दुय्यम शिक्षण—शाळा ३ विद्यार्थी २७७ व्ह फा परीक्षेत ३७ पैकी २५ विद्यार्थी पास झाले प्राथमिक शिक्षण-शाळा ७६ विद्यार्थी ४१३७ मुलीच्या शाळा ३ विद्यार्थिनी एकूण ७७० सस्थानातील काही शाळातून उद्योगधद्याचे व कलाविषयक शिक्षण दिले जाते शिक्षणखाते खर्च ४६९१६ रु

औध स्टेट सेट्रल बॅक भागाचे भाडवल— १०७३०० रु, भागीदार १६३ शाखा चार तालुक्याचे गावी खेळते भाडवल–रु ८९६१५५ यदाचा फायदा १०४७२ रु सहकारी सस्था ५९ गेल्या वर्षी फक्त ३४ होत्या एकूण सभासद १८६४ शेतकी सहकारी सस्था ३९ खेळते भाडवल ११६४५२ रु ठेवी–२०,३५७ रु कर्ज दिले ८५७०६ रु दोन वर्षांपूर्वी इडियन लायडिग (विमान) असोसिएशनने येथे स्थापलेल्या शाखेतर्फे यदा विशेष कार्य झाले नाही

जमाखर्चाचे विशेष —जमा– जमीनमहसूल ५६५२८ रुपयानी वाढ लोकलफड–४८६६ रु नी वाढ अबकारी–अफू ३५२० नी कमी व्याज ३२४७ रुपयानी वाढ

खर्च –खाजगीकडे–५१३३७ रु (२२०७ रु नी कमी), शिक्षण–४६९१६ रु (१९८५ रु कमी), पब्लिक वर्क्स २४६८१ रु (६९९१ रु कमी) कारभार खाते-२९५५९ रु (६२७१ रु वाढ), दवाखाने –११६१५ रु (१३२७ रु वाढ) वतनदार व हक्कदार ३१८६३ रु (१७९५ रु वाढ)

---

२ इचलकरंजी

(१९३२–१९३३)

गेल्या खानेसुमारीप्रमाण इचलकरजी सस्थानची लोकसख्या ६८५७३ असून एकदर वसूल, गेल्या पाच वर्षांची सरासरी पाहता कर्जे व डिपॉझिट वगळून ५,३५,७५० रुपये आहे

कोल्हापूर दरबारला वार्षिक खडणी २००० रु सस्थान देते गेल्या पाच वर्षांत इचलकरजी ह्या भागातील कापसाच्या व्यापाराचे केंद्र बनले आहे तेथे पाच जिनिग फॅक्टरीज व एक कॉटन प्रेस आहे सदर प्रेसमध्ये चालू साली २१०० कापसाचे गठ्ठे बाधण्यात आले ब्रोकर्सच्या दुकानाकरिता जागा आखण्यात आल्या असून तेथे भुईमूग, तबाखू, मिरच्या, गूळ वगैरेची देवघेव होते आजऱ्याहून पुष्कळ तादूळ परगावी रवाना होतो आजरे तालुक्यातील उत्तूर हे गाव व्यापाराचे लहानसे केंद्र आहे इचलकरजी तालुक्यातील आरग हे गाव विड्याच्या पानाकरिता प्रसिद्ध आहे

इचलकरंजी फार दिवसापासून जाडया भरडया लुगडयाकरिता प्रसिद्ध आहे पण काही लोकानी यांत्रिक मागाचे कारखाने सुरू केले आहेत त्यात तयार होणारी लुगडी तलम व सुबक काठाची असून त्याचा खप मध्यप्रांत व वऱ्हाडातही होतो यांत्रिक भागाशिवाय संस्थानात ३०० हातमाग व धोटयाचे माग आहेत व सात गिरण्या आहेत

शिवाय इचलकरंजी येथे दोन मेटल वर्कशॉप्स आहेत त्यात तिजोऱ्या, कॉटस् व बादल्या तयार होतात

चालू साली २८८६९ रु शिक्षणाकरिता खर्च झाले गेल्या साली २८१२६ रु खर्च झाले होते

संस्थानात सहकारी पतपेढया २४ आहेत सभासद ३३७५ असून खेळते भांडवल २९११७६ रु आहे सभासदाचे लोकसंख्येशी प्रमाण शेकडा ५ आहे म्हणजे दर वीस माणशी १ पतपेढीचा सभासद आहे

पोलीस खात्यातील नोकर लोकाची संख्या ११४ असून खात्यावरील खर्च १७१७३ रुपये आहे

पाऊस पाणी —गेल्या पाच वर्षांची सरासरी इचलकरंजी २७–५० इंच आजरे ८९–९० इंच

ता ३१–३–३५ अखेर इचलकरंजी म्युनिसिपालिटी जमाखर्च—जमा रु १६४८८, खर्च रु १३४१३ शिल्लक रु २०५३२

शाळांची संख्या ५२ असून एकदर मुले २९७५ आहेत हायस्कूलचा खर्च रु ११५८०-१५-७ व प्राथमिक शाळाचा रु १७२२८-०-५

---

३ कोल्हापूर

(१९३३–३४ वर्ष, राजशक २६०)

संस्थानचे क्षेत्रफळ ३२१७ १ चौ मैल असून यापैकी १०९२ ५ चौ मै क्षेत्रफळ सरंजामी जहागिरीचे आहे १९३१ चे खानेसुमारीप्रमाणे सर्व संस्थानची लोकसंख्या ९५७१३७ असून तीपैकी ८६६६४८ हिंदू, ४३८५७ जैन, ४१८६५ मुसलमान, ४७५९ खिस्ती व ८ पारशी आहेत राजधानी कोल्हापूर शहर असून त्याची लोकसंख्या ८६७२८ आहे

एकूण उत्पन्न गेल्या पाच वर्षांच्या सरासरीने १२७०७२६५ रुपये आहे संस्थानाधिपति हिज हायनेस मेजर ले क श्री राजाराम छत्रपति महाराज जी सी एस् आय्, जी सी आय् इ वय ३७ वंशपरंपरा १९ तोफांच्या सलामीचा हक्क राज्याची १२ वर्षे पुरी अहवालाचे सालातील महत्त्वाचे समारंभ (१) ता २० सप्टेंबर १९३३ रोजी ना सर फ्रेडरिक साइक्स् याचे हस्ते पुणे येथे श्रीशिवाजी प्रेपरेटरी मिलिटरी स्कूल व श्री शिवाजी मेमोरिअल हॉल ह्याचा उद्‌घाटन समारंभ झाला (२) ता ८–२–१९३४ रोजी ले कर्नल विल्बर फोर्स बेल सी आय् ई याचे हस्ते कोल्हापूर शुगर मिल्सचा उद्‌घाटन समारंभ झाला

संस्थानातील सरंजामी जहागिरी — (१) विशाळगड—जहागिरदार मे आबाजीराव कृष्णराव पंतप्रतिनिधि माध्यंदिन ब्राह्मण वय ६६ जहागिरीचे क्षेत्रफळ २३६ चौ मैल लोकसंख्या ३३२१७, यदाचे निवळ उत्पन्न ११६४९२ रु व खर्च १७१६०८ रु कोल्हापूर दरबारला खंडणी ५००० रु शिक्षण १६ शाळांत ९०५ विद्यार्थी व खर्च ५९९४ रु (२) बावडा—जहागिरदार—मे परशुराम माधव ऊर्फ भाऊसाहेब पंतअमात्य देशस्थ ब्राह्मण वय २७ जहागिरीचे क्षेत्रफळ २८३चौ मैल लोकसंख्या ५१५८४ यदाचे उत्पन्न १२५२४६ रु खर्च १४४७१९ रु कोल्हापूर दरबारला खंडणी ३४२० रु शिक्षण—२० शाळा, १२११ विद्यार्थी व खर्च—५०८२ रु (३) कागल (थोरली पाती)—जहागिरदार मे जयसिंगराव पिराजीराव ऊर्फ आबासाहेब घाटगे, सर्जेराव मराठा वय १७ वर्षे जहागिरीचे क्षेत्रफळ ११५ १ चौ मैल लोकसंख्या—४९८६७ यदाचे उत्पन्न ३४५४६९ रु, खर्च ३२८२३८ रु कोल्हापूर दरबारला खंडणी २००० रु शिक्षण—४४ शाळा एक हायस्कूल २४३४ विद्यार्थी व खर्च २७५३३ रु (४) कापशी—जहागिरदार मे संताजीराव

जयसिंगराव ऊर्फ बाबासाहेब घोरपडे सेनापति, मराठा वय ३२ जहागिरीचे क्षेत्रफळ-३३ १ चौ मैल लोकसख्या १३७६७ यदाचे उत्पन्न ३७९१८ रु, खर्च ४७५८७ रु कोल्हापूर रबारला खडणी ४३०१ रु, शिक्षण १३ शाळा, ५४९ विद्यार्थी व खर्च १५९९ रु (५) तोरगळ-जहागिरदार मे नरसोजीराव मुरारराव उर्फ बाबासाहेब शिदे सेनाखासखेल, मराठा, वय २४, जहागिरीचे क्षेत्रफळ १३७२ चौ मैल, लोकसख्या १४७२८, यदाचे उत्पन्न -५६२६० रु खर्च ६७८६३ रु कोल्हापूर दरबारला खडणी ४५६७ रु (६) इचलकरजी-जहागिरदार मे नारायणराव गोविद ऊर्फ बाबासाहेब घोरपडे, पतसचीव कोकणस्थ ब्राह्मण, वय ६३, जहागिरीचे क्षेत्रफळ २४१ चौ मैल लोकसख्या ६८५६७ यदाचे उत्पन्न ४६५३०७ रु खर्च ४४८७५३ रु कोल्हापू दरबारला खडणी २००० रु शिक्षण ८७ शाळा (एक हायस्कूल, ६ स्पेशल शाळा) एकूण विद्यार्थी २९७५ व खर्च २८७५६ रु (७) कागल-(धाकटी पाती) जहागिरदार-मे दत्ताजीराव नारायणराव ऊर्फ बाळासाहेब घाटगे सर्जेराव, मराठा वय ६४, जहागिरीचे क्षेत्रफळ १७३ चौ मैल लोकसख्या ६७८७, यदाचे उत्पन्न ५७४९८ रु खर्च ४६७३४ रु कोल्हापूर दरबारला खडणी १४३६ रु जहागिरीच्या गैर-व्यवस्थेमुळे जहागिरदाराचे अधिकार काही वर्षे काढून घेण्यात आले असून त्या अवधीत त्याचे ज्येष्ठ चिरजीव मे यशवतराव अप्पासाहेब यास काही अधिकार देण्यात आले आहेत (८) हिम्मत बहादुराची इस्टेट-जहागिरदार मे उदाजीराव राणोजीराव ऊर्फ आबासाहेब चव्हाण, हिम्मत बहादुर, मराठा, वय ५९ जहागिरीचे क्षेत्रफळ ४९ १ चौ मै लोकसख्या २०४०१ यदाचे उत्पन्न ४४०३० रु खर्च ३७०२१ रु कोल्हापूर दरबारला खडणी ४००० रु (९) सर लष्कर बहादुराची इस्टेट-जहागिरदार बाळासाहेब सुलतानराव निंबाळकर, सरलष्कर बहादुर, मराठा वय १८ जहागिरीचे क्षेत्रफळ २१६ चौ मैल लोकसख्या ७४७८, यदाचे उत्पन्न ५९७३९ रु खर्च ५७३३८ रु कोल्हापूर दरबारला खडणी २६६२ रु

१९३३-३४ एकूण जमा १,२८,८५,५९६ रु पैकी निव्वळ जमा ४९६५३९७ रु एकूण खर्च-१२७५५५९१ रु निव्वळ खर्च-५१७१४७९ रु सस्थानची जिदगी, ठेवी वगैरे- वॉर बॉडस् ३३८९८०० रु, कोल्हापूर शुगर मिल्सचे भाग किमत ४१४००० रु व कर्ज आगाऊ १५०००० रु, व्यवहार ज्ञानकोश मडळ-भाग किमत १२००० रु कोल्हापूर स्टेट श्री शाहूछत्रपती स्पी व वीवहिंग मिल्स् १४१४५३२ रु कोल्हापूर स्टेट रेल्वेवर खर्च-२३६११२२ रु, वर्षअखेर सस्थानात ८२० पेन्शनर असून त्यास १३८४३३ रु पेन्शन व वार्षिक तनखे वगैरे देण्यात आले

यदाचा वसूल-जमीन महसूल-मागील बाकी व यदाचा मिळून १६४२०५६ रु, जगलखाते ९०३८९ रु, अबकारी ६१३५२८ रु, स्टॅम्प्स्-३३७०९१ रु न्यायखाते (दिवाणी व फौजदारी) ७८६७० रु, तुरुग १२४६१ रु, रजिस्ट्रेशन ३१२४३ रु, व्याज २६५३४८ रु, कोल्हापूर स्टेट रेल्वे ३८१६८६ रु, श्रीशाहू छत्रपती मिल्स ४०००० रु, हुजुरखासगी १८९८८६ रु, लोकलफड ४१८०२३ रु, कर्जे ठेवी वगैरे वसूल ५३४८४३७ रु सर्व मिळून १९३३-३४ एकूण जमा १२४८५५८६ रु कोर्ट ऑफ वॉर्डस् कडे ५० अज्ञानाच्या इस्टेटी असून त्याचे यदा एकदर ३९५८३३ रु वसूल झाले, व खर्च १९२८१४ रु झाला देवस्थान धर्मादाय खात्याकडील एकूण १५९७१ एकर जमीन ५१३८३ रु महसुलाची आहे ह्याशिवाय १६ इनाम गावाचा ३३६१८ रु वसूल व २३७८९ रु रोख याप्रमाणे देवस्थानाचे उत्पन्न आहे कोल्हापूर सस्थानात लागवडीयोग्य एकदर जमीन ९८९४१६ एकर आहे सर्व जहागिरीसुद्धा एकूण लागवडीयोग्य जमीन १६८११५३ एकर आहे त्यापैकी लागवडीयोग्य व पडीत जमीन २८३४२८ एकर आहे यदा तगाई वाटली नाही नोदणी खाते यदा ५२४७७४६ रु किमतीचे ९९३० कागदपत्र नोदले गेले उत्पन्न-४२६६६ रु खर्च ७६५० रु

जगल खाते–क्षेत्रफळ जहागिरी वगळून ३३२ चौ मैल उत्पन्न हिरडयाचे ३७०५२ रु, गुरे-चराई फी १५६६५ रु, एकूण उत्पन्न–१२२७४७ रु खर्च ४२७२२ रु

न्यायखाते–नवीन दिवाणी दावे ४८३७ आले यदा गेल्या वर्षीच्या राहिलेल्या ६५३४ पैकी ५६३५ दाव्याचे निकाल लागले अपील कोर्टात जुनी व नवी मिळून १६३८ अपीले होती, त्यापैकी ६४६ अपिलाचे निकाल झाले कोल्हापूर सस्थानात १२९ वकील असून शिवाय ११९ वकिली कामे करणारे श्रीमत महाराजाच्या सनदा मिळविलेले असे आहेत यदा १०७७३ फौजदारी गुन्ह्याच्या आरोपीपैकी २१६१ जणास शिक्षा झाल्या

सरक्षण–लष्कर–घोडदळ १५२ स्वार, खर्च ८०४४३रु तोफखाना–५७ तोफापैकी फक्त १० सलामी वगैरे करिता उपयोगात असतात खर्च १४४० रु, इतर इरेग्युलर्स ५९७ सैनिक, खर्च–४८३१४ रु, कोटकरी (कोल्हापूर येथील जुन्या किल्ल्यावरील) २२२ शिलेदार १७७ खर्च–५६२५ रु सैनिकाना त्याच्या जमिनीच्या वसुलाच्या दीडपट तनखा मिळतो कोल्हापूर इन्फन्ट्री पायदळ ५२३ सैनिक, खर्च १३६८८० रु इन्फन्ट्रीस युरोपियन मुख्याधिकारी आहेत पोलिस खाते–पोलिस सख्या १०९३, खर्च–१९१७७२ रु दर पोलिसमागे खर्च–वार्षिक १७५ रु पोलिसाचे प्रमाण–८७५ लोकसख्येस किंवा २९४ चौ मैल राज्यक्षेत्रास एक

तुरुगखाते–५७९ पैकीवर्षअखेर २७५ कैदी व आरोपी सस्थानच्या २२तुरुगात मिळून होते खर्च ३०५६० रु दर कैद्यामागे वार्षिक खर्च ६७ रु तुरुगात कैद्यानी तयार केलेल्या मालाची यदा १०४५४ रु ची विक्री झाली

शेतकी–सस्थानच्या कोल्हापूर शिरोळे येथील शेतजमिनीवर प्रायोगिक शेती यशस्वी रीतीने करण्यात येते शेतकी शाळातून सुधारलेल्या पद्धतीचे व शेतीस उपयुक्त असे शिक्षण दिले जाते

उद्योगधदे–(१) कोल्हापूर शुगर मिल्स् लि ही साखर तयार करणारी कपनी १९३२ मध्ये रजिस्टर झाली तिचे अधिकृत भाडवल १० लक्ष रुपये साधारण भागाचे असून २५००० रु डिफर्ड भागांचें आहे सुमारे ८ लाखाचे भाडवल जमा झालेलें आहे, त्यापैकी ४१४००० रु चे कोल्हापूर दरबारने घेतले आहे ले क विल्बर फोर्स यानीं ८–२–१९३४ रोजी ह्या कारखान्याचा उद्घाटन समारभ केला रोज २२ तास कारखाना चालू ठेवला तर ४०० ते ५०० टन उसाचा रस येथे गाळला जाईल व दोन हड्रेडवेटाची (=५६ शेराच्या) ४०० ते ५०० पोती येथे तयार होतील कारखान्यास जोडून साखर तयार करण्याच्या कृतीस आवश्यक अशी रासायनिक प्रयोगशाला आहे व लहानसहान यत्रे दुरुस्त करण्यासाठी यत्रशालाहि आहे एक विहिरी खोदण्याचे यत्र कपनीच्या जमिनीवर विहिरी खोदण्यासाठी ठेविलें आहे कपनी स्वत चे २००० एकर जमीनीवर ऊस लावणार आहे त्यापैकी ७०० एकर जमीन उसाखाली यदा आहे शेतकी व विज्ञान याच्या पदवीधराना व इतर यात्रिक व शेतीच्या मिळून रोजी सुमारे ३००० लोकाना (हगामात) येथे काम मिळते अहवालाचे साली ६६ दिवसात १८००० टन उसापासून १५००० पोती साखर कारखान्यात तयार झाली यापैकी निम्मी सस्थानात खपली, बाकीची सागली, कराड, बेळगांव, मिरज वगैरे भागात खपली भाव पोत्यास २७ रु प्रमाणे होता याशिवाय चिपाडे (जळण म्हणून) व काकवी वगैरे तयार होतात यदा विक्रीचे उत्पन्न ४१८८६३ रु, खर्च–३४७८४६ रु (२) श्रीशाहु छत्रपति स्पी व वीव्हिंग मिल्स्–१७७ मागावर विविध प्रकारचे ५४७४०० पौंड कापड तयार झाले, व १६१७१ धोट्यावर १४३५६०० पौंड अनेक प्रकारचे सूत तयार झाले

इतर कारखाने–सरकी काढण्याचे व गठ्ठे बाधण्याचे कारखाने १३, १ विद्युत–उत्पादन कारखाना (कोल्हापूर शहरास वीज पुरविण्यासाठी), ४ फिल्म कपन्या, १ लाकडापासून बाष्पार्क काढणारा कारखाना राधानगरी येथे

कोल्हापूर स्टेट रेल्वे–२९ २७ मैल लांबीची आहे आतापर्यंत खर्च २३६११२२ रु यदाचे उत्पन्न–५२५६६३ रु खर्च २८५१८२ रु , यदा फायदा शे १० २ टक्के

अबकारी खाते–देशी दारूच्या १५४ दुकानाचे व जत्रातील दारूच्या दुकानाचे मिळून यदा १३८४६३ रु उत्पन्न झाले गेल्या वर्षी १२४१२८ रु झाले होते, बाकीचे दारू गाळण्याबद्दल व इतर मिळून एकूण देशीदारूचे उत्पन्न ४९९९२८ रु झाले गेल्या वर्षी ५१६८१७ झाले होते शिवाय शिंदीच्या २७ दुकानाच्या लिलावाचे वगैरे २८२०० रु उत्पन्न झाले ७ विलायती दारूच्या दुकानदाराकडून ७०२६ रु मिळाले भागगांजाचे उत्पन्न–६४२६४ रु अफूचे उत्पन्न ९१२५ रु विक्री ४५८७ रु फायदा आरोग्य व वैद्यक खाते संस्थानातील जननसंख्या ३५४२५, मृत्यु–२४४५७ दरहजारी अनुक्रमे प्रमाण ३६ व २५ होते खात्याचा खर्च यदा १०८८०३ रु झाला यदा प्लेगने २६१५, देवीने २६१ व कॉलऱ्याने ६६० मृत्यु झाले

शिक्षण–जहागिरीसुद्धा संस्थानात ३ कॉलेजे, १३ हायस्कुले (पैकी २ मुलींची), २८ अँग्लो–व्हर्नाक्युलर शाळा, १ मिडल् स्कूल, ७५७ प्राथमिक शाळा व १७ धंदे व धार्मिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत, व त्या सर्वांत मिळून ४८९९४ विद्यार्थी यदा शिकत होते प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाच्या जहागिरीखेरीजच्या सर्व शाळा कोल्हापूर संस्थान चालविते, संस्थानातील ३ कॉलेजात ९५२ विद्यार्थी होते जहागिरीखेरीज संस्थानचा शिक्षणखर्च यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे ५९५६६० रु व ५५६२८१ रु झाला १९३३ मध्ये कोल्हापूर येथे साइक्स् लॉ कॉलेज सुरू झाले त्यात अहवालाचे साली १८८ विद्यार्थी होते राजाराम कॉलेज (आर्टस् व सायन्स) मध्ये ८०४ विद्यार्थी होते १३ हायस्कुलात (जहागिरीसुद्धा) २४८८ विद्यार्थी (मुलगे व मुली) होते खर्च–१५४५०६ रु मुलांच्या ६९६ प्राथमिक शाळा पैकी ३२ कोल्हापूर सरकार, ५४६ इलाखा पंचायत व ११८ जहागिरी चालवितात त्यांचा एकंदर खर्च यदा ३४५३४० रु झाला मुलींच्या ६१ शाळांत ३४१४ मुली असून त्या प्रीत्यर्थ १४१५० रु खर्च झाला इतर शिक्षणसंस्था वैदिक–शाळा, अरेबिक स्कूल, पाटील तलाटी क्लास, टे कॉलेज व प्रॅक्टिसिंग स्कूल, ओब्रायन टेक्निकल स्कूल (१३८ विद्यार्थी) वगैरे कोल्हापूर दरबारने शिष्यवृत्त्याकरिता यदा १००८३ रु खर्च केले बालवीर ३००० (सुमारे)

स्थानिक स्वराज्य संस्था– (इलाखा–पंचायती, म्युनिसिपालिटया वगैरे) एकूण ९५७१३७ लोकसंख्येपैकी ७४०१३५ लोकसंख्येस उपयुक्त आहेत कोल्हापूर इलाखा पंचायत–१९३३–३४ चे उत्पन्न १५०७७३३ रु खर्च–१३६०५८० खर्चाच्या मुख्य बाबी–नवीन कामे–इमारती (शाळाखेरीज) १०५९७८ रु रस्ते व पूल १६३१४८ रु संस्थानातील गेल्या व ह्या वर्षीचे पावसाचे अनुक्रमे प्रमाण–कोल्हापूर शहर–५३ ४ व ५२, पन्हाळा ९१ ३ व ८४ ४, राधानगरी–१५३ ८ व १८० ७, बावडा २८० व २९०, आजरे ११० ४ व ९४ ६ वगैरे

---

४ जत

(१९३३–३४)

संस्थानचे क्षेत्रफळ ९८० ८ चौरस मैल असून एकंदर लोकसंख्या ९१,१०२ आहे मागल्या पाच वर्षांच्या सरासरीने संस्थानचे ठोकळ उत्पन्न ३,६६,३९४ रुपयांचे आहे दरसाल ११,२४७ रु ब्रिटिश सरकारला घोडदळाच्या काही भागाबद्दल म्हणून द्यावे लागतात

संस्थान बहुतेक डोंगराळ प्रदेशातच आहे सरासरीने पाऊस २४ इंच पडतो अहवालाचे साली २५ इंच झाला संस्थानचे यदाचे उत्पन्न मागील वर्षाची शिल्लक धरून ५५२४५० रु झाले निवळ उत्पन्न ४७१३०९ रु होते त्यांपैकी उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणे होत्या जमीनमहसूल रु २३५३९४, देशमुखी रु २४२१२, स्टँपस् रु २०१७७, लोकलफंड रु ३२५८२, इ

मागील साली एकदर उत्पन्न रु ५४६८२७ होते

खर्चाची वाटणी निरनिराळ्या खात्यात पुढील प्रमाणे झाली जमीन महसूल रु २८८२६, पोलीस रु १७१६९, दवाखाने रु ४९४९, शिक्षण रु १०२६५, खाजगी खर्च रु ६०२०० एकूण खर्च रु ५०४३६५ झाला

जत संस्थानची जमीन फारशी सुपीक नसल्याने जत हे उद्योगधंद्याचे केंद्र होऊ शकत नाही साधे कापड विणणे, घोंगड्या तयार करणे, बांगड्या व पितळेची भांडी करणे ह्यासारखे किरकोळ धंदे संस्थानात चालतात संस्थानने एक नवीन जिनिंग फॅक्टरी काढली आहे

संस्थानचे जत येथे एक व उमडी येथे एक असे एक र दोन मोफत दवाखाने आहेत यात औषध घेणाऱ्या रोग्याची रोजी सरसरी अनुक्रमे ६५ ७ व ४९ ८ अशी पडते अहवालाचे साली संस्थानात प्लेग, देवी व कॉलरा या साथी थोड्याफार प्रमाणात होत्या त्याच्या लागण व मृत्यूचे आकडे अनुक्रमाने पुढील प्रमाणे होते देवी ३१७ लागण, मृत्यु १०२, कॉलरा १७१ व ७८, प्लेग ४१६ व ३१४ जत संस्थानात एक हायस्कूल व ७० प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा आहेत प्राथमिक शाळात १६०४ व हायस्कूलमध्ये १३५ विद्यार्थी होते.

संस्थानातील पोलिसाची सख्या १२२ त्यापैकी ५२ हत्यारी पोलीस आहेत जत येथे एक म्युनिसिपालिटी आहे संस्थानात मुख्य धदा शेतीचा व तो सर्वस्वी पाऊस पडण्यावर अवलबून असतो अर्थातच लोकाची सापत्तिक स्थिति बेताबाताचीच आहे अहवालाचे साली पाऊस बरा झाला त्यामुळे पिके बरी आली व प्रजा सुखी होती

---

५ जमखिडी

(१९३३–३४)

जमखिडी संस्थान बेळगाव व विजापूर तालुक्यात वसलेले आहे संस्थानचे जमखिडी व कुदगोळ असे दोन तालुके पाडलेले आहेत एकदर क्षेत्रफळ ५२४ चौरस मैल संस्थानात जमखिडी, कुदगोळ व बनहट्टी ही मोठी गावे व लहान मोठी ८८ खेडी आहेत एकदर लोकसख्या ११४२८२

संस्थानचे ठोकळ उत्पन्न ८२५७७० रुपये असून त्यातून दरसाल २०८८० रु १० आ ब्रिटिश सरकारला घोडदळाच्या काही भागाकरिता म्हणून द्यावे लागतात

जमखिडी संस्थानचे पावसाचे मान सरासरीने २६ ते २७ इंचाचे आहे अहवालाचे साली सरासरीने ४० इंच पाऊस झाला नेहमीपेक्षा बराच जास्त पाऊस झाल्याचा पिकावर परिणाम झाला कपाशी, गहू व ज्वारी ही पिके आठ ते सहा आणेच आली यदाचे एकदर उत्पन्न ९१९६९९ रु आले खातेवार उत्पन्नाचे आकडे–जमीन महसूल ५७१९६२ रु, अबकारी ९०२५० रु, लोकलफंड ४८२३३ रु, स्टँपस् ६३५३२ रु, न्याय ८६९० रु, जगल ६९७८ रु इत्यादि

एकूण खर्च–८९६४३० खातेवार खर्च–वार्षिक खडणी २०८४० रु, महसूल २०८४०५, शिक्षण ७५७९२, दरबारखर्च १९४७२, पोलिस ५६२१२ खाजगी १२२७४६, लोकोपयोगी कामे ९९२६४ इत्यादि सरक्षण–संस्थानजवळ स्वतःचे सैन्य नाही संस्थानने एकदर ३५८ पोलीस ठेविले आहेत त्यात ४७ स्वार २१४ हत्यारबद पोलीस आहेत सर्व पोलीस खात्याचा मुख्य अधिकारी पोलीस सुपरिटेंडेंट असून त्याचे हाताखाली २ इन्स्पेक्टर्स असतात पोलिसाचे लोकसख्येशी ३२० १ व क्षेत्रफळ १ ४ चोरस मैलास एक असे प्रमाण पडते अहवालाचे साली दाखल झालेल्या गुन्ह्याची सख्या ७३६ होती त्यापैकी २८९ आरोप शाबीत झाले व १३९ गुन्ह्याचा अजून निकाल लागावयाचा आहे मागील साली दाखल झालेले गुन्हे ९४४ होते

जमखिडी संस्थानात उद्योगधद्याना फारसा वाव नाही तरी पण चालू असलेल्या उद्योग धद्यात लुगडी विणण्याचा धदा बरा चालतो संस्थानात एकदर ३५१ हातमाग आहेत संस्थानच्या मालकीच्या जिनिंग फॅक्टरीत अहवालाचे साली ३५१

खडी कापूस निवडला गेला जिनिग फॅक्टरीचे निव्वळ उत्पन्न २२,८७६ रु झाले खाजगी मालकीच्या एकदर १४ जिनिग फॅक्टरीज जमखिडी व कुदगोळ तालुक्यात चालतात करडीचे तेल जमखिडी सस्थानात उत्तम तयार होते तेलाचे एकदर घाणे ७५ आहेत

दवाखाने-जमखिडी येथे एक इस्पितळ व बनहट्टी, कुदगोळ व सावळगी या ठिकाणी एक एक, असे तीन मोफत दवाखाने आहेत अहवालाचे साली ४०३९४ रोग्याना मोफत औषधोपचार करण्यात आला

शिक्षण—एकदर लोकसख्येपैकी शे ५ शाळेत जाणारे विद्यार्थी आहेत प्राथमिक व दुय्यम दोन्ही प्रकारचे शिक्षण मोफत दिले जाते एकदर शिक्षण सस्था ६२ त्यात हायस्कुले २, ए व्ही स्कूल १ व प्राथमिक शाळा ५९ उच्च शिक्षणाची सोय पुणें येथे सर परशुराम भाऊ कॉलेजात ५० नादाऱ्या ठेवून व इतर शिष्यवृत्त्या ठेवून केली आहे अहवालाचे साली प्लेगने सस्थानास बराच उपद्रव दिला नुसती लस टोचण्याखातर २०१७ रु खर्च झाले एकदर जननसख्या ४२१३, मत्यू ४००५

अहवालाचे साली घडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सस्थानच्या असेब्लीचा उद्‌घाटन समारभ कर्नल एच विल्बर फोर्स बेल याचे हस्ते झाला गुराचे वार्षिक प्रदर्शन प्लेग असल्यामुळे एप्रिलमध्ये न भरता जूनमध्ये भरविण्यात आले उत्तम जोपासना केलेल्या २६ गुराना बक्षिसे देण्यात आली एकदरीने अहवालाचे साल सस्थानच्या प्रजेस चागले गेले नुकताच राजेसाहेबाना 'राजा' हा वशपरपरा किताब मिळाला असून त्याबद्दल त्याचे अभिनदन करणे जरूर आहे

---

६ फलटण

(१९३३-३४)

फलटण हे दक्षिणेतील अत्यत जुन्या सस्थानापैकी एक आहे त्याचे अस्तित्व तेराव्या शतकात आढळते सस्थानचा मूळ पुरुष पहिला निबराज हा १२७० त दक्षिणेत शभू महादेवाच्या डोगराच्या पायथ्याशी येऊन राहिला हल्लीचे सस्थानाधिपतीचे निबाळकर हे नाव सस्थानातील फलटण पासून नऊ मैलावर असलेल्या निबळक या गावावरून पडले आहे फलटण सस्थानचे एकदर क्षेत्रफळ ३९७ चौरस मैल आहे व लोकसख्या ५८७६१ आहे म्हणजे दर मैली लोकसख्या १४९ पडते एकदर लोकसख्येत २९,४९२ पुरुष व २९,२६९ स्त्रिया आहेत लोकसख्येची जातवार विभागणी ५६३७२ हिदू, १४८० मुसलमान, ८९६ जैन, २ पारशी व ११ ख्रिश्चन अशी पडते

फलटण ही राजधानी सोडून खेड्याची सख्या ७२ त्यात ३५ शे वस्तीचा गाव एक, २० शे वस्तीचा एक व हजारावर वस्ती असलेली गावे १३ आहेत

ज्वारी, बाजरी, गहू व करडी ही सस्थानातील मुख्य पिके होत निरा कालव्याने पाण्याची मुबलकता झाल्याने व सस्थानात पिपळवाडी येथे एक साखरेचा कारखाना सुरू झाला असल्याने उसाची लागवडही बरीच होते अहवालाचे साली ८५४६ एकर जमीन कालव्याचे पाण्याखाली भिजली मागल्या वर्षी हा आकडा ६६८४ होता चालू साली दिसून येणारी वाढ केवळ उसाच्या लागवडीमुळेच होत आहे

अहवालाचे साली एकदर उत्पन्न ७५५३७० रु झाले खर्च ६३१४२९ रु झाला

सस्थानात प्राथमिक शिक्षण मोफत दिले जाते एकदर शाळाची सख्या ५८ असून विद्यार्थ्यांची सख्या ३१४४ आहे इग्रजी शिक्षणासाठी फलटण येथे मुधोजी हायस्कूल आहे मुलीना व मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना तेथे मोफत शिक्षण मिळते शिक्षण खात्यावर ३३७८८ रुपये खर्च झाला प्राथमिक शाळातून सक्तीचे शारीरिक शिक्षण देण्यात येत आहे मागील साली बारद येथे काढलेल्या प्रौढ शिक्षण शाळेत सरासरीने २२ विद्यार्थी हजर असत या साली असल्या पाच नवीन शाळा निघाल्या असून विद्यार्थ्यांची सख्या ७७ झाली आहे सरासरी हजेरी ५५ असते

फलटण गावी म्युनिसिपालिटी असून सबंध संस्थानाकरिता एक लोकलबोर्ड आहे त्याचे २० सभासद असतात अहवालाचे साली फलटण येथे सरासरी २४ इंचापर्यंत पाऊस झाला नेहमीचे मानापेक्षा यंदा पाऊस थोडा जास्त पडला फलटणचे औद्योगिक महत्त्व निरा नदीच्या कालव्यामुळे वाढत आहे साखरेचा कारखाना निघाल्यापासून उसाची लागवड वाढत आहे कापसाची लागवड हळूहळू होत आहे एकंदरीत पाटाचे पाण्यामुळे संस्थानचा बराच फायदा होईल असा रंग दिसतो फलटण संस्थानात २ साखरेचे कारखाने, १ जिनिंग फॅक्टरी व ५० तेल गाळण्याचे कारखाने आहेत घोडदळाच्या काही भागाबद्दल हिस्सा म्हणून फलटणला ब्रिटिश सरकारास ९,६०० रु दरसाल द्यावे लागतात

अहवालाचे साली ले क एच् विल्बर फोर्स एजंट टु दि गव्हर्नर जनरल, श्री के ए गांधी डायरेक्टर ऑफ पब्लिक हेल्थ बेळगाव, श्रीमंत राजेसाहेब व राणीसाहेब सांगली, डॉ डब्ल्यू बर्नस्, डायरेक्टर ऑफ ॲग्रिकल्चर, रा सा वाघोलीकर प्रिन्सिपॉल शुगर केन रिसर्च स्टेशन, यांनी भेटी दिल्या

---

७ बडोदें

(१९३३–३४)

क्षेत्रफळ ८१६४ चौ मैल मुख्य सुभे—नवसारी दक्षिणेस, मेहसाना (अहमदाबादचे उत्तरेस), वरील दोन सुभ्यामध्ये बडोदा, पश्चिमेस काठेवाडात अमरेळी व ओखामंडळ शहरे ५० व २९२० खेडी लोकसंख्या (१९३१ मध्ये) २४४३००७, जातवारी—२१५२०७१ हिंदू, १८२६३० मुसलमान, जैन ४८४०८, पारशी ७१२७, ख्रिस्ती ७२६२ व जंगली जाती ४४८९० (अगदी ताज्या शिरगणतीप्रमाणे) लोकसंख्येपैकी शे ७१ शेतीत, शे ११ उद्योगधंद्यात व शे ५५ व्यापारात गुंतलेले असतात अहवालाचे वर्षी बडोदे संस्थानचे ब्रि सरकारशी व हिंदुस्थानातील इतर संस्थानांशी सलोख्याचे संबंध होते

राज्यसंरक्षण—आपल्या प्रजाजनाकरिता कायदे करणे हा श्रीमंत महाराजाचा पूर्वापार अधिकार आहे त्यास अनुसरून संस्थानातील कायदेमंडळाने पास केलेल्या ठरावाप्रमाणे श्रीमंत महाराजाच्या आज्ञेने कायदे करण्यात येतात येथील कायदेमंडळात ३० सभासद असतात त्यापैकी ४ सुभ्याच्या प्रांतपंचायतीचे, १० लोकनियुक्त सभासद असतात, बाकीचे संस्थानाधिकारी वगैरे सभासद असतात यंदा कायदेमंडळाची तीन अधिवेशने झाली त्यात हिंदू कायद्यातील सुधारणाविषयक ठरावाचा फेरविचार व्हावा व ते सर्व जनतेपुढे ठेवावे असे ठरले हिंदु वारसा—हक्काबद्दल बिल व हिंदु कायद्यातील काही सुधारणा पास झाल्या तसेच हिंदु दत्तक विधानातील सुधारणाबद्दलचे बिल एकमताने पास झाले हिंदु कायद्यातील सुधारणामुळे खालील महत्त्वाचे फरक बडोदे संस्थानात घडून आले—हिंदु विधवाना पूर्वी एकत्र कुटुंबात परावलंबी राहावे लागून जास्तीत जास्त नक्त नेमणूक मिळे, नवीन कायद्याप्रमाणे हिंदु विधवा ही एकत्र कुटुंबात भागीदार होऊन विभक्त झाल्यास तिला जिंदगीचा हिस्सा मिळू शकेल, तसेच तिला मृतपतीची स्वसंपादित किंवा हक्काची (हिश्शाची) प्रत्येक मुलाइतकीच इस्टेट मिळू शकेल तसेच अशा मिळालेल्या किंवा वारसाहक्काने प्राप्त झालेल्या १२००० रु किंमतीपर्यंतची इस्टेट तिच्या पूर्ण मालकीची राहील, त्यापेक्षा जास्त असलेल्या इस्टेटीवर तिची मालकी काही प्रमाणात असेल अविवाहित स्त्रीस अन्नवस्त्र व विवाह वगैरेकरिता मुलाच्या विभागाच्या एकचतुर्थांश इतका संयुक्त कुटुंबातील इस्टेटीचा भाग हक्काने विभक्त होणे असल्यास मागता येईल तसेच विधवा स्त्रीला आपल्या बापाच्या इस्टेटीतून अन्नवस्त्राकरिता काही बाबतीत नेमणूक मागता येईल इतर सुधारणा, दासीपुत्राचा नेमणुकीचा हक्क राहील हिंदु विवाह असवर्ण झाले तरी कायद्याप्रमाणेच मानले जातील

न्यायमंत्रि कचेरी—बालविवाह—प्रतिबंधक कायद्याच्या अमलबजावणीचे काम न्यायमंत्र्याच्या

अधिकाराखाली होते मुलीचे व मुलाचे वय अनुक्रमे १४ व १८ पाहिजे, तसेच ८ वर्षाखालील मुला-मुलीचे (कोणी एक अगर दोन्ही) लग्न कायदेशीर नसते १९३३-३४ साली दाखल झालेल्य ३१०० खटल्यापैकी २८१३ चे निकाल लागून शे ८१ आरोपिताना शिक्षा झाल्या, ह्यापैकी १० रु पेक्षा जास्त दड झालेल्याचे प्रमाण शे ३२ २ होते

न्यायखाते–हुजुर न्यायसभेखेरीज सस्थानात वरिष्ठ वगैरे सर्व प्रकारची मिळून १९५ न्यायालये आहेत उत्पन्न ७१२७०६ रु खर्च-७३००११ रु घटस्फोटाच्या कायद्याप्रमाणे ६४ अर्ज यदा आले ज्यात घटस्फोटाची चाल नाही अशा दक्षिणी ब्राह्मण जातीतील एका स्त्रीने काडीमोड मजूर करून घेतली, तिच्या नवऱ्याने विरोध दाखविला नाही

सैन्यखाते– जनरल नानासाहेब शिदे सेनापति हे मुख्य आहेत सैन्य एकूण ५०८६ पैकी प्रत्यक्ष कामावर असलेले ३७१६ एकूण सैन्यातील १६० तोफखान्याकडे, १५८२ घोडदळ, ३२१९ पायदळ, ११७ बँड व ८ जनरल व त्याचे दुय्यम अधिकारी असे आहेत वरील खड्या सैन्याशिवाय २००० घोडदळात व १८०६ पायदळात आहेत खर्च-तोफखाना ६१७७९ रु, घोडदळ ६८९९५७ रु, पायदळ ७६६११५ रु, बँड ३६८०५ रु सेनापति, त्याचे दुय्यम अधिकारी व त्याची कचेरी ५०५९२ रु, आरोग्यखाते ८१६३ रु, पशुवैद्यकखाते ८५८२ रु एकूण १६३१९९४ रु मागील वर्षी एकूण खर्च १६३६६७४ रु खड्या सैन्यातील कामावर असलेल्या सैनिकाबाबत अदाजे दरमहा ३७ रु खर्च होतो सैन्याचा एकूण खर्च २०७२१०३ रु यात काटिजटवगैरेबद्दलच्या रकमा धरल्या आहेत सैन्याची जातवारी–तोफखाना ४४ हिदू, २९ मुसलमान, घोडदळ ७७४ हिदू, २३२ मुसलमान, १ ख्रिस्ती, पायदळ १८४७ हिदू, ४३७ मुसलमान, बँड ३३ हिदू, २४ मुसलमान, व ४ ख्रिस्ती एकदर २६९८ हिदु, ७२२ मुसलमान, ५ ख्रिस्ती पोलिस– पगाराचे प्रमाण सुरुवातीस दरमहा १८ रु साक्षर असल्यास १ रु जास्त, फौजदार ५० ते १५० रु दरमहा, सरफौजदार १६० ते २५० रु दरमहा सख्या एकदर ५१४० (१०३२ अधिकारी व ४१०८ शिपाई) पैकी हेरखाते व हातठसाखाते २६, घोडेस्वार २२७, रेल्वे पोलिस १६८, बदर पोलिस १४ जातवारी–२६३७ हिदू, १६२२ मुसलमान १२ इतर एकूण ४२७१ (कामावर असलेले) पोलिसाचे प्रमाण १ ९१ चौ मैलास किवा ५७२ लोकसख्येस एक पोलिस शे ७५ पोलिस साक्षर आहेत साक्षरतेचे प्रमाण दरसाल वाढते आहे शे १२ ना शिक्षा झाल्या, ६७ जणाना बक्षिसे दिली खर्च १३६७२२१ रु दर पोलिसामागे वार्षिक खर्च ३२० रु फिगर प्रिंट ब्यूरोचा खर्च २३४७१ रु

छापखाने–सस्थानात ५८ असून १ दैनिक, ४ साप्ताहिके, ३८ नियतकालिके छापली व प्रसिद्ध झाली तसेच १५० पुस्तके व पत्रके प्रसिद्ध झाली त्यापैकी १२५ गुजराथी व २५ इतर भाषातील होती

तुरुगखाते–वर्षाचे सुरुवातीस १०८३ पुरुष व ३६ स्त्रिया, सबध वर्षात तुरुगात आली ५४८५ पुरुष, १७४ स्त्रिया, वर्षअखेर ११०३ पुरुष व ३१ स्त्रीकैदी तुरुगात होते खर्च १,४०,००० रु कैद्यानी केलेल्या कामाचे उत्पन्न २९०१५ रु दर कैद्यामागे खर्च वार्षिक १०९ रु

रजिस्ट्रेशन खाते–एकूण २३१,७८,०९८ रु किमतीचे ३९७६० कागद यदा नोदले गेले उत्पन्न १७४९८२ रु, खर्च रु ७१५८६ शेतकी, पेढ्या व सहकारी सस्था याचे कागद नोदणीफी न घेता नोदले जातात

कोर्ट ऑफ वॉर्डस्–वर्षअखेरीस ७६ इस्टेटी ताब्यात होत्या त्याचे उत्पन्न १८२००० रु, खर्च १४०३०० रु

धर्मादाय खाते–सस्थानच्या व्यवस्थेखाली यदा ४८ सस्था होत्या त्याबद्दल ८१००० रु खर्च झाला यदा सर्वसामान्य धर्मादायफडातून ५८७३२ रु १२ आ देणगीदाखल देण्यात आले एकूण वर्षअखेर ५४०००० रु शिल्लक होते वर्षात एकूण ९६००० रु या खात्यातर्फे खर्च झाले ह्याशिवाय खाजगी ३९४८ धर्मादाय सस्था सस्थानात आहेत

दौलत (फायनॅन्स्) (१) मागील बाकी व यदाची खडणी म्हणून रेवाकाठा, मही-काठा, काठेवाड, पालनपूर व मियागाव मिळून १२४३००० रु येणे होते त्यापैकी यदा ५१२००० वसूल झाले (२) पेन्शनराची सख्या २५१५, वार्षिक पेन्शन रक्कम ५८६७३७ रु ग्रॅच्युइटी ३८ इसमाना मिळून ३२८४ रु सैन्यातील १२३५ पेन्शनराना १५४१३२ रु यदा पेन्शन दिले व १८ जणाना मिळून ५६९१ रु ग्रॅच्युइटी दिली

उत्पन्न–१९३३–३४ चे २४७१०००० रु (२२८०००० रु नी कमी), पैकी जमीन मह-सूल १०७५९००० रु (१४६७००० रु कमी) अबकारी २६३८००० रु कस्टमस् १८९१००० रु, स्टॅप्स् ११५३००० रु, व्याज १८४५०००, रेल्वे २०१८०००, शिक्षण ७०२००० रु, वगैरे जमा खर्च–२०८०५००० रु (३६९००० रु जास्त) त्यात जमीनमहसूल २२ २ लक्ष रु, खाजगी २२ ९, लक्ष रु श्रीमत युवराज ४२३०००, सैन्य–२०६६००० रु, पोलिस १४५८०००, शिक्षण ३६८४००० रु (७२००० रु जास्त), पब्लिक वर्क्स रु ३०४७००० रु वर्षअखेर ३९ २५ लक्ष रु जादा राहिले त्यापैकी ५ लक्ष रु रेल्वे व इतर महत्त्वाची कामे, ९ लक्ष रु रोखे व ५ लक्ष रु कर्ज व अॅडव्हान्स याप्रमाणे गुतविले वर्ष-अखेर सस्थानची जिनगी ११,१५,४३,११५ रु होती सस्थानात एकदर ३२८३ खेडी असून ८८,९०,५९० बिघे जमीन आहे त्यापैकी ७०,६१,६८१ बिघे लागवड होण्याजोगी असून यदा एकदर ६६९२९१७ बिघे जमीन पिकविली गेली पाऊस–यदाचा व दशवार्षिक सरासरी अनु-क्रमे बडोदे ४९ व ५१ इच मेहसाणा ३७ ५ व २६, नवसारी ५४ ३ व ५१ ८, अमरेळी २९ ८ व १९ ३, ओखामडळ २४ ३ व १५ २ यदा ८५८९८ रु तगाई देण्यात आली, व मागील ४०६००० रु बाकी पैकी २३६००० रु वसूल केले

अबकारी खाते–ह्या खात्याचे उत्पन्न मुख्यत देशी दारूची पैदास व विक्री, ताडी, विलायती दारू व मादक पदार्थ याची विक्री यापासून होते उत्पन्न २५२६५६१ रु अफू तयार करण्याचा खर्च ७५८७५ रु मक्तेदाराना। अफूची विक्री केली त्याचे उत्पन्न ३४१४०४ रु सस्थानला फायदा २६५५२९ रु

कस्टमस् व बदर –उत्पन्न– २१७३०११ रु पैकी ओखामडळचे उत्पन्न २१२२४६७ रु मीठ– ओखा सॉल वर्क्स लि– पैदास १३५९४८४ बगाली मण (गेल्या वर्षी ९७६०५२ मण तयार झाले होते), बगालला यदा १३१२७५२ मण पाठविले खराब व हलक्या प्रतीचे मीठ शेतीस खत म्हणून दरमणी ८ आणे प्रमाणे देण्यात येते

लोकल बोर्डे–लोकलफड जमा–८६९१५३ रु बोर्डाचे उत्पन्न–११५४३८६ रु आणि खच १३८५३५४ रु "अ" वर्ग म्युनिसिपालिटया–बडोदा शहर–उत्पन्न रु ९२४६३६ (१।। लक्ष सस्थानची मदत) खर्च रु ८०१८५६ दर डोई वार्षिक कराचा बोजा ५ रु १४ आ ३ पै "अ" वर्गाच्या इतर म्युनिसिपालिटया १० खच ४३००१७ रु उत्पन्न ५०२९३० रु "ब" वर्ग म्युनिसिपालिटया ३१ उत्पन्न ३३४०७१ रु खर्च ३४३७९४ रु

उद्योगधदेखाते–ऑईल इजिने व पप वगैरे-साठी ५ अर्जदाराना २४९५१ रु तगाई कर्ज देण्यात आले (१) शेती व ग्रामोद्धार विषयक शाखा–उत्पन्न ३७२६६ रु खर्च २१२५९९ रु ह्यात पिकासबधी पुष्कळ प्रकारचे सशोधन, प्रयोग व शेतकऱ्यास त्याबद्दल व शेतीच्या यत्रा-बद्दल व इतर धद्याबद्दल माहिती देण्यात येते (२) व्यापार व उद्योगधदे (कारखाने वगैरे) ओखा बदरची सुधारणा व प्रगति आयात ७६७५६ टन, निर्यात १०५६५५ टन, उत्पन्न–रु २०९२०५८ खर्च ६३९१० रु ९ आ कापड गिरण्या १४ ह्यात एकूण ७३८१९ देशी व विलायती कापूस खपला ओखा येथे ५७०३१ टन सिमेट यदा तयार झाले ओखाच्या मीठ व सिमट कारखान्याबद्दल "रॉयल्टी" म्हणून सस्थानला यदा १३३०२ रु

मिळाले सस्थानात बडोदे, पेटलाद (दातार मॅच फॅक्टरी) व बिलिमोरा येथे तीन काड्याचे पेटयाचे कारखाने आहेत फॅक्टरी अॅक्टखाली असणारे १२३ कारखाने आहेत सव कारखान्यात एकूण २५८५९ मजूर कामावर असतात रजिस्टर्ड कपन्या १०८, पैकी ४ खाजगी सर्वांचे मिळून अधिकृत भाडवल ४३९११९७७४ रु जमा झालेले भाडवल १०८५०३१८४ ह्यापैकी बडोद्या बाहेरील कपन्याचे जमा भाडवल ७९८२१६८० रु होते, त्यापैकी विमा कपन्याचे ७३२९३८२८ रु होते विद्युच्छक्ति–सस्थानात सरकारी (बडोदा व ओखा) येथील कारखाने धरून १० विद्युत् उत्पादन कारखाने असून त्यातून एकदर २९६०४१४ यूनिट्स वीज वापरण्यात आली सहकारी सस्था–एकूण ११४६ पैकी चालू १०५१, सभासदाची सख्या ४५७६० (गेल्या वर्षी ४३४८८) खेळते भाडवल ७६८६२९७ रु ठेवी ४१८४७५० रु शेतकी सहकारी सस्था–९३६, सभासद सख्या २९७५६ खेळते भाडवल ३५८७१७४ रु वर्षअखेर कर्ज येणे २९९९२६८ रु

बिगर शेतकी सहकारी सस्था–२०१, सभासद सस्था–१३९६०, खेळते भाडवल २४५४९९१ रु वर्षअखेर कर्ज येणे–१३६८९३२ रु जगल ७१७ चौ मैल उत्पन्न ३३४९३१, रु खर्च १३६७५० रु. बहुतेक जगलभागातून सागवान, चदन, खैर, बाबू, अजन वगैरेची मोठ्या प्रमाणात लागणी व सवर्धन केले जाते

पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंट–खर्च ३९२२७८ रु, इरिगेशनवर आतापर्यंत खर्च–५६९१००० रु, ७९३२ बिघे पाण्याखालील जमिनीबद्दल २६४१४ रु पाणीपट्टी वसूल झाली

रेल्वे–सस्थानच्या मालकीची ७०६ ७ मैल लाबीची रेल्वे आहे रेल्वेवर आतापर्यंत ५३९४८३४४ रु खर्च झाले त्यावर यदा २०४४८४१ रु म्हणजे शे ३ ८ टक्के निवळ फायदा झाला शिक्षण खाते–एकूण शिक्षणसस्था २४८०, विद्यार्थी सख्या २६५९२२, पुरुष व स्त्री लोकसख्येशी शिक्षण घेत असलेले मुलगे व मुली याचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे १३ ३ व ८ ३ इग्रजी शिक्षणाच्या १०९ सस्थात १७८९५ मुलगे व १०५९ मुली मिळून १८९५४ विद्यार्थी आहेत इतर २३७१ सस्थात १४९७९५ मुलगे व ९७१७३ मुली शिकत आहेत बडोदे कॉलेजवर खर्च–२२४३६४ रु उत्पन्न ८०५९९ रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च १३९ रु ९ आ एकूण विद्यार्थी ९८७ धदेशिक्षणाच्या शाळा–कलाभवन बडोदे, पेटलाद पाटण व अमरेळी येथील उद्योगशाळा, नवसारी येथील टाटा हुन्नरशाला वगैरे कलाभवन विद्यार्थी ५४४ खर्च–१२७२७० रु

स्त्रीशिक्षण–मुलींच्या शाळा–२८४, विद्यार्थिनी ३७६४४ अत्यजशाळा–७८, विद्यार्थी ४७७५ (२७५४ मुलगे व २०२१ मुली) इतर शाळातील मुले धरून सस्थानात एकूण २१३३३ अत्यज मुले शिक्षण घेत आहेत बडोदे सेंट्रल लायब्ररी–पुस्तक सख्या ११२५०६ जिल्हानिहाय व फिरत्या लायब्ऱ्या आहेत एकूण दोनतृतीयाश प्रजेस लायब्ऱ्याचा फायदा मिळतो ओरिएटल इन्स्टिटयूट १३७७५ हस्तलिखिते आहेत अभ्यास व सशोधन याची चागली सोय आहे खर्च–४२९५८ र ग्रथकर्त्यांना उत्तेजन देण्यात आले राजकीय सस्कृत महाविद्यालय–वार्षिक मदत २५००० रु मजूर आहे २२ वर्गात मिळून यदा १४४ विद्यार्थी शिकत होते सस्थानातील बालवीर सख्या १०७३८ बालवीर चळवळीकरिता खर्च १४४५ र पदार्थसग्रहालय व पिक्चर गॅलरी–प्रेक्षक २४०९६९, खर्च ३४५६५ र

आरोग्यखाते– ९२ दवाखाने इस्पितळे वगैरे आहेत खच ६६९७१० रु उत्पन्न ८७८४३ रु यदा ९११९०२ रोग्याना ह्या खात्यातर्फे औषधपाणी देण्यात आले

जननसख्या–८०५१३, मृत्युसख्या ४८५२१, लोकसख्येच्या दरहजारी प्रमाण अनुक्रमे ३३ व २०, गेल्यावर्षीचे हे प्रमाण अनुक्रमे २७ ७ व २० १ होते बालमृत्यु–१ वर्षाखालील १०७३१, १००० जननास प्रमाण १३२ २ यदा ७८९७३ जणाना प्राथमिक देवी टोचल्या

---

८ भोर

(१९३४ अहवाल)

भोर संस्थानचे एकदर क्षेत्र ९१० चौरस मैल असून सहयाद्रीच्या माथ्यावरून दोन्ही उतरणीवर त्याचा विस्तार झालेला आहे पुणे, सातारा व कुलाबा या तीन जिल्हयानी संस्थान वेष्टिले गेले आहे संस्थानचे एकदर पाच तालुके पाडले असून ते तीन पुणे जिल्हयात, एक सातारा जिल्हयात व एक कुलाबा जिल्हयात असे विभागले गेले आहेत संस्थानात लहानमोठी ५०२ खेडी गणिली जातात संस्थानचा बहुतेक सर्व प्रात डोगराळ आहे तीन चतुर्थाश जमीन ताबूस व उरलेली बहुतेक फिकट तपकिरी व क्वचित् काळसर अशी असल्याने संस्थानात कोकणी व मावळी पिकेच विशेषत होतात हिरडा, तादूळ, नागली, वरी ही पिके मुख्य असून ज्वारी, बाजरी व गहू या देशी पिकाची लागवडही काही ठिकाणी होते पावसाचे मान पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाढत जाते जास्तीत जास्त २५० इच व कमीत कमी १५ इच पाऊस पडणारी ठिकाणे आहेत अहवालाचे साली सरासरीने ८२ इच ९२ सेट पाऊस पडला

लोकसख्या– संस्थानची एकदर लोकसख्या १,४१,५४६ असून त्यात ७०,१२२ पुरुष व ७१,४२४ स्त्रिया आहेत जातवार लोकसख्या १,३९,४३१ हिंदू, १,५५८ मुसलमान, २७५ ज्यू, ३ पारशी, ३७ खिश्चन, १ शीख व २४१ जैन अशी आहे अहवालाचे साली एकूण जननसख्या ५,९७४ व मृत्युसख्या ३८९२ होती

उत्पन्न––१९३४ सालाचे संस्थानचे उत्पन्न रु ८,८८,४४८–१–११ झाले त्यात महसूल रु ३,८३,१४१–८–१० होता त्याचे खालोखाल रु १,७३,३९८–२–० इतके अबकारी खाते व अफूवरील कर वगैरेपासून उत्पन्न झाले

एकूण खर्च–रु ८९२,९७२–४–४ इतका झाला त्यातील ठळक बाबी पुढील प्रमाणे होत्या

खाजगी––७०,००० रुपये, कारखाने वगैरे ३०,००० रुपये

रेव्हिन्यू व दळणवळण––	६९५९१– ३–४
शिक्षण	२७६१७– २–३
दवाखाना	५२३९–१४–६
बिहार फड	१५००– ०–०
पब्लिक वर्क्स	६३७००–१४–१

सैन्य व पोलीस––संस्थानजवळ स्वत चे असे सैन्य नाही राजवाडा, खजिना, तुरुग वगैरेचे सरक्षण करण्यासाठी हत्यारी पोलिसाची तुकडी आहे तिलाच शिबदी असे नाव आहे याशिवाय संस्थानचे वेगळे २३५ पोलिस आहेत पैकी १६४ हत्यारबद व १२३ बिनहत्यारी आहेत शिवाय २५ खाशा पोलिसाची एक वेगळी तुकडी आहे एकदर पोलिसाचे लोकसख्या व क्षेत्र याशी प्रमाण दर ३ मैलास व दर ५०० इसमास एक पोलिस असे पडते अहवालाचे साली या खात्यात रु ५०७८४–५–१ इतका खर्च झाला

शिक्षण––संस्थानात एकदर ६१ शाळा आहेत त्यात एक हायस्कूल,२ दुय्यम शिक्षणाच्या शाळा व ५८ प्राथमिक शाळा आहेत या सर्व शाळातून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सख्या ३०७६ आहे संस्थानात प्राथमिक शिक्षण मोफत असून हायस्कुलात आठ आण्यापासून एक रुपयापर्यतच फी आहे शिक्षणावर खर्च ३४ साली २७६१७ रु २ आ ३ पै झाला संस्थानचे कोणतेही शाळेत अस्पृश्यता मानली जात नाही

स्थानिक स्वराज्य––भोर व शिरवळ या गावी म्युनिसिपालिटया आहेत प्रत्येक' तालुक्यास एक तालुका बोर्ड आहे मामलतदार हा त्याचा एक्स ऑफिशिओ प्रेसिडेट असतो बोर्डाचे अधिकार साधारणपणे ब्रिटिश हद्दीतील तालुकाबोर्डाप्रमाणेच आहेत शिवाय पाली व इतर तालुक्याचे गावी सॅनिटरी बोर्डस् आहेत

महत्त्वाच्या गोष्टी– भाटघरचे धरणाखाली गेलेल्या मुलुखाबद्दल मोबदला म्हणून विग व विझर ही दोन गावे संस्थानास मिळाली नुकताच श्रीमत राजेसाहेबाना 'राजा' हा वशपरपरा किताब मिळाला

भोरजवळ निरानदीवरील लक्ष्मी–ब्रिजचे ए जी जी विल्बर फोर्स–बेल याचे हस्ते जून १९३३ मध्ये अनावरण झाले

९ रामदुर्ग
(१९३३-३४)

सस्थानचे राजे श्रीमत रामराव व्यकटराव भावे हे असून त्याचे वय ३८ वर्षाचे आहे सस्थानचे ब्रिटिश सरकारशी सलोख्याचे सबध आहेत लोकसख्या ३५,४५४

सस्थानचा वसूल ---गेल्या पाच वर्षाची सरासरी पाहता अडव्हान्स व डिपॉझिटची रक्कम सोडून एकूण वसूल २,९९,५२५ रु आहे या सस्थानला ब्रिटिश सरकारला खडणी द्यावी लागत नाही तथापि कित्तूर, सगत आणि गोन्नागार येथील जमिनी व कोन्नूर, तिजाई व हक्क वतन याजबद्दल ४५२५ रु द्यावे लागतात

जमिनीची व्यवस्था-सस्थानची एकदर जमीन १०८३०० एकर व २९ गुठे आहे त्यापैकी १८,१३६ एकर व १२ गुठे जमिन अरण्यानी व्यापली आहे 'असेस्ड' जमीन ८५८९७ एकर आहे

व्यापार व उद्योगधदे ---या सस्थानात जीनिग फॅक्टरीज चार आहेत त्यातल्या ३ रामदुर्गला असून एक असोटीला आहे रामदुर्गला असणारी तिसरी फॅक्टरी वर्षभर बद होती सस्थानातील मुख्य धदा साड्या विणणे, खण तयार करणे हा आहे येथे एकदर २००० हातमाग असून एकदर माल ६ लाख रुपयाचा निघाला त्यापैकी रामदुर्ग शहरातच निम्मे उत्पन्न झाले व उरलेले अर्धे सुरेबान, मनीहस, शिवपेठ ह्या शहरातून झाले जगातील आर्थिक मदाईची झळ सस्थानातील ह्या धद्याला बाधली त्याचा परिणाम म्हणजे पैशाची टचाई हा होय धद्याला पैशाचा पुरवठा नजीकच्या ब्रिटिश हद्दीतील सावकाराकडून होतो त्यामुळे विणकऱ्याना रोजच्या मजुरीपेक्षा काहीही मिळत नाही विणकऱ्याची स्थिति फार गरीबीची आहे ती सुधारण्याचा उपाय म्हणजे सहकारी पतपेढ्या काढणे हा होय ह्या बाबतीत गेल्या वर्षीचे प्रयत्न अयशस्वी ठरले तरी दरबारने सस्थानच्या बँकेतून मदत देण्याचे (स्थिति सुधारताच) ठरविले आहे वरील मुख्य धद्यापेक्षा नाव घेण्याजोगा दुसरा धदा सस्थानात नाही भुईमुगाच्या उत्पन्नाच्या बाबतीत प्रोत्साहन देण्यासाठी दरबारने म्युनिसिपालिटीकडून कर कमी करण्याबाबत खटपट केली, याचा परिणाम म्हणजे ३११६५ पोती म्युनिसिपल हद्दीत आयात झाली

रजिस्ट्रेशन-रजिस्टर झालेल्या कागदाचा आकडा ७६८ उत्पन्न रु २६८८ -१२-३

पोलीस-पोलिसाची सख्या ७२ असून एकदर खर्च १०९१४ रु झाला एकदर २० गुन्हे पोलिसानी पकडले चोरीस गेलेल्या मालाच्या किमतीचा आकडा ५१४-६-० असून ५०६ रु किमतीचा माल सापडला गेल्या वर्षी हा आकडा १८३ होता गेल्या वर्षी ८११ रु किमतीचा माल चोरीस गेला

तुरुग-सख्या १ खच एकूण १४८६ रु गेल्या वर्षी हाच खर्च २५७५ होता

पावसाचे प्रमाण-सरासरी २१ ८२ गेल्या वर्षीच्या एकदर पावसाचे प्रमाण २७ ४२, ह्या वर्षी २६ २

वर्षातील हगाम-ह्या वर्षी पाऊस नेहमीच्या मानाने कमी पडला परतु सरासरीने बघता तो जास्तीच झाला पावसाने वेळेवर पडण्यास सुरुवात केल्याने शेतकऱ्याना खरीफ पिकाबद्दल आशा वाटत होती परतु तो जुलैमध्ये मुळीच न पडल्यामुळे व पुढे पावसाने फारच अवकृपा केल्यामुळे खरीपाच्या पिकाचे नुकसान झाले त्याचप्रमाणे कापूस व गहूहि कमी झाला शेतीची स्थिति विशेष समाधानकारक नाही याची कारणे -पुष्कळशा जमिनीतून निष्काळजीपणाने हवी ती रोपटी वाढू देतात (२) आधुनिक यत्रसामुग्रीचा अभाव

म्युनिसिपालिटी-सख्या २ एक रामदुर्ग शहरात व दुसरी सुरेबान शहरात आहे म्युनिसिपालिटीजवळ एकदर पहिली शिल्लक १६२८६ रु आहे जमा-ह्या वर्षी७०४८९ रु व गेल्या वर्षी७५०४३ एकदर खर्च मागच्या वर्षी७१५०१ रु ह्या वर्षी ६७९७७ रु वर्षाच्या शेवटी शिल्लक १८७९८ रु मुबई सरकारच्या नियमाप्रमाणे ग्रामपचायती सस्थानामध्ये सुरू करण्यात आल्या आहेत त्याची सख्या पाच आहे

पब्लिक वर्क्स-खात्याकरिता सस्थानने एकदर ४९९९३ रु खर्च केला त्यात डागडुजीकरिता

१०९६२ रु व नवीन कामाकरिता ३९१३१ रु खर्च केले टेलिफोन सर्व्हिस सुरू झाली

शिक्षण—प्राथमिक शिक्षण सर्व सस्थानात मोफत आहे शाळाची सख्या २९ असून त्यातल्या ३ रात्रीच्या शाळा आहेत विद्यार्थ्याची सख्या २०४९ गेल्या वर्षाचा आकडा २१२९ होता एक इग्लिश शाळा आहे एकदर खर्च २२५५७ रु आला मुलीच्या शाळा दोन असून विद्यार्थिनीची सख्या २१० आहे हीच सख्या गेल्या वर्षी २१६ होती मुलीना सहशिक्षणही देण्यात येत असून त्याची सख्या ७० आहे दुय्यम शिक्षण घेणाऱ्या मुलीची सख्या ७ असून गेल्या वर्षी हीच सख्या ११ होती व्हि जे लायब्ररी ही स्टेट मध्ये आहे लायब्ररीत एकदर २२७३ पुस्तके आहेत

आरोग्यालय—स्टेट रुग्णालय व म्युनिसिपल हॉस्पिटल ह्यामधून रोग्याना फुकट उपचार मिळतो रामदुर्गला औषधोपचार केलेल्याची सख्या ९५९६ होती व सुरेबानला ५००५ रोग्याना उपचार केला लहान व मोठ्या शस्त्रक्रिया अनुक्रमे ३१ व २७६ केल्या एकदर १८९७ लोकाना टोचले देवीची साथ होती जननमरणाची सरासरी अनुक्रमे ४२ व ३७ (प्रत्येकी १०००त) होती एकदर खर्च ५४७१ रु झाला आयुर्वेदिक दवाखाना सुरू झाला आहे त्याचा जनतेला फार उपयोग झाला एकदर ३४१२ लोकाना उपचार करण्यात आले खर्च ४१४ रु आला रामदुर्गला फक्त एकच खाजगी छापखाना आहे त्याच छापखान्याने ग्रामसेवक हे पाक्षिक सुरू केले आहे स्टेटने शिक्षणखाते, पब्लिक वर्क्सखाते, दवाखाने व सार्वजनिक आरोग्य यावर अनुक्रमे १५६४८ रु, ४९९८५ रु, ५४७१ रु, ४७९ रु खर्च केला राजेसाहेबाचा खाजगी खर्च म्हणून ३८७९० रु वेगळे काढण्यात आले होते

एकदरीत विशेष असे जरी घडले नाही तरी जगातील आर्थिक मदीची झळ सस्थानाला लागलीच, तरी त्याचा परिणाम फारसा बाधकारक नव्हता वर्षाचा हगाम सुरुवातीला आशाजनक होता परतु पाऊस शेवटी अपेक्षेप्रमाणे पडला नाही ह्याचा परिणाम कापसाच्या पिकावर फारच झाला बिगारी व कामगार ह्या दोघानाही काम होते शिक्षण, न्याय, आरोग्य व औषधोपचार य सर्व बाबीचा व्यवहार उत्कृष्टपणे पार पडला

सं. अक्कलकोट

(१९३३–३४)

सस्थानचे क्षेत्रफळ ४९८ चौरस मैल असून लोकसख्या ९२,६०५ आहे सस्थानचे ठोकळ उत्पन्न ७,३२,१५७ रु चे असून त्यातून १४५९२ ब्रिटिश सरकारला खडणी म्हणून द्यावे लागतात अहवालाचे साली ३,२९,९८९ रु महसुलाचे उत्पन्न झाले पाऊस वेळेवर व पुरेसा झाल्याने खरीपाची व रब्बीची पिके चागली आली इतके असून धान्याचे भावही जरा बरे होते चालू साली सस्थानचे उत्पन्न ७,७२,१५९ रुपये व खर्च ६,७२,५९८ रुपये झाला गेल्या साली हे आकडे ८,२४,६६६ व ६,९५,१८३ असे होते अहवालाच्या साली झालेल्या खर्चांतील मुख्य आकडे पुढीलप्रमाणे आहेत श्रीमत राजेसाहेबाचा विवाह २,५०,०००रु नवीन वॉटरवर्क्स २,४९,०९३ रु दवाखाने २१,८९९रु, शिक्षण रु ४२,४२२ इत्यादि सस्थानात एकदर ५१ शाळा आहेत अहवालाचे साली एक दुय्यम शिक्षणाची शाळा काढण्यात आली मुलीची शाळा बाधण्याकरिता पब्लिक वर्क्स खात्यातून या साली चाळीस हजार रुपये खर्च झाले आहेत पटावरील विद्यार्थ्यांची एकदर सख्या यदा ३६६९ होती सस्थानात अक्कलकोट व खेड्यातून प्लेगचा उपद्रव झाल्याने पूर्वीपेक्षा ही सख्या थोडी धरली होती जननसख्या ३२६३ व मृत्यू २९३० त्यापैकी प्लेगचे मृत्यू ८०८ होते सस्थानी दवाखान्यात २१८९९ रोग्यास औषधोपचार करण्यात आला रीजट राणीसाहेब यानी उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यासाठी दरमहा २० रुपयाच्या दोन शिष्यवृत्या ठेविल्या आहेत १,०२,२४५ रु शेतकरी व व्यापारी लोकास मदतीदाखल लोन म्हणून देण्यात आले एकदरीने सस्थानची परिस्थिति समाधानकारक होती

१० सांगली
(१९३३-३४)

सामान्य माहिती -मिरजप्रात, कुडची, मगळवेढे, शहापूर, शिरहट्टी हे तालुके व तेरदळ हा महाल मिळून सागली सस्थान बनले आहे सस्थानाचे क्षेत्रफळ ११३६ चौ मैल असून १९३१ च्या शिरगणतीप्रमाणे लोकसख्या २,५८,४४२ आहे सस्थानचे उत्पन्न गेल्या पाच वर्षांच्या सरासरीप्रमाणे १५९५५८४ रु आहे सस्थान हिदुस्थान-सरकारला अगर इतर कोणत्याहि सस्थानाला खडणी देत नाही ४५० घोडदळाच्या तैनातीफौजेबद्दल सस्थानने १८२० पासून १,३५००० रु उत्पन्नाचा मुलूख सरकारला तोडून दिला आहे

सस्थानाधिपति -लेफ्टनट मेहेरबान हिज हायनेस श्रीमत सर चितामणराव धुडिराज ऊर्फ अप्पासाहेब पटवर्धन के सी आय् ई राजासाहेब ऑफ् सागली वय ४४ गादीवर बसून २४ वर्षे पूर्ण झाली राजेसाहेब नरेद्रमडळाच्या स्टँडिग कमिटीचे सभासद आहेत

रयत सभा-तिसरे अधिवेशन ४ ते ८ सप्टेंबर १९३३ मध्ये भरले प्राप्तीवरील कराचा ॲक्ट राजेसाहेबाच्या मजुरीकरिता पाठविण्याचे ठरले त्याशिवाय " मार्केट ॲक्ट ", बाल-विवाह प्रतिबधक ठराव व हिदु विधवाच्या इस्टेटीवरील वारसा हक्कात वाढ ह्या ठरावाची पहिली वाचने पास होऊन ती सिलेक्ट-कमिटीकडे पाठविण्यात आली यदा जमीन महसुलाची मागणी ६,९६,२०२ रु होती, गेल्या वर्षी ७,२०,४१४ होती वर्षअखेर थकलेली बाकी यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे -- ६,०२,१८१ रु व ५,२३,३४५ रु होती सस्थानातील २८४ खेड्यापैकी ४६ इनामी वगैरे हक्कदाराची आहेत

सस्थानातील एकूण ६,०९,६९० एकर लागवडीयोग्य जमिनीपैकी यदा ६०५४२५ एकर जमीन पिकाखाली होती यदा व गेल्या वर्षी तगाई दिली नाही, जुन्या तगाईचीच वसुली चालू आहे

सस्थानात लष्कर नाही अधिकारी व शिपाई वगैरे मिळून पोलिस सख्या यदा ४८५ होती त्यापैकी २६ घोडेस्वार होते, १७५ पोलिस हत्यारबद असून जमादाराजवळ तरवारी आहेत ४६४ पोलिस साक्षर असून बाकीचे शिकत आहेत यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १,०८,९६७ रु व ९८,९७९ रु पोलिस खात्यावर खर्च झाला पोलिसाचे प्रमाण दर २५ चौ मैलास व ५६३ लोकसख्येस एक असे पडते त्याशिवाय २३५ खेडेगावातील पोलिस आहेत

तुरुग एक-सागली येथे वर्ष अखेर तुरुगात १३२ कैदी होते तुरुग खाते खर्च एकूण १०६१२ रु ,कैद्याचे श्रमाचे उत्पन्न ७९२ रु झाले

रजिस्ट्रेशन खाते --उत्पन्न २९६६० र , खर्च १४३१ रु, वार्ड,इस्टेटी ५५, उत्पन्न ३२५६४ रु सस्थानात ६ म्युनिसिपालिटचा असून त्या सर्वांचे यदा उत्पन्न व खर्च अनुक्रमे २४११९७ रु व २१९८७७ रु होता सागली व मगळवेढे म्युनिसिपालिटचात निम्मे व शहापूर म्युनिसिपालिटीत शे ७५ सभासद लोकनियुक्त असतात

लोकलबोर्डे ६ --उत्पन्न ७६९३४ रु सस्थानात ६०१९० एकर जगल आहे जगलखात्याचे उत्पन्न व खर्च यदा अनुक्रमे ४०७६८ रु व ७२१६ रु झाला

सस्थानात सागली ही शेतपिकाची व शहापूर व रबकवी ह्या कापडपेठा प्रसिद्ध आहेत ह्याशिवाय ताबेपितळेची व सोन्याचादीची भाडी व नक्षीकाम बरेच होते

पब्लिक वर्क्स खाते -खर्च ९५६०९ रु

सागली वॉटर वर्क्स -खर्च २८०४७ रु उत्पन्न, पाणीपटी वगैरे-३७४७७ रु ११ आ

सस्थानातील अबकारीचे सर्व काम ब्रिटिश सरकारकडे दिलेले आहे

यदा जननप्रमाण दरहजारी ४२ व मृत्युप्रमाण दरहजारी ३१ होते साथीचे रोगाने-प्लेग ८८७, देवी २७ व कॉलरा ९६ असे बळी घेतले जननसख्या १०८४३ मृत्युसख्या ८०१३

आरोग्य खाते खर्च-२५७२० रु

शिक्षण-एकूण ३७ शाळा सर्व प्रकारच्या शाळात मिळन १४८७२ विद्यार्थी शिकत आहेत पैकी

३१३७ ब्राह्मण, ३६४३ मराठे,, २८२९ लिंगायत, ८५२ निकृष्ट जाती, ८६६ मुसलमान व बाकीचे इतर १२४२२ मुलगे व २४५० मुली खर्च—यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १३९७३३ रु १३९८६५ रु झाला पैकी शे ६३ संस्थानचा फी व लोकल फंड प्रत्येकी शे १८ २ श्रीगणपती-संस्थान शे ५ २ व म्युनिसिपालिटिचा शे ३ ४ संस्थानात प्राथमिक शिक्षण फुकट असून ६८ गावी सक्तीचे चालू आहे ८ संस्कृत शाळात १२८ विद्यार्थी शिकत आहेत संस्थानच्या हद्दीवर असलेल्या विलिंग्डन कॉलेजला संस्थानने बरीच मदत केली असून संस्थानातील विद्यार्थ्यांना त्याचा फार उपयोग होतो एकंदर ४ शहरे व २८० गावे असलेल्या संस्थानात १२९ ठिकाणी शाळा आहेत

इतर बाबी—सांगली स्टेट रेल्वेचे यदा व गेल्या वर्षाचे उत्पन्न अनुक्रमे ३७३५२ रु व ३५३३८ रु सहकारी संस्था ९० सभासद ७४४४ खेळते भाडवल ९०८५८२ रु गंगाजळी—६५४८१ रु सांगली सेंट्रल को बँक—भागाचे भाडवल वसूल ५७९८० रु ठेवी ३८९०३१ रु

सांगली बँक—भाडवल—२ लाख रु गंगाजळी ५८००० रु, गेल्या वर्षी ४६६०३ रु फायदा यदा ७०५८७ रु तोटा (कारण एका पेढीचे दिवाळे निघाले)

संस्थानचा जमाखर्च—यदा उत्पन्न १४३३११० रु (गेल्या वर्षी १५८८१७५ रु) शिलक रोख ८८७५१६ र १२ आ ठेवी—२८६५५४ रु गुतविलेल्या रकमा—२१९३२८४ रु (१७३६६०० चे सरकारी रोखे) कर्ज दिलेले ५२९७५९ रु सांगली स्टेट सेव्हिंग बँकेत ८०१ खातेदाराचे २०६७३० र आहेत

खर्च—खाजगी खर्च—३१८३८० रु गोलमेज परिषद यदा ८८८८ र गेल्या वर्षी १३८२१ रु पागा २७३९० रु राज्यकारभार ७०८२१ र जमीनमहसूल १३८२६६ र न्यायखाते—४२७८४ रु पेन्शन वगैरे—६५८१४ रु तैनातदार १६१६८ रु

रोजनिशी

जुलै १९३४

१०–७–३४ अँड्रयु नावाच्या निग्रोला एका गोऱ्या स्त्रीवर हल्ला केल्याबद्दल बेजबाबदार जमावाने हालहाल करून ठार मारले ठि बारट्रोप

१३–७–३४ जपानमध्ये भयकर जलप्रलय झाला

१४–७–३४ सॅमोसा बेटाजवळून जात असणाऱ्या ब्रिटिश बोटीवर तुर्कानी गोळ्या झाडल्या

१६–७–३४ डॉ महमद आलम यानी कान्ग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सभासदत्वाचा राजिनामा दिला

१७–७–३४ हगेरीने नाझी सस्था बेकायदा ठरविल्या

२२–७–३४ जॉन डिलिजर प्रख्यात दरवडेखोर व मुले पळविण्यात पटाईत यास युनायटेड स्टेटस्- च्या पोलिसानी गोळ्या घालून ठार मारले त्यास पकडण्यास १०,००० डॉलर्सचे बक्षिस होते

२३–७–३४ सुविख्यात आस्ट्रेलिअन क्रिकेटपटु ब्रॅडमन् याने इग्लडमध्ये चवथ्या सामन्यात ३०४ धावा काढल्या

२५–७–३४ ऑस्ट्रियामधील नाझीनी तेथल्या फॅसिस्ट सरकारविरुद्ध चळवळ करण्यास सुरवात केली व्हिएन्ना येथे नाझीच्या एका टोळीने मत्रिमडळाची जागा जबरदस्तीने आपल्या ताब्यात घेतली व चॅन्सेलर डॉल्फस यास गोळी घालून ठार मारण्यात आले

२७–७–३४ हिदुस्थान सरकारने हिदुस्थानातील कम्युनिस्ट पक्ष बेकायदा ठरविला

२८–७–३४ कान्ग्रेसचे जातिविषयक धोरण अमान्य झाल्यामुळे प मालवीय व श्री माधवराव अणे यानी कॉन्ग्रेसमधील आपापल्या जागाचे राजिनामे दिले

कान्ग्रेसने आपले निवडणुकीसबधीचे धोरण जाहीर केले

१–७–३४ डॉ डाल्फस याचा खून करणाराना फाशी देण्यात आले

हिदुस्थान सरकारचे नवे होम मबर सर हेन्री क्रक हे कामावर रुजू झाले

ऑगस्ट १९३४

१–८–३४ कै लोकमान्य टिळक याची पुण्यतिथी हिदुस्थानात साजरी झाली

बर्लिन येथे जर्मन कॅबिनेटने खालील ठराव पास केला रिश प्रेसिडेटची व रिश चॅन्सेलरची जागा एक करण्यात यावी

२–८–३४ जर्मन रिपब्लिकचे प्रेसिडेट फील्ड मार्शल फॉन हिडेन बुर्ग हे वयाच्या ८७ व्या वर्षी मृत्यु पावले

बनारस येथे म गाधीनी हरिजन दौऱ्याची परिसमाप्ति केली एकदर ८ लक्ष रुपये गोळा झाल्याचे जाहीर करण्यात आले

३-८-३४ हेर हिटलेर हे जर्मनीचे प्रेसिडेट झाले

ऑस्ट्रियामधील नाझी बडाळीचा बीमोड केल्यानतर डॉ शूनिग हे लष्कराचे प्रमुख झाले

४–८–३४ अल्जेरिआमधील कान्स्टटाईन या शहरात एक दारुडा ज्यू शिपाई प्रार्थनेच्या वेळी एका मशिदीत शिरला आणि त्याने प्रार्थना करणाऱ्याना शिव्या दिल्या मुसलमानानी त्यास ठार मारले ह्या दग्याची आग सबध शहरभर पसरली मुसलमानानी ज्यू लोकाचा चागलाच समाचार घेतला

६–८–३४ लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीने बगालमधील क्रातिकारकाविरुद्ध एक बिल पास केले

७–८–३४ वर्धा येथे म गाधीनी आपले साप्ताहिक उपोषण सुरू केले

८–८–३४ झाजीबारमध्ये हिदी लोकाच्या हक्काची जी पायमल्ली चालली आहे तिच्यासबधी

चौकशी करण्याकरिता मि के पी मेनन् याना हिन्दुस्थान सरकारने झाजीबाग्ला पाठविले

होलिवुडमधील प्रख्यात व श्रीमत सिनेमा स्टार्स कम्युनिस्ट पार्टीला मदत करतात असे पोलिसाच्या मुख्याने लास अँन्जल्स येथे प्रसिद्ध केले

९-८-३४यु स्टेट ऑफ अमेरिकेचे एक अधिकारी लेहमन यानी एका बिलाला मजुरी दिली की प्रत्येक खाजगी व पब्लिक शाळेमधील गास्तरने रुजू व्हावयाच्या अगोदर एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेतली पाहिजे

१०-८-३४ सातारचे प्रसिद्ध कॉग्रेस कार्यकर्ते रा सोमण हे प्रचड बहुमताने कोन्सिलात निवडून आले

१२-८-३४ सौ कमला नेहरू ह्या अत्यवस्थ असल्यामुळे सयुक्तप्रात सरकारने प जवाहरलाल नेहरूची तात्पुरती सुटका केली

सिरव्हा येथे एका पाद्रयाने आपला हात सर्पदशामुळे कसा सुजला याची मजेदार कारणे लोकाना सागितली तो म्हणाला जीझसने मला सापाकडून चाववून घेण्यास सागितले

१३-८-३४ दोन निग्रोनी एका गोऱ्या मनुष्याचा खून केला या कारणाबद्दल त्याचा कोर्टामार्फत चोकशी होण्याच्या अगोदरच त्याना गोऱ्यानी अँशऊड येथे ठार मारले

१५-८-३४ आर्मी बिलाची चर्चा लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीत चालू असता सर अब्दुल रहिमान यानी हिदी अधिकाऱ्याच्या दर्जाची सूचना माडली नेहमीप्रमाणे सरकारकडून ह्या सूचनेस हरकत घेण्यात आली पण अध्यक्षानी ती पूर्णपणे कायदेशीर ठरविली

१९-८-३४ —९ १ ह्या प्रमाणात जर्मन लोकानीं मते देऊन प्रेसिडेट व चन्सेलरच्या जागेवर हिटलरची निवडणूक केली

पडित मालवीय नवीन नॅशनॅलिस्ट पार्टीचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले

२१-८-३४ ब्रुकलिन येथे एका श्रीमत कपनीची बँकामध्ये ठेव ठेवणारी चिलखती मोटार भर दिवसा [illegible] ४ लक्ष डॉलर्स पळविले

नुकत्याच झालेल्या जलप्रलयापासून व दुष्काळापासून चीनचे अपरिमित नुकसान झाले अदाज १ अब्ज डॉलर्स

२२-८-३४ ओरिझाना येथे तद्देशीय शेतकऱ्यानी तेथे (सॉल्ट रिव्हर व्हॅली) काम करणाऱ्या हिदु व जपानी कामकऱ्याना हुसकावून लावण्याची धमकी दिली

२३-८-३४ सर्व हिदुस्थानभर खळबळ उडवून देणारे मदिर प्रवेश बिल मागे घेण्यात आले

दहाच दिवसापूर्वी सोडलेले पडित नेहरू याना सरकारने पुन तुरुगात नेले

२४-८-३४ शोण नदाला महापूर आल्याने बिहार प्रान्तात जलप्रलय झाला हिंदुस्थान सरकारने पोलादावर जकात बसविली म्हणून बेल्जमने हिदी कच्च्या मालावर बहिष्कार घालण्याचे ठरविले

२६-८-३४ सरकारी अदाजावरून बघता फ्रान्सने ११ कोटी फ्रँकचे सोने जमा केले

२८-८- ४ जनरल ओडफी याना उत्तर आयर्लंडमध्यें येण्याची बदी करण्यात आली

३१-८-३४ लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीची बैठक समाप्त झाली

सप्टेम्बर १९३४

१-९-३४ अमेरिकेत प्रचड सप सुरू झाला सपात १० लक्ष मजूर सामील आले

२-९-३४ नुकतेच तुरुगातून सुटलेले सरहद्द गाधी खान अब्दुल गफूरखान याचे अलाहाबाद येथे जाहीर भाषण झाले

३-९-३४ कमाडर इव्हॅन्जलीन बूथ ह्याना साल्व्हेशन आर्मीचे मुख्य म्हणून निवडण्यात आले

७-९-३४ पुणे येथे मुस्लीम परिषद सर अकबर हैदरी याच्या अध्यक्षतेखाली सुरू झाली

८-९-३४श्री ना म जोशी मजूर परिषदेकारता जिनिव्हास गेले

९-९-३४ वर्धा येथे प मालवीय व काग्रेस

पक्षीय लोक ह्याच्यात तडजोडीच्या वाटाघाटी सुरू होत्या त्याचा निराशाजनक शेवट झाला माद्रिद येथे सोशालिस्ट,कम्युनिस्ट व सिंडिकॅलिस्ट यानी मिळून एक सार्वजनिक संप केला त्याचे पर्यवसान दंग्यात झाले २००० लोक पकडण्यात आले

१०–९–३४ पंजाब सरकारने पुष्कळ कम्युनिस्ट मताच्या संस्था बेकायदा ठरविल्या

१२–९–३४ लेबाग खटल्याचा नेमलेल्या स्पेशल ट्रिब्युनने निकाल सांगितला ३ क्रांतिकारकाना फाशीची शिक्षा झाली

१३–९–३४ राष्ट्रसंघाच्या पक्षपातीपणामुळे चिडून त्याच्या कमिटाशी सहकार्य करणार नाही असे पोलंडने जाहीर केले

१७–९–३४ म गांधी यानी एक पत्रक प्रसिद्ध करून आपले पुढील धोरण जाहीर केले काग्रेसने आपल्या अटीना मान्यता दिली नाही तर आपण काग्रेस सोडून जाऊ असे जाहीर केले

१८–९–३४ लीग ऑफ नेशन्सने रशियाला लीगचा सभासद करून घेतले

१९–९–३४ सर ओसबोर्न स्मिथ इंपीरियल रिझर्व बकेचे गव्हर्नर नेमण्यात आले

२०–९–३४ 'इस्लामचा इतिहास' ह्या पुस्तकाचे लेखक नथुराम याचा कराचीस भर कोर्टात मुसलमानाने खून केला

२२–९–३४ डयू शर्टसच्या समितीचे मुख्य व युनायटेड आयर्लंड पार्टीचे अध्यक्ष जनरल ओडफी यानी आपल्या जागेचा राजिनामा दिला

२३–९–३४ लोकशाही स्वराज्य पक्षाने कॉंग्रेसशी केलेला ठराव रद्द केला पुढाऱ्याच्या व मित्राच्या आग्रहाला बळी न पडता म गांधीनी कॉंग्रेसचे धुरिणत्व सोडण्याचा निश्चय जाहीर केला

२४–९–३४ पुणे येथे बॉंब स्फोटाच्या खटल्याचा निकाल लागून रा लिमये व रा सुखटणकर याना अनुक्रमे ११। व २।। वर्ष अशा शिक्षा झाल्या

२५–९–३४ सिलोनच्या राजाचे सिहासन परत करण्यात आले

२६–९–३४ जगातील सर्वात मोठी आगबोट क्वीन मेरी ही पाण्यात ढकलण्याचा समारभ क्वीन मेरीच्या हस्ते करण्यात आला

२८–९–३४ पुणे येथे गोखले हॉलचा उद्घाटन समारभ सर कॉसवजी जहांगीर याचे हस्ते पार पडला

२९–९–३४ लवकरच होणाऱ्या मुबई कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून बाबु राजेन्द्रप्रसाद याची निवड करण्यात आली

३०–९–३४ इटली व ॲबिसिनिया यानी शांततेचे व मित्रत्वाचे धोरण स्वीकारल्याचे जाहीर केले

३१–९–३४ काग्रेस सोशालिस्ट परिषद बनारस येथे सुरू झाली

आक्टोबर १९३४

२–१०–३४ गांधीजयंति चोहोंकडे उत्साहाने साजरी झाली

स्पेनच्या मुख्य प्रधानानी राजिनामा दिला

३–१०–३४ मुबई येथे ना शास्त्री यानी सध्याच्या राजकीय स्थितीवर उद्बोधक भाषण केले

८–१०–३४ बडोद्याचे अधिपति श्री सयाजीराव याचे बधु श्री संपतराव गायकवाड वयाच्या ७० व्या वर्षी मृत्यु पावले हे विद्वान्, भाषाप्रेमी व सज्जन गृहस्थ होते

६–१०–३४ मुबई येथे मुबई व उपनगर जिल्ह्याचे साहित्य समेलन वयोवृद्ध साहित्यसेवक श्री केळुसकर याचे अध्यक्षतेखाली भरले

९–१०–३४ युगोस्लाव्हियाचे राजे अलेक्झांडर हे फरान्समध्ये गेले असता मार्सेलीस बदरात त्याचा एका मारेकिरूने खून केला त्याच्याबरोबर सुप्रसिद्ध फरेंच मत्री मॉ बार्थ्यु हेही मारले गेले

१२–१०–३४ बाबु सुभाषचद्र बोस ह्याचे बधु श्री शरच्चद्र बोस हे लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीकरिता बिनविरोध निवडून आले

१५–१०–३४ सोलापूर येथे भूकपाचे धक्के

फरान्सचे माजी अध्यक्ष व मुख्य प्रधान एम पाकारे मृत्यु पावले म गांधीनी एक पत्रक काढून कॉंग्रेसमधून सेवानिवृत्त होण्याचा

आपला निर्धार जाहीर केला तसेच कॉन्ग्रेसची रचना दुरुस्त करण्याची योजनाही मांडली

२०-१०-३४ लंडन-मेलबोर्न रेस सुरू ५०००० डॉलर्स व २५००० डॉलर्सची दोन बक्षिसे आहेत यशस्वी उमेदवारात स्कॉट व ब्लॅक यांचा नंबर वर लागतो

२१-१०-३४ पुणे येथे जातिनिर्णय विरोधी परिषद् सुरू झाली

२२-१०-३४ कै विठ्ठलभाई पटेल यांची पहिली पुण्यतिथि ठिकठिकाणी साजरी झाली

२३-१०-३४ ग्रेटब्रिटन, जपान व अमेरिका यांच्यात आरमार बाबत वाटाघाट सुरू झाली

२४-१०-३४ पुणे येथे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस ५० वर्षे पुरी झाली म्हणून सुवर्ण महोत्सव करण्यात आला

अखिल भारतीय समाजसत्तावाद्याची परिषद सुरू

२५-१०-३४ मुंबई येथे अखिल भारतीय जातिनिर्णय विरोधी परिषद सुरू अध्यक्ष-रामानंद चतुर्जी

२६-१०-३४-४८ वी राष्ट्रीय सभा, मुंबई (अध्यक्ष-बाबु राजेंद्रप्रसाद)

२७-१०-३४ नील नावाच्या निग्रोला त्याने एका गोऱ्या स्त्रीवर हल्ला केला म्हणून बेजबाबदार जमावाने त्याला जेलमधून बाहेर काढले व त्यास हालहाल करून फ्लोरिडा येथे ठार मारिले

३०-१०-३४ इटालीमध्ये 'वूल्फबॅलिला' चळवळ सुरू झाली आपल्याकडील बालवीर चळवळीप्रमाणेच ही एक चळवळ आहे

सयामच्या राजे साहेबानी राज्यत्यागाची धमकी दिल्यामुळे त्या देशात कठिण परिस्थिति निर्माण झाली

नोव्हेंबर १९३४

१-११-३४ पश्चिम ऑस्ट्रेलियाने ऑस्ट्रेलियन कॉमन वेल्थ मधून फुटून निघण्याकरिता अर्ज केला

बाल्कन तहावर सह्या करणाराची अंकारा येथे परिषद

६-११-३४ अमेरिकेत चुरशीच्या निवडणुकी होऊन प्रे रुझव्हेल्ट यांचा डिमोक्राटिक पक्ष बहुमताने निवडून आला

हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये नॅशनल लॉटरीज बिल नापास झाले

७-११-३४ बोल्शेव्हिक क्रांतीचा १७ वा वाढदिवस

९-११-३४ फ्रान्समध्ये 'फ्लँ' कॅबिनेट घडून आले

११-११-३४ चालू महिन्यात मुंबई येथे होणाऱ्या चौरंगी सामन्यातील हिंदु खेळाडूंची निवडणूक होऊन पुण्याचे प्रो देवधर यांना कॅप्टन नेमण्यात आले

१२-११-३४ नानकिंगच्या सैन्याने चिनी कम्युनिस्टांचे मुख्य शहर जुइकीन घेतले

मुसोलिनीने 'कॉर्पोरेशन असेंब्ली' उघडली

१४-११-३४ मुंबई इलाख्यातील लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या निवडणुकी झाल्या कॉंग्रेसचे उमेदवार सर्वत्र निवडून आले श्री काकासाहेब गाडगीळ व श्री बाबूराव जेधे हे महाराष्ट्रातर्फे प्रचंड बहुमताने निवडून आले

१५-११-३४ युगोस्लाव्हियाने हंगेरियन लोकांची हकालपट्टी सुरू केली

१६-११-३४ फ्रान्सीस बिडले यांची अमेरिकन नॅशनल बोर्डाचे चेअरमन म्हणून निवडणूक

फिनफेल पार्टीतर्फे डी व्हॅलेरा निवडून आले

चॅको येथे शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता राष्ट्रसंघाने केलेल्या प्रयत्नास अमेरिकेची मान्यता

१७-११-३४ वऱ्हाडतर्फे लो अणे व नागपूरतर्फे बॅ अभ्यंकर यांची असेंब्लीवर निवडणूक

१९-११-३४ फ्रेंच राज्याविरुद्ध सिरियन लोकांनी मत प्रगट केले

पॅराग्वेने राष्ट्रसंघाची योजना फेटाळली

२०-११-३४ प्रेसिडेंट रुझवेल्टना पदच्युत करणारा एक कट उघडकीस आला त्यात न्यूयार्कमधील वॉलस्ट्रीट (शेअरबाजार) च्या लोकांचे अंग होते

२१-११-३४ जॉइन्ट सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला

पास दाखवून भाकरी देण्याचे रशियाने बद केले

युगोस्लाव्हियाने हगेरीविरुद्ध आपल्या तक्रारी राष्ट्रसघापुढे माडल्या

२३-११-३४ जपान-वॉशिग्टन तह बदलून घेणार असे जपानने जाहीर केले जपानचे नाविक दळ इग्लड व अमेरिकेच्या तोडीचे असले पाहिजे असे जपानचे म्हणणे

२३-११-३४ प्रॉटेस्टट चर्चच्या भाडणात हात न घालण्याचे जर्मन प्रधानानी जाहीर केले

पॅरीस येथे फरान्स व रशियाचे असे ठरले की जर्मनीने फरान्सवर हल्ला केल्यास रशियाने फिरान्सला मदत करावी

२४-११-३४ ब्रिटिश सरकारचा मँचुकुओ तेलविक्रीच्या मक्त्याबद्दल निषेध अमेरिकेने ब्रिटनची बाजू घेतली

सोव्हिएट निशाण उभारणे हा राजद्रोह होत नाही असा कलकत्ता चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटने निकाल दिला

२५-११-३४ मराठी वाङमय परिषद, पुणे येथे श्री राजवाडे याच्या अग्निहोत्र मदिरात भरली

२६-११-३४ प नथूराम याचा खून केल्याबद्दल अबदुल कायूम यास झालेली फाशीची शिक्षा अपिलात कायम झाली

२९-११-३४ साऊथ वेस्ट आफ्रिकेने युनिअनमध्ये सामील होण्याचे ठरविले

३०-११-३४ ३६ तासाचा आठवडा अमेरिकेतील ५००० गिरण्यात सुरू झाला

बाल्टिक सस्थानाची पहिली जाहीर सभा भरली

डिसेंबर १९३४

१-१२-३४ रशियाचे एस् एम् किरोव्ह याचा खून

२-१२-३४ ऑल इन्डिया मस्लिम युनिटी बोर्डाच्या सभेने जॉईन्ट कमिटीच्या रिपोर्टाचा निषेध केला

३-१२-३४ झारच्या लोकमताने ठरलेल्या हावर फरान्स व जर्मनीने सह्या केल्या

पॅरिसला फरान्सची वसाहत-परिषद सुरू

३-१२-३४ किंग कॅरोल यानी रुमानियात सोव्हिएट प्रधानास प्रथमच येऊ दिले

८-१२-३४ आयरिश पार्लमेंटमध्ये फिनफेल पार्टीचा विजय

९-१२-३४ सार प्राताच्या योजना-घटनेस इग्लडने मदत करण्याचे कबूल केले इटली व ॲबिसिनिया याच्यात लढा सुरू झाला

९-१२-३४ फरान्स व सोव्हिएट यूनियनमध्ये राजकीय तह

ब्रिटन व पोलड याच्यात कोळशासबधी तह झाला

कॉग्रेसने जॉइट कमिटीच्या रिपोर्टाचा निषेध केला

१०-१२-३४ राष्ट्रसघाने युगोस्लोव्हिया व हगेरी याचे भाडण फेटाळून लाविले

हिंदी सरकारतर्फे सर फ्रॅंक नाईस याचे अध्यक्षतेखाली रस्ते परिषद सुरू झाली

११-१२-३४ जॉइंट कमिटीच्या रिपोर्टावर हाऊस ऑफ कामन्समध्ये चर्चा

सरहद्द प्रातात जाण्याची परवानगी मिळण्याबद्दल म गाधीनी व्हॉईसरॉय लॉर्ड विलिग्डन याच्याशी केलेला पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला

१२-१२-३४ प्रे रुझवेल्ट यानी लेजिस्लेशनचा प्लॅन जाहीर केला त्यात युद्ध झाल्यास फायदा होईल असे दाखविले आहे

हाऊस ऑफ कॉमन्सने इडिया रिपोर्टास मान्यता दिली

सिगापूर येथे ब्रिटिश सैन्याच्या हालचाली सुरू झाल्या

१३-१२-३४ पर्शियाच्या सरहद्दीवरील शहरावर अफगाणानी हल्ला केला

१५-१२-३४ अमेरिका, अर्जेंटिना, ब्राझील, व चाईल यानी चॅको (Chaco) येथील शाततेबद्दल बोलणी सुरू केली

सरहद्द गाधी खान अबदुल गफुरखान यास १२४ अ कलमाखाली २ वर्षे सक्तमजूरी

हिंदुस्थानच्या उत्तरेस भूकपाचा पुनरुद्रेक-तिबेटमध्ये धक्के

१६–१२–३४ तारीख १५ व १६ रोजी पूर्व तुर्कस्तानमध्ये भूकपाने बऱ्याच खेड्याचा नाश झाला

मुसोलिनीने अबिसिनिया व इटली याच्या भाडणातील रशियाची मध्यस्थी झिडकारिली

१८–१२–३४ फरेच मत्रिमडळाने सैन्याकरिता जादा रक्कम मजूर केली

जपानच्या प्रीव्ही कौन्सिलने आरमारी तह मोडण्याचे ठरविले

डॉ सत्यपाल ह्याना १ वर्ष स मजूरी

१९–१२–३४ बेकाराना मदत करण्याचे ठराव कॉमन्समध्ये पास झाले

२०–१२–३४ आयरिश लोक ब्रिटिश नागरिक नाहीत असे ठरविणारे सिटिझनशिप बिल आयरिश लोकसभेत पास झाले

२१–१२–३४ सुप्रसिद्ध रशियन झिनिव्हिफ याना त्याच्या राहत्या घरी नजरकैदेत ठेवण्यात आले

२२–१२–३४ मुबईपासून २० मैलावरील पोवाई तलावाच्या काठी अल्ट्राव्हायोलेट किरणाच्या साहाय्याने रोगप्रसार करणाऱ्या डासाना पकडण्याचा यशस्वी प्रयोग झाला

हगेरीच्या मुख्य प्रधानाने शेजारी राष्ट्राना शाततेच्या तहास बोलाविले

२४–१२–३४ छत्तारीच्या नबाबसाहेबाचे अध्यक्षतखाली भरलेल्या मुस्लीम कॉन्फरन्सच्या कार्यकारी मडळाने जॉइट पार्लमेटरी रिपोर्ट निराशाजनक आहे असा अभिप्राय व्यक्त केला

२५–१२–३४ महाराष्ट्र साहित्य समेलन बडोदे अध्यक्ष, रा सा ना गो चाफेकर समेलनात २१ ठराव मजूर झाले

अश्लील वाङमयाविरुद्ध एक ठराव प्रचड बहुमताने पास झाला

२७–१२–३४ रा एस् एम् जोशी यास २ वर्षे सक्त मजूरी

२८–१२–३४ लिबरल फेडरेशनचे अधिवेशन पुणे येथे प हृदयनाथ कुझरू याचे अध्यक्षतेखाली सुरू झाले

२९–१२–३४ जपानने वॉशिग्टनचा आरमारी तह मोडला

अहमदाबाद येथे बृहन्महाराष्ट्रीय परिषद अध्यक्ष सरदार–किबे

सरहद्द पुढारी डॉ खानयाच्यावरील नि ध उठविल्याचे पजाब सरकारने त्यास कळविले

३०–१२–३४ लिबरल फेडरेशनने जॉ पा कमिटीचा रिपोर्ट फेटाळून लाविला

पॅरॅग्वेने बोलिव्हियाच्या हेडक्वार्टर्सवर निकराचा हल्ला केला

३१–१२–३४ दक्षिण आफ्रिकेचे माजी प्रधान जनरल स्मटस् याची रायटरच्या प्रतिनिधीने मुलाखत घेतली असता सरकारशी सहकार्य करण्याचा सल्ला आपण गाधीजीना दिला असल्याचे त्यानी सागितले

लडन टाईम्स या पत्राला १५० वर्षे पुरी झाली

जानेवारी १९३५

१–१–३५ कराची येथे अखिल भारतीय महिला परिषद, जॉइन्ट पार्लमेटरी रिपोर्टाचा निषेध

अखिल भारतीय वर्णाश्रम स्वराज्य सघाची सातवी परिषद, अहमदाबाद

२–१–३५ नागपूरचे सुप्रसिद्ध कॉंग्रेस पुढारी व असेब्लीत नुकतेच निवडून आलेले बॅ अभ्यकर याना मुबई येथे देवाज्ञा झाली

कलकत्ता इडियन सायन्स काग्रेस सुरु

३–१–३५ इग्लड व आयर्लंड याच्यात व्यापारी तह झाला

४–१–३५ मुसलमान पुढारी ना आगाखान हे विलायतेहून परत आले त्यानी मुसलमानाना उपदेश केला की सरकारने दिलेल्या सुधारणा स्वीकारा

७–१–३५ फरान्स व इटली याच्यात तह झाला

नॅशनल इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स या सस्थेचे कलकत्ता येथे उद्घाटन

८–१–३५ आजरे (इचलकरजी) येथे मुसलमान जमाव अनावर झाल्यामुळे त्याच्यावर गोळीबार झाला

९-१-३५ हिंदुस्थान व ग्रेट ब्रिटन यामधील व्यापारी तहावर सह्या

१०-१-३५ दे भ बाबू सुभाषचद्र बोस हे हिंदुस्थान सोडून प्रकृतिस्वास्थ्याकरिता युरोपात गेले

१४-१-३५ रेडिओ प्रदर्शन मुबई

१५-१-३५ सारमधील मतनोदणीचा निकाल लागला जर्मनीला शे ९१८ मते अनुकूल पडली

पजाब व सर्व पश्चिम भागात कडक थडीने कहर उडविला

१६-१-३५ कै न्यायमूर्ति रानडे याचे वाङमयस्मारक म्हणून 'विज्ञानबोध' हा ग्रथ पुणे येथे प्रसिद्ध झाला

१७-१-३५ लॉईड जॉर्ज याचे इग्लडच्या सुधारणेबद्दल नवीन घटनेवरील पहिले भाषण

१९-१-३५ असेब्लीत स्वतत्र पक्षाची स्थापना

२१-१-३५ सोमाली लँडच्या सरहद्दीवर परेचाची अविसीनिअनाकडून कत्तल

२२-१-३५ नरेद्र मडळामध्ये सस्थानिकानी फेडरेशनमध्ये सामील होण्याबद्दल ठराव मजूर केला

२३-१-३५ जपानने मँचुको सैन्यासह चीनवर चाल केली

नायट्रो अमोनिया नावाच्या स्फोटक द्रव्याचा शोध (विलिंग्टन) यू एस् ए

२४-१-३५ हिंदी सुधारणाच्या मसुदा कायद्याचे लडनमध्ये प्रसिद्धीकरण

वर्धा जिल्ह्यात प्राथमिक शिक्षकाचा सप

सर अब्दुल रहीम लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीचे अध्यक्ष झाले

२५-१-३५ श्री अणे याच्या नेतृत्वाखाली असेब्लीत राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना

आजरे गोळीबारासबधी चौकशी कमिशनची नेमणक

२६-१-३५ हिदुस्थानात राष्ट्रीय सभेच्या आज्ञेवरून स्वातत्र्यदिन पाळण्यात आला

२७-१-३५ सागली येथे गजानन मिलमध्ये सप

झाजीबार येथील हिंदी लोकाच्या परिस्थितीबद्दल श्री मेनन याचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला

२९-१-३५ साहरा वाळवटात बर्फाची वृष्टि

३०-१-३५ हिंदी व ब्रिटिश व्यापारी करार एकदम रद्द करण्याचा ठराव लेजिस्लेटिव्ह असेब्लीत मजूर झाला

फेब्रुवारी १९३५

२-२-३५ मध्यप्रात कौन्सिलात जे पी सी रिपोर्टाविरुद्ध उपसूचना मजूर

३-२-३५ पुण्यात स्वदेशी प्रदर्शनाचे उद्घाटन

५-२-३५ अखिलचद्र दत्त हे राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद, असेब्लीचे डेप्युटी प्रेसिडेट म्हणून निवडून आले

६-२-३५ इडिया बिलाचे हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये दुसरे वाचन

७-२-३५ देऊ केलेल्या स्वराज्यघटनेबद्दल असेब्लीत नापसती व्यक्त झाली

११-२-३५ इटली-अँबिसिनिया वादाचा निकाल लावण्यासाठी ३५ हजार खडी फौज उभारण्याचे इटलीत जाहीर झाले

१२-२-३५ मेमेल प्रात परत मिळवण्याबद्दल जर्मनीत विद्यार्थ्यांनी चळवळ केली

इटलीने-अबिसिनियाकड्न नुकसानभरपाई व माफीची मागणी केली

इडिया बिल बिनबोभाट पास करण्यासाठी पार्लमेटच्या सर्व पक्षीयाचे सगनमत

१४-२-३५ सुप्रसिद्ध वैमानिक लिडबर्ग याच्या मुलाचा बळी घेणारा दरवडेखोर हॉटमन याला देहात शासन

नाझी पुढाऱ्याना स्वीडनमध्ये अटक

१५-२-३५ मुम्बई कौन्सिलमध्ये जे पी सी रिपोर्ट विचारात घेण्याचे नाकारण्यात आले

१६-२-३५ मराठा व्यापारी कारखानदार परिषद, पुणे (अध्यक्ष डॉ शिरगावकर)

१८-२-३५ ब्रिटिश आर्मस् इक्वायरी कमिशन नेमले गेले

लष्करासबधी गुप्त बातमी फोडल्याबद्दल

नाझी पक्षियानी दोन स्त्रियाचा वध केला

२०–२–३५ अबिसिनियाबरोबर इटली युद्धास तयार असल्याचे इटालियन डिफेन्स कौन्सिलने जाहीर केले

२१–२–३५ बर्लिन येथे २०० कम्युनिस्टावर खटला भरण्यात आला

बेकारी निवारणाकरिता हिटलरने सक्तीने कर्ज घेण्याचा हुकूम केला

ॲबिसीनियाने इटलीबरोबर सलोख्याने वागण्याचे कबूल केले

२२–२–३५ असेब्लीत रेल्वे बजेटवरील चर्चेत सरकारचे तीन प्रचड पराभव (भुलाभाई देसाई, गोविद वल्लभपत व मोलवी शफी दाउदी याच्या निदाव्यजक पुस्त्या मजूर झाल्या)

२३–२–३५ पॅरॅग्वे राष्ट्रसघातून फुटला

ब्रह्मी कौन्सिलात निदाव्यजक ठराव पास झाल्यामुळे अध्यक्ष सर ग्रॅनव्हील याचे अध्यक्षपदावरून उच्चाटन

२२–२–३५ शस्त्रसन्यास परिषदेच्या आर्मस् ट्रॅफिक कमिटीची बैठक

२५–२–३५ मुबईस हिदी सस्थानिकाची खास बैठक व सुधारणाबिलास विरोध

२६–२–३५ वऱ्हाड प्राताकरिता स्वतत्र हायकोर्ट स्थापन होणार असे जाहीर झाले रेव्हरड उत्तम याम हिदुमहासभेचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आले

२७–२–३५ बेल्जियम व सयुक्त सस्थाने याच्यात व्यापारी तह

२ –२–३५ ले असेब्लीत अदाजपत्रक सादर झाले

बॅ विठ्ठलराव चदावरकर पुन्हा युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर झाले

मार्च १९३५

१–३–३५ जर्मनीला सार प्रात पद्धतशीर रीतीने परत मिळाला

बाबू राजेद्र प्रसाद व जीना यामधील जातिनिर्णय विषयक तडजोडीबद्दल बोलणे अयशस्वी झाले

२–३–३५ सयामच्या राजेसाहेबाचा राज्यत्याग ग्रीसमध्ये बड तेथील सरकारने त्याचा ताबडतोब बीमोड केला

४–३–३५ ब्रिटनच्या लष्करी खर्चात व सैन्यात वाढ करण्यासबधीचे शुभ्र पत्रक मुख्य प्रधानानी पार्लमेटला सादर केले

५–३–३५ इटली व अबिसिनिया यामध्ये न्यूट्रल ग्राउड राखून तडजोडीचे तहाची चिन्हे दिसू लागली

६–३–३५ सर एम कबेल यानी मोटार ताशी २७६ मैल वेगाने चालवून आपले पूर्वीचे रेकार्ड मोडले

उत्तर हिदुस्थानात भूकपाचे धक्के बसले

७–३–३५ लोकनायक अणे यानी आणलेली कपात सूचना असेब्लीत मजूर व सरकारचा पराभव

१०–३–३५ पैसाफड सस्थेचा रजत–महोत्सव

११–३–३५ ले असब्लीच्या २७ मुसलमान सभासदाचे ऑडिट अकाउटस् खात्यात मुसलमानास अधिक नोकऱ्या मिळण्याबद्दल व्हाइसरॉयकडे पत्रक

१२–३–३५ असेब्लीत सैन्य खात्याची ग्रॅन्ट १ रु असावी हा ठराव मजूर

रणजी ट्रॉफीतील अखेरच्या सामन्यात मुम्बईचा सघ विजयी झाला

गुजराथच्या शेतकऱ्याना सान्यासबधी दिलेल्या सवलतीत वा मिळाली

१३–३–३५ ग्रीक बड मोडले व ग्रीक बडखोर पुढारी व्हेनीझोलास इटलीत आश्रयासाठी आला

रूमानियाने हिदी आयातीला मज्जाव केला

१४–३–३५ हज्जाजचे राजे इब्न सौद व युवराज याच्या खुनाचा अयशस्वी प्रयत्न

१५ ३–३५ जर्मनीत प्रॉटेस्टट चर्चचा जमाखर्च सरकारने आपल्या ताब्यात घेतला

१६–३–३५ हेर हिटलर याने फर्मान काढून जर्मनीत लष्करी नोकरी सक्तीची केल्याचे जाहीर केले

अमृतसर येथे दुसरी शीख राष्ट्रीय परिषद

१७-३-३५ हिटलरने रशि सैन्याची पाहणी केली

१८-३-३५ ग्रेट ब्रिटनने जर्मनीला निषेधपर संदेश पाठविला

डॉ मुंजे यांची महाराष्ट्रात लष्करी शाळा काढण्याची योजना

१९-३-३५ कराची येथे गोळीबार २९ ठार

२१-३-३५ कॉंग्रेस पुढारी बॅ शेरवाणी मृत्यु पावले

विल्यम कॉसग्रेव्ह पुन आयरिश युनियन पार्टीचे अध्यक्ष

२२-३-३५ चीनमध्ये पीत नदीला महापूर १० हजार लोकांना जलसमाधी

म गांधींच्या चार आठवड्यांच्या मौनव्रतास सुरुवात

जिनिव्हा येथील इस्पितळात कै विठ्ठलभाई पटेलांच्या स्मारकाचे सुभाष-बाबूंच्या हस्ते अनावरण

२३-३-३५ प्रे रुझव्हेल्ट यांनी फिलीपाईन बेटांच्या राज्यघटनेस मान्यता दिली

२३ ते २५ हिटलर सायमन मुलाखत, बर्लिन

२४-३-३५ जातीय निर्णय परिषद अध्यक्ष डाक्क्याचे नबाब परिषदेत गोंधळ

मोटर टॅक्सेशन बिल मुंबई कौन्सिलात नामंजूर

२६-३-३५ अखिल भारतीय विमा परिषद मुंबई अध्यक्ष सर चिमणलाल सेटलवाड

बेल्जमने सुवर्णचलन वस्तुत सोडले

रिपब्लिकन पुढाऱ्यांना आयरिश फ्री स्टेटने अटक केली

२७-३-३५ जपान राष्ट्रसंघातून निघाले

२८-३-३५ हेनेन व यु एस ए यामध्ये व्यापारी तह झाला

२९-३-३५ उद्या युद्ध सुरू झाल्यास ६लक्ष खडे सैन्य उभारता येईल असे इटलीने जाहीर केले

३०-३-३५ इटली व ॲबिसिनियामधील वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या

एप्रिल १९३५

१-४-३५ हिंदी रिझर्व बँकेस सुरुवात

दे भ नरीमन मुंबई कॉर्पोरेशनचे मेयर झाले

पोपने जगाला लढाईचा इषारा दिला

३-४-३५ डॉ अन्सारी राजकारणापासून निवृत्त झाले

४-४-३५ एडन यांनी प्रेगमध्ये झेकोस्लोव्हाकियाच्या अधिकाऱ्यांची भेट घेतली

सांगलीचे सुप्रसिद्ध वकील व संस्थानी राजकारणातील मुत्सद्दी श्री ग र अभ्यंकर यांचा मृत्यु.

पुणे शहर म्युनिसिपालिटीच्या असेंब्ली हॉलवर राष्ट्रीय निशाण व जुन्या इमारतीवर भगवा झेंडा उभारण्याचा समारंभ

५-४-३५ सर रॉबर्ट आर्चिबाल्ड रसेल्स यांची हिंदुस्थानच्या सेनापतिपदावर नेमणूक

७-४-३५ वरळी येथे दारूच्या कोठारात भयंकर स्फोट होऊन प्राणहानि झाली

ले असेंब्लीने फेटाळलेले फिनान्स बिल व्हॉईसरायांनी जादा अधिकारात मंजूर करून कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे मंजुरीकरिता पाठविले

सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ व ऑटोमिडीनचे संशोधक डॉ भिसे ह्या महाराष्ट्रीय गृहस्थाचा मृत्यु

८-४-३५ बादशहाच्या ज्युबिलीनिमित्त हिंदुस्थानातील राजबंदी सुटणार नाहीत असे कॉमन्समध्ये जाहीर झाले।

९-४-३५ असेंब्लीची बैठक समाप्त

कराचीच्या गोळीबाराबाबत चौकशी करण्याची गरज नाही असे मुंबई सरकारने जाहीर केले

मुंबईचे कामगार पुढारी एस् व्ही देशपांडे यास अटक

११-४-३५ स्ट्रेसा परिषदेस सुरुवात

१४-४-३५ फैरोझाबाद (आग्रा) येथे हिंदुमुसलमानांत भयंकर दंगा, ११ हिंदूंना जाळण्यात आले

१५-४-३५ ब्रिटनच्या नव्या बजेटात ६० लक्ष पौंडांची शिल्लक रहाणार असल्याचे जाहीर झाले

१६–४–३५ बाबू शरच्चद्र बोसाचा असेब्लीच्या जागेचा राजिनामा

१७–४–३५ महिला विद्यापीठ व ठाकरसी ट्रस्ट यामध्ये समाधानकारक तडजोड

१८–४–३५ रायगड किल्ल्यावरील शिवाजी महाराजाचा ५ वा महोत्सव अध्यक्ष रा सा गो स सरदेसाई

अलीगढ विद्यापीठाच्या बाबतीत मो शोकतअल्लीनी स्टेशनवर दोघास दुखापत केली

२०–४–३५ हिंदी साहित्य समेलन सुरू अध्यक्ष म गाधी

हिंदू महासभेचे अधिवेशन कानपूर येथ सुरू अध्यक्ष रे उत्तम

ट्रेड युनियन कॉन्ग्रेसची सभा अध्यक्ष–हरनाथ शास्त्री

२१–४–३५ फर्ग्युसन कॉलेज व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा सुवर्ण महोत्सव अध्यक्ष सर सी व्ही रामन

फोर्मोसा बेटात प्रचड भूकप

२२–४–३५ अखिल भारतीय राय दिन

डॉ पराजपे याची लखनो विद्यापीठावर कुलगुरूच्या जागेवर नेमणूक

२४–४–३५ सातारचे सुप्रसिद्ध वकील दादासाहेब करदीकर याचा नागपूर येथे मृत्यु

ऑल इडिया कॉग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक सुरू

२७–४–३५ सुर्वे–रसेल कमिशनचा आजरे गोळीबार सबधीचा निर्णय प्रसिद्ध झाला

अमेरिकेच्या चादीच्या धोरणामुळे मेक्सिकोने चादीचलन बद केले

२८–४–३५ विदर्भ प्रातिक कॉग्रेस परिषद अकोला अध्यक्ष प गोविद वल्लभपत

३०–४–३५ कलकत्ता कॉर्पोरेशनचे मि फजलूल हक्क हे अध्यक्ष झाले

मे १९३५

१–५–३५ कर्नाटक राजकीय परिषदेचे अधिवेशन

२–५–३५ फरान्स व रशिया यामधील तहनाम्यावर समतीच्या सह्या झाल्या

३–५–३५ फिलिपाईन्स बेटात बटाळी सुरू झाली

६–५–३५ इग्लडचे पचम जार्ज बादशहा याच्या राज्यारोहणाचा रोप्य ज्युबिली महोत्सव

७–५–३५ मीरत कटाच्या खटल्यातील मजुराचे पुढारी श्री डागे याची तुरुगातून सुटका

८–५–३५ आजरे प्रकरणी कोल्हापूर सरकारच्या ठरावाची अमलबजावणी मेअखेर तहकूब होते

११–५–३५ इटली–अबिसीनिया वाद लवादाकडे नेण्याची खटपट सुरू ऑस्ट्रियाचे चॅन्सेलर हर शुस्निग यानी सीनार मुसोलिनीची गाठ घेतली ऑस्ट्रियाचे स्वातत्र्य अबाधित राहण्यास व तेथे परत राजसत्ता स्थापण्यास इटलीने मदत करावी अशी वाटाघाट झाली

बाल्कन करारावर सही करणाऱ्या राष्ट्राची बुखारेस्ट येथे परिषद

कलकत्ता विश्वविद्यालयात पुस्तके हलविण्याच्या जागेवर इग्रजी शिक्षण घेतलेल्या मजूराची नेमणूक

१२–५–३५ पुण्याहून मोटारने लडनला जाण्यास निघालेले बॅ खाजगीवाले लडनला पोचले

मार्शल पिल्सुडस्की (पोलड) याचा मृत्यु

१३–५–३५ फरान्स व इटली यामधील वैमानिक करारावर सह्या

१४–५–३५ रशियाचे स्टॅलिन व फरान्सचे परराष्ट्र मत्रि लावाल याची भेट फरान्स व रशियात सलोखा वाढला

१९–५–३५ राजबदी दिन

२०–५–३५ इडिया बिलाच्या तिसऱ्या वाचनास सुरुवात

२१–५–३५ राजबदी दिनाची बातमी छापण्याची मनाई केल्याने सरकारच्या निषेधार्थ बगालमधील वृत्तपत्र बद

२४–५–३५ मध्यप्रात सेक्रेटरीएटच्या नागपूर येथील इमारतीना आग लागली

२५–५–३५ इटली–अबिसीनिया वादात ब्रिटनच्या मध्यस्थीमुळे तडजोडीची आशा.

२६-५-३५ अबिसीनिया व इटली याचे भाडणाबाबत एडन यानी इटलीकडून लवादास मान्यता मिळविली

२८-५-३५ अकरा वर्षापूर्वी झालेला एक विवाह अलीपूर येथे बेकायदा ठरला

२९-५-३५ जपानच्या चीनकडे १४ मागण्या गेल्या

३१-५-३५ क्वेट्टा येथे भूकपाने हाहाकार उडविला

जून १९३५

५-६-३५ सकेशा विधवाना विठोबाच्या पदस्पर्शपूर्वक दर्शनाचा कायदेशीर हक्क मिळाला

६-६-३५ इडिया बिलाचे तिसरे वाचन मजूर झाले

७-६-३५ ब्रिटिश कॅबिनेट बदलून बाल्डविन मुख्य प्रधान झाले भारतमत्रिपदाची जागा झेटलड यास मिळाली

८-६- ५ अर्वाचीन इतिहास परिषद सुरू अध्यक्ष डॉ सर शहफत अदमदखान

१०-६-३५ जपानच्या मागण्या चीनने मान्य केल्या

१३-६-३५ इग्लडमध्ये येत्या सार्वत्रिक निवडणुकीत भाग घेण्यासाठी मि लॉईड जार्ज, लॉर्ड स्नोडन, सर बेसिल ब्लॅकेट (हिंदुस्थान सरकारचे माजी फडणीस) याच्या सहीने एका नव्या पक्षाचे पत्रक प्रसिद्ध झाले

१४-६-३५ क्वेट्टा येथे ज्याची घरेदारे होती अशा लोकाना काही अटीवर तेथे जाण्याची सरकारने परवानगी दिली

श्रीसमर्थ वाग्देवता मदिर धुळे याचा श्रीमत सौ महाराणी इदिराबाईसाहेब होळकर याच्या हस्ते उद्घाटन समारभ

अमेरिकेच्या सयुक्त सस्थानात लोकसभेने 'राष्ट्रीय पुनर्रचना कायदा' पुन्हा नवा बनवून त्याची अमल बजावणी ताबडतोब करविण्याचे ठरविले

कौन्सिल ऑफ् स्टेटची मुदत वाढली

१५-६-३५ नागपूरचे प्रसिद्ध पुढारी रा रुईकर याना राजद्रोहाच्या आरोपावरून अटक

१६-६-३५ मुसोलिनी व सर चिमणलाल सेटलवाड मुलाखत (इटलीत)

१७-६-३५ कॅंटनजवळ चीन व जपान याच्यात चकमकी

क्वेट्टाच्या भूकपपीडिताच्या साहाय्यार्थ ब्रिटिश पार्लमेंटने पन्नास हजार पौन्ड रक्कम मजूर केली

२३-६-३५ मौ शौकतअल्ली यास कराचीत शिरण्याची बदी

२४-६-३५ सर तेजबहादुर सप्रु यास हेग येथे आतरराष्ट्रीय न्यायाधीश नेमण्यात आले

२५-६-३५ आयर्लंडमधील एका पोटनिवडणुकीत डी व्हॅलेरा पक्षाचा उमेदवार निवडून आल्यामुळे डी व्हॅलेरास आयरिश डेलमध्ये हुकमी बहुमत मिळाले

२७-६-३५ जपानच्या मागण्या चीनने मान्य केल्या

२७-६- ५ मोटारने लडनला गेलेली ब खाजगीवाले प्रभृति मडळी परत आली

२८-६-३५ दहा हजार बडखोरानी चिनी सरकारच्या ठाण्यावर हल्ला केला

३०-६-३५ लो ना अणे, बॅ रामराव देशमुख, डॉ मुजे, श्री केळकर या डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या लोकाची पुणे येथे खाजगी बैठक

जुलै १९३५

४-७-३५ लॉर्ड लॉईड हे त्याची एकहि सूचना मजूर न झाल्याने कॉमन्स मधून उठून गेले

६-७- ५ सिनॉर मुसोलिनी यानी अबिसीनियाचा लढा अखेरपर्यंत लढविणार असे जाहीर केले

१०-७-३५ ब्रह्मपुत्रा नदीचे उगमाकड एक ४ मैल रुद व ५२ मैल लाब असा प्रचड बर्फाचा डोगर सरकत येत असल्याची बातमी कळते

दौरे

श्री न. वि गाडगीळ
यांच्या दौऱ्याची हकीकत

ता २१ जुलै रोजी कॅाग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाने श्री जेध्याना व मला कॉंग्रेसचे असेब्लीकरता उमेदवार म्हणून कायम केले त्यापूर्वी श्री सोमणाच्या निवडणुकीसबधाने मी सातारा–कऱ्हाड–इस्लामपूर वगैरे भागातून हिडून आलो होतो ता २२ जुलै १९३४ पासून ११ नोव्हेबर १९३४ पर्यत म्हणजे ११२ दिवसात ५४०० मैलाचा प्रवास रेल्वे, मोटार, बैलगाडी, सायकल व पायी असा नर्मदेच्या दक्षिण तीरापासून तो कृष्णेच्या उत्तर तीरापर्यंत केला मध्यविभाग मतदारसघ हा पूर्व व पश्चिम खानदेश, नाशीक, नगर, पुणे, सातारा व सोलापूर अशा सात जिल्ह्याचा असून सुमारे १॥ लक्ष चौरस मैलाचा प्रदेश आहे व सुमारे ४८००० मतदार या प्रदेशात आहेत ह्या मतदारापैकी शेकडा ६५ मतदार खेडेगावात असून अवघे शेकडा ३५ मतदार शहरात व शहरालगतच्या भागात आहेत कॉंग्रेसची निष्ठा जरी सर्वत्र असली तरी ती खेडेगावातून जास्त आहे ह्या तीन महिन्यात मी सुमारे ३६२ ठिकाणी निवडणुकीसबधाने व्याख्याने दिली व बहुतेक ठिकाणी मि जेधेही माझ्याबरोबर होते या मतदारसघात ३९० पोलिंग स्टेशनस् होती व प्रत्येक पोलिंग स्टेशनवर कॅाग्रेस पक्षातर्फे काम करणाराची सख्या सागावयाची झाल्यास, १०००० कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते निवडणुकीच्या कामी कॉंग्रेसला यश यावे म्हणून खटपट करीत होते विशेषत १९३० ते १९३४ पर्यंतच्या सत्याग्रहाच्या लढ्यात शिक्षा झालेले ४६०० कॉंग्रेस कार्यकर्ते हे प्रमुख होते पूर्व व पश्चिम खानदेश या दोन जिल्ह्यात कॉंग्रेसनिष्ठा व सघटन हे सर्वांत जास्त आहे व विशेषत तापी नदीच्या काठावरील तालुके, बार्डोलीचे जवळ असल्याकारणाने सर्वस्वी कॉंग्रेसमयच आहेत निवडणुकीचे निमित्ताने कॉंग्रेसचा सदेश लहानसहान खेड्यापर्यंत सुद्धा पोचला गेला व किती माणसानी भाषणे ऐकली याचा अदमासच पाहिजे असल्यास जवळजवळ २ लाख माणसाचे कानावर ही हकीकत गेली दौऱ्याचे कामी शेतकरी मडळी रस्त्यावर तासनतास व्याख्यान ऐकावयास जमत निवडणुकीचे सबधात जातिनिवाडा, सनातन धर्म व हिंदुमुसलमान वगैरे प्रश्न असूनसुद्धा व त्या बाबतीत शेतकरी वर्गाची एका दृष्टीने दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न झाला असूनसुद्धा त्या वर्गावर त्याचा काहीएक परिणाम झाला नाही उलट माझी सुधारक व साम्यतावादी मते मी उघड बोलून दाखवीत असून त्याचा विपर्यास केला असतानासुद्धा जनतेतील कॉंग्रेसनिष्ठा कायम राहिली जो काय विरोध होतो तो सुशिक्षित वर्गाकडून, विशेषत ब्राह्मण वर्गाकडून व त्याचे कारण कॉंग्रेसचे जातीय निवाड्याचे धोरण हे होते त्यात कॉंग्रेसनिष्ठा नव्हती असे मात्र नव्हे सप्टेंबरात मी पूर्व खानदेशात होतो, आक्टोबरात पुणे जिल्हा, साताऱ्याचा थोडा भाग व पश्चिम खानदेश या भागात होतो नोव्हेबरात नाशिक, नगर, सोलापूर, सातारा व पुणे या जिल्ह्यात हिंडलो

महाराष्ट्र प्रा कॉंग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष
श्री. देव यांचा दौरा

२४-२-३५ फेब्रुवारी–सकाळी पुण्याहून प्रयाण सायकाळी घोलवड येथे आगमन, हरिजन वस्तीत सामुदायिक प्रार्थना व नतर व्याख्यान रात्री बोर्डी येथे व्याख्यान व पालघरकडे रवाना

२५-२-३५ पालघर येथील कार्यक्रम नतर

आसपासच्या दोन खेड्यात व्याख्यान विषय "कॉन्ग्रेसचा सदेश"

२६–२–३५ तारापूर येथे व्याख्यान व चिचणी येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा रात्री डहाणू येथील कार्यक्रम,

२८–२–२५ उबरगाव येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा

१–३–३५ रोजी दुपारी पुण्यास प्रयाण

* * *

पश्चिम खानदेश

ता ५–३–३५ रोजी धुळ्याहून कासाऱ्याकडे प्रयाण दुपारी २ वाजता कासारे येथे आगमन प्रथम ग्रामसघटनेच्या दृष्टीने ग्रामनिरीक्षणाचा कार्यक्रम उरकण्यात आल्यावर बाजारपट्टीत व्याख्यानाचा कार्यक्रम झाला सायकाळी साक्री येथे श्री बाळूभाई मेहता याच्या अध्यक्षतेखाली "कान्ग्रेसची सघटना व सभासद वाढविण्याची आवश्यकता" ह्या विषयावर व्यारयान रात्री निजामपूर येथील व्याख्यानाचा कार्यक्रम

६–३–३५ रोजी निजामपूर येथे स्थानिक कार्यकर्त्यांशी चर्चा व 'जवाहर वाचनालयास' भेट जैताणे येथील घोगड्याच्या विणकामाचे निरीक्षण दुपारी नदुरबार येथे आगमन भगिनी समाजाला भेट व चर्चा, विद्यार्थी वर्गापुढे व्यारयान व जाहीर सभा

७–३–३५ रोजी सकाळी नवापूर येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा व रात्री तळोद येथे जाहीर सभा

८–३–३५ रोजी प्रकाशे येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा व रात्री शहादे येथे जाहीर सभा

९–३–३५ रोजी सकाळी येथील कार्यकर्त्यांशी चर्चा दुपारी दोडाईस आगमन व दोडाईचे मदाने आणि ब्राम्हणे येथील कार्यकर्त्यांची बैठक व चर्चा सायकाळी शिंदखेडे येथे जाहीर सभा

१०–३–३५ रोजी शिदखेडे येथील कार्यकर्त्यांशी हिंदुमहासभेच्या धुळे येथील पुढाऱ्याशी चर्चा रात्री जाहीर सभा

११–३–३५ रोजी तिसरे प्रहरी गरताड व कमखेडे येथील उत्साही व तरुण कार्यकर्त्या मडळीशी चर्चा रात्री जाहीर सभा

१२–३–३५ रोजी सकाळी अथ येथे व्यारयान सायकाळी गरताड येथे सभा

जिल्हा पूर्वखानदेश

१३–३–३५–सायकाळी सहा वाजता अमळनेर येथील जाहीर सभेचा कार्यक्रम उरकण्यात आल्यानतर मारवाड येथील शेतकरी परिषदेचा कार्यक्रम झाला त्या वेळी आसपासच्या पधरा खेड्याचे लोक जमले होते

१४–३–३५ रात्री बहादरपूर जाहीर सभा

१५–३–३५ पातोडे, दहिवद व नादेड सभा

१६–३–३५ सकाळी अकूलखेडे येथे सभा सायकाळी चोपडे व रात्री अडावत येथे व्याख्यान

१७–३–३५ सकाळी यावल येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा सायकाळी न्हावी येथे जाहीर सभा रात्री भालोद येथे व्याख्यान

१८–३–३५ सकाळी खिरोदे येथील आश्रमास भेट व कार्यकर्त्यांशी चर्चा

२०–३–३५ रोजी कासोदे येथे आसपासच्या सात खेड्यातील ५०० लोकाचे समोर व्यारयान दुपारी एरडोल येथील हातकागद तयार करण्याच्या कारखान्यास भेट नतर एरडोल, पिप्री येथे ३० खेड्याच्या लोकासमोर व्याख्यान रात्री वरणगाव येथील कार्यक्रम

२१–३–३५ ममुराबाद येथील कार्यक्रम

जिल्हा नाशिक

२५–३–३५ रोजी सायकाळी नाशिक येथे आगमन कार्यकर्त्यांशी विचारविनिमय रात्री जाहीर सभा

२६–३–३५ सायकाळी – पिपळगाव–बसवत येथे स्थानिक कार्यकर्त्यांबरोबर चर्चा व सायकाळी श्री दादासो गद्रे याच्या अध्यक्षतेखाली व्याख्यान, रात्री वडनेर येथे सभेचा कार्यक्रम

२७–३–३५ रात्री सटाणे येथे व्याख्यान

२८–३–३५ तेहराबाद, सोमपूर व नामपूर येथील कार्यक्रम

२९–३–३५ नादगाव येथे जाहीर सभा रात्रौ मनमाड येथे व्याख्यान व लगेच पुण्यास रवाना

जिल्हा सातारा

१८–६–३५ तासगाव येथे सभा

१९–६–३५ विटे येथे सभा

२०–३–३५ म्हसवड येथे सभा

२१–३–३५ वडूज व कोरेगाव येथील कार्यक्रम आटोपून पुण्यास परत

बाबू राजेंद्रप्रसाद याचा
महाराष्ट्रांतील दौरा

११ ५-३५ पुण्याहून राजेद्रबाबू महाराष्ट्र प्रातिक कॉङग्रेस कमेटीचे अध्यक्ष श्री शकरराव देव रात्री १० च्या मेलने बेळगावकडे रवाना

१२-५-३५ राजेद्र बाबूचे बेळगावी सायकाळी आगमन रात्री बेळगाव कार्यक्रम

१३–५–३५ स ६। वाजता महराष्ट्राच्या दौऱ्यास सुरुवात सावतवाडी येथे सुमारे ९। वाजता आगमन थैली १५६ रुपये व मानपत्र कार्यक्रम सपल्यानतर वेगुर्ल्याकिडे प्रयाण वेगुर्ला येथे आगमन व कार्यक्रम मानपत्र चादीच्या करडकातून व थैली १५१ रु , वेगुर्ल्याहून मालवणास रवाना वाटेत कुडाळ व कट्टा येथे सत्कार व प्रत्येकी ५१ रु ची थैली अर्पण मालवण येथे १ वाजता आगमन, भोजनोत्तर कार्यक्रम, मानपत्र चादीच्या करड-कातून व थैली ५०१ रु मालवण तालुक्यातर्फे, व ५०१ रु रत्नागिरी जिल्ह्यातर्फे पाच वाजता रत्नागिरीस प्रयाण वाटेत कणकवली येथे सत्कार कणकवली येथे रु १२५ ची थैली अर्पण

१४-५-३५ सकाळी रत्नागिरी कार्यक्रम मान-पत्रे नगरसभा व जि लोकलबोर्ड थैली रु ४०० वाटेत सगमेश्वर भेट नतर देवरूख येथील कार्यक्रम मानपत्रे ता लो बो व नागरिकार्फे थैली रु २५१ तेथेच चिपळूण (१०१ रु थैली), राजापूर(थैली ३२–८) मलकापूर (थैली रु ८७–२) घेउन कोल्हापूर येथे सायकाळी ६ ला आगमन, मुद्दाम सजविलेल्या मोटारीतन मिर-वणूक मिरवणुकीचा थाट काही और होता मिरवणुकीनतर कार्यक्रम, अत्यत प्रचड सभा थैली २५५ रु व मानपत्र नागरिकातर्फे वाटेत कामेरी (थैली रु १७) व बोरगाव येथील सत्कार–सभा (शेतकऱ्याची) वगैरे कार्यक्रम आटो-पून रात्री इस्लामपुरास आगमन व तेथेच मुक्काम

ता १५-५-३५ सकाळी इस्लामपूर येथील कार्य-क्रम (मानपत्र नगरसभेतर्फे व थैली १०१ रु) उरकून कऱ्हाडकडे रवाना वाटेत रेठरे येथे सभा, मानपत्र व थैली ५१ रु ची ९ वाजता कऱ्हाड येथे आगमन, लगेच कार्यक्रमास सुरुवात थैली रु १७५–८ अर्पण कऱ्हाडनतर तावबे (शेतकरी) थैली रु ५१ व विटे येथील कार्यक्रम आटोपून परत कऱ्हाडला। आगमन दुपारी ३ वाजता कऱ्हाड सोडल्या-नतर मसूर (थैली रुपये ८२–४–०) (उब्रज थैली ३५ रु व मानपत्र) वाई (मानपत्र व थैली १०१) येथील कार्यक्रम उरकले सायकाळी सातारा येथे आगमन मिरवणुकीनतर सभा थैली रु ५०१ व मानपत्रे नागरिक व नामदेव अस्पृश्य समाजातर्फे रात्री सातारा येथे मुक्काम

१६ ५-३५ सकाळी कोरेगाव (रु ५१), पुसेगाव रु १०) बुध (रु ५१) खातगूण (रु २५), खटाव (रु ५१), वडूज(रु २५) व कातुरखटाव येथील स्वागताचा स्वीकार व (थैली रु २५) घेतल्यानतर म्हसवड येथे दुपारी ४ वाजता आगमन म्हसवड येथील कार्यक्रम (थैली रु ११५) उरकल्यानतर पढपुरास सोलापूर जिल्ह्याच्या दौऱ्यासाठी रवाना रात्री ८ वाजता पढरपूर येथील कार्यक्रम (थैली रु २५१) लगेच कुर्डुवाडीकडे रवाना तेथील कार्यक्रम आटोपल्यानतर अल्पा-हार व झोप कुर्डुवाडी येथे थैली रु १२५ व रु ११ कुर्डुगाव येथे

१७-५-३५ सकाळी ७ वाजता इदापुरास प्रयाण तेथील कार्यक्रम (मानपत्र नागरिकातर्फे

व १०१ रु थैलीचे आश्वासन) आटोपून बार्शीस आगमन बार्शीचे बादशाही थाटाचे आगमन आल्याबरोबर भोजन व विश्रांति दुपारी ३ चे सुमारास कार्यक्रमास सुरुवात (मानपत्र नागरिकातर्फे चादीच्या करडकातून व थैली रु १००१) कार्यक्रम उरकल्यानतर वाटेत वैराग (स ७५) घेऊन सोलापूर येथे सातचे सुमारास आगमन रात्री ८वाजता सोलापूर येथील कार्यक्रम (मानपत्र व थैली रु १६८७) आटोपल्यानतर रात्रीच्या पॅसेंजरने पुण्याकडे रवाना

१८-५-३५ सकाळी पुणे स्टेशनवर आगमन व लगेच महाडला रवाना महाड येथे आगमन भोजन व विश्रांति दुपारी ४॥ वाजता कार्यक्रम (मानपत्र नगरसभेतर्फे व थैली रु २५१) उरकल्यानतर वाटेत गोरेगाव (मानपत्र व थैली रु १०१) चौल (मानपत्र व थैली रु १०१) व नागाव येथील कार्यक्रम उरकून अलिबागेस रात्री ९ चे सुमारास आगमन अलिबाग येथे 'कॉन्ग्रेस हाऊसच्या पायाचा दगड राजेंद्र बाबूंच्या हस्ते घातला मानपत्रें जि लो बोर्ड व नगर सभा थैली व (रु १०१) येथेच स्त्रियाच्या सस्थेतर्फे ५१ रु ची थैली

१९-५-३५ सकाळी अलिबाग सोडले व सासवने (थैली रु ११२ आ ४) येथील व भुवनेश्वर येथील कार्यक्रम आटोपल्यानतर पेण येथे आगमन पेण येथे भोजन व कार्यक्रम पेण येथे थैली रु १७५ (११५ थैलीसाठी व ६० रु राजबदी दिनासाठी) व मानपत्रे कार्यकर्त्याशी चर्चा येथील विशेष कार्यक्रम ४ चे सुमारास पनवेलकडे रवाना वाटेत चौक येथे थैली (रु ३०), पनवेल येथे ६॥ चे सुमारास आगमन व लगेच कार्यक्रमास सुरुवात थैली रु ५०१ राजबदी दिन रु १०१ व मानपत्रे कार्यक्रमानतर भोजन झाल्यावर कल्याण येथे रात्री ९ वाजता आगमन १०-३८ ला राजेंद्र बाबू पाटणाकडे रवाना

* * * *

२-६-३५ रोजी रात्री खार येथे सभा व नतर विलेपार्ले येथे आगमन ता ३ रोजी सकाळी विलेपार्ले येथील लोकमान्य वाचनालयास भेट व घाटकूपरकडे रवाना वाटेत साताक्रुझ येथील खादी भाडारास भेट देऊन घाटकूपर येथे आगमन घाटकपूर मानपत्र रु ८ आ ४ किरकोळ थैली व राजबदी फडाकरिता ५२१ रु ची थैली दुपारी पालघरकडे रवाना गाडीतच वसईची थैली चार वाजता पालघर येथे आगमन खादी-भाडार उद्घाटन व कार्यक्रम आसपासच्या कित्येक खेड्यातील लोक सभेस हजर पालघर ग्रामपचायत, लो बो व अन्य ठिकाणच्या ग्रामपचायतीतर्फे बाबूजीना मानपत्र समर्पण डहाणूकडे रवाना बेटेगाव येथे ५१ रु ची थैली चिचणी येथे मानपत्र डहाणू येथे रात्री आगमन ८४६ रु ची थैली व अनेक सस्थातर्फे मानपत्रे व पुष्पहार अर्पण ता ४ रोजी सकाळी भिवडी-कडे रवाना वाटेत उबरगाव व वाडे येथे अनुक्रमे ५० व ५१ रु ची थैली भिवडी येथे कार्यक्रम मानपत्रे व १५७-४-३ पै ची थैली दुपारी ठाणे नतर घणसोळीस प्रयाण शेतकऱ्याच्या परिषदेपुढे भाषण व परत ठाण्यास आगमन रात्रो ठाणे येथील सभा लो बोर्ड व म्युनिसिपालिटीतर्फे मानपत्रे व ६२७ रु ची थैली समर्पण रात्रौ चिचवडकडे रवाना

ता ५ रोजी सकाळी चिचवड येथे आगमन व कार्यक्रम १०१ रु ची थैली अर्पण लगेच पुण्याकडे रवाना लष्कर) सभा म्यु तर्फे ५०२ रु थैली मानपत्र लोकशक्ति मदिरास भेट व सर्वपक्षीय पुढाऱ्याशी चर्चा सेवासदनास भेट व सासवडकडे रवाना सासवड येथे १०१ रु. ची थैली सायकाळी पुण्यास परत पुण्याची प्रचड जाहीर सभा व १७९२ रु ची थैली मावळ तालुक्यातर्फे ७५ रु ची थैली कार्यक्रम सपल्यानतर लगेच नगरकडे रवाना वाटेत घोडनदी येथील कार्यक्रम व ४१ रु थैली अर्पण नगर येथे रात्री ११ वाजता आगमन भव्य स्वागत

ता ६-६-३५ रोजी सकाळी गावातील प्रमुख लोकाशी थोडी चर्चा झाल्यावर जाहीर सभा सभेंत म्यु तर्फे मानपत्र व १२९१-४-०

रु ची थैली अर्पण लगेच बेलापूर-टिळक नगरकडे रवाना वाटेत भिंगार, बाबोरी, राहुरी, देवळाली व बेलापूर येथें स्वागत, मानपत्रे व ३५४ रु च्या थैल्या अर्पण ११ वाजता बेलापूर टिळकनगर येथे आगमन, तेथेच भोजन व विश्राति दुपारी तेथील कार्यक्रम मानपत्रे व ५०२ रु ची थैली अर्पण लगेच सगमनेरकडे रवाना सगमनेर व कोपरगाव येथील कार्यक्रम व अनुक्रमे ३५२ रु व ४०१ रु च्या थैल्या रात्री सिन्नर येथील कार्यक्रम (१०२ ची थैली) आटोपून नाशिककडे रवाना रात्रीच नाशिक येथे प्रचड सभा म्यु तर्फे मानपत्र व ५०६ रु ची थैली

ता ७-६-३५ रोजी सकाळीं येवल्याकडे रवाना वाटेत पिंपळगाव, वडनेर, चादवड, व लासलगाव या चार ठिकाणी कार्यक्रम व ३२९ रु च्या थैल्या येवले येथें ११ वाजता आगमन भव्य स्वागत सायकाळी येवले कार्यक्रम व २७५ रु ची थैली अर्पण मनमाड येथे ७१ रु ची थैली अर्पण, नतर नादगाव येथे आगमन नादगाव येथील कार्यक्रम व २५९ रु ५ आ ची थैली

ता. ८-६-३५ रोजी सकाळी पिपळनेर (जि प खा) कडे प्रयाण वाटेत मालेगाव, दाभाडी व सटाणे येथे कार्यक्रम मानपत्रे व ४७१ रु थैल्या अर्पण ११ वाजता पिंपळनेर येथें आगमन, मानपत्र व १६१ रु ची थैली व नदुरबारकडे रवाना वाटेत कासारे, मालपूर, साक्री, महीर व निजामपूर येथें स्वागत, मानपत्रे व ६१९ रु च्या थैल्या अर्पण रात्री नदुरबारची प्रचड सभा मानपत्रे व नदुरबार, नवापूर, तळोदे, शहादे व प्रकाशे या सर्व ठिकाणी मिळून २१६३ रु. च्या थैल्या

ता ९-६-३५ रोजी सकाळी धुळ्याकडे प्रयाण वाटेत दोडाईचे, शिदखेड, डागोरणे व कापडणे येथील कार्यक्रम व ६३२ रु च्या थैल्या दुपारी ११ वाजता धुळे येथें आगमन म्यु तर्फे मानपत्र व ४ वाजता कार्यकर्त्यांशी चर्चा व सभा सभेच्या वेळी अनेक सस्थातर्फें पुष्पहार अर्पण व १००१ रु. ची थैली सवाई मुक्टि येथील ५१ रु थैली

सायकाळी अमळनेर येथे आगमन सभा-मानपत्र व थैली रु १००३ ची समर्पण व नादेडकडे रवाना रात्री नादेड येथील कार्यक्रम

ता १०-६-३५ राजी सकाळी फौजपूरकडे रवाना वाटेत चहार्डी येथें ७१ रु ची थैली चोपडा येथे मानपत्रे आणि ६०२ रु ची थैल्या-अडावद आणि यावल येथें १९० रु च्या थैल्या, दुपारी ३ वाजता फैजपूर येथील कार्यक्रम ९९ रु ची थैली व सावदा ५० रु ची थैली स्टेशनवरून भुसावळकडे रवाना सायकाळी ५ चे सुमारास भुसावळ स्टेशनवर आगमन. हरिजन वस्तीची पहाणी व हरिजनाच्या शाळेच्या इमारतीचा कोनशिला समारभ ग्रामोद्योग-प्रसारक दुकानाचे उद्‌घाटन व जाहीर सभा मानपत्र व ७२८ रु ची थैली लगेच जळगावकडे रवाना जळगाव येथील कार्यक्रम रु ६०९-५ ची थैली उरकून पाचोरा येथें आगमन

ता. ११-६-३५ रोजी सकाळी पाचोरा येथे कार्यक्रम २८६ रु ची थैली व चाळीसगावकडे प्रयाण चाळीसगाव येथील कार्यक्रम ४५२ रु ची थैली व येलोर लेणी पहाण्याकरता. तिकडे प्रयाण दुपारच्या एक्सप्रेसने जळगावकडे प्रयाण जळगाव येथे वकील व डॉक्टर वर्गातर्फे २८५१ रु ची थैली व म्यु तर्फे मानपत्र लगेच ममुराबाद येथील आश्रमास भेट देऊन व तेथे जमलेल्या शेतकरी समाजाला कॉंग्रेस कार्याला पाठिम्बा देण्याबद्दल चार शब्द सागून एरडोलकडे रवाना एरडोल येथील प्रचड सभा मानपत्र व रुपये २८२-१-९ ची थैली आणि लगेच जळगांवकडे रवाना जळगाव येथे कार्यकर्त्यांशी चर्चा. व रात्री वर्ध्याकडे प्रयाण.

प्रत्येक जिल्ह्यातील भेट दिलेली ठिकाणे व जिल्ह्यात मिळालेल्या वर्गणीच्या रकमा पुढे दिल्या आहेत —

(१) रत्नागिरी – ८ ठिकाणे रु २४७३–३
(२) सातारा – २१ ,, रु १७६८–३
(३) सोलापूर – ५ ,, रु ३८६२
(४) कुलाबा – ११ ,, रु १५१८–८
(५) मुबई उपनगर जि ३,, रु ५२९–४
(६) ठाणे–१२ ,, रु २९७१–/–९
(७) पुणे–६ ,, रु २४९८–१०
(८) अहमदनगर–९ रु २९००–'
(९) नाशिक–१२ रु २००४–४
(१०) पश्चिम खानदेश–१० रु ४५००
(११) पूर्व खानदेश १८ रु ४६९६–११

एकूण ठिकाणे १११ रक्कम जमा २९७२२ रु ५–९ एकूण रकमेंत १६४५ रु डेटेन्यू-फडाचे व रु ५१६—२ आ क्वेट्टा रिलीफ फडाचे आहेत

हिदु महासभेच्या महाराष्ट्रीय प्रचारकांचा दौरा

अखिल भारतीय हिदु महासभेच्या आगामी अधिवेशनासाठी स्वागतमडळाचे सभासद नोदण्याचे व शाखा स्थापन करण्याचे काम महाराष्ट्रात सुरू झाले आहे सोलापुरचे पुढारी श्री रामभाऊ राजवाडे सोलापूर जिल्ह्यात हिडत आहेत गेल्या २४ तारखेस त्यानी बार्शी येथे 'हिदुमहासभेचे कार्य' या विषयावर सुदर व्याख्यान दिले व तेथे शाखा स्थापिली शाखेच्या कार्यकर्त्यांत बार्शीचे प्रमुख सद्‌गृहस्थ आहेत पढरपूर येथील शाखेचे काम व्यवस्थित चालले आहे श्री राजवाडे याचे पढरपूर येथे श्रीरुक्मिणी देवीच्या पटागणात जाहीर व्याख्यान झाले नतर ते करमाळचाहून माढचास गेले माढचास शाखा स्थापन होऊन तिला तेथील अनेक प्रमुख गृहस्थाचे साह्य मिळाले आहे पुढे श्री राजवाडे व हिंदुमहासभेचे चिटणीस श्री भिडे यानी नाशिक जिल्ह्यात प्रचार केला सिन्नर व मालेगाव येथे प्रमुख सद्‌गृहस्थाशी खाजगी चर्चा केली मालेगाव येथे शाखा स्थापन झाली असून रा ब पोफळे हे तिचे अध्यक्ष आहेत तसेच नादगाव, सिन्नर व येवले येथेही शाखा स्थापन झाल्या व प्रमुख गृहस्थाचे ह्या कामी साहाय्य मिळाले नाशिक जिल्ह्यात दोनशे सभासद मिळाले आहेत पुढे श्री भिडे व श्री राजवाडे यानी खानदेशात चाळिसगाव, धुळे, सिदखेड, शिरपूर, नदुरबार येथे जाऊन जाहीर व्याख्याने दिली प्रमुख हिदु गृहस्थाशी खाजगी चर्चा केली धुळे व सिदखेड येथे शाखा स्थापल्या असून चाळिसगाव, नदुरबार व शिरपूर येथील शाखा पुन्हा जोमाने कार्य करू लागल्या आहेत

सरकारी अहवाल

आरोग्यखातें

(सन १९३३ चे रिपोर्टावरून)

इलाख्याची लोकसख्या १९३२ साली २,२१३५,३२९ व १९३३ साली २,२४,३०,५६५ होती

जन्मसख्या —गेल्या १०-१५ वर्षापेक्षा या वर्षीचा हा आकडा वाढत्या प्रमाणातच आहे हे खालील काही आकड्यावरून समजेल

वर्ष सरासरी	जन्मसख्या	जनन प्रमाण
१९०१–१०	६१७७३६	३३ ४२
१९११–२०	६६९७९४	३४ २०
१९२१–३०	६८७२५६	३५ ८६
१९३१	७८६५७१	३६ ०७
१९३२	७८२९१७	३५ ९०
१९३३	७९३७३३	३६ ३९

इलाख्यातील एकूण २८ जिल्ह्यापैकी पश्चिम खानदेशात जन्मप्रमाण सर्वात जास्त (४९ २६) व हैद्राबादेत सर्वांत कमी (१४ ५२१) पडले

खेड्यातील जनन प्रमाण —तालुके, पेटे व महाल मिळून एकूण १८३ आहेत त्यापैकी चौदा ठिकाणी ५०, ९४ ठिकाणी ४० ते ५०, व ५७ ठिकाणी ३५ ते ४० असे जनन प्रमाण पडले मुळशी तालुका (पुणे) येथे ६८ ६३, बार्डोली तालुका (सुरत) येथे ५९ ३४ असे प्रमाण होते, तर खुद्द पुणे शहरात तेच प्रमाण १७ ८१ व अबरनाथ तालुक्यात २० ११ असे होते

शहरातील जनन–प्रमाण — शहरात हे प्रमाण बरेच कमी पडले एकूण ८५ शहर भागापैकी २४ ठिकाणी ४०, २१ ठिकाणी ३० ते ४०, ३० ठिकाणी २० ते ३० असे प्रमाण पडले खालील दहा ठिकाणचे प्रमाण दर चौ मैल लोकवस्तीत २० चेही पण खाली पडले, हे पुढे दिलेल्या आकड्यावरून निदर्शनास येईल अमळनेर (१९ ९) कल्याण (१९ ८९), सगमनेर (१९ ३४), सातारा (१८ ६१), यावल (१८ ४३), पुणे सबर्बन (१८ १०), येवले (१७ १३), उरण (१४ ६५), मनमाड (११ ०९) व रत्नागिरी (१० २४)

अव्यवस्थित नोदपद्धतीमुळे वरच्या आकड्यात चूकही असेल या सर्व बाबतीत म्युनिसिपालिटीनी बरेच लक्ष घातले पाहिजे मुबई शहरात गुदस्तापेक्षा २०६१ जन्म (प्र १ ७८) जास्त झाले

लिग —एकूण ७९३७३३ जन्मसख्येपैकी ४९२२२७ मुलगे व ३८१५०६ मुली होत्या म्हणजे मुलगे व मुली याचे प्रमाण अनुक्रमे १०८ ०५ १०० असे पडले

उपजत मृत्यु – एकूण १२५७६ होते म्हणजे १०० जिवत मुलामागे १ ५८ मृत-जन्म असे हे प्रमाण पडले मुबई शहरात हे बरेच जास्त म्हणजे ७ ६३ होते

मृत्यु —गेल्या तीन वर्षांपेक्षा या वर्षी मृत्यु जरा जास्त झाले १९३२ साली ५०२४७४ मृत्यू तर १९३३ साली ते ५४०८७७ झाले

शहरे व खेडी याचे मृत्यु–प्रमाण –अनुक्रमे २५ ८३ व २४ ५४ असे होते

जिल्हेवार मृत्यु —पश्चिम • खानदेश, सुरत, भडोच, खैरा व पचमहाल या जिल्ह्याशिवाय बहुतेक सर्व ठिकाणी मृत्यु वाढत्या प्रमाणातच झाले, विजापूर (३८ ७०), सोलापूर (३६ ६१) धारवाड (३४ ३५), अहमदाबाद (३० ०९), बेळगाव (२९ ६५), कर्नाटक (२९ १०) व नगर (२९ ०८)

खेड्यातील मृत्युप्रमाण -फक्त एकाच तालुक्यात हे प्रमाण जास्त (चौ मै लोकवस्तीस ५०) होते ८ ठिकाणी ४० ते ५०, १४ ठिकाणी ३५ ते ४०, ३४ ठिकाणी ३० ते ३५, व १०९ ठिकाणी २० ते ३० असे प्रमाण होते बाकी उरलेल्या ठिकाणी २० चेही खाली होते

शहरातील मृत्युप्रमाण —हे सर्वांत जास्त ५४ ६४ (नवलगुंद), व कमी ६ ५६ (उरण) असे होते ८ ठिकाणी ४० चे वर, १४ ठिकाणी ३०–४०, ३० ठिकाणी २०–३० व ३३ ठिकाणी २० चे खाली होते

जन्म मृत्यु —हे खालील आकड्यावरून तेव्हाच लक्षात येईल

	खेडी	शहरे	एकूण
जन्म	१३९९६४	६५३७६९	७९३७३३
मृत्यु	४३२०९६	१०८५८१	५४०६७७

मृत्यु, त्याची कारणें व दर हजारीं प्रमाण —

हे खालील कोष्टकात १९३२ सालाबरोबर तुलनात्मक दृष्टीने दाखविले आहे –

रोग	सख्या (१९३३)	प्रमाण (३३)	सख्या (१९३२)	प्रमाण (३२)
पटकी	७७९७	३६	१३५३	०६
देवी	७७४१	३६	२६९९	१२
प्लेग	२४५६०	१ १२	१४४४६	६६
दोषी ताप	१९६५२७	९ ०१	१९५२५०	८ ९५
हगवण, अमाश	२३१६२	१ ०६	२२६१०	१ ०४
श्वसन रोग	१००२००	४ ५९	९३५२४	४ २९
जखमा	८४९६	३९	८१७२	३८
इतर कारणे	१७२१९४	७ ९०	१६४४२०	७ ५४
सर्व कारणे	५४०६७७	२४ ७९	५०२४७४	२३ ०४

वरील कोष्टकावरून एक गोष्ट नजरेस एकदम येते की, प्रत्येक सदरातील यदाचा आकडा वाढत्या प्रमाणात आहे, व पटकी, देवी, प्लेग, श्वसन–रोग व इतर रोग याचे प्रमाण तर फार वाढले आहे

बालमृत्यु —एक वर्षाखालील वयाचे १२७५२५, मृत्यु झाले म्हणजे १००० नोदलेल्या जन्माशी १६० ६७ असे प्रमाण पडले १९३२ चे प्रमाण हजारी १५६ ३९ होते वर्गवारी एक महिन्याखालील ५१६४०, आठवड्याखालील २८६७८, आठवड्यावरील २२९६२, १ ते ६ महिने ४४६७५, ६ ते १२ महिने ३१२१२

१९३३ मधील बालमृत्यु व त्याची गेल्या काही वर्षांतील बालमृत्यूशी तुलना —

वर्ष	बारा महिन्याचे आतील मृत्यू			नोदविलेली जननसख्या			बालमृत्यूचे जननसख्येशी दर हजारी प्रमाण			बालमृत्यूचे एकदर मृत्यूसख्येशी शेकडा प्रमाण
	मुलगे	मुली	एकूण	मुलगे	मुली	एकूण	मुलगे	मुली	एकूण	
१९३०	७२४९७	६१६७३	१३४१७०	३७२२०५	३४४७४७	७१६९५२	१९४ ७८	१७८ ७९	१८७ १४	२४ ०६
१९३१	६९६४४	५७४९९	१२७१४३	४०९१००	३७७४७१	७८६५७१	१७० २३	१५२ ३२	१६१ ६४	२४ ४८
१९३२	६६७६२	५५६६६	१२२४३८	४०६४७	३७५९७०	७८२९१७	१६४ ०५	१४८ ०९	१५६ ३९	२४ ३६
१९३३	६९२७०	५८२५७	१२७५२७	४१२२२७	३८१५०६	७८३७३३	१६८ ०४	१५२ ७०	१६० ६७	२३ ८९

खेडी व शहरातील बाल मृत्यु —शहर व खेडे यातील हे प्रमाण हजारी अनुक्रमे २१९ १८ व १४८ १४ असे आहे बाल–मृत्यूचे सर्वांत जास्त

प्रमाण सोलापूर भागात (२२३ ०३) व कमी नवाबशहा (९१ २०) येथे पडले खालील प्रमुख ठिकाणी प्रमाण बरेच वाढले आहे –येवले (४३२) बार्शी (३८८), पुणे (३६०), पढरपूर (३५४), नाशिक (३४६), सातारा (३१५), सुरत (२९३) अहमदाबाद (२७५), सोलापूर (२३०), लारखाना (२१९) व कराची (१७३)

काही प्रमुख गावातील आकडे–स्थिति —

मुबई —लोकसख्या ११,६१,३८३, यदाची जन्मसख्या ३०,६७० व मृत्युसख्या २७,०२३ होती, यात ८२९० बालमृत्यु होते म्हणजे हा आकडा गुदस्तापेक्षा जास्तच आहे मृत्यूची मुख्य कारणे व मृत्युसख्या (१) कॉलरा, १५ (२) देवी २६५७ (३) प्लेग ४८, (४) इन्फ्ल्युएझा ७६ अहमदाबाद लोकसख्या ३१०००० जन्मसख्या १६४१५ व मृत्युसख्या १२७२७ होती यात ४५१६ बालमृत्यू होते म्हणजे गुदस्तापेक्षा बालमृत्यु कमी झाले

मृत्यूची मुख्य कारणे —(१) श्वसनरोग इत्यादि याशिवाय (२) मेनिजायटिसचेही काही मृत्यू होते (३) गोवराने २७७ रोगी मेले

पुणे —लोकसख्या १६२,९०१, यदाची जन्मसख्या ४,७३१ व मृत्युसख्या ६९०० होती यात प्लेगने १,०७९ मृत्यू झाले याशिवाय न्यूमोनिया ८७०, हिवताप ४९६, क्षयरोग ५७४, कॉलरा १५, देवी ८५, विषमज्वर ९३, गोवर ८४ व इन्फ्ल्युएझा ३०

कराची —लोकसख्या २,४७,७९१ यदाची जन्मसख्या ११,६२२ व मृत्यू ६३०७ झाले म्हणजे गुदस्तापेक्षा २४० मृत्यु कमी झाले

प्रमुख रोग न्युमोनिया १७३८, क्षय ४८५, गोवर ४४२, विषमज्वर ४६ यदा बालमृत्यूचेही प्रमाण कमी होते

सोलापूर —लोकसख्या १४४६५४ जन्मसख्या ६९६६ मृत्यूची मुख्य कारणे श्वसनरोग, देवी २३८, व प्लेग १४

येथे बालमृत्यूचे प्रमाण वाढत आहे

इलाख्याचे सामान्य आरोग्य व प्रमुख रोगाचा वृत्तात —इलाख्याच्या यदाच्या मृत्युप्रमाणात (२४ ७९) गुदस्तापेक्षा (२३०४) वाढ झालेली आहे निरनिराळ्या साथी मोठ्या प्रमाणात येथे आल्या तरीसुद्धा हा आकडा फार जास्त गेला नाही यावरून साथीशिवाय इतर रोग मामुली प्रमाणात होते असे दिसेल कॉलरा, देवी व प्लेग याचे प्रमाण मात्र वाढले आहे शिवाय खालील गोष्टी लक्षात घेण्याजोग्या आहेत (१) मृत्यु सख्येपेक्षा जन्मसख्या वाढत आहे (२) गुदस्ताच्या जन्मसख्येपेक्षा यदाची जन्मसख्या वाढली आहे (३) बालमत्यूचे प्रमाण कमी झाले आहे

(१) ताप —तापामुळे ३२ सालाइतकेच (१९५२५१) यदाही (१९६५२७) मृत्यू झाले. पचवार्षिक सरासरीपेक्षा (२१३२८९) हा आकडा बराच कमी आहे

गेल्या तीन वर्षांत तापाने मरण पावलेल्याची सख्या व त्याचे प्रत्येक मैली चौरस प्रमाण.

वर्ष	मृत्युसख्या	प्रत्येक मैली चौ प्रमाण
१९३०	२२३२७४	११ ६५
१९३१	१९५१३९	८ ९५
१९३२	१९५२५१	८ ९५
१९३३	१९६५२७	९ ०१

ताप या सदराखाली येणारे निरनिराळे रोग –

हिवताप –मृत्यू –१९३२–२१०३८, १९३३–३०३७४ सालाबादप्रमाणे शहरापेक्षा (६६) खेड्यातून (१५७) मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते

खालील जिल्ह्यातील खेड्यातून हिवताप जास्त आढळतो नाशिक (७०१), धारवाड (३ २४), पुणे (३ १०), पश्चिम खानदेश (३ १२), नगर (२ १९) हा रोग मुख्यत आक्टोबर ते डिसेबरपर्यंत जास्त असतो एकूण ३०३७४ मृत्यूपैकी १०८९२ या तीन महिन्यात झाले

खालील प्रमुख शहरातून या रोगाचे प्रमाण जास्त आहे

जाबूसार (८ ९५), सुरत (४ ७५), शिकारपूर (४ ६९), पुणे (३ ०४)

प्रतिबधक उपाय –(१) या कामावर यदा एकूण ४४ डॉक्टर्स नेमले, व त्यानी खालील कामे

केली एकदर ३५९६ खेड्यातल्या, हिवतापाच्या ७१०६७ रोग्याना व ४७७३० इतर रोग्याना औषधोपचार झाले यातील ६८९४९ मुलापैकी २५२८५ मुलाची पाथरी वाढली होती (२) क्वनाईन फुकट वाटण्यासाठी ५ ग्रेनच्या ५६५००० व २ ग्रेनच्या १९२१००० गोळ्या देण्यात आल्या (३) सर्व तऱ्हेच्या क्विनाईनसाठी सरकारने ६९७०० रु मजूर केले एकदर तपशिलावरून असे दिसते की, शहरापेक्षा खेड्यातून क्विनाईनची आवश्यकता फारच आहे

विषमज्वर —मृत्यु १९३२—५४४५ व १९३३—६२९९

खालील जिल्ह्यात मृत्यु जास्त झाले कुलाबा (७७२), पश्चिम खानदेश (७३२), धारवाड (५८७), ठाणा (५७६), कर्नाटक (३५२), नाशिक (३४९), बेळगाव (३३०), नगर (२९९), पूर्व खानदेश (२५८), व विजापूर (२४७)

कराची शहरात मृत्युसख्या बरीच होती (१९३३—१६४, १९३२—४६) तरी पण म्युनिसिपालिटी व सरकार यानी वेळीच उपाय योजल्याने रोगास आळा पडला

गोवर—मृत्यु १९३२—६९४४, १९३३—४१९०, अहमदाबाद, धारवाड, सोलापूर, रत्नागिरी, बेळगाव, पूर्व खानदेश व सातारा येथे गोवराचा उपद्रव जास्त झाला

उलटणारा ताप —अहमदाबादेस एक मृत्यु झाला काळ्या आजाराने मात्र काही मृत्यु झाले नाहीत

मेनिजायटीस — या साली याने २८ रोगी लागले, पैकी २२ मेले याचा उपद्रव सिधमध्ये फार झाला उत्तर भागात अमदाबादेस १७ रोगी लागले व ६ मेले

फुप्फुसाचे रोग —या सालचा आकडा (१००२००) गेल्या वर्षापेक्षा (९३५२४), जास्तच आहे

इलाख्याचे या रोगाचे मृत्युप्रमाण ४ २९ होते पुढील जिल्ह्यातून मात्र प्रमाण वाढले आहे सुरत (८ २५), कैरा (७ ९०), अहमदाबाद (६ २९), कराची (६ १०), नाशिक (५ ९३) पुणे (५ ९२), नगर (५ ८०), सोलापूर (५ ४२), कुलाबा (५ १४) एकदरीने असे आढळते की जानेवारी, मार्च व सप्टेंबर—डिसेबर या मुदतीत हा रोग बराच फैलावतो

क्षयरोग —क्षयाची मात्र १९३२ सालापेक्षा (२१०७०) १९३३ साली (२२५२३) बरीच वृद्धि झालेली दिसते

खेड्यापेक्षा शहरातून हा रोग जास्त आढळतो खेड्यातील प्रदेशापैकी कोकण विभागात हा रोग बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात आहे कारण मुबईस हा रोग जडलेले गिरणीचे मजूर कोकणात आपल्या घरी जाऊन वास्तव्य करतात

न्युमोनिया (फुप्फुस—दाह) मृत्यु १९३३—२२५५२, १९३२—२१४४५ खेड्यापेक्षा शहरातून याचे प्रमाण फार आहे इलाख्याचे प्रमाण १ ०३ आहे, तर मुबई शहराचे प्रमाण ६ ३८ आहे

हगवण व अतिसार —मृत्यु १९३३—२३१६२, १९३२—२२६१०

हगवण (Diarrhoea) — मृत्यु १९३३—२०३१४, १९३२—१८८०७ नगर, कैरा, सोलापूर, पढरपूर, गोकाक, सुरत व पुणे या प्रातात हा विकार जास्त प्रमाणात आहे

अतिसार (Dysentery) —मृत्यु १९३३—२८४८ (१३), १९३२—३८०३ (१७)

रत्नागिरी, कर्नाटक, धारवाड व कैरा या प्रातात हा रोग जास्त प्रमाणात आहे

सर्पदश —मृत्यु १९३३—१६०३, १९३२—१४८९ सर्वांत जास्त मृत्यु रत्नागिरीत (२४२) झाले सातारा (१२२), ठाणें १२१, अमदाबाद ७२, नाशिक ६७, पुणे ६५, नगर ६२, बेळगाव ६० व सोलापूर ५६

प्रसूतीचे वेळी मृत्यु —१९३३—४६११, १९३२ ४१८१ याची विभागणी पुढीलप्रमाणे —

मुबईशहर—	२३३
उत्तरविभाग—	६९७
मध्यविभाग—	९११

दक्षिण विभाग— १६४८
सिध प्रात— ११२२

घटसर्प —याचा प्रादुर्भाव फक्त कराचीस झाला ११४ रोगी लागले, त्यापैकी २२ मेले

साथीचे रोग —

(अ) कॉलरा —यदा सर्व वर्षभर कॉलऱ्याची साथ जरा जोरातच होती मृत्यु १९३३—७७९७, १९३२—१३५३ मागील काही वर्षाचे आकडे १९२५—५७, १९२६—७३, १९२७—२६१५३, १९२८—६८८१, १९२९ ९०८४, १९३०—१५१४२, १९३१—१८६४६, १९३२—१३५३,

सुरत, भडोच, खैरा, अहमदाबाद व कर्नाटक याशिवाय इलाख्यातील सर्व जिल्ह्यातून कॉलऱ्याचा उपद्रव झाला सिधमध्ये तर फक्त ३ मृत्यू झाले पुढील काही जिल्ह्यातून मात्र हा रोग फारच फैलावला नगर (२०३३), सोलापूर (१२५२), सातारा (१०२५), बेळगाव (६८८), पूर्वखानदेश (५२५), पश्चिम खानदेश (४४६), पुणे (४७३), नाशिक (४२२), विजापूर (३०२), कुलाबा (३०१), ठाणे (२३१) मुबई शहरात मात्र १९३२ साली ७ व १९३३ साली १५ मृत्यू झाले मार्च महिन्यापासून रोग भयकर स्वरूपाचा झाला व जुलै—आगस्टमध्ये तर त्याने कहरच उडविला कॉलरा—शहरे व खेडी—शहरे ४८५ मृत्यू खेडी—७३१२ मृत्यू खालील शहरातून जास्त मृत्यू झाले पढरपूर (११०), मालेगाव (९९), बारामती (६०), गोकाक, चाळिसगाव, पुणे, बेळगाव, सोलापूर येथील आकडे १४ ते १८ च्या दरम्यान आहेत

खालील तालुक्यातून जास्त मृत्यू झाले शेवगाव (४६०), जामखेड (४४८), नेवासे (३३७), पाथर्डी (३१३), कर्जत, (३९५), शहादे (२७४), पारनेर (२५) याप्रमाणे मृत्युप्रमाण होते इलाख्याचे सरासरी मृत्युप्रमाण ३६ होते

प्रातवार विभागणी —

मध्यविभाग —इतर सर्व विभागापेक्षा यात मृत्यू जास्त झाले (३५१४), पैकी नगर, पुणे, नाशिक, ठाणे, कुलाबा या प्राताातून प्रमाण जास्त पडते एकूण मृत्यूपैकी अहमदनगर जिल्ह्यातच २०३३ मृत्यु झाले मुबई सबर्बनमध्ये सर्वांत कमी म्हणजे फक्त चार मृत्यु झाले

नगर जिल्ह्यातील ४५५३ रोगी लागले व २०३३ मेले पहिला रोगी ३ मार्च १९३३ रोजी नगर तालुक्यातील जेऊर या ठिकाणी नोंदला गेला पैठणच्या यात्रेमुळे रोग फैलावला व शेवगाव, नेवासे, पारनेर, जामखेड इत्यादि सर्व ठिकाणी पसरला

पुणे जिल्ह्यात १०२७ लागले व ४७३ मृत्यु पावले २ जानेवारी १९३३ रोजी पढरपूर तालुक्यातील वीर या ठिकाणी पहिला रोगी सापडला भिमथडी, पुरधर, इदापूर, हवेली व बारामती या तालुक्यात कहरच झाला

नाशिक जिल्ह्यात ९४४ लागले व ४२२ मेले १२ जानेवारी १९३३ रोजी दिडोरी तालुक्यातील जामाल या खेड्यात रोगी सापडला खुद्द नाशिक शहरात पहिला मृत्यु ९ जानेवारीस झाला, पण तो रोगी पढरपूरहून आलेला होता

कुलाबा जिल्ह्यात —४७६ लागले व ३०१ मेले कर्जत तालुक्यातील कळवली येथे १ जानेवारीस केस झाली, व या महिन्यातच आकडा ६७ पर्यंत गेला

ठाणे जिल्ह्यात — २८५ लागले व २३१ मरण पावले भिवडी व कल्याण येथे रोगाने कहरच केला

रत्नागिरी जिल्ह्यात ७२ रोगी लागले व ५० मेले साथ सप्टेंबर ते नोव्हेंबर या महिन्यात जोरात होती

दक्षिण भाग — यदा ३२९० मृत्यू झाले पण गुदस्ता ते फक्त १४६ च होते जुलैमध्ये साथ जोराची होती एकूण ३२९० मृत्यूपैकी ३०८५ मृत्यु खेड्यात झाले व फक्त २०५ शहरातून घडले सोलापूर, सातारा, बेळगाव, विजापूर येथे साथ जोरात होती, तर कर्नाटक प्रात एकदम निसटला

सोलापूर जिल्हा —मृत्यू १२५२ येथे जुलैमध्ये साथ जोरात (४७४) होती १ मार्च १९३३ रोजी पढरपूर तालुक्यात देगाव येथे

रोग उद्भवला खुद्द सोलापुरास १२ मार्च ३३ रोजी केस झाली पढरपुरास चैत्र यात्रेमुळे ६ एप्रिल ११३३ ला केस सुरू झाली पुन्हा आषाढी पालखीमुळे रोगास जोर आला व अशा रीतीने ११० मृत्यु नोदले गेले सोलापूर, मेढे व पढरपूर या तालुक्यात मुख्यत निजामचे राज्यातूनच रोग आला

सातारा — ता २१ एप्रिल १९३३ रोजी हरोळी येथे रोग उद्भवला व तो मिरज (ज्यूनि) सस्थानातून आला सातारा, तासगाव, कोपरगाव, इ तालुक्यात साथ जोराची होती.

बेळगाव —या जिल्ह्यात १६ मार्च १९३३ रोजी गोकाक येथे प्रथमत रोग उद्भवला, व ३९ लोक लागून पैकी १८ मरण पावले सपगाव, चिकोडी, गोकाक व परसगड येथे साथ जोरात होती खुद्द बेळगाव शहरात ११ सप्टेबर १९३३ रोजी कॉलऱ्याची केस झाली

विजापूर —या जिल्ह्यात विजापुरासच प्रथमत १६ मे १९३३ रोजी केस झाली आक्टोबर मध्ये साथीचा जोर होता शिदगी व इदि या तालुक्यात बरेच मृत्यु झाले

धारवाड —या जिल्ह्यात फक्त २३ मृत्यू झाले, पैकी ६ हुबळीचे होते

उत्तरभाग — मृत्यु १९३३ – ९७५, १९३२–२४९

या भागातील दोन्ही खानदेशात रोगाचा कहर झाला गुजराथ प्रातात फक्त ४ मृत्यू झाले नेहमीप्रमाणेच पूर्व खानदेशात रोगाची सुरुवात होऊन, तो पश्चिम खानदेशात पसरला पूर्व खानदेशात निजाम राज्यातून रोग आला व त्यामुळे एकूण १४४९ रोगी लागले, व ५२५ मरण पावले जामनेर, चाळिसगाव व पाचोरा तालुक्यातून मृत्युसख्या फार होती पश्चिम खानदेशात ११७१ लागले व ४४६ मृत झाले या जिल्ह्यात सगळीकडे नद्या व नाले पसरून त्याचा स्नान, धुणे व पिण्याचा पाणीपुरवठा याकडे उपयोग केला जातो व ह्या गोष्टीमुळे कॉलऱ्याच्या फैलावास मदत होते शहादे व नदुरबार तालुक्यात रोग जोरात होता

प्रतिबधक उपाय —पोटॅश परमँगनेट, कॉलऱ्याच्या गोळ्या, इनाक्युलेशन्स इत्यादि नेहमीचे उपाय ताबडतोब अमलात आणले इनॉक्युलेशनसाठी ८ डॉक्टराची खास नेमणूक केली होती त्याचा बराच फायदा होऊन ११०६३९ लोकास टोचण्यात आले पालख्याचे बरोबर एकसारखे बदलते डॉक्टर्स असतात त्याऐवजी कायमचे डॉक्टर्स ठेवण्याची योजना झाली असून तीस सरकारमान्यता मिळाली आहे निजामराज्यातून रोगाचा बराच उपद्रव होत असल्याने असि डायरेक्टर हे त्या राज्यातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यास भेटले व दोघाचे समतीने योजना करून, तिची अमलबजावणी झाली

(आ) देवी —गेल्या वर्षापेक्षा (२६९९) यदा (७७४१) देवीमुळे बरेच जास्त मृत्यु प्रमाण ३६ होते पश्चिम खानदेशाशिवाय इलाख्यातील सर्व जिल्ह्यातून रोग उद्भवला जोराची साथ कर्नाटक (१५७) येथे होती पूर्व खानदेश, भडोच, खैरा, अमदाबाद येथे प्रमाण बरेच कमी (००१,) होते

शहरे व खेडी यातील मृत्युप्रमाण —

शहरे —कुमठा (५२२), बार्शी (४५३), गोकर्ण (३७६), महाड (२४६), चिपळूण (१९१) व सोलापूर (१६५)

खेडी —तालुके कुमठा (३६२), शिर्शी (३२०), होनावर (२८५), सिद्धपूर (१७७) व कराची (१६६) उत्तर भागात साथ विशेष जोराची नव्हती मृत्यू १३१ झाले दक्षिण भागात सोलापूर व कर्नाटक जिल्ह्यात अनुक्रमे ६०९ आणि ६५५ मृत्यु झाले

मध्यभागात रत्नागिरी जिल्ह्यात रोग बराच उद्भवला व त्यामुळे ७५२ मृत्यु झाले मुबई शहरात देवीची साथ फारच जोरात आली व एकूण २६५७ मृत्यू झाले गतवर्षीचा आकडा फक्त ३१३ आहे देवीने झालेल्या ७७४१ मृत्यूपैकी १८०६ एक वर्षाचे आतील मुले होती व ३३०३ एक ते दहाच्या दरम्यानची होती मार्च महिन्यात साथीचा जोर होता (१५८४) मृत्युसख्या

(इ) प्लेग अथवा ग्रथिक सन्निताप –

या रोगाची साथ यदा गतवर्षीपेक्षा बरीच जोरात होती मृत्यु १९३३–२४५६०, (११२)
१९३२–१४४४६ (६६)

जवळ जवळ गेल्या दहा वर्षांत इतक्या जोराने साथ आली नव्हती, हे खालील आकडयावरून ध्यानात येईल

१९२४– ९२१४	१९२९–१८०१४
१९२५–१२६०१	१९३०– ५०२६
१९२६– ९८६६	१९३१– ३५०६
१९२७– ४०७६	१९३२–१४४४६
१९२८–१३५६३	१९३३–२४५६०

विजापूर ८७१०, बेळगाव ६२२२, धारवाड ३७३३, पुणे २२३५, सातारा १७९२, सोलापूर १२५०, खैरा १८१, कर्नाटक १६६, ठाणे १३६, नगर ३६, रत्नागिरी ४९

पूर्व खानदेश, नाशिक, मुबई सबर्बन, सिध येथे प्लेग मुळीच झाला नाही पश्चिम खानदेश, कुलाबा येथे प्रत्येकी फक्त एकच मृत्यु झाला

शहरे व खेडी यातील मृत्युसख्या —

शहरे—२५०९ (६०)

खेडी—२२०५१ (१२५)

शहरभागातील खालील ठिकाणी मृत्यु–प्रमाण जास्त होते नवलगुद (२५ ४३), अथणी (९ ४४), बार्शी (८ ६६), अष्टे (७ ११), पुणे शहर (६ ६२), बागलकोट (५ ८३), पुणे सबर्बन (३ ७७) व खालील तालुक्यात मृत्युप्रमाण बरेच जास्त होते

शिदगी (२६ २०), बागेवाडी (२२ १८), अथणी (१४ ६४), मुद्देबिहाल (१२ ८२), विजापूर (१० ०३)

प्रातवार प्लेगचा उपसर्ग —सर्व विभागापेक्षा दक्षिण विभागात प्लेगचा प्रादुर्भाव जास्त झाला १९३२ साली १३९४० मृत्यू तर १९३३ साली २१८७१ मृत्यु झाले विजापूर जिल्ह्यात रोगाचे स्वरूप भयकर होते, व त्याने ८७१० मृत्यु झाले बेळगाव, धारवाड जिल्ह्यातून अनुक्रमे ३४३६ व २०७३ मृत्यु झाले कर्नाटकात फक्त १६९ लोक मरण पावले

मध्यविभागात यदा २४५७ मृत्यु झाले १९३२ साली ते फक्त १८१ होते एकटया पुणे जिल्ह्यात २२३५ लोक मेले तेथे सप्टेंबर व ऑक्टोबर महिन्यात साथ जोराची होती पुणे शहरांत प्लेगमुळे १०६९ मृत्यु झाले पुण्यात झालेली पहिली केस (१२ जानेवारी १९३३) भोर सस्थानातून आली होती सरकार व शहर म्युनिसिपालिटी यानी सहकार्य करून तत्परतेने प्रतिबधक उपाय योजले एकूण १३४२८३ लोकाना प्लेग टोचला व १०२८९४ उदराचा सहार केला याच सुमारास परेळच्या हापकिन इन्स्टिटयूटने प्लेगच्या लसीचे पुणे येथे निरनिराळे प्रयोग केले व त्यावरून निघालेली अनुमाने बरीच उत्साहवर्धक आहेत

उत्तर विभागात यदा १८२ मृत्यु झाले १९३२ साली २०८ मृत्यु झाले होते पैकी एकटया खैरा जिल्ह्यातच १८१ मृत्यु झाले व एक धुळे शहरात झाला मुबईस यदा ४८ मृत्यु झाले १९३२ साली ते ३७ च होते

प्रतिबधक उपाय (१) या कामासाठी मुद्दाम १५ डॉक्टर्स नेमले (२) इनॉक्युलेशन्स ७२६५६१ लोकाना टोचले, व (३) मूषकसहार व त्याची तपासणी

(ई) इन्फ्ल्यूएन्झा—या रोगाची साथ विशेष जोराची नव्हती सर्व इलाख्यात २०६ मृत्यू झाले, पैकी ७६ मुबई शहरातच झाले

दक्षिणविभाग ७४ मध्यविभाग ४३ उत्तर विभाग ९ सिध विभाग ५

उत्सव व यात्रा

पढरपूर—यदाची आषाढी एकादशी ४ जुलै १९३३ रोजी होती या निमित्त १४९१४० यात्रेकरी आले वैद्यकीय तरतूद नेहमीप्रमाणे होतीच ८ मेडिकल ऑफिसर्स, ११ सॅनिटरी इन्स्पेक्टर्स व १९ मेडिकल विद्यार्थी या कामावर नेमले होते ते सर्व जाणाऱ्या येणाऱ्या वारकऱ्याची कसून तपासणी करीत

कॉलरा हॉस्पिटलमध्ये १७३ लोक घेतले पैकी

८३ मरण पावले एक रोगी देवीचा होता

आळदी —यदाची कार्तिकी एकादशी १३ नोव्हेबर १९३३ रोजी होती त्या वेळी कॉलऱ्याचे दोन रोगी सापडले, त्यापैकी एक मरण पालला

नाशिक व त्रिबक — निवृत्तियात्रेला २५००० यात्रेकरू आले व सिहस्थापैकी तिसऱ्या हप्त्याला ५२३२३ यात्रेकरू आले या वेळी (जुलै १९३३) नाशकास कॉलऱ्याने २ मृत्यू झाले पण त्वरित उपाययोजनेमुळे रोग दबला

याशिवाय दरवर्षाप्रमाणे सौदत्ती—यल्लामा, यमनूर, गोकर्ण, शुक्लतीर्थ, डाकोर इ ठिकाणच्याही यात्रा झाल्या आरोग्यरक्षणाची व्यवस्था वरीलप्रमाणेच केली होती

आरोग्य सस्था व त्याची कामे — एकूण म्युनिसिपालिटचा १५४ आहेत, व त्याचे ताब्यात ३१२४०६० लोकसख्या आहे यदा ३८१२२११८ रु वसूल झाले पैकी रु १८१२७७०१ किंवा ४७ ५५ शे कररूपाने वसूल झाले यावरून दर माणशी ५ रु १२ आ १० पै कर बसला सर्वांत हे प्रमाण कराची येथे जास्त (रु ११—६—०) व बेटावद (खानदेश) येथे कमी (रु ०—६—११) पडले प्रमुख म्यु ची उत्पन्ने व कराचे दरमाणशी आकडे खालीलप्रमाणे आहेत (आकडे रुपयाचे)

	उ रु	कर रु		उ रु	कर रु
मुबई	२५	२२	पुणे	११	७
कराची	१३	११	सुरत	१०	८
अहमदाबाद	११	१०	सोलापूर	८	५

आरोग्यरक्षणार्थ सर्व म्यु चा सरासरी खर्च दरमाणशी रु २—४—११ होतो पुणे, नाशिक, सोलापूर, हुबळी, विजापूर, अहमदाबाद, सुरत, हैदराबाद, सक्कर इ म्यु चा पाणीपुरवठा एक सारखा स्वच्छ ठेवला गेला होता हैद्राबाद, शिकारपूर, अमदाबाद, सुरत, धुळे, अमळनेर व नदुरबार येथेही ड्रेनेजमध्ये बरीच सुधारणा झाली खेडेगावातूनही आरोग्यरक्षणार्थ बरेच प्रयत्न केले नवीन सरकारी ठरावामाणे खेड्यातील पाणीपुरवठा सुधारण्यासाठी जिल्हा लोकलबोर्डांचे ताब्यात देण्यासाठी त्या त्या विभागाचे कमीशनरला, पुढीलप्रमाणे खर्चाची मजुरी मिळाली आहे.

उत्तर विभाग २८००० सिंध १८००० मध्यविभाग २१००० दक्षिण विभाग २८००० सरकारजवळ राखून ठेविलेले ५०००.

वरीलप्रमाणेच रस्तासुधारणेसाठी पुढीलप्रमाणे रकमा मजूर झाल्या

उत्तर विभाग १७३००० दक्षिणविभाग १७६०००
मध्यविभाग २७८००० सिंध १७३०००

आरोग्य मडळे —इलाख्यात अशा एकूण १७ सस्था आहेत, त्यातील काहींची कामे खालीलप्रमाणे आहेत

(१) कराची हेल्थ असोसिएशनतर्फे भेरुमल ठाकुरदास सूतिकागृह चालते येथे एकदर यदा २९८९ बाळतिणी व गरोदर स्त्रियाची व्यवस्था राहिली

(२) भडोच सॅनिटरी असोसिएशनतर्फे २९ सदीप व्याख्याने झाली शिवाय याचेतर्फे भडोच व शुक्लतीर्थ येथे आरोग्यप्रदर्शनेही भरली याचेतर्फे दूधतपासणी, लहान मुलाची तपासणी, इ तऱ्हेची बरीच कामे झाली

(३) अमदाबाद सॅनिटरी असोसिएशनतर्फे ११ खेड्यातून बाल—दिन साजरे झाले व सदीप व्याख्यानेही झाली

(४) हमीदअल्ली रेडक्रॉस प्रसूतिगृह लारखाना —यदा ८१ बाळतपणे झाली एकूण ३९०६ रोग्याना औषधोपचार झाला

(५) सिंध प्रात रेडक्रॉस सोसायटी या सस्थेतर्फे निरनिराळ्या ठिकाणी क्षयरोगाची माहिती दिली गेली

(६) अमदाबाद व भडोच रेडक्रॉस सोसायट्यानी सहकार्य करून एकदर १६ ठिकाणी औषधोपचाराची व्यवस्था ठेविली याचा ५४०५५ रोग्याना फायदा मिळाला

देवी काढणे —नवीन देवी टोचणे —१९३३ व ३४ सालात ६८८५७७ मुलाना प्रथमत देवी काढण्यात आल्या, पैकी शे ९४ ५५ च्या देवी चागल्या निघाल्या, शे ० ०९ च्या नीट निघाल्या नाहीत व शे ५ ३६ चा निकाल समजला नाही

८२ मुलाना पहिल्या देवी निघाल्या नाहीत म्हणून पुन्हा काढल्या

पुन्हा देवी काढणे — ३०१३५९ लोकाना पुन्हा देवी काढल्या पैकी शे ५२ ६८ च्या देवी चागल्या निघाल्या व शे ३७ ४९ चे निकाल कळले नाहीत

देवी काढण्याबाबतचा खर्च — यासाठी एकूण रु ५८०१६५–८–६ खर्च म्हणजे प्रत्येकी १२ आणे ९ पै खर्च होतो अर्थात् हा सर्व असि डायरेक्टराचा पगार यातच धरल्यामुळे जास्त आहे

बेळगाव लस काढण्याचा कारखाना — यदा १४८८३०५ भाग लस तयार झाली, यापैकी १४३४५७५ भाग उपयोगात आले

थड हवा कायम राखण्याची नवीन खोली बाधल्यामुळे एकाच वेळी १००००० भाग उत्तम रीतीने साठवून ठेवण्याची उत्ता सोय झाली आहे याशिवाय लस तयार करण्याचे पद्धतीतही पुष्कळच चागल्या सुधारणा झाल्या

जनावरे — वर्षाचे सुरुवातीस फक्त ७ वासरे होती पुढे ६८२ वासरे भाड्याने घेतली वर्षाचे शेवटी २४ वासरे शिल्लक होती १८ वासराची लस वापरण्यास अयोग्य होतो

इलाख्यातील २५ गावातून सक्तीने देवी काढण्याचा कायदा चालू आहे यामुळे ३१६ खटले झाले, व यापैकी पुष्कळसे (२८५) कराची शहरातलेच होते यदाचे वर्षी 'पब्लिक हेल्थ ॲक्ट, नावाचा नवीन कायदा तयार करण्याचा सरकारचा विचार चालू आहे

पोलीस खात्याचा १९३३ चा अहवाल

(मुंबई इलाख्याचा. सिंध वगळून)

पोलीसाची सख्या — डे सु पोलीस व त्याच्या वरच्या प्रातिक व वरिष्ठ अधिकाऱ्याची सख्या रेल्वे अधिकारी धरून ३१ डिसेबर १९३३ रोजी पर्यंत ६२ होती त्याचे खालील अधिकारी व शिपाई अनुक्रमे ७०९ व १७३९५ होते १९३२ साली ह्या सख्या अनुक्रमे ७१५ व १७५८६ अशा होत्या बडोदा कॅन्टोन्मेंट व रेवाकाठा एजन्सी याचा ताबा व कारभार हिंदुस्थान सरकारकडे आल्याने पचमहाल जिल्ह्यातील ६ सबइन्स्पेक्टराची कायम बदली गुजराथेत करण्यात आली, त्यामुळे अधिकाऱ्याची सख्या ह्या वर्षी कमी झाली त्याचप्रमाणे ह्या जिल्ह्यातून खालच्या अधिकाऱ्यापैकी हेड कॉन्स्टेबल व कॉन्स्टेबल असे सशस्त्रापैकी, नि शस्त्रापैकी व स्वारापैकी मिळून एक्दर १२७ अधिकाऱ्याची गुजराथ स्टेटस् एजन्सीमध्ये कायम बदली करण्यात आली पोलीस सुपरिटेंडट, असि पो सुपरि व डे पो सुपरि, याच्या खास हाताखालील २० हेड कॉन्स्टेबल व २८ कॉन्स्टेबल कायमचे कमी करण्यात आले तसेच पचमहाल, विजापुर व भडोच ह्या जिल्ह्यातून एकदर १६ हेड कॉन्स्टेबल व कॉन्स्टेबल कमी करण्यात आले बी बी अँड सी आय रेल्वेवरील एका कॉन्स्टेबलची जादा नेमणूक करण्यात आली हगामी पोलिस व अधिकारी यदा फक्त ६९४ इतकेच होते कायदेभगाची चळवळ बद पडत चालल्यावर ही सख्या कमी करण्यास सुरवात झालीच होती तरीसुद्धा गतवर्षी हगामी पोलीस व अधिकारी १२५३ होते

पोलीस खात्याचा खर्च — १९३३–३४ च्या सरकारी वर्षांत रेल्वे पोलीस व कचेरी खर्चासुद्धा ह्या खात्याचा खर्च ९८४०४२१ रुपये झाला मागील वर्षी हा खर्च १००७१८९९ रु झाला होता यदा खर्च कमी होण्याची कारणे — (१) कायदेभगाच्या वेळी नेमलेल्या जादा हगामी पोलीसाची सख्या कमी करण्यात आली, (२) रेवाकाठा एजन्सी व बडोदा कॅन्टोनमेंट पोलीस खात्याचा ताबा व कारभार हिन्दुस्थान सरकारकडे गेला, (३) इन्स्पेक्टर, सबइन्स्पेक्टर व पोलीस प्रॉसिक्यूटर याच्या भत्त्याचे दर कमी केले, (४) अधिकाऱ्याच्या तैनातीतील शिपायाची सख्या कमी केली, (५) कॉन्स्टेबलसच्या काही जागा मोकळ्या राहिल्या, (६) एकदर खर्चाच्या बाबतीत शक्य तो काटकसरीचे धोरण ठेविले होते गेल्या साली प्रत्येक पोलीसामागे

(४९९ २-९) रु खर्च आला होता तो मात्र ह्या वर्षी वाढला व (५०२-१०-१) रु इतका झाला ही वाढ वास्तविक खरी नसून कायम नोकराची सख्या कमी करण्यात आली तरी त्याच्यासाठी काही दिवसपर्यंत झालेला खर्च मात्र वार्षिक आढाव्यात उरलेल्या सख्येवरच आकारण्यात आला त्यामुळे झालेली दिसत आहे

पोलिसाचे प्रमाण –चालू वर्षी दर ४ ५९ चौ, मैलास व ९२६ लोक वस्तीस एक मागील वर्षी हे प्रमाण दर ४.२८ चौ मैलास व ९१८ लोक-वस्तीस एक असे होते १९३३ मध्ये इग्लड व वेल्स मिळून ही प्रमाणे १ ५४ चौ मैल व ८५० लोकवस्ती अशी होती

हत्यारे—चालू वर्षी१५६९ नवीन बदुका खडकी आर्सेनल मधून विकत घेतल्या

शिक्षा – १९३३ साली अधिकारी व शिपाई मिळवून ४६९ जणाना शिक्षा झाल्या १९३२ मध्ये ४४९ पोलिसाना शिक्षा झाल्या होत्या शिक्षा होणाऱ्याचे प्रमाण बी बी अॅन्ड सी आय् रेल्वे पोलिसात सर्वांत जास्त शे (५ ९२) व अहमदाबाद पोलिसात सर्वांत कमी शे ७१ होते

बक्षिसे, पदव्या वगैरे— २ अधिकारी शिपायाना किग्ज पोलिस मेड्ल व ८ जणाना इडियन पोलिस मेडल मिळाले एका पोलिस इन्स्पेक्टरल रावसाहेब ही पदवी देण्यात आली "गुड सर्व्हिस टिकेटस्" व रोख रकमेची बक्षिसे अशी एकदर ७४७९ जणाना देण्यात आली १९३२ मध्ये ही सख्या ७१७४ होती १९३३-३४ मध्ये बक्षिसे देण्यात एकदर ३३,५४१ रु खर्च झाले १९३२-३३ मध्ये हा खर्च ३५,७८० रुपये होता

साक्षरता – ६३३ अधिकाऱ्यापैकी सर्व व १७०७० शिपायापैकी १२३५५ साक्षर आहेत १९३२ साली ह्या सख्या ६२९ व ११९११ होत्या यदाचे साक्षरतेचे प्रमाण शे ७३ ४ आहे गेल्या वर्षी ते शे ६९ ९ होते

राजिनामे –१९३३ व १९३२ साली अनुक्रमे १३१ व १४३ पोलिसानी राजीनामे दिले

रिकाम्या जागा व नवीन उमेदवार – यदा ४०१ रिकाम्या जागा होत्या व १०४१ नवीन उमेदवार घेण्यात आले १९३२ चे हे आकडे अनुक्रमे ३६५ व ९६४ असे होते पेन्शन, मृत्यु, वगैरे कारणानी १०९८ जागा रिकाम्य झाल्या १९३२ साली ९७७ जागा रिकाम्या झाल्या होत्या सरकारी हुकुमाप्रमाणे निकृष्ट वर्गांतील ३९ लोक कामावर घेतले

खर्च -हत्यारे, कपडेलत्ते इ करिता २१७५६८ रु खर्च झाला १९३२ मध्ये तोच २३१०९२ रु झाला होता हत्याराची दुकाने –यदा हत्याराचा परवाना असलेली दुकाने २१२ होती १९३२ मध्ये ४२८ होती यदा ६३९ अधिकाऱ्याजवळ पिस्तुले होती पैकी ५४९ अधिकाऱ्यानी पिस्तुलाचा नेम मारण्याचा शिक्षणक्रम पुरा केला

इमारती —पोलीस अधिकाऱ्याकरिता व शिपायाकरिता नवीन पद्धतीच्या इमारती बाधावयाची योजना सुरू आहे, त्या बरहुकूम सुरत येथे १२२ पोलीस बराकी बाधण्याचे जे काम सुरू आहे, त्यासाठी ह्या वर्षी १२००० रु मजूर करण्यात आले

खेडेगावातील पोलीस — यदा ३०९ पोलीसाना चागल्या कामगिरीबद्दल तरवारी व रोख (एकूण रु १६०३) वगैरे बक्षिसे देण्यात आली ५५४ पोलीसानी कामगिरी नीट बजावली नाही त्यापैकी ५३६ जणाना खात्यातर्फे शिक्षा करण्यात आली ५८ पोलीसावर प्रत्यक्ष गुन्हे केल्याच्या आरोपावरून खटले भरण्यात आले पैकी ४१ जणावर गुन्हा शाबित झाला

नाशिक पोलीस ट्रेनिग स्कूल –इ स १९३३ मध्ये जानेवारीत २९ व जुलैमध्ये ३० उमेदवार सब्-इन्स्पेक्टरच्या शिक्षणक्रमासाठी घेण्यात आले मे १९३३ मध्ये २४ पैकी २३ उमेदवार (२ सन्मानासह) व नोव्हेबरमध्ये २१ पैकी १८ उमेदवार उत्तीर्ण झाले यदा सबध वर्षभर उमेदवाराचे आरोग्यशिस्त व वर्तणूक चागली होती,

मदत –यदा मृत्यू पावलेल्या पोलीस शिपायाच्या ५८ कुटुबाना मिळून २४६८ रु " पोलीस विधवा-फडातून " मदत म्हणून देण्यात आले

गुन्हे—अहवालाचे साली दाखल केलेल्या गुन्हयाची सख्या १३८५७७ होती यापैकी " कॉग्निझेबल " (वारटाशिवाय चौकशी करता येण्यासारखे) गुन्हे २७१११ व वारटाने चौकशी केलेले गुन्हे (नॉन्–कॉग्निझेबल) १०११९९ १९३२ सालचे हे आकडे अनुक्रमे १३०७०४ (सर्व गुन्हयाची सख्या) ३१०९८, (कॉग्निझेबल) व ८९०२२ (नॉन्–कॉग्निझेबल) असे होते दाखल केलेल्या गुन्हयाचे प्रमाण मागील वर्षापेक्षा पुणे, अहमदनगर, खेडा, पूर्वखानदेश व अहमदाबाद हचा जिल्हयातून कमी होते, व सोलापूर व सुरत हचा जिल्हचातून जास्त होते खून, दरोडे, घरफोडी, चान्या वगैरे गुन्हयाची सख्या १९३२ साली १४०७५ होती ती १९३३ मध्ये १३२१३ इतकीच झाली खेडा, अहमदाबाद व अहमदनगर हचा जिल्हचातून दरोडेखोरी व घरफोडीचे गुन्हे बरेच कमी झाल्याचे आढळून आले त्याचप्रमाणे पुणे जिल्हचात चोरीचे गुन्हे फारच कमी झाले लोकसख्येच्या दर-हजारी मुबई इलाख्यात गुन्हचाचे प्रमाण १९३२ साली १ १९ होते ते १९३१ मध्ये हे प्रमाण १ २ होते हिंदुस्थानातील इतर प्रान्तापैकी ओरिसा व मद्रास हचा प्रान्तातच फक्त यापेक्षा कमी म्हणजे १ ०१ व ८३ होते इतरात जास्त होते मुबई उपनगर जिल्हचात गुन्हचाचे प्रमाण सर्वांत जास्त म्हणजे दर हजारी ३ ९ होते १९३२ व १९३३ साली अनुक्रमे २६३८५ व २३००२ गुन्हचाचा तपास पोलीसांकडून झाला यापैकी इ पि खाली न येणारे गुन्हे अनुक्रमे १०६९४ व ८१९८ होते पोलिसाना न सापडलेले गुन्हे १९३२ व १९३३ साली अनुक्रमे ७०५९ व ६२०१ होते न सापडलेल्या गुन्हयाचे एकदर गुन्हयाशी शे प्रमाण मुबई उपनगर जिल्हचात ५४ व पूर्व खानदेशात ५० होते, एकदर शे २७ होते अहवालाचे साली पोलिसानी भरलेल्या १५९२० खटल्यापैकी १५०३२ खटल्यात आरोपीना शिक्षा झाल्या १९३२ सालचे हे आकडे अनुक्रमे १८५३५ व १७६०७ होते सेशन्स कोर्टामध्ये चाललेल्या ६६३ खटल्यापैकी ४८८ चे निकाल लागले १९३२ मध्ये ७०२ पैकी ५११ चे निकाल झाले होते १९३३ व १९३२ साली पोलीसानी अनुक्रमे २९६९९ व ३७८७८ लोकाना अटक केली यापैकी खटले न होता ८२३ म्हणजे शे २ ८ इसमाना सोडून देण्यात आले, व शे ७४ ८ अपराध्याना खटले चालून शिक्षा झाल्या नॉन कॉग्निझेबल गुन्हयाकरिता १९३३ व १९३२ साली अनुक्रमें १५०७७५ व १३६३८२ इसमाना कोर्टापुढे उभे करण्यात आले ८१५६७ इसमाना १९३३ साली खटले चालून शिक्षा झाल्या शिक्षा होणाऱ्याचे कोर्टापुढे खटले होणाऱ्याशी शेकडा प्रमाण ५४०९ पडले १९३२ मध्ये हे प्रमाण ४८५९ होते १९३३ व १९३२ साली ८२९२०८ रु व ९०८१४१ रु किमतीचा माल चोरीस गेला त्यापैको अनुक्रमे २५२२१७ रु व २७५०२४ रु किमतीचा माल सापडला

गुन्हेगार जाती — हचा वर्षी सुरत, अहमदनगर, नाशिक, बेळगाव, विजापूर, कुलाबा व रत्नागिरी हचा जिल्हचात इराणी लोकाच्या टोळचानी बराच त्रास दिला त्याच्या पाच पुढाऱ्याना पकडून, त्याजवर खटले भरून शिक्षा करण्यात आल्या छरा जातीची अहमदाबाद जिल्हचात नडोदा येथे कायम वसाहत करण्यात आली अहमदनगर जिल्हयातील हरिगाव येथील फासेपारधी लोकाची वसाहत स्वतत्र करण्यात आली व त्याच्यावरील नियत्रणे काढून टाकण्यात आली

निर्ढावलेले गुन्हेगार — यदा शिक्षा झालेल्या २१४१५ आरोपीपैकी ३०६४ पूर्वी शिक्षा झालेले व १०६१ निर्ढावलेले गुन्हेगार होते १९३२ चे हे आकडे अनुक्रमे २७७२७, २९५७ व ७५१ असे होते १९३३ च्या १०६१ निर्ढावलेल्या गुन्हेगारापैकी ५९ उत्तर भागातील (७५ हून अधिक) व २०२ दक्षिण भागातील होते

विशेष कामगिरी —(१) सांताक्रूझ येथे एका परदेशी इसमाने आपली पहिली बायको व दोन मुली याचे खून करून त्याना बगल्यात जाळण्याचा प्रयत्न केला पोलीसानी आरोपीस पकडून खटला भरून शिक्षा करविली (२) नाशिक जिल्ह्यात सिन्नर तालुक्यातील चोंडीच्या पाटलाच्या खुनाचा तपास लावून आरोपीस फाशीच्या शिक्षा करविल्या (३) सोलापूर शहरातील खोटी नाणी पाडणाराना पकडून खटले भरले व शिक्षा करविल्या (४) व्यापाऱ्याकडून मोठमोठ्या परदेशी कपन्याच्या नावे आर्डर्स घेऊन मालाऐवजी विटा भरून पाठवावयाच्या, अशा तऱ्हेचा व्यापार बी बी अँन्ड सी आय् रेल्वेवर खोटया परदेशी कपन्याचे एजट म्हणून चालविल्याबद्दल दोघा इसमावर खटले भरून त्याना शिक्षा करविल्या (५) लष्करी अधिकारी असल्याचा बहाणा करून व खोटा लष्करी परवाना तयार करून एक खोटी लष्करी तुकडी रेल्वेने नेण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल भुसावळ येथे पीरजान फकीरशा व त्याचे साथीदार याजवर खटले भरून शिक्षा करविल्या (६) केडगाव जवळ इराणी टोळीच्या पाच मुख्याना पकडून त्याजवर खटले भरून शिक्षा करविल्या (७) पश्चिम खानदेशात शहादा येथे बायकोचा खून करून आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल उमार गुमानसिग परदेशी याजवर खटला भरून शिक्षा करविली (८) पचमहाल जिल्ह्यातील फसवणूकीच्या गुन्ह्याचा तपास लावून आरोपीस शिक्षा करविल्या

ह्या वर्षीच्या विशेष महत्त्वाच्या गोष्टी —(१) गोध्रा व पूर्वमहाल तालुक्यातील भिल्लाचा दगा पोलीस सुपरिटेंडट व सबडिव्हिजनल मॅजिस्ट्रेट याना दग्याच्या ठिकाणी जाऊन जादा पोलिसाच्या मदतीने दगा मोडावा लागला (२) धुळे येथील गिरणी कामगाराचा सपसपवाल्याची बडखोरी वृत्ति दिसून आल्यामुळे पोलीसाना लाठीमार करावा लागला (३) नाशिक–त्र्यबकेश्वर येथील सिहस्थ पर्वणीची जत्रा या ठिकाणी पोलीसाना विशेष त्रास पडला नाही (४) नाशिक येथील गोदावरी नदीचा पूर–पुरातील माणसे व माल काढण्याच्या बाबतीत पोलीसानी पुष्कळ मदत केली (५) मालेगाव येथील १९३२ मधल्या दग्यानतरची जातिवैमनस्याची धुसफूस शमली नव्हती म्हणून १६ सशस्त्र शिपायाची तुकडी तेथे ठेवावी लागली

२८ जुलै १९३३ रोजी व्हायसरॉय साहेब पुण्यास आले होते त्या वेळीं पोलीसानी नेहमीप्रमाणे दक्षता ठेविली होती

कायदेभगाची चळवळ बहुतेक सपुष्टात आली होती या वर्षी फक्त १४४९ इसमावर खटले झाले १९३२ मध्ये ८३७९ जणावर झाले होते

गुप्त पोलीस खाते—या खात्याने १९३३ व १९३२ साली अनुक्रमे २१८ व २४१ गुन्ह्याची चौकशी केली २१८ पैकी १९ इतर व १९९ राजकीय व गुप्त स्वरूपाचे असे होते

इतर कामे—सार्वजनिक वाहनाना परवाने देणे व त्याजवर देखरेख ठेवणे, कैद्याना तुरुगातून बाहेर नेणे–आणणे, सरकारी तिजोरीतून पैसे नेणे–आणण्याच्या वेळी बरोबर जाणे, वगैरे नेहमीची कामे ह्या वर्षी पोलीसानी २१८६२३ समन्स व वारटे बजावली, १०७३ आगी विझविण्यास मदत केली, ७४७३३ बेवारशी कुत्री मारली, मॅजिस्ट्रेटकडून आलेल्या १०७५ प्रकरणात चौकशी केली, ३२८९९ बारीक गुन्ह्याची चौकशी केली, १३३० आत्महत्येच्या प्रकरणाची चौकशी केली, ५७२२ अपघाताची (पैकी ८४३ रेल्वेतील) व ४९६ सशयित किंवा आकस्मिक मृत्यूबद्दल चौकशी केली, लष्करातील १३ फरारी शिपायाचा तपास केला ७४६ भयकर गुन्ह्यापैकी ६७५ गुन्ह्याचे जागी गॅझेटेड पोलीस ऑफिसर प्रत्यक्ष गेले होते १९३३ साली १०१८० मोटारी रजिस्टर केल्या व १३६९५ मोटार हाक्याना (परीक्षा घेऊन) मोटार हाकण्याचे परवाने दिले

निरनिराळ्या गुन्हेगार जातीबद्दल थोडक्यात माहिती १९३३ चे शेवटी गुन्हेगार जाती म्हणून

नोंदलेले ९५६५ लोक होते १९३२ च्या शेवटी १९८५८ होते खेडा जिल्ह्यातील वाघरी लोकांची नावे काढून टाकून नव्या नियमाप्रमाणे त्यांचे रजिस्ट्रेशन करण्याचे ठरल्याने ही सख्या कमी झाली आहे चालू वर्षी २३३५ लोक कायद्या प्रमाणे नवीन नोंदले गेले ११६ मेले १८३४ ची नावे वर्तन सुधारले म्हणून काढून टाकण्यात आली १०५६३ लोकांची नावे इतर कारणा-करिता काढण्यात आली, यातच खेडा जिल्ह्या-तील वाघरी वगैरे लोक येतात खालील गुन्हेगार जाती प्रमुख असून त्याची सख्या व शिक्षा होणा-ऱ्याचे प्रमाण दिले आहे—(१) बेरड ८७१ (शे ५०.७), (२) भामटा रजपूत १९० (शे ३३ ७), (३) भामटा टकारी २०२ (शे ११ ९), (४) भिल्ल १९०० (शे ६ ६) (५) हरिण शिकारी ६९८ (शे ५ ९), (६) कैकाडी १३४ (शे ८ ९), (७) लामाणी १३११ (शे ३ ३), (८) मागगारुडी ५१२ (शे. १६ ६), (९) रामोशी ५९७ (शे ५ २), (१०) सानशी २५० (शे १६), (११) वाघरी २७७ (शे ८ ७)

वऱ्हाड–मध्यप्रात येथील
सरकारी कारभाराचे सिंहावलोकन
(वर्ष १९३३–३४)

प्रांताधिपति–१५–९–१९३३ पासून हि ए सर एच सी गोवॅन बी ए (ऑक्स) के सी एस आय इ

प्रांतिक कायदेमडळ— अहवालाचे साली एकूण २४ दिवसाच्या तीन बैठकी झाल्या सरकारी ठराव—सी पी प्राथमिक शिक्षणदुरुस्ती बिल (१९३२), सी पी लॅड रेव्हिन्यू (चवथे दुरुस्ती) बिल (१९३२), सी पी म्युनिसिपॅलिटी (दुरुस्ती) बिल (१९३३), सी पी अबकारी (दुरुस्ती) बिल (१९३३), सी पी अफू ओढ-ण्याबद्दल (दुरुस्ती) बिल (१९३३), सी पी ग्रामपचायत (दुरुस्ती) बिल (१९३३), खाजगी सावकारीतील व्याजबट्ट्याबद्दलचे (दुरुस्ती)

बिल (१९३४) ही बिले सिलेक्ट कमिटीकडून आल्यावर कायदेमडळात पास झाली तसेच पशुरोग, कोर्ट ऑफ वॉर्डस्, सावकारी–नियत्रण इरिगेशन, तबाखू–कर, हिंदु धर्मादाय ट्रस्ट वगैरे, सबधीचे ठराव लोकमत अजमावण्यासाठी पाठ-विण्यात आले बिनसरकारी ठराव—नागपूर युनिव्हर्सिटी (दुरुस्ती) बिल (१९३२), उद्योग धद्यास सरकारी मदतीचे बिल, म्युनिसिपालिटी सबधी (दुरुस्ती) बिल (१९३२), स्थानिक स्वराज्य (दुरुस्ती) बिल वगैरे ठराव पास झाले तसेच अल्पवयस्काचे धूम्रपान, खेडेगावातील स्वच्छता व सामाजिक नियत्रण, दुय्यम शिक्षण, जमीन मालकी, शेतकऱ्यास मदत वगैरेसबधीचे ठराव लोकमत समजून घेण्यासाठी प्रसिद्ध कर-ण्याचे ठरले अनियत्रित कारखाने, अविभक्त इस्टेटीसबधाची बिले फेटाळण्यात आली प्रांतिक दिवाण—नामदार बी जी खापर्डे व नामदार रा ब के एम नायडू एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर नाम-दार इ गॉर्डन व नामदार इ राघवेंद्रराव

जमीनमहसूलवगैरे—मागणी २२५३१०१० रुपये पैकी वसूल २००९६२१० रुपये मागील वसूल बाकी ५१७७६०५ रु पैकी २३८०७६७ रु वसूल झाले रयतवारी जमीन बाकी ६५१४८८ रु पैकी ५५६३३६ रु वसूल झाले सारावसुली-करिता यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १००३९ व ११८६६ दावे लावले तगाई कर्ज—वर्षाचे सुरु-वातीस १११३६८९३ रु होते यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रम १६६८२३६ रु व २०१६३८० रु कर्ज देण्यात आले यदा कर्ज व व्याजवसुली अनुक्रमे २०७९२०२ रु व २४८८३६ रु झाली व्याजाचा दर १ ३ सर्वसाधारणपणे होता लागवडीची जमीन ७९१४ एकरानी वाढली दर एकरी सारा-पट्टी १ रु २ पै होती जमीन महसूल खात्याचा अहवाल खडाचे उत्पन्न-यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १७८३४२०५ रु व १७९१४७३३ रु होते एकूण रयतवारी जमीन १२३२८६८ एकर ५८९५९ रु वसूल येण्याजोगी १९८४७० एकर जमीन पडीत राहिली

वॉर्ड इस्टेटी एकूण ३२ एकूण उत्पन्न १७५५०००. रु पैकी जगलाचे उत्पन्न २६१००० रु होते ते वाढून ३४६००० रु झाले खर्च रु १६२७००० सरकारी व्यवस्थेबद्दल प्रमाण शे १८४९ खर्च पोलिस खाते-वर्षाचे सुरवातीस मागील वर्षी पुन सुरू झालेली कायदेभगाची चळवळ बद पडली तसेच खादी–प्रसार, जगलसत्याग्रह व हरिजनचळवळ यानीही विशेष जोम धरला नाही लोक अन्नाला मोताद नसले तरी त्याची सापत्तिक स्थिति निकृष्ट होती सागर, हुशगाबाद व अकोला जिल्ह्यात जातिवैमनस्ये व हरिजन चळवळीमुळे किरकोळ दगे झाले नागपूरच्या मॉडेल मिल्समध्ये व वर्ध्याच्या पुलगाव मिल्समध्ये तसेच अकोला, बडनेरा व एलिचपूर येथे गिरणी कामगारात असतोषाचे वारे होते यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे ४३०२१ व ४५०३५ खटले नोदले गेले दरोडे व चोरी शे २५ नी कमी झाली एकूण २५७९२ आरोपितापैकी १५८५३ स शिक्षा झाल्या गेल्या वर्षी हे आकडे अनुक्रमे २६८२० व १६६६३ होते अहवालाचे साली पामगड, जयजयपूर (विलासपूर जिल्हा) व हिंगणी (वर्धा जि०) येथे जादा पोलिस ठेवण्यात आले पोलिसाची अधिकृत सख्या यदा मागील वर्षाप्रमाणेच होती पोलिस खात्याकरिता इमारती वगैरेसाठी अहवालाचे साली ९१००० रु मजूर झाले पोलिस अधिकाऱ्यास बक्षिसी म्हणून २२५९९ रु वाटण्यात आले, त्यापैकी ११८७६ रु मॅजिस्ट्रेट व खाजगी लोकानी दिले पोलिस खात्यातर्फे साहाय्याबद्दल खाजगी इसमास ७९४४ रु रोख बक्षिस दिले पोलिसखात्यात गैरवर्तणुकीबद्दल ४ अधिकारी व १२६ शिपाई बडतर्फ केले व ८१ अधिकारी व ४३१ शिपायास शिक्षा झाल्या फौजदारी गुन्हे यंदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे ५०६६९ व ५०५६७ दाखल झाले दड झालेल्याच्या सख्या अनुक्रमे २९४६१ व २९२६७ होत्या, व कैदेच्या व फटक्याच्या शिक्षा यदा अनुक्रमे ७२९१ व ५३० आरोपीस झाल्या दिवाणी दावे-१५११०२ (गेल्या वर्षी १३६९८०) गेल्या वर्षीपेक्षा यदा निकाल झालेल्या दाव्याची सख्या शे १४९ ने वाढली याचे कारण काही ठिकाणी सबजज्जाची सख्या व अधिकार वाढविले हे होय एकूण १९५५२२ दाव्यापैकी एकदशाश दाव्याचे पूर्ण निकाल झाले वकिलाची सख्या यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १७६४ व १३६७ होती कोर्टाचे ताब्यातील इस्टेटीची सख्या १०४० होती ग्रामपचायतीची सख्या ६५ ने वाढली व सर्व ग्रामपचायतीपुढे एकूण १०२१७ दावे सुनावणीस होते तुरुगखाते–एकूण कैदी ५२९९ (१९३२ पेक्षा ६२१ जास्त), तुरुगात तयार झालेल्या मालाची किमत व त्यावरील फायदा अनुक्रमे १७३७७ रु व ९५८४ रु होता खर्च ६४८८५९ रु गेल्या वर्षी ७०७४३५ रु काटकसरीमुळे कमी सैन्यखाते–ऑक्झिलियरी फोर्स–१४ अधिकारी व ५०८ सैनिक, नागपूर युनिव्हर्सिटी ट्रे कोअर ५ अधिकारी व ३३७ सैनिक म्युनिसिपालिटया– एकूण ७४, सभा १९८९ पैकी ३०९ कोरम नसल्याने तहकूब उत्पन्न शिलक व कर्जसुद्धा ६५४७००० रु (पैकी सरकारी मदत ४४५००० रु) अबकारी व स्थानिक कर अनुक्रमे ८३५००० रु व १४९४००० रु खर्च ६४६९००० रु नागपूर इम्प्रूव्हमेंट ट्रस्टला पैशाच्या अभावी यदा काही काम करता आले नाही तरीपण सदर ट्रस्टचे एक प्रातिनिधिक मडळ अलाहाबाद, कानपूर व लखनौ येथील इ ट्रस्टचे कार्य पाहून आले डिस्ट्रिक्ट कौन्सिले–उत्पन्न रु ७१३९५९४, मागील शिल्लक २७९३९५४ रु खर्च ७०१०४६४ रु शिक्षणाप्रीत्यर्थ इमारतीसुद्धा २८६२१९१ रु खर्च झाला, त्यापैकी १००७०७६ रु सरकारी मदत होती शाळाची सख्या ३९२८, विद्यार्थी २९२४७७, पैशाच्या कमतरतेमुळे सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणात मुलीची वाढ झाली नाही आरोग्य खात्याकडे ४२११३१ रु खर्च झाला इमारती वगैरेकडे ६९३४१८ रु खर्च झाला, एकूण डि कौन्सिलाच्या ताब्यात असलेल्या १९०१ मैल रस्त्याबद्दल अहवालाचे वर्षी ९१०४१६ रु खर्च झाला कोड

वाडे एकूण १८४८, कोडवाडा फीचे उत्पन्न ५७६०१७ रु खर्च ३०५७८४ रु शेतकी खाते—खर्च ९४६९६७ रु पैकी ६३०३५ रु खास बागासाठी ५१४०५ रु कापूस व १९१०८ रु तादूळ याचे सशोधनासाठी झाले उत्पन्न २३०९०९ रु ७१६०५८ रुपये खर्चापैकी ८११९६ रु इडियन सेंट्रल कॉटन कमिटी व शेती सुधारणेचे इपीरियल कौन्सिल ह्या सस्थाकडून देणगी मिळाले होते शेतकी शिक्षण—पनारखेड शेतकीशाळा—विद्यार्थी ८१, खर्च ७४७४ रु उत्पन्न २०८१ रु सशोधन व प्रायोगिक शेती कापूस तादूळ वगैरेची इपीरियल शेतकी सशोधनमडळाचे आर्थिक साहाय्याने होते खाजगी बी बियाणे तयार करणारी १६९३८१२ एकर जमीन होती यदा शेतकी खात्याने १५९५१४ रु ची शेतीची हत्यारे विकली कोऑपरेटिव्ह कर्ज वसुली—सेंट्रल बॅकाकडून यदा व गेल्या वर्षी अनुक्रमे १००३०७६ रु व १२३०६५४ रु यदा कर्जवसुली न झाल्यामुळे २५२५३ एकर जमीन कर्जदाराकडून विकत घ्यावी लागली एकूण कर्ज १५३६५९३२ रु कोऑपरेटिव्ह सोसायटचा एकूण ३७९४ सभासद ११४३८९ खेळते भाडवल ५५४६९९९१ रु सेंट्रल बॅका ३५, खेळते भाडवल २५२१५६१५ रु ठेवी—१३०४४३८५ रु गगाजळी वगैरे ४२३९५९० रु निवळ फायदा—३०१७६५ रु व्याजबाकी २२३१११७ रु पसतीसपैकी तेवीस बॅकानी भागावर फायदा वाटला नाही ड्रलक्रेडिट सोसायटचा ३५८९ सभासद ५००४४ खेळते भाडवल १५२२११७२ रु कर्ज येणे १२२९८४३४ रु

पशुवैद्यक खाते—यदाचे साली सासर्गिक रोगानी ३७८०४ गुरें मेली ४,४८,९९३ गुराना रोगप्रतिबधक इलाज (इनाक्युलेशन) केले दवाखाने—१०३, पशुवैद्य १३२

हवामान पीकपाणी वगैरे—पावसाची सरासरी मध्यप्रात ५६ इच, वऱ्हाड ४२ ५ इ गेल्या ६६ वर्षांची सरासरी अनुक्रमे ४८ ७ व ३४ २ इच पिके एकूण ४३२३३५ एकर (मध्यप्रात ४०६२६२ व वऱ्हाड २६०७३ एकर) जमीन गेल्या वर्षीपेक्षा जास्त पैकी दोन पिके निघणारी जमीन शे ६ प्रमाणात जास्त पाऊस यथास्थित झाल्याने पाटाचे पाण्याखाली ११४०७८ एकर कमी जमीन (गेल्या वर्षीपेक्षा) यदा भिजली तादूळ—उत्तम. पीक १३ २ आणे (गेल्या वर्षी १३ ९ आणे) एकूण उत्पन्न १६५६९०० टन (तादूळ) ज्वारी १० ९ आणे (गेल्या वर्षी १० २ आणे) कापूस ऑगस्ट ,सप्टबर मधील अतिवृष्टीमुळे व आक्टोबरमधील अकल्पित पावसाने बरेच नुकसान झाले पीक ८ ७ आणे (गेल्या वर्षी ९ २ आणे) एकूण उत्पन्न ७३२७०० गासड्या जगले—क्षेत्रफळ १९६०४ चौरस मैल जगलातील रस्ते—१०१५६ मैल, त्याबद्दल खर्च ११०७३४ रु रायपूर जगलातील ट्रामरस्त्यावर यदा २३९६९ रु खर्चाशिवाय• मिळाले जगलकायद्याविरुद्ध २७०५७ गुन्हे झाले यदा २१ आगीनी ५४९३७ एकर जगल जाळले उत्पन्न एकूण ४४०६०११ रु पैकी जगलसफाईमुळे झालेल्याझाडाची विक्री २३५८३३ रु व खर्च ३३४३३९९ रु अबकारी खाते उत्पन्न ५७०८००० रु (गेल्या वर्षी ५७६१००० रु) विलायती दारू शे ३८ टक्के ताडी शे ९ टक्के व अफू शे ७ टक्के या प्रमाणात अबकारीचे उत्पन्न कमी झाले बेकायदा दारू गाळण्यास बराच आळा बसला दारूची किमत शे १५ प्रमाणात कमी असूनही आर्थिक दुस्थितीमुळे गेल्या वर्षापेक्षा शे ३६ टक्के दारू यदा कमी खपली अफू—गेल्या वर्षापेक्षा ४१९ शेर कमी खप दरहजारी यदा ७ शेर अफू खपली दहा वर्षापूर्वी हे प्रमाण २३ शेर होते याचे कारण हल्ली अफूची किमत फार वाढविली आहे व अफू ओढण्यास प्रतिबध केला आहे गाजाची किमत दर शेरी ५५ रु वरून ४० रु केल्याने खप शे २१ टक्के वाढला आहे खाणी ६५ गेल्या साली ७२ होत्या मँगॅनीजच्या सहा खाणी मदीमुळे बद पडल्या कोळशाच्या खाणी यदा चागल्या चालल्या उत्पन्न २४५८८९ रु यदा खाणीत १३२ अपघात झाले त्यापैकी १२५ विशेष दुखापतीचे होते त्याबद्दल नुकसानभरपाई म्हणून यदा ३७११ रु देण्यांत

आले कारखाने-सख्या ९५६ (गेल्या वर्षी ९३०) पैकी चालू ७३५ हगामी कारखाने ६२२ मजूर ६१६२७ सप ४ झाले, दोन एका आठवड्यात मिटले बाकीचे दोन तीन महिनेपर्यंत चालू होते अपघात-२८०, ५९ भयकर नुकसान भरपाई एकूण २९७५ रु उद्योगधदे-विद्युत्शक्ति २७१२५ किलोवॅट चादा येथे विद्युत्शक्तीची सोय सुरू झाली उद्योगशाळा ३८६, खर्च-३०३१५ रु पब्लिक वर्क्स खर्च ३२०७००० रु पैकी २८०८००० रु दुरुस्ती बाकीचा नवीन कामे याजवर इमारतीवर खर्च-५८०००० रु खडीचे रस्ते एकूण-४८६८ मैल, साधे-२२६७ मैल इरिगेशन खाते पाटाच्या पाण्याखाली जमीन यदा ३५१७६८ एकर, गेल्या वर्षी ३८६८२७ एकर खारग व महानदी विभागातील मुदती सपल्याने पाटाखालील जमिनीचे क्षेत्रफळ यदा कमी झाले खर्च २८४७७६ रु यदा सर्व महत्त्वाची इरिगेशनची कामे पुरी झाली उत्पन्न निवळ ९७७००० रु चालू खर्च ८३६००० रु महानदी व छत्तीसगड विभागात शुद्ध बी तयार करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत द्रुग जिल्ह्यात यदा ५६००० मण सुधारलेले बी तयार झाले

जननमरण इत्यादि-जनन-६८६२७० स्त्री-पुरुष जनन प्रमाण १०० स १०५ ६, मृत्यु-४११७९९ दर हजारी लोकसख्येस प्रमाण २६ ५ बालमृत्यु-दर, हजारी जननास २०० आता-पर्यंत सर्वांत हे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते ४८ ठिकाणी शिशुसप्ताह भरले मृत्यु-कारणे-सर्व प्रकारचे ताप २३१८५१, कॉलरा २१५२, प्लेग १२०० वैद्यकीय मदत-सरकारी फिरते दवाखाने-३३, ४९५४ खेड्यात मिळून ८०२७३ रोग्यास औषधे दिली आरोग्यविषयक ९१५९ व्याख्याने झाली दवाखाने ३२९ (२८ सरकारी, ३०२ स्थानिक कौन्सिलाचे, २८ रेल्वेचे, बाकीचे खाजगी) २९०७४६९ इसमास औषधपाणी देण्यात आले शस्त्रक्रिया एकूण १०११२८ खात्याचे उत्पन्न-१४८३५०९ रु (सरकारी मदत ६५७२१५ रु डि कौन्सिलाकडून १३२०२४ रु म्युनिसिपालिट्याकडून १३४२०६ रु) खर्च-१२४२८२१ रु स्वच्छता-म्युनिसिपालिट्यास सरकारी मदत-६२१९७ रु पैकी ३०००० रु बालारोग्य व १६५९४ रु उदीर मारण्यासाठी खेडेगावातील स्वच्छता-उत्पन्न २२००६२ रु खर्च २०७९१५ रु यदा ६८८६३१ जणास देवी टोचल्या सामान्यत एक वर्षाखालील शे ८२ मुलाना (म्युनिसिपल हद्दीतील) देवी टोचण्यात आल्या देवीखात्याचा खर्च-१९८९४० रु पैकी डि कौन्सिलकडून १३९७६५ रु खर्च झाला नागपूरच्या वेड्याच्या इस्पितळात ४६५ वेड्या-करिता ९६५०९ रु खर्च झाला सामान्यत दर माणशी दरमहा ६ रु १२ आ खर्च आला

शिक्षणखाते-शिक्षणसस्था ५७७६ (गेल्या वर्षी ५६४५ होत्या) विद्यार्थी ४८२७१८ (गेल्या वर्षी ४६८३५१) खर्च रु १०१७४८०९ (गेल्या वर्षी ९७९२२२० रु) दर विद्यार्थ्यामागे खर्च २९ रु १० आ नागपूर विद्यापीठाच्या शेतकी पदवीधरास एलएल बी च्या पदवी परीक्षेस बसण्याची परवानगी देण्यात आली आहे तसेच हिंदी, उर्दू व मराठी भाषाच्या परीक्षा व शिक्षण त्याच भाषातून देण्याचे ठरविले तसेच पुराण भाषाही मातृभाषातून हव्या तर शिकवाव्यात व परीक्षा द्याव्यात असे ठरले निकृष्ट व जगली विद्यार्थ्यांस १९४० पर्यंत परीक्षा फी माफ आहे यदा युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षास २२१४ विद्यार्थी बसून त्यापैकी १३१९ विद्यार्थी पास झाले जबलपूर 'येथे हितकारिणी सभेची' दोन कॉलेजे विद्यापीठास जोडून घेण्यात आली नाग-पूर विद्यापीठाचे उत्पन्न १७३७५९ रु खर्च-१४८३२६ रु सरकारी मदत ४२५०० रु शास्त्रीय धदेशिक्षणाची योजना तयार होत आहे

कॉलेज विद्यार्थी-२२५० खर्च ५९८२१४ रु (सरकारी खर्च-३५४२३३ रु फीचे उत्पन्न २२६३६१ रु) दर विद्यार्थ्यामागे वार्षिक खर्च २६६ रु यदा एकूण १३ सशोधनात्मक निबध प्रसिद्ध झाले हायस्कूल शिक्षण-३५८० विद्यार्थी परीक्षेस बसले १७१६ पास झाले हायस्कुले ६८

विद्यार्थी ८६४९ दुय्यम इग्रजी शाळा १८९, विद्यार्थी २८०१२खर्च रु २०५१८१५ दर विद्यार्थ्यामागे खर्च ५६ रु देशी दुय्यम शाळा ३६७ विद्यार्थी ७१७०१ सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण–४५६ ठिकाणी चालू होते ९४२६८ रु प्राथमिक शाळा–४२३७, विद्यार्थी ३१२४५५ वऱ्हाडात उमरावती, बुलढाणा व यवतमाळ जिल्ह्यात प्राथमिक शिक्षणाची प्रगति विशेष झाली प्राथमिक शिक्षक–गेल्या वर्षी काटकसरीकरिता शिक्षकाचा पगार $\frac{१}{३}$ ने कमी केला सागर जिल्ह्यात व इतर काही ठिकाणी शिक्षकाना दरमहा दहा रुपये पगार मिळतो स्त्री-शिक्षण –मुलीच्या शाळा ५१२ मुली ४१८५४(गेल्या वर्षी हे आकडे अनुक्रमे ४८५ व ३९०११ होते) कॉलेजात गेल्या वर्षी व यदा अनुक्रमे ५० व ७३ स्त्री विद्यार्थिनी होत्या दुय्यम इग्रजी शिक्षण–२३ शाळा १५८५ मुली देशी दुय्यम शाळा–३९ मुली ५१२४ प्राथमिक शाळा–४३५ पैकी २५३ सरकारी मुली–३३९४४, एकूण मुली (मुलाच्या शाळातील धरून) ६६७४९ (गेल्या वर्षी ६०६५३), पैकी पहिलीत ३६२३४ मुली स्त्रीशिक्षण सस्था–दुय्यम १, शिक्षक १८ प्राथमिक–८ (पैकी ५ मिशनच्या), शिक्षक (शिक्षण घेत असलेले) ३४५ मुसलमानाचे शिक्षण–एकूण विद्यार्थी ५१३०९ पैकी कॉलेजमध्ये २०३ निकृष्ट जातीचे शिक्षण–विद्यार्थी ५१७९५गेल्या वर्षी ४८२७८) पैकी ४६४४६ मुलगे व ३४१९ मुली+हृ शे ९० चे वर प्राथमिक शिक्षण घेत आहेत स्पेन्स ट्रेनिग कॉलेज, जबलपूर–२६ पदवीधर व ८० इतर विद्यार्थी अध्यापन शिक्षण घेत होते त्यापैकी अनुक्रमे ८ व ७ बिनशिष्यवृत्तीचे होते शिष्यवृत्ती अनुक्रमे ३५ ची २५ रु व ३० ची २० रु करण्यात आली आहे यदा २२ बी टी व ३४ ट्रेड टीचर झाले नॉर्मल स्कूल्स–८ खर्च २१०३६७ रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च २७८ रु १२ आ ३२२ प्राथमिक व ९२ दुय्यम ट्रेड शिक्षक झाले बालवीर–सख्या ३३७०२(२०४८ अधिकारी, १४७२ रोव्हर, १६५७२ स्काऊट, १३६१० कब्स "चिमखडे" बालवीर) नागपूरच्या सरकारी इजिनियरिग कॉलेजमध्ये १२५ विद्यार्थी होते प्रकाशन–१५५ पैकी ६९ मराठी, ४१ हिंदी, २१ इग्रजी ५० शैक्षणिक वर्तमानपत्रे व नियतकालिके–६३ (यदा २३ नवीन सुरू झाली) विज्ञान व वाङमय सस्था–१६१ (११६ खाजगी)

नोदणी खाते–११६१५१ कागद नोदले शे ९ वाढ त्याची एकूण किमत ६७८७९४६४ रु (शे ८५ वाढ) जमिनीच्या किमती हळूहळू वाढत आहेत खात्याचे उत्पन्न– ५२२६०३ रु (शे ६ वाढ) खर्च जाता निव्वळ उत्पन्न ३५९००६ रु उत्पन्नाशी खर्चाचे प्रमाण शे ३५ खर्च–१८४२२९ रु

प्रातिक उत्पन्न–कसातील आकडे मागील वर्षाचे आहेत ७२४८६७८३ रु (६९४०१३९२ रु) पैकी हिदुस्थान सरकारकडून ३५६१८९८ रु (४३७७७७३ रुपये) खर्च–७५६९२५१८ रु (७०७४९७६३ रु) हि सरकार ६२६३७११ रु (६५१२१०३ रु) उत्पन्नाची महत्त्वाची अगे—हि सरकारकडून उत्पन्नावरील कर ३४५३८२९ रु (३८५३४२२ रु) हि सरकारास व्याजाबद्दल १५२३१५७ रु (१७४५९०८) पेन्शने–३५५९०० रु (३७६७०८ रु) किरकोळ बाबी २५ लाख

प्रातिक उत्पन्नाची उपागे–जमीनमहसूल–२२४१६४२३ रु (२४४६६५४८ रु) अबकारी ५७०३८५९ रु (५७६०५५२ रु), स्टॅम्प्स ५८०२९६७ रु (५७२२७६५ रु), जगल ४४०६०१२ रु (४२९०१६८ रु), दुष्काळ फड २७३७२९९ रु (१२५८२३२ रु), प्रातिक कर्जे वसूल आगाऊ ६१०९००० रु (३२९००००)

प्रातिक खर्चाची उपागे–जमीन महसूल खाते १७९८४७७ रु (१८८९२७३ रु), अबकारी खाते १०००३१२ रु (८१२२६५ रु जगलखाते ३३६९८६७ रु (३२४८८२१ रु) चालू महत्वाच्या कामावरील कर्जाबद्दल व्याज ३१०४६९९ रु प्रातिक कारभार ६२४२१८० रु न्यायखाते २५६८६९९ रु पोलिसखाते ५७२७७१६ रु

शिक्षण खाते ४८९१८९१ रु (४६७७४८८ रु) शेतकी खाते–१४४९८१४ रु सिव्हिल वर्क्स ५२८६७६७ रु (५११७३३० रु) पेन्शने वगैरे २९२०८९४ रु (२६८०८६९ रु), दु काळफड २८०३९४१ रु (११४८१२१ रु)-

---

विमाखातें १९३३.

(हिंदुस्थानसरकारचे विमागणक श्री मुकर्जी यानी प्रसिद्ध केलेल्या वार्षिक अहवालावरून)

इडियन लाईफ ॲशुअरन्स कपनीच्या १९१२ च्या कायद्यान्वये, व इडियन इन्शुरन्स कपनीच्या १९२८ च्या कायद्यान्वये नोदलेल्या विमा कपन्याची सख्या ३१९ आहे ह्यापैकी १६९ हिदुस्थानात (६८ मुबई इलाखा, ३१ बगाल, २६ मद्रास, १९ पजाब व बाकीच्या इतर प्रानान) व १५० हिदुस्थानाबाहेर स्थापन झालेल्या आहेत ह्या १५० पैकी ७१ युनायटेड किगडम्मध्ये (ब्रिटिश बेटात), ३१ ब्रिटिश साम्राज्यात व वसाहतीत, १८ युरोपखडात, १६ युनायटेड स्टेटस् (अमेरिका), ९ जपानात व ५ जावा बेटात स्थापन झालेल्या आहेत हिंदी कपन्यापैकी १२४ फक्त आयुष्याच्या विम्याचा व्यवहार करतात, उरलेल्या ४५ पैकी, १६ आयुष्येतर विम्याचे काम करितात व २९ दोन्ही कामे करतात ह्याच्या उलट 'हिंदीतर' १५० विमा कपन्यापैकी १२६ कपन्या आयुष्येतर विम्याचे, ११ फक्त आयुष्य विम्याचे व १३ दोन्ही कामे करतात (ह्यावरून हिंदीतर कपन्याचा व्यवहार व्यापारास व उद्योगधद्यास जास्त उपयुक्त आहे असे दिसते) १९३२ चा अहवाल प्रसिद्ध झाल्यानतरच्या वर्षांत ३० नवीन हिंदी कपन्या (८ मुबई इ , ५ बगाल, ४ मद्रास, ४ पजाब, ३ बिहार–ओरिसा इ) निघाल्या काही २५ वर्षांपेक्षा जास्त काळ चालू असलेल्या जुन्या कपन्या सोडल्या तर दहा वर्षे काम करून सुद्धा भागीदारास मुळीच फायदा न वाटलेल्या बऱ्याच कपन्या आहेत गेल्या चार वर्षांत ६४ नवीन आयुष्याच्या विमाकंपन्या स्थापल्या गेल्या नवीन कपन्यामुळे विमाकपन्यात भयकर चढाओढ सुरू होते व सुरुवातीच्या खर्चांतच बहुतेकाचे भाडवल खलास होते अलीकडे तीन वर्षांपेक्षा जास्त काळ योग्य काम करता न आल्याने पाच विमा कपन्यानी दिवाळे काढले ह्यावरून नवीन विमा कपन्या काढणे इष्ट नाही हे दिसून येते १९३२ त आयुष्य–विमा उतरणाऱ्या कपन्याचा (विभागणी योजनेअन्वये व्यवहार करणाऱ्या कपन्या सोडून) नवीन व्यवहार १३९००० पॉलिसी मिळून २७३/४ कोटी रुपयाचा झाला, त्याचे प्रिमियमचे उत्पन्न दीड कोटी रुपयाचे होते वरीलपैकी हिंदी कपन्याचा व्यवहार १,१३००० पॉलिसी, १९ कोटी रु किमत व एक कोटी प्रिमियम उत्पन्नाचा झाला ब्रिटिश कपन्यानी ३ ४कोटी रु ब्रिटिश साम्राज्य व वसाहतीतील कपन्यानी ५ कोटी व एका जर्मन कपनीने ४० लाखाचा व्यवहार केला वरील नवीन व्यवहारापैकी हिंदी कपन्याची दर पॉलिसीची सरासरी १६७४ रु व हिंदीतर कपन्याची ३३७६ रु होती १९३२ चे अखेर सर्व कपन्याच्या १७८ कोटी रुपये किमतीच्या ७७४००० पॉलिसी चालू होत्या व त्याचे प्रिमियम उत्पन्न नऊ कोटी रुपयाचे होते ह्यापैकी हिंदी कपन्याचा व्यवहार असा – ५५४००० पॉलिसी, १०२ कोटी रु किमत व पावणेपाच कोटी रुपये प्रिमियम (हप्त्याचे) उत्पन्न अहवालाचे साली वार्षिक वेतन (ॲन्युइटी) व्यवहार ७९००० हजाराचा (१६००० हिंदी ६३००० हिंदीतर) झाला सालअखेर अन्युइटी चार लाखाच्या (पैकी हिंदी १६०००० रु च्या) चालू होत्या इडियन लाइफ ऑफिसे–१५३ पैकी ११६ प्रोप्रायटरी व ३७ म्युच्युअल म्युच्युअल ३७पैकी १७, १९१२ पूर्वी व २० नतर व प्रोप्रायटरीपैकी १९१२ पूर्वी १७ व नतर ९९ स्थापिली हिंदी विमाकपन्याचा ब्रि पूर्व आफ्रिका व पौर्वात्य देश (इराण वगैरे) हिदुस्थान बाहेरचा विमा व्यवहार ७२ लक्ष रुपयाचा हप्त्याचे उत्पन्न सव्वा चार लाख रु १९३२ अखेर चालू असलेले विमे ४ कोटी २० लक्ष रु किमतीचे, हप्त्याचे उत्पन २१॥ लाखाचे हिंदी

कपन्याची प्रगति कसातील आकडे एकूण चालू विम्याचे आहेत—नवीन व्यवहार १९२३—५८५ लक्ष रु (३९ कोट रु) १९३१—१७७६ लक्ष रु (९८ कोट रु), १९३२ अखेर—१९६६ लक्ष रु (१०६ कोट रुपये) हिदी विमा कपन्याची १९१२च्या कायद्यान्वये १,१२,४९,००० रु किमतीचे (दर्शनी) सरकारी रोखे घेतले आहेत वार्षिक हप्त्याचे उत्पन्न—१९२३—२४९ लक्ष रु १९३१—५८७ लक्ष रु १९३२ अखेर ६८८ लक्ष रु लाइफ फड—२५ कोट रु (१९३२ मध्ये २ ६ कोटीची वाढ झाली) ह्यावर व्याज सरासरी शे ५ ६ टक्के मिळाले

विमागणकाकडून तपासून आलेल्या ५६ विमा कपन्याच्या व्यवहारावरून असे दिसते की ४८ कपन्याच्या जमेत वाढ असून, ८ कपन्याना तूट आली एकूण वाढ २६३ लक्ष रु (वाटणी—२२८ लक्ष रु विमेदाराना व २० लक्ष रु भागीदाराना)

पोस्टल विमाखाते—१८८३ पासून सरकारने पोस्ट खात्यातील लोकाकरिता सुरू केले पण सध्या सव मुलकी (सिव्हिल) नोकरास त्याचा फायदा घेता येतो १९३२ व १९३३ चे अनुक्रमे आकडे—पॉलिसी सख्या ६४८४ व ४२१५ विमा किमत ९८१५००० रु व ८११७००० रु हप्त्याचे उत्पन्न ४२८००० व ३८०००० रु एकूण चालू पॉलिसी सख्या ८३१६५ व ८४७२६ त्याची किमत अनुक्रमे १५८८८९००० रु व १६२४३९००० रु एकूण उत्पन्न ८१३८००० रु व ८४२४००० रु लाइफ फड ४९१४७००० रु व ५३९००००० रु १९३२ मार्च अखेर व्हॅल्युएशनप्रमाणे सरप्लस—७४ लक्ष रु पैकी ४७॥ लक्ष रु विमेदारास द सा द शे १ २ दराने बोनस म्हणून वाटले

आयुष्येतर (आग, अपघात, मरीन वगैरे) विमा व्यवहार—अडीच कोटी रुपयाचे प्रिमियम उत्पन्न पैकी हिदी कपन्याचे ६६ लक्ष रुपयाचे, व हिंदीतर कपन्याचे १८१ लक्ष रुपयाचे उत्पन्नाची उपागे—हिदी आग २८॥ लक्ष रु, मरीन—७॥ लक्ष रु व इतर ५८ लक्ष रु हिंदीतर कपन्या-आग ९७॥ लक्ष रु मरीन ३६॥ लक्ष रु व इतर ४७, लक्ष रु हिदीतर कपन्यात ब्रिटिश बेटातील कपन्याचे उत्पन्न १२३॥ लक्ष रु साम्राज्य व वसाहतीतील कपन्याचे ३८ लक्ष रु अमेरिकन सयुक्त सस्थाने १३ लक्ष व बाकीचे इतर अशी विभागणी आहे हिदी कपन्याचा हिदुस्थानाबाहेर आयुष्येतर विम्याचा अजमासे एक कोटी रु प्रिमियम उत्पन्नाचा व्यवहार यदा झाला

हिदी कपन्याचा व्यवहार——३१ ६६ कोट रुपये जमा पैकी २१ ८ कोट रु किमतीचे रोखे (सर्व प्रकारचे) आहेत गहाणावर वगैरे कर्जाऊ येणे—४ ६ कोट रु हिदुस्थानाबाहेर रोख्यात गुतविलेले ६० लक्ष रु

हिदीतर कपन्याचा हिदुस्थानातील व्यवहार एकूण जमा अजमासे ३८ कोट रु पैकी ३२ २ कोट रु ब्रिटिश बेटातील विमा कपन्याचे आहेत वरील ३८ कोटी पैकी ३४ कोट रुपये हिदुस्थानातच सर्व प्रकारच्या विम्यामुळे जमा आहेत

प्रॉव्हिडट विमा सोसायटचा—३६९ बहुतेक विभागणी योजनेप्रमाणे व्यवहार करतात प्रातवारी बगाल २२१, मुबई ५०, मद्रास ६१, बाकीच्या इतर प्रातात सदर ३६९ पैकी ७४ आयुष्यविम्याचे (इतर विमा कपन्याप्रमाणे) व २९५ विभागणी योजना वगैरे पद्धतीचे विम्याचे काम करतात

काही प्रमुख महाराष्ट्रीय व महाराष्ट्रात विशेषेकरून व्यवहार करणाऱ्या काही हिदी विमा कपन्याचा १९३२ अखेर सपणाऱ्या वर्षांत पुढील प्रमाणे आयुष्य—विम्याचा व्यवहार झाला रुपयाचे आकडे हजाराचे आहेत (कोष्टक क्रॉ ३ ते ६)

विमा कपनीचे नाव	यदा पॉलिसी दिल्या	(२) मधील पॉलिसीची किमत रु	नवीन वार्षिक प्रिमियमच्या उत्पन्नात वाढ रुपये	यदा मृत्यू द्दल रक्कम दिला रुपये	मुदत सपल्यामुळे रक्कम दिली रुपये	डिव्हिडंड दर हजारी रु १९३२ चे
भारत, लाहोर	३३१५	८७६२	२८३	३६८	५१०	१५
बॉबे म्युच्युअल, मुबई	४५२३	७२७/	२७४	२२२	४३	०
बॉबे लाईफ, मुबई	३०८७	५६ ’३	३०२	२५०	८८	८
कॉमनवेल्थ, पुणे	८८५	९५८	५०	/११	०	६
एपायर ऑफ् इडिया, मुबई	५९३०	१०३७६	५३५	१०३६	२१००	४१३/४
हिदुस्थान कोऑप कलकत्ता	८७८३	१८१७३	६७२	४७५	३७७	०
न्यू इडिया, मुबई	३८१६	७९९०	५३	३१	०	०
ओरिएटल, मुबई	२८१९३	५/८१३	२९१८	ˉ९७६	४५२८	३७॥
वेस्टर्न इडिया, सातारा	३०५१	३६८९	१५६	११९	५०	१०
झेनिथ, मुबई	११८६	२३२८	१२९	८५	५०	७॥

शिक्षण.

(मुबई इलाख्याचा १९३३–३४ चा सरकारी अहवाल)

एकदर शिक्षण सस्था–१५६७४ सरकारमान्य व १०५६ मान्य नसलेल्या मिळून एकूण १६७३० मागील वर्षी १९३१–३२ पेक्षा २८८ सस्था कमी होत्या, यदा मागील वर्षापेक्षा १४१ कमी होत्या सरकारमान्य १५६७४ सस्थाची वर्गवारी–(१) १३७५० पुरुषाकरिता व १९२४ स्त्रियाकरिता (२) १८ आर्टस् कॉलेजे, ११ धदेशिक्षणाची कॉलेजे, ७१४ दुय्यम शाळा, १४६१६ प्राथमिक शाळा, व ३१४ विशिष्ट शाळा यदा आर्टस् कॉलेजे दोन व दुय्यम शाळा २८ जास्त झाल्या तर प्राथमिक व विशिष्ट शाळा अनुक्रमे ७८ व ३५ कमी झाल्या शाळा बद होण्याचे मुख्य कारण विद्यार्थ्यांच्या रा या कमी झाल्याने स्थानिक बोर्डांस शाळा परवडत नाहीत

इला यातील २६८५९ शहरी व खेडेगावापैकी १०६५९ गावी (गेल्या वर्षी १०७६३) शाळा होत्या साधारणत दर साडेअकरा चौरस मलास एक असे शाळाचे पमाण आहे विद्यार्थी सख्या–१२७८२९६ (४२२०९ नी वाढ) पैकी १३३२५२८ सरकारमान्य व ८१७७२ इतर शिक्षण सस्थातील वर्गवारी १०२५९२८ मुले, व ३०६५९६ मुली इलाख्याच्या एकूण लोकसख्येशी शेकडा प्रमाण ६ ११ (गेल्या वर्षी ५ ९५ होते) गेल्या वर्षापेक्षा वाढ–१९२८४ मुले व १५०८८ मुली

जानवारी–कमातील आकडे गत वर्षाबद्दलचे आहेत (१) हिदु (अ) पुढारलेले वर्ग ३२२९३३ शे प्रमाण २४ २ (३०९८६६, शे प्रमाण २३ ९) (ब) मध्यम वर्ग ५३६६३९ शे ४० ३ (५२२०३८ शे ४० २), (क) मागासलेले वर्ग १३८३१४ शे १० ४ (१३४३३० शे १० ३) एकूण हिदु ९९७८८६ शे ७४ ९ (९६६२३० शे ७४ ४), (२) मुसलमान २३५५४८ शे १७ ७ टक्के (२३४१४६ शे १८ १), (३) युरोपियन अँग्लो इडियन ५५४० शे ० ४ (५४८९ शे ० ४ (४) हिंदी ख्रिस्ती–३९३४१ शे २ ९

(३९०७० शे ३), (५) पारशी—१८२६६ शे १४ (१७९०३ शे १४), (६) इतर सर्व जाती ३५९४३ शे २७ (३५३५४ शे २७), एकूण १३३२५२४ (१२९८१९२)

खर्च—एकूण ३९८०९६१० रुपये (१९३२-३३ साली रु ३८१७१८४६) मदर खर्चाची नरतूद पुढीलप्रमाणे झाली (१) सरकारी रु १७६१७१६८ म्हणजे शे ४४२ (गेल्या वर्षी शे ४४४), (२) स्थानिक बोर्डाकडून रु ७७१२३२८ म्हणजे शे १९४ (गेल्या वर्षी शे १८९) (३) फीचे उत्पन्न रु ९२२३४९४ म्हणजे शे २३२ टक्के (गेल्या वर्षी शे २२२ टक्के) (४) इतर ५२५६६२० रु म्हणजे शे १३२ (गेल्या वर्षी शे १४५)

सरकारी खर्च कोठे कसा झाला ते—(१) मुंबई विद्यापीठ व उच्चशिक्षण १०४२३१६ रु शे ५९ (गेल्या वर्षी १०९९३०१ रु शे ६५), (२) दुय्यम शिक्षण—२१३२७०७ रु शे १२१ गेल्या वर्षी २११६७०० रु शे १२५ (३) प्राथमिक शिक्षण—रु १०९६७९५० शे ६२३, (गेल्या वर्षी १०३५९११२ रु शे ६११) (४) शिक्षण १०१४३०७ र शे ५७ (गेल्य वर्षी ९८९९०१ रु शे ५८), (५) देखरेख व तपासणी—१३२१९७६ रु शे ७५ (गेल्या वर्षी १२८५६११ र शे ७६) (६) इमारती १६४३४७ रु शे १ (गेल्या वर्षी १३५७०९ र शे ०८), (७) इतर किरकोळ ९७३५६५ रु शे ५ ५ (गेल्या वर्षी ९६४३२७ रु शे ५७) याशिवाय इंग्लंडमध्ये ११७१६१ रु खर्च सरकारने केला १९३३–३४ मधील महत्त्वाच्या गोष्टी (१) १९३४ मार्चमध्ये पुण्याचे डेक्कन कॉलेज बंद करण्यात आले (२) दि लिंगराज कॉलेज, बेळगाव व चेलासिंग व शीतळदास कॉलेज शिकारपूर व साइक्स लॉ कॉलेज-कोल्हापूर ही कॉलेजे मुंबई विद्यापीठात सुरू झाली (३) १९३३ च्या जुलै महिन्यात पुणे येथे सरकारने भरविलेली प्रांतिक विद्यापीठविषयक—विशेषत महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची मागणी संबंधी बोलाविलेली—परिषद (४) ग्रामसुधारणेची योजना सरकारने सुरू केली (५) पुणे येथील डिप्रेस्ड क्लासेस होस्टेल (सरकारी निकृष्ट जातीकरिता वसतिगृह) व त्यांना मदत करण्याचे काम, तसेच रेफर्मेटरी (अल्प वयस्क बंदिशाळा) स्कूल्स शिक्षण खात्याकडून काढून सरकारने निकृष्ट जातीकरिता नेमलेल्या अधिकाऱ्याकडे देण्यात आली

शिक्षण खाते—सरकारी नोकर १४८९, प्राथमिक शाळातील शिक्षक १६९, अखिल भारतीय सरकारी शिक्षण खात्यातील कायम ३० अधिकाऱ्यांपैकी १९ हिंदी व ११ युरोपिअन होते मुंबई प्रांतिक खात्यातील १८ अधिकारी सर्व हिंदी होते शाळांवर देखरेखीचा सर्व खर्च सरकारने केला शाळा तपासणीच्या ११६६२५९ रु सरकारी खर्चापैकी ५३८५३९ रु सरकारी तपासकांचा खर्च व बकीचे स्थानिक बोर्डस् तपासणीकरता मदत म्हणून दिले चालू साली सरकारी शिक्षणखात्यातील नवीन नोकरांचे कमी केलेले पगाराचे दर सुरू केले

मुंबई विद्यापीठ—२२ आर्टस् कॉलेजे व १२ धंदेशिक्षणाची कॉलेजे विद्यापीठास जोडलेली आहेत एकूण कॉलेज विद्यार्थी १६४३० गेल्या वर्षी १५३०६ होते ब्रिटिश हद्दीतील कॉलेजातील १३६३७ विद्यार्थ्यांपैकी १०४०९ आर्टस् व ३२२८ धंदेशिक्षणाच्या कॉलेजात होते स्त्री—विद्यार्थिनी १११६ (१५०नी वाढ) ९७५० आर्टस् कॉलेजात, ११४१ धंदेशिक्षण कॉलेजात

विद्यापीठाचा जमाखर्च—जमा १२८६३६३ रु. खर्च ११०११६२ रु गेल्या वर्षी अनुक्रमे १२५०८४० रु व ९२३७४० रु सरकारी मदत ११७००० रु काटकसरीकरिता विद्यापीठाच्या माहिती-कचेरी (इन्फर्मेशन ब्यूरो) ची सरकारी वार्षिक ५००० ची देणगी यंदापासून बंद करण्यात आली १९३३–३४ चे परीक्षांचे निकाल—एम् ए १७९ पैकी ११४ उत्तीर्ण, बी ए १५७९ पैकी १०६८ उत्तीर्ण, एम् एस् सी ४२ पैकी ३१ उत्तीर्ण बी एस्सी ५७८ पैकी ३९६ उत्तीर्ण, इंटर

आर्टस् २६०३ पैकी १५४८ उत्तीर्ण, इटर सायन्स १७४४ पैकी ८००, मॅट्रिक्युलेशन १८४३६ पैकी ८७४७ उत्तीर्ण, सर्व कॉलेजातील प्रथम-वर्ष परीक्षा ५०६५ पैकी ३५३६

पदवीपरीक्षेनतरचे उच्च शिक्षण हा विद्यापीठापुढील अत्यत महत्त्वाचा विषय असून, अहवालाचे साली सिडिकेटच्या सभासदाची एक समिति मुबई बाहेरील शिक्षणकेद्री सदर शिक्षणाची चागली सोय कशी करता येईल याबद्दलची चौकशी करीत आहे

मुबई विद्यापीठाने चालविलेली अर्थ व समाज-शास्त्र-शिक्षण सस्था-विद्यार्थी ६५, पैकी २३ सशोधन करितात यदा ११ विद्यार्थ्यांनी एम् ए करिता निबध लिहिले, त्यापैकी ९ पहिल्या वर्गात व २ नुसते उत्तीर्ण झाले १७ विद्यार्थी एम् ए परीक्षेस बसले त्यापैकी १३ उत्तीर्ण झाले

यदा सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे विद्यापीठाने मुबईस सुरू केलेली रासायनिक धदे-शिक्षणाची सोय सदर सस्थेकरिता सरकारने मुबईच्या रॉयल इन्स्टिटयूटमधील एक भाग दिला असून सदर सस्थेमुळे उद्योगधद्यास शास्त्रीय शिक्षणाची जोड मिळाल्याने बरीच मदत होईल असे वाटते

लष्करी शिक्षण-यदा यू टी सी मध्ये अधिकारी व रिक्रूट वगैरे मिळून लष्करी शिक्षण घेणाऱ्याची सख्या ११२० होती, त्यापैकी यदा नवीन ४६२ जणाची भरती झाली चिचवड येथील वार्षिक कँपला ६६४ लोक हजर होते सर्व कपनीतून पूर्ण भरती होती यावरून लष्करी शिक्षणाची आवड बरीच आहे हे दिसून येईल यू टी सीत कमीत कमी तीन वर्षे असणाऱ्याकरिता मुबई विद्यापीठात लष्करी शिक्षणाची सर्टिफिकेट परीक्षा खास लष्करी अधिकाऱ्याकडून घ्यावी व अशा तऱ्हेने लष्करी शिक्षणाचा विद्यापीठाचे अभ्यासक्रमात समावेश व्हावा अशा योजनेचा सध्या विचार चालू आहे

प्रातिक विद्यापीठाविषयीची परिषद - पुणे मुक्कामी नामदार गव्हर्नर व शिक्षणमत्री याचेशी विचारविनिमय करण्याकरिता श्री जयकर याचे पुढाकाराने महाराष्ट्रातील अनेक शिक्षणतज्ज्ञ व शिष्ट मडळी याचेसह भरली होती तीत प्रातिक विद्यापीठे स्थापन होण्याविरुद्ध एकदर मत दिसले, तसेच युनिटरी किवा रेसिडेन्शिअल विद्यापीठाकडे बराच कल दिसला परतु त्याबद्दल फारसा विचार झाला नाही त्यामुळे महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापनेविषयीचा विचार तहकूब ठेवावा लागला

विद्यापीठाची शिक्षणविषयक माहिती-कचेरी - ब्रिटिश बेटात शिक्षणासाठी जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे गेल्या वर्षी ७१ व यदा ११९ अर्ज आले परदेशच्या शिक्षणसस्थाची माहितीपत्रके वगैरे २९९१ कचेरीत यदा होती यदा परदेशी शिक्षणाबद्दल १७९८ चौकशीपत्रे कचेरीत आली ह्यावरून कचेरीची उपयुक्तता दिसून येते व्यायाम,आरोग्य, वैद्यकीय तपासणी वगैरे शारीरिक शिक्षणाबद्दल १९३३ च्या नोव्हेबरमध्ये विद्यापीठाने भरविलेल्या परिषदेत पुढील महत्त्वाचे ठराव पास झाले (१) विद्यापीठास जोडलेल्या प्रत्येक कॉलेजात शारीरिक शिक्षणाची सिडिकेटने मान्य केलेली अशी योजना चालू करावी, (२) ह्याबाबत विद्यापीठाने एक 'शारीरिक शिक्षण समिती' कायम करावी, (३) शारीरिक शिक्षण पद्धति प्रत्येक कॉलेजाने सोयीप्रमाणे ठेवण्यास मुभा असावी, (४) प्रत्येक कॉलेजच्या मुख्याध्यापकानी कॉलेजात चालू ठेवलेल्या शारीरिक शिक्षणाबद्दल वार्षिक अहवाल कळवावे

इतर- विद्यापीठापुढे यदा असलेल्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा व आर्टस् व सायन्स अभ्यासक्रम वेगवेगळे ठेवणे मॅट्रिकच्या परीक्षेच्या बाबतीत अभ्यासक्रम सोपे करण्याचे यत्न होऊन विद्यापीठाने त्याप्रमाणे योजनाही केली आहे

कॉलेज शिक्षण-आर्टस् कॉलेजे २२, विद्यार्थी १०४०९ (८११ ने वाढ) पैकी ९६५ विद्यार्थिनी (१३७ ने वाढ), सरकारी कॉलेजात २४९०, खाजगी कॉलेजात ७९१९ विद्यार्थ्यांची

जातवारी हिंदु पुढारलेले ६७७९ (४३४ नी वाढ), हिंदु मध्यम ८५९ (१३९ ने वाढ), मागासलेले हिंदु ८१, पारशी १०१० (११० ने वाढ), मुसलमान ६१९ (४५ ने वाढ), हिंदी ख्रिस्ती ५२१ (२२ ने वाढ), युरोपिअन व अँग्लो इंडिअन ४२ (१० ने वाढ), बाकीच्या इतर जाती ४९८ (५० ने वाढ)

खर्च-२३०११३४ रु (१०९६०४ रु नी वाढ) खर्चाची तरतूद शे २१ प्रांतिक सरकार-कडून, शे ६३ ५ फीचे उत्पन्न शे १५ ५ इतर सरकारी कॉलेजाचा खर्च-६४५०८२ रु पैकी सरकारला २५४८४७ रु बिनसरकारी कॉले-जाचा खर्च गेल्या वर्षी १३६९३२२ रु होता तो यदा १४७६८२३ रु झाला व सरकारी मदत १६९३३२ रु होती ती १६८८०० रु झाली दर विद्यार्थ्यामागे सरकारी कॉलेजात खर्च २९७ रु (११७ रु सरकारला), बिनसरकारी कॉले-जात १८७ रु (२४ रु सरकारचा) सरकारी मदत ५ टक्के दरसाल कमी झाली त्याचप्रमाणे नवीन कॉलेजास मदत द्यावी लागली याकरिता यदा-पासून टर्मची फी मुंबई-कराचीत ७० रु व इतर ठिकाणी ६० रु घेण्यात यावी असे ठरविण्यात आले बहुतेक सर्व कॉलेजातून जादा शिकवणीची सोय समाधानकारक रीतीने चालू आहे पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजात स्त्री विद्यार्थ्यांकरिता वसति-गृह वाढविण्यात आले, तसेच सर परशुरामभाऊ कॉलेजात व सुरतच्या कॉलेजात वसतिगृहे वाढ-विली मुंबईच्या रॉयल इन्स्टिटयूट ऑफ सायन्स-मध्ये यदा ९१ विद्यार्थी पदवी परीक्षोत्तर शिक्षण घेत होते ते व सर्व अध्यापक संशोधन करता) यदा एकण ३४ (पैकी १९ रसायन शास्त्रातील संशोधनात्मक निबंध तयार झाले १७ निबंधाचे निकाल लागून पदवी एम् एस्सी देण्यात आली खर्च-१७९२२९ रु (७७९७ रु ने वाढ) पैकी ७९७७४ रु देणगी, ४३१८८ रु फी सरकारी मदत ५५४६१ रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च ६०६ रु धंदेशिक्षणाची कॉलेजे १२ एंजिनिअरिंग कॉलेज विद्यार्थी १९५ (१४३ हिंदु) खर्च २०६६१५ रु शे ७५ सरकारी दर विद्यार्थ्या-मागे खर्च १०५४ रु यदापासून "सिव्हिलकडे" ५० चे ऐवजी ३० व "मेकॅनिकल" व "इलेक्ट्रिकल" कडे प्रत्येकी १० ऐवजी २० विद्यार्थी घेतले जातात कराचीचे एंजिनियरिंग कॉलेज-विद्यार्थी १६५ (९६ हिंदु, २५ मुसलमान, ४४ इतर) खर्च ९७९२० रु (३०९७० रु सरकारी) दर विद्या-र्थ्यामागे खर्च ६८५ रु

व्यापारी कॉलेज, मुंबई-विद्यार्थी ३९० (२५५ हिंदू, ५६ पारशी) खर्च ७०६२७ रु दर विद्यार्थ्या-मागे १७९ रु शेतकी कॉलेज, पुणे विद्यार्थी १४२ गेल्या वर्षापेक्षा ३६ कमी) खर्च १३५९३४ रु पैकी १०८४३३ रु सरकारकडून दर विद्यार्थ्या-मागे खर्च-९५१ रु

ग्रँट मेडिकल कॉलेज, मुंबई-विद्यार्थी ६०७ पैकी ७९ विद्यार्थिनी खर्च २६७४८७ रु पैकी सरकारी ९५३७६ रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च ४४१ रु गो सु मेडिकल कॉलेज, परेळ-मुंबई कार्पोरेशन चालवित विद्यार्थी ३७४ खर्च-२१४१४९ रु दर विद्यार्थ्यामागे ६८२ रु खर्च

लॉ-कॉलेजे ४ विद्यार्थी १२५५ पैकी मुंब-ईच्या सरकारी कॉलेजात ५९९ सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेज मुंबई-विद्यार्थी १०० (१६ विद्यार्थिनी) खर्च ६०७२१ रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च ६०१ रु पैकी सरकारी ५५९ रु सदर अध्यापकशाळेचा इलाख्यातील दुय्यम शाळातील अध्यापनास अति-शय उपयोग होत आहे सदर शाळेतील "अध्यापक-विद्यार्थिनी" एकंदरीत जास्त हुषार असतात असे येथील मुख्याध्यापकाचे मत आहे।

दुय्यम-शिक्षण-मुलांच्या शाळा ५७१ (२६ ने वाढ), विद्यार्थी एकूण १००९५९ (३८३७ नी वाढ शे ४ वाढ) शे ४६ हायस्कूलमध्ये, शे ५४ मिडलस्कूल (इ १ ते ३) मध्ये, शाळा-२९ सरकारी विद्यार्थी ९०७६, म्युनिसिपल व लोकलबोर्डे-१५५ विद्यार्थी ४७०४, सरकारी मदत असलेल्या खाजगी-२६३, विद्यार्थी ६५५२८ सरकारी मदत नसलेल्या ५८, विद्यार्थी ११३२९

विद्यार्थ्यांची जातवारी- हिंदु ७७३९८ शे

७ वाढ, मुसलमान ११८८९ शे ४७ वाढ, पारशी ४६०३ शे १७ वाढ इतर ७०६९ शे १०७ वाढ मागासलेल्या हिंदूत शे ७ वाढ ही प्रागतिक आहे खर्च ५९४८७१७ रु शे ३९ टक्के वाढ फीचे उत्पन्न शे ५९, सरकारी मदत शे २२९ इतर शे १३९ डि लो बोर्ड व म्युनिसिपालिटचा शे ४२ उपरिनिर्दिष्ट शाळात प्राथमिक शाळाना जोडून असलेल्या इंग्रजी वर्गाचाच बहुतेक समावेश होतो एकूण खर्चापैकी शे १६६ खर्च सरकारी शाळाकरिता होतो त्यापैकी शे ४०५ फीचे उत्पन्न होते खर्चाची वर्गवारी दर विद्यार्थ्यामागे–सरकारी शाळात १०९, रु बोर्डांच्या शाळात ४३।। रु, खाजगी सरकारी मदतीच्या शाळात ५४ रु सरकारी मदत नसलेल्या शाळात ६५ रु

शाळातपासकाचे अभिप्राय मुंबई विभाग—सरकारी 'सरकारमान्य असलेल्या शाळास इतर शाळाच्या कमी दर्जामुळे विद्यार्थ्यांच्या दर्जात अभ्यासक्रम कमी प्रतीचे असल्यास किंवा नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांसही सवलती इतर शाळात जास्त मिळत असल्याने, विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर परिणाम होतो हा त्रास विशेषत मुंबई शहरात फार होतो

मध्यविभाग सरकारी– "विद्यार्थ्यांचे ध्येय मॅट्रिक परीक्षेत पास होणे हेच जवळ जवळ असल्याने पुस्तकी ज्ञान व तेही घोकपटीच्या स्वरूपाचे ह्याच अभ्यासक्रम बहुतेक शाळातून दिसून येतो शाळेच्या अभ्यासक्रमात इतर धंद्याचे शिक्षणाची सोय करता आल्यास मॅट्रिकपर्यंत न जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यक्रमास थोडेसे चांगले वळण लागेल, ह्याशिवाय पुस्तकी ज्ञानाशिवाय जगातील इतर बाबींचे सर्वसामान्य ज्ञान विद्यार्थ्यांस देण्याची सोय हवी आहे ह्याकरिता धंदेशिक्षण दुय्यम शाळातूनहि ऐच्छिक म्हणून ठेवावयास हवे" शिक्षण माध्यम-इ १ ते ५ मध्ये बहुतेक सर्व शाळातून इंग्रजीखेरीज इतर विषय मातृभाषातून शिकविण्यात येतात मॅट्रिकचे परीक्षेस मातृभाषेतून काही पेपर लिहिण्याची परवानगी देण्यात आली आहे त्याचा फायदा इतिहास शे ७० व पुराणभाषा शे ५९ ह्या प्रमाणात १९३४ च्या मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांनी घेतला

विषयवारी अध्यापन व शिक्षण यावर अभिप्राय "इंग्रजी–एक आधुनिक उपयुक्त व आवश्यक भाषा म्हणून महत्त्व जास्त, एकंदरीत पाहता भाषेतील शिक्षण असमाधानकारक काही थोड्या शाळात उत्तम बाकी सर्व शाळात अगदी वाईट याचे कारण ज्याचे इंग्रजी उत्तम आहे असे अध्यापन कुशल शिक्षक फारच थोडे असतात ! ह्याकरिता सुरवातीस उत्तम इंग्रजी उच्चाराचा अभ्यास चांगला करून घेतला पाहिजे "डायरेक्ट" पद्धतीने शिकविण्यास विद्यार्थ्यांचे मन पारखून आपले धडे व्यवस्थित रीतीने तयार करून शिकविणारे अध्यापक शाळातून हवेत तसेच लिहिताना व्याकरण व वाचताना इतर इंग्रजी वाचनाची गोडी लागावयास हवी सध्याच्या मॅट्रिकच्या सामान्य विद्यार्थ्यास आपले विचार शुद्ध इंग्रजीत चूक न करिता मांडणे अशक्यच आहे मध्यविभागचे इन्स्पेक्टराचा अभिप्राय–इंग्रजीचे मान कमी असण्याची कारणे म्हणजे शाळातील सर्व यत्तातून इंग्रजी लिखाण फार थोडे करवून घेतले जाते, मॅट्रिकच्या जवळ जवळ जो विद्यार्थी जातो तो घोकपट्टीकडे त्याचे लक्ष्य जास्त जाते व विद्यार्थ्याकडून अभ्यास करवून घेण्याची शिक्षकाची अपात्रता ही होत गणीत–ट्रेनिंग स्कूलमध्ये शिकलेल्या गणीत अध्यापकानी अलीकडे गणीत विषय शिकविण्यात बरीच सुधारणा केली आहे गणितातील अंकगणित, बीजगणित व भूमिति याचा परस्पर संबध योग्य तऱ्हेने समजावून देऊन गणीत विषयाची आवड उत्पन्न करून त्यापासून व्यवस्थितपणा, अचूकपणा व परीक्षणशक्ति वाढविणे हे व्हावयास पाहिजे हल्ली तसे काहीच न होता मुलास क्रमिक पुस्तकातील अभ्यासक्रम संपविणे व यांत्रिक पद्धतीने गणिते सोडविणे ह्यापलीकडे काहीच होत नाही त्यामुळे विद्यार्थ्यास गणित विषय रुक्ष वाटतो तसा वाटू न देणे हे शिक्षकानी लक्षात ठेवले पाहिजे **इतिहास–**

शिक्षणाचेही असेच आहे इतिहास विषय भविष्य कालाकरिता उपयोगी आहे व त्याकरिता भूत कालातील घडामोडीची माहिती जितकी सर्वांग-पूर्ण व मनात ठसण्याजोगी होईल व इतिहासाचे ज्ञान वाढले जाईल असे केले पाहिजे विद्यापीठातील अभ्यासक्रमात इतिहास शिकणारे थोडे असतात त्यामुळ पदवीधर शिक्षकानाच यथार्थ व सपूर्ण ज्ञान नसते आणि त्यामुळे विद्यार्थ्यास इतिहासाचे महत्त्व कळण्याइतके मनोरजक अध्यापन होत नाही **भूगोल**–पुष्कळ शाळातून अलीकडे भूगोलाच्या अध्यापनात सुधारणा झाली आहे तरी नवीन देशाचे भूगोलज्ञान करून देताना सर्व दृष्टीनी याचे महत्त्व पटवावयास हवे **शास्त्रे**–बाहेर गावच्या शाळातून प्रयोगशाळाची व्यवस्था समाधानकारक नसल्याने तेथे अध्यापन साधारण असते सरकारी शाळात चागले असते ड्रॉइग–यदा उत्तेजनार्थ म्हणून सरकारने २३७६२ र मदतीदाखल दिले **परीक्षाचे निकाल**–प्राथमिक परीक्षा ६२०७ पैकी ३५८७ विद्यार्थी उत्तीर्ण १९ बक्षिसे दिली दुसरी (इटरमीजिएट) परीक्षा ३१५१ पैकी २२३० विद्यार्थी उत्तीर्ण ३२ बक्षीसे वाटली मध्यविभागाचे शाळा तपासकाचा शेराशे ८० शिक्षकाना अध्यापनाची आवड अगर अध्यापनाचे विशिष्ट शिक्षण नसते तसेच वर्गांत शिकविलेले मुलाना सहज समजेल व त्याची विचारशक्ति जागृत होईल अशा तऱ्हेने शिकविणे हे पुष्कळ बी टी अगर एस् टी सी पदव्या मिळविलेल्या अनुभविक शिक्षकासही साधत नाही त्यामुळे रोजचा अभ्यासक्रम मनोरजक होऊन त्यापासून ज्ञानसपादन आनददायक करणे ही गोष्ट कुठेच दिसून येत नाही

इलाख्यातील १६५ शाळात मुलाच्या सहकारी सस्था उत्तम कार्य करीत आहेत त्याशिवाय वाद-सभा, सहली, मासिके, चित्रकला, प्रथमोपचार, आरोग्य–शिक्षण, बागकाम, सुतारकाम वगैरे विषय कित्येक शाळातून चालू आहेत

वसतिगृहे–विद्यार्थी ४०३३ (गेल्या वर्षी ३८६९) प्रत्येक विद्यार्थ्याचा मासिक खर्च–मुबई विभाग १० रु, मध्यविभाग ९ ते १५ रु, उत्तर विभाग ७॥ ते १०॥ रु, दक्षिण विभाग ४। ते ९॥ रु सिंध (सरकारी शाळा) १० रु सर्वसामान्य ९ रु

बालवीर सख्या–४२८७९ (४८१३ नी वाढ), उत्तर व दक्षिण विभागात अनुक्रमे २५०० व २३०० नी वाढ यदा कराची, धारवाड, मुबई वरळी, सोलापूर, सातारा, विजापूर, सक्कर, शिकारपूर, भडोच, नीरा वगैरे ठिकाणी बालवीराचे मेळावे भरले होते, वरीलपैकी ७१८ ठिकाणी ना गव्हर्नर साहेबाचे अध्यक्षतेखाली मेळावे भरले होते मुबई इलाखा बालवीर सस्थेस सरकारने यदा २१००० र ची मदत केली शारीरिक शिक्षण–अलीकडे बहुतेक सर्व ठिकाणी शाळातून शारीरिक शिक्षणाबद्दल उत्साह दिसून येतो

शिक्षक–मुलाच्या दुय्यम शाळा–सरकारी ४७१ पैकी ३५३ ट्रेन्ड, ३६२ पदवीधर, बिनसरकारी ४९२३ पैकी ५७९ ट्रेन्ड व २०१८ पदवीधर एकूण शे १७ ३ ट्रेन्ड शे ४४ पदवीधर वरील आकडे प्रगति दर्शवितात उत्तरविभाग शाळातपासकाचा अभिप्राय बिनसरकारी शाळातील पदवीधर शिक्षक बहुतेक पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांत (ऑनर्स मिळविलेले) पास झालेले नसतात, याचे कारण शिक्षकाच्या पगाराचे मान फार कमी असते, त्यामुळे अनुभव अगर अध्यापन कलेचे शिक्षण नाही व त्यामुळे विद्वान् शिक्षक मिळणे जवळजवळ अशक्यच असते, मुबई विभागाचे शाळातपासक म्हणतात–"पुष्कळ शाळातून कायम शिक्षक नसतात, तसेच अनुभविक व ट्रेड शिक्षक ठेवण्यास पगाराचे नियमित वाढते मान अगर प्रॉव्हिडट फड नसल्याने अननुभवी तरुण पदवीधर केवळ "परवडतात" म्हणून ठेविले जातात व त्यामुळे शिक्षणाची दुर्दशा असते

प्राथमिक शाळातील इग्रजीचे शिक्षण–१६८ शाळात हे वर्ग असून विद्यार्थ्याची सख्या ५२७२ आहे अशा शाळात विद्यार्थ्यांची सख्या वाढती आहे कारण त्यात बहुतेक शेतकरी वर्गांतील विद्यार्थी असून दूर शहरी मुद्दाम इग्रजी शिक्षणासाठी मुले ठेवणे ह्या लोकाना आर्थिक दृष्टया शक्य नसते नादारी–निकृष्ट वर्गांतील फी देण्यास

असमर्थ अशा विद्यार्थ्यांस नादारी मिळू शकते इतर नादारीचे धोरण १९३२ मध्ये आखल्याप्रमाणे "महाराष्ट्र सावत्सरिक १९३४" मध्ये पान १४७वर दिल्याप्रमाणे चालू आहे नादारीमुळे ६७००० रु उत्पन्न कमी झाले, तसेच बिनसरकारी शाळास १७५७० रु नादारीचे उत्पन्न भरून काढण्यास दिले शिष्यवृत्त्या-"महाराष्ट्र सावत्सरिक १९३४" पान १४९ पहा क्रमिक पुस्तके वगैरे-यदा ४१७ मजुरीसाठी आली त्यापैकी ११३ क्रमिक, १५१ ग्रथसग्रहालयाकरिता व १९ बक्षिसे वगैरे करिता मजूर झाली

इग्लिश-टीचिग स्कूल्स्-४५, मुलाच्या २३ व मुलीच्या २२ विद्यार्थी १०२७५ मुलगे व ६५१६ मुली, एकूण १६७९१ खर्च-११०६११२ रु (४६२६७ रु नी वाढ) शे ६० फी शे १८ ४ सरकार व श २१ ६ इतर अशी उत्पन्नाची अगे आहेत दर विद्यार्थ्यामागे वार्षिक खर्च- ६७ रु शिक्षक ८२३ पैकी ४१३ ट्रेड (१३५ शिक्षक, २७८ अध्यापिका)

प्राथमिक शिक्षण-शाळा मुलामुलीच्या-१४६१६ (७८ कमी झाल्या), विद्यार्थी-११६८५६४ (२८२०५ वाढ) शाळा-३४ सरकारी, १०१८३ डि लो बोर्डाच्या, १७२७ म्युनिसिपल, २४७८ खाजगी (सरकारी मदत असलेल्या), १९४ खाजगी (सरकारी मदत नसलेल्या) प्राथमिक शाळात सरासरी विद्यार्थी ८० शे ३१ मुलगे शिशुवर्गात व एकूण सख्येच्या शे ८९ मुलगे प्राथमिक शाळात पहिल्या चार वर्गात मिळून असतात, व मुली शिशुवर्गात शे ४४ व इयत्ता ४ पर्यत शे ९५ असतात प्राथमिक शाळा-दोन खेड्यास किंवा दर ९ ६ चौ मैलास एक प्राथमिक शाळा एकूण २६८५९ खेडी व शहरे मिळून १४६१६ शाळा आहेत, **१६२०० गावीं शाळा नाहींत** शाळा नसलेल्या निम्या गावाची लोकसख्या २५०चे आत आहे **सुमारे २००० गावें ५०० च्या वर वस्तीचीं असून तेथें शाळा नाहींत.** तेथे लोकल बोर्डांनी मदत करून खाजगी शाळा काढण्यास उत्तेजन द्यावे खर्च रु १९९३८०००८ (८, २४,४२२ रु वाढ) सरकारी खर्च-१०९६७९५० रु (६०८८३८ नी वाढ) सरकारी खर्चातील वाढ १९३२-३३ मधील शे १९। टक्के, पगारकपात १९३३-३४ मध्ये शे १२ केल्याने झाली आहे खर्चाची शेकडेवारी-शे ५५ सरकारी, शे ३२ १ बोर्डफड, शे ३ २ फी शे , १ ७ इतर वार्षिक दर विद्यार्थ्यामागे खर्च सरकारी शाळा-२६ रु (सरकारला २५ रु ५ आ) डि लो बोर्ड शाळा १४ रु १४ आ म्युनिसिपल शाळा २२ रु ७ आ खाजगी सरकारी मदत असलेल्या शाळा १६॥, रु वार्षिक सरासरी फी-प्राथमिक शाळेत ९ आणे खाजगी शाळात २ रु ५ आ ५ पै म्युनिसिपल शाळेत ४ आ

शाळा इमारती-डि लो बो च्या शे ४७ ४ शाळा, चावडी, धर्मशाळा, देवळे वगैरे कोणतेही भाडे (अगर सोयी) नसलेल्या जागात भरतात शे २८ शाळाना बोर्डाच्या मालकीच्या जागा आहेत प्राथमिक शाळातील अध्यापक-अध्यापिका ३७६६९ (गेल्या वर्षी ३७२९१) पैकी ट्रेड शिक्षक शे ४८ ५ शिक्षकाचे पगाराचे बाबतीत हल्लीचे मान लढाईनतरच्या महागाईच्या दिवसात कायम केले आहे हल्ली त्या मानाने न्यादिकाची स्वस्ताई आहे त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची वाढ होण्यास नवीन शिक्षकास पगाराचे मान डि लो बोर्डांनी कमी ठेवले पाहिजे काही प्राथमिक शाळातून इ ५ ते ७ शेतकीविषयक उपयुक्त शिक्षण दिले जाते अशा शाळा ८० असून त्यात २६८८ विद्यार्थी यदा होते व्ह फा परीक्षा १९१०६ पैकी ८३६६ म्हणजे शे ४३ ६ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले उर्दू व्ह फा परीक्षा १०६२ पैकी ४१० उत्तीर्ण

मुबई म्युनिसिपालिटी-प्राथमिक शाळा ४७१ विद्यार्थी ८४१६५ शिक्षक २१६७ शे ५२ ट्रेड खर्च ३२०११९१ रु सरकारी मदत ७२९७७४ रु मुबई शहरात दर विद्यार्थ्यामागे खर्च ४८ ४ रु येतो तर इतरत्र फक्त १५ २ रु येतो

ट्रेनिग कॉलेजे व सस्था ३१ (१२ पुरुष व

१९ स्त्री शिक्षककारिता) विद्यार्थी १५५५ पैकी ७७५ अध्यापक, ७८० अध्यापिका ९१२ हिंदु (पैकी ५९ डिप्रेस्ड क्लासेस पैकी), २८३ मुसलमान, २९२ हिंदी ख्रिस्ती, ६८ इतर ३१ संस्थापैकी १४ सरकारी, १२ खाजगी, २ म्युनिसिपल व ३ इतर आहेत सरकारी संस्थातून यंदा ५९४ ट्रेंड अध्यापक व १०६ ट्रेन्ड अध्यापिका बाहेर पडल्या व इतर संस्थातून अनुक्रमे ५२ व १६३ ट्रेंड झाले खर्च–४३५३१२ रु (१२८३६ नी वाढ) शे ८१ ५ खर्च सरकारी सरकारी संस्थात वार्षिक दर पुरुष शिक्षकामागे ३१९ रु व स्त्री शिक्षककारिता ५५३ रु येतो तर खाजगी संस्थात अनुक्रमे १५६ व १६३ रु येतो धुळे व पुणे येथील 'शिक्षक पालक संघ' उपयुक्त कार्य करीत आहेत

इतर संस्था–"कला" शाळा ४ विद्यार्थी ६३३, वैद्यकशाळा ४ विद्यार्थी ८४७, एंजिनिअरिंग शाळा २ विद्यार्थी ३३९, औद्योगिक संस्था ५० विद्यार्थी ३१९१, व्यापारी शाळा ३३ विद्यार्थी १७०३, शेतकी शाळा २ विद्यार्थी ४८, इतर ४८ विद्यार्थी १७६७ (इतर म्हणजे संस्कृत पाठशाळा मकताब, गायनशाळा वगैरे) व्यापारी परीक्षा–जी डी सी ३३ पैकी ११ उत्तीर्ण सर्टिफिकेट परीक्षा २६ पैकी २० निरनिराळ्या विषयातून पास झाले अकौटन्सी डिप्लोमा बोर्ड–जी डी ए परीक्षा,१९३३–९६५ पैकी १८९ पास एंजिनिअरिंग शाळा–पुणे विद्यार्थी २४४ मेकॅनिकल व इलेक्ट्रिकल एंजिनिअरिंगची आवड जास्त दिसून येते खर्च–५४९३९ रु कराचीच्या असल्याच संस्थेत ९५ विद्यार्थी असून शिवाय बिनतारेचे शिक्षण १८ विद्यार्थी घेत होते औद्योगिक संस्था–ह्या डिरेक्टर ऑफ इंडस्ट्रीजच्या ताब्यात असतात मुंबईच्या व्ही जे टेक्निकल इन्स्टिटयूटमध्ये यंदा ५९४ विद्यार्थी होते तेथे चार कोर्स मेकॅनिकल इलेक्ट्रिकल व सॅनिटरी इंजिनियरिंग,अप्लाईड केमिस्ट्री, कॉटन टेक्स्टाईल वगैरेचे चार चार वर्षांचे शिक्षणक्रम आहेत संस्थेचा खर्च–२४८३८० रु शे ४८ सरकारी व शे ४८५ फी बाकीचा मुंबई म्युनिसिपालिटीकडून इतर ३८ औद्योगिक शाळा औद्योगिक शिक्षणाकरिता नेमलेल्या कमिटीच्या देखरेखीखाली आहेत त्यात सर्व प्रकारचे औद्योगिक शिक्षण दिले जाते सदर कमिटीने परीक्षा, तपासणी वगैरे केली कमिटीचा खर्च १४१०२ रु संस्थाना मदत ४३६७५ रु मेडिकल स्कूल्स ३ सरकारी, पुणे, अहमदाबाद व हैदराबाद येथे विद्यार्थी अनुक्रमे ३०७१८८ व ११९ मुंबईच्या नॅशनल मेडिकल कॉलेजात यंदा २३३ विद्यार्थी होते "कला" शिक्षणाच्या शाळा–सर जे जे आर्ट स्कूल विद्यार्थी ४२५ खर्च–१२१९१७ रु पैकी सरकारी ८९७८४ रु ह्या शाळेच्या काही माजी विद्यार्थ्यांनी विलायतेतहि उत्तम यश संपादिले आहे संगीत शाळा–९ विद्यार्थी १६१९ प्राथमिक शाळातून संगीताचे प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रमातच समाविष्ट केलेले आहे वर निर्देशिलेल्या ९ संगीत शाळाना यंदापासून सरकारी मदत काटकसरीच्या धोरणामुळे बंद करण्यात आली आहे

स्त्री–शिक्षण–विद्यार्थिनी संख्या ३१८५९० शे ५ वाढ (मुलात फक्त शे २५ वाढ आहे) शिक्षणसंस्था २०३१ (७१ नी वाढ), १९२४ सरकारमान्य यत्तावारी कॉलेजे १११६, दुय्यम शाळा २३३१५, प्राथमिक शाळा २७९३०० वगैरे जातवारी संख्या जातीतील स्त्री संख्येशी शेकडा प्रमाण पुढारलेले हिंदु–१०४२२९ शे १२ ४ मध्यम हिंदू ९२७२३ शे १.८ मागासलेले हिंदू २०४०८ शे १ मुसलमान ६००१ शे ३ ११ पारशी ८०५४ शे १८ ७ इतर ११२६५ शे ६ ६ हिंदी ख्रिस्ती १४८५३ शे ११ ९ युरोपियन व अँग्लो इंडियन ३०५७ शे १९ ८

खर्च ६६१८३०० रु सरकारी शे ३६ ५ लो बोर्ड व म्युनिसिपालिटचा शे २७ ५ फी शे १६ ४ इतर १९ ६ **दुय्यम शिक्षणात पुढारलेल्या हिंदु वर्गांतील मुलींच्या संख्येंत यंदा शें.२० वाढ झालेली दिसून यते** ' प्राथमिक शिक्षण–शाळा १७६७ मुली १८०५९५ शे ४४ शिशुवर्ग शे ९५ २ इ ४ पर्यंत मुलींची व्ह फा परीक्षा ३९३३ पैकी १५०४ (शे ४३) उत्तीर्ण झाल्या गर्ल गाईड

संख्या ४३८ नी वाढून ८३९८ झाली सरकारी मदत ६७०९ रु

अँग्लोइंडियन व युरोपिअनांच्या खास शाळांतून शे ३० प्रमाणात युरोपियनेतर घेतात यंदा अशा सर्व शाळांतून ५५२४ पैकी शे ७७ ८ युरोपिअन व बाकीचे इतर विद्यार्थी होते त्याशिवाय इतर कॉलेजांतून १२८३ युरोपिअन विद्यार्थी आहेत एकूण २८९२ मुलगे व ३०८८ मुली मिळून ५५४० युरोपिअन विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत खर्च १८११८७६ रु शे ४४ फी शे ३४ सरकार शे २२ इतर शिक्षक ३७० पैकी २५५ ट्रेंड शिष्यवृत्तीकरिता सरकारी खर्च ८१६० रु मुसलमानांचे शिक्षण–सिंध खेरीज इलाख्यातील विद्यार्थी संख्या सर्व प्रकारची १६७५६८ शे २ ८ वाढ खर्च अजमासे ४५९८००० रु सरकारी २०१२००० रु (खास मुसलमानांच्या शिक्षणसंस्थांकरिता खर्च २३१७७५१ रु पैकी सरकारी १०१८९६० रु) मुसलमानांत उच्चशिक्षण वाढावे म्हणून सरकार त्यास जादा सवलती देते उदाहरणार्थ, शिष्यवृत्त्या आर्टस कॉलेज ४२ प्रत्येकी १५ रु इंजिनियरिंग कालेज ३ प्रत्येकी ३० रु कॉमर्स कॉलेज एक २५ रु लॉ–कॉलेज ३ प्रत्येकी २० ते २५ रु, दुय्यम शिक्षण–विद्यार्थी ९६०१ शे ७ वाढ प्राथमिक शिक्षण १४३५५६ शे २४ नी वाढ मुसलमान स्त्री–शिक्षण–एकूण विद्यार्थिनी ४१०२२ मक्तब व मुल्ला शाळा–२२८ विद्यार्थी १२३६९ सिंधमध्ये मुसलमानांचे शिक्षण लोकसंख्या शे ७२ ८ मुसलमान विद्यार्थी ७५९२३ शे ५२ कमी खर्च २५३२२५२ रु शे ४७ सरकारी कॉलेजांतील शिष्यवृत्त्या सरकारी ४८ प्रत्येकी २० रु शिवाय इतर २९ प्रत्येकी १५ ते ६० रु मासिक दुय्यम ३९८९ विद्यार्थी शे २६ वाढ शिष्यवृत्त्या–सरकारी खास मुसलमानांसाठी ७०० प्रत्येकी ७ ते १२॥ रु महिना याशिवाय अनेक सवलती उत्तेजनार्थ सरकार देते प्राथमिक शिक्षण–७४४७८ विद्यार्थी शे ३ कमी शिष्यवृत्त्या डि लो बोर्डांच्या खास मुसलमानांसाठी ७२९ प्रत्येकी १ ते ३ रु मुल्ला शाळांत प्राथमिक शाळांच्या शे ४० मुले आहेत, खर्च ४५६५२७ रु सरकारी २०५७५२ रु मध्यम व मागासले या वर्गाचे शिक्षण–लोकसंख्या शे ५९ मध्यम, व शे २१ मागासलेले, शिक्षणातील शेकडेवारी लोकसंख्येशी पुढारलेल्या वर्गात शे २० मध्यम वर्गात शे ५ २ मागासलेल्या वर्गात वर्गात शे ३ ७ निकृष्ट वर्ग–विद्यार्थी ७०४७६ शे ५ वाढ जंगली जाती वगैरे विद्यार्थी २५१३६ शे ६ वाढ सेटलमेंट स्कूलस विद्यार्थी रात्रीच्या व दिवसाच्या शाळांत अनुक्रमे ४०६ व ३१३६ रेफर्मेटरी स्कूल्स ३ विद्यार्थी ६९८ (३९४ हिंदू २६४ मुसलमान, ३६ ख्रिस्ती) खर्च १२९९५२ रु शे ८१ सरकारी, शिक्षण–नेहमीचे व धंद शिक्षण

पंगूंचे शिक्षण–एकूण संस्था ३ आंधळ्यांकरिता व ४ बहिरे व मुके याजकरिता विद्यार्थी अनुक्रमे १२९ व १५८ खर्च एकूण ५५६८५ रु सरकारी मदत १५८३५रु दर विद्यार्थ्यामागे खर्च २०२ रु वार्षिक प्रौढ शिक्षण संस्था १२८, विद्यार्थी ५८६२, खर्च ७७६९६ रु पैकी ९८३२ रु सरकारचा, १३९१९ बोर्डाचा, ९२८५ रु फी उत्पन्न व ४८६६० रु इतर उत्पन्न

मुम्बई सरकारचे अन्दाजपत्रक

(सन १९३४–३५)

मुख्य खाती	जमा रु	खर्च रु
जमीन महसूल	४७७९८०००	६२९००००
अबकारी	३५२७१०००	४७६५०००
स्टॅम्प्स्	१५६०००००	२३००००
व्याज	१३९८३०००	२१४१२०००
ठेवी, ॲडव्हान्स व प्रांतिक कर्जवसुली	२९०३२०१०	१२२६१०००
जंगलखाते	४८३००००	३२७१०००
पाट, बंधारे, नौकानयन, वगैरे	५६८८०००	१२५१४०००
न्यायखाते	१९७८०००	६८२८०००
आरोग्यखाते	१८०८०००	२५९२०००
शिक्षणखाते	१६१६०००	१८०३२०००
वैद्यकखाते	१४९४०००	४६५००००

खाते	जमा रु	खर्च रु
तुरुंग व कैद्याच्या वसाहती	३४००००	२०९४०००
पोलीसखाते	७३८००००	१७६०२०००
शेतकीखाते	४६५००००	२५८०००००
उद्योगखाते	१००००	४०८०००
राज्यकारभारातील इतर अंगे	१८८२०००	५४७०००
सिव्हिल वर्क्स	४१७२०००	९०४३०००
बॉंबे डेव्हलपमेंट स्कीम	७६००००	३६६९००
स्टेशनरी व छपाई	२६००००	१२६४००
सुपरॲन्युएशनकडे	१०१९०००	९७०४०००
दुष्काळ निवा फंड	११९००००	
इतर	३०९००००	२६२७०००
जादा	४१३००००	११५०००
कागद नोंदणीखाते	१६२००००	६२८०००

खाते	जमा रु	खर्च रु
ठराविक (शिडयूल्ड) कर	१८५००००	२८०००
राज्यकारभारखर्च		२०६२४०००
बंदरे व बंदर-अधिकारी खर्च		७०००
शास्त्रीयखातीखर्च		९२०००
इंग्लंडमध्ये खर्च		३८६२०००
प्रांतिक वसुलाबाहेरील खर्च		
(१) इरि नवीन कामे खर्च		१६५९१०००
(२) बॉम्बे डे स्की		२८७०००
(३) आरोग्य खाते		३१०००
(४) प्रा व प वर्क्स		६२०००
(५) पेन्शने खरेदी		१३३१०००
शिल्लक सुरवातीस	९६५८०००	
अखेर		७१८७१००
एकूण	१८९९१९०००	१८९९१९०००

चालू उद्योग

१ कॉंग्रेसचें ग्रामसघटनेचें कार्य

पश्चिम खानदेश जिल्हयात ग्रामसघटनेचे कार्य खालील तीन ठिकाणी चालू आहे

(१) सवाई मुकटी (तालुका शिदखेडे) लोकसख्या १२००, (२) कापडणे (तालुका धुळे) लोकसख्या ३०००, (३) कासारे (तालुका साक्री) लोकसख्या ३०००

वरील तीन ठिकाणचे काही विशेष खाली नमूद करण्यात येत आहेत —

१ सवाई मुकटी —येथील 'समर्थ उद्योगमदिरात' सध्या ५ माग असून विणकामात तयार झालेले तरुण शेतकरीच ते चालवितात येथे बाहेरगावचे व इतर जिल्हयातील सूतहि विणावयास येते त्याचप्रमाणे बाहेर गावाहून व इतर जिल्हयातून विणकामाचे व कातणे, पिजणे इत्यादि सर्व क्रियाचे यथाशास्त्र शिक्षण घेण्यासाठी तरुण येतात गावात सुमारे १२।१५ माणसे वस्त्रस्वावलबी आहेत व शिवाय बरीच माणसे खादीधारी आहेत लग्नसमारभादि कार्यात शक्य तितका कमी खर्च करावयाचा, राहणी साधी ठेवावयाची, राष्ट्रीय कार्यात प्रसगानुसार सामील व्हावयाचे, चहा, परदेशी साखर व परदेशी कापड याचा निषेध करावयाचा अशी गावची प्रवृत्ति झालेली आहे स्त्रीपुरुषासाठी चराच्या सडासाची थोडीशी योजना केलेली असून चरातून निघणारे सोनखत शेतात वापरण्यात येत असते

२ कापडणे —येथील 'हनुमान उद्योग मदिरात' २ माग असून ते सवाई मुकटीच्या समर्थ उद्योग मदिरात शिकून तयार झालेले तरुण शेतकरीच चालवितात येथे ५०।७५ माणसे वस्त्रस्वावलबी असून शिवाय पुष्कळ लोक खादीधारी आहेत खादीतच लग्ने करण्याचा रिवाज येथे रूढ होत असून सवाई मुकटीपेक्षा येथे अधिक वधूवराची खादीत लग्ने झालेली आहेत येथे हगामानुसार सूतहि मोठ्या प्रमाणात निघते व गावच्या महार विणकरापैकी कित्येक विणकर हे सूत विणून देतात येथील तरुणहि राष्ट्रीय कार्यांत प्रसगानुसार सामील होत असतात

३ कासारे —येथे नुकतेच कार्य चालू झाले असून अद्यापपावेतो ग्रामसफाईपेक्षा इतर बाबीकडे विशेष लक्ष पुरविण्यास सवड झाली नाही ग्रामसफाईचे कार्य मात्र विशेष तीव्रतेने केले जाते सूत कातणे, पिजणे इत्यादि कामे हळू हळू वाढत जातील असे गावचे वातावरण आहे

वरील तिन्ही ठिकाणी खादीनिष्ठ लोकच या सर्व कार्यांत विशेष लक्ष घालीत असून शेतकरी समाजात साध्या राहणीचा व काटकसरी जीवनाचा प्रसार व्हावा एतदर्थ हरप्रकारे खटपट चालू आहे

---

२ खादी

महाराष्ट्रातील उत्पत्ति, विक्री व वस्त्रस्वावलबनस्थिति

महाराष्ट्रात खादीउत्पत्तीचे काम इ स १९२५ पासून सुरू झाले त्याचा प्रारभ खानदेश व नगर ह्या जिल्हयात झाला परतु या जिल्हयात चागले रहाट व चागले विणकर ह्याची कमतरता असल्यामुळे, हे काम जरी सुरू राहिले तरी नावारूपास येऊ शकले नाही पुढे इ स १९२६ मध्ये मध्यप्रातातील चादा व भडारा या जिल्हयात ते सुरू करण्यात आले परतु एका महार जातीशिवाय दुसरी कोणतीही जात कातण्याचे काम करीत नव्हती व करण्यास तयार नाही अशा स्थितीत सूत जास्त प्रमाणात होणे सभवनीय नव्हते

काजीपेठ बलारशा रेल्वे सुरू झाल्यापासून चाद्याहून पुढे निजामच्या राज्यात प्रवेश करणे

सुलभ झाले तिकडे इकडच्या उलट ब्राह्मण व वैश्य सोडून इतर सर्व जातीत कातणे सुरू असून विणकर लोक खादी तयार करून आयती विकण्यास आणीत असल्यामुळे ती स्वस्त व मुबलक मिळू शकते मिलच्या चढाओढीमुळे तिकडील धदाही बुडू लागला होता परतु तो अजून जीव धरून असल्यामुळे वाढू शकला बाजारात विक्रीस टिकण्यासारखा माल तयार करण्यास, मालात पुष्कळ सुधारणा करणे जरूर होती व त्याकरिता कसून प्रयत्न केला गेला या प्रयत्नामुळेच महाराष्ट्र शाखा खादी उत्पत्तीच्या कामात स्वावलबी होऊ शकली महाराष्ट्रात प्रारभी उत्पत्ति नसल्यासारखीच होती आणि म्हणून परप्रातातून खादी आणवूनच गरज भागवावी लागत असे परतु आता या शाखेची खादी महाराष्ट्राला पुरून इतर ठिकाणी पाठविण्याजोगी होऊ लागली आहे व मालही सर्व तऱ्हेचा आणि सुदर निघू लागला आहे

महाराष्ट्र चरखा सघाची खादी उत्पत्तिकेंद्रे

केंद्र—सावली (जि चादा स्टे मूलमरोडा B N Ry) वार्षिक उत्पत्ति ३०,००० वार विशेष माल, मध्यम नबराच्या सुताचे सर्व तऱ्हेचे कापड विशेषत धोतरे, लुगडी, पातळे व रगीत वटीव कोटाचे कापड

केंद्र—सिदेवाही (जि चादा स्टे सिदेवाही वार्षिक उत्पत्ति १५००० वार विशेष माल—रगीत वटीव कोटिंग

केंद्र—किन्ही (जि भडारा, पो साकोली) वार्षिक उत्पत्ति ८००० वार विशेष माल—पाढरी दोसुती

केंद्र—बारेगुडा (पो ताडूर, जि असिफाबाद, निजाम स्टेट) वार्षिक उत्पत्ति १८००० वार विशेष माल २७ व ३६ इची सदऱ्याचे कापड

केंद्र—वायलाल (पोस्ट व स्टेशन पोटकापल्ली, निजाम स्टेट) वार्षिक उत्पत्ति १८०००, वार विशेष माल—कापड, चादरी व टावेल

केंद्र—मेटपल्ली (जि करीमनगर, निजाम स्टेट) वार्षिक उत्पत्ति ८०००० वार, विशेष माल—सर्व तऱ्हेचा माल, कार्यालयातर्फेहि कताईचे काम करविले जाते त्यात २० ते ३५ न च्या सुताची उत्पत्ति वाढली आहे त्यामुळे महाराष्ट्रीय पातळे, लुगडी व खण उत्तम होऊ लागले आहेत

चरखा सघाच्या महाराष्ट्र शाखेत महत्त्वाचे खासगी उत्पत्ति केंद्र फक्त एकच असून ते निजाम सस्थानात जगडमपल्ली येथे आहे मुबईचे शेठ सूरजी वल्लभदास हे त्याचे चालक आहेत

महाराष्ट्रात वरील खादी उत्पत्तीचे काम महाराष्ट्र चरखा सघामार्फत त्या सघाचे उत्साही सक्रेटरी श्री अ वा सहस्रबुद्धे याच्या नेतृत्वाखाली चालते

महाराष्ट्रातील खादीच्या संस्था

(१) टिळक विद्यालय तुमसर—खादी शिक्षण

(२) टिळक विद्यालय, नागपूर—खादीशिक्षण व खादी भाडार चालविणे

(३) कन्याश्रम वर्धा—खादीशिक्षण विशेषत टकळीवर खास गतिपूर्वक सूत कातण्यास शिकविणे

(४) सत्याग्रहाश्रम, नालवाडी (वर्धा)—खादी शिक्षण

(५) ग्रामसेवा मडळ, नालवाडी, वर्धा—१२ केंद्रे ग्रामसेवेच्या दृष्टीने चालविण्यात येत आहेत प्रत्येक ठिकाणी खादी शिक्षण

(६) चक्रविद्या मदिर, अकोला—खादी शिक्षण

(७) टिळक विद्यालय, खामगाव-सूत कातणे, खादी फेरी व भाडार चालविणे

(८) ग्रामसेवा मदिर, फत्तेपूर—ग्रामसेवेबरोबर वस्त्र-स्वावलबन-प्रचार

(९) पू खा खादी सेवा सघ जळगाव—पू खानदेशात खादी काम करणे जळगाव येथे भाडार चालविणे

(१०) खादी कार्यालय चोपडे—खादी उत्पत्ती, खादी शिक्षण, वस्त्रस्वावलबन व प्रचारकार्य

(११) वस्त्रस्वावलबन कार्यालय—चहार्डी—वस्त्र—स्वावलबन

(१२) खादी कार्यालय, असोदें–खादी शिक्षण व वस्त्रस्वावलबन–प्रचार

(१३) खादी कार्यालय, ममुराबाद–वस्त्र-स्वावलबन–प्रचार

(१४) हनुमान मदिर, कापडणे–वस्त्र–स्वावलबन–प्रचार

(१५) समर्थ उद्योग मदिर, सवाई मुकटी–ग्रामसेवा व वस्त्रस्वावलबन–प्रचार

(१६) उद्योग मदिर, सटाणा–खादी शिक्षण, वस्त्रस्वावलबन प्रचार व तालुक्यात सघटनेचे काम

(१७) खादी कार्यालय, मालवण–खादी भाडार चालविणे, खादी फेरी व वस्त्रस्वावलबन-प्रचार

(१८) वस्त्रस्वावलबन प्रचार मडळ, सातारा–वस्त्रस्वावलबन प्रचार व सातारा येथे सूत वर्ग

(१९) ग्रामसेवाश्रम, वळिवडें (कोल्हापूर)–वस्त्रस्वावलबन-प्रचार व ग्रामसेवा

(२०) आश्रम सासवड–ग्रामसेवा व वस्त्र-स्वावलबन-प्रचार

(२१) ग्रामसेवाश्रम, यलमर मगेवाडी (पढरपूर)–ग्रामसेवा व वस्त्रस्वावलबन प्रचार

महाराष्ट्रातील खादी–विक्री केंद्रें
(सन १९३४ ची विक्री)

भाडाराचे नाव		एकूण विक्री
१ गोंदिया	रु	१५३००–१२–६
२ नागपूर सीताबर्डी	''	१६४६९–१२–९
३ नागपूर महाल	''	२२८१०– ९–०
४ वर्धा	''	३३९४८– ९–६
५ अमरावती	''	१४८३३– १–०
६ अकोला	''	१५६३७– १–३
७ धुळे	''	२७२१८– १–६
८ अहमदनगर	''	७६५६–१५–३
९ नाशिक	''	८७३०–१३–०
१० दादरस्टॉक (१०महिने)	''	६२७८–११–०
११ दादर (दोन महिने)	''	४३०६–१४–०
१२ पुणे	''	४८१७४– ४–९
१३ सातारा	''	७४१६– ३–९
१४ कोल्हापूर	''	३३१००– १–०
१५ सोलापूर	''	७३५४– ९–०
१६ हैदराबाद		२३३०३– ४–१
१७ निजामाबाद		२९७४–१०–६
१८ नांदेड		६६७३–१२–९
१९ वस्त्रागार, वर्धा		५०८८–१२–९
२० इतर कार्यालयें		२९८७– ६–९
एकूण		३१०२६४–११–१०

३ जुन्नरी कागद

जुन्नरी कागद फार वर्षांपासून प्रसिद्ध आहे अवघ्या ५० वर्षांपूर्वी जुन्नरमध्यें कागदाचे ६० कारखाने होते व त्यातून १०००–१२०० स्त्री-पुरुष काम करीत होते त्याच ठिकाणी आज ५ घरातून हा कागदाचा धदा जेमतेम धुगधुगी धरून राहिलेला आहे ! परदेशी व देशी गिरण्याच्या कागदाने हा पुराणा धदा जवळ जवळ ठार मारला

जुन्नर हे इतिहासप्रसिद्ध ठिकाण पुण्याहून ५५ मैलावर उत्तरेकडे आहे त्या ठिकाणी नदीच्या काठावर ओसाड दिसणाऱ्या भागात काही पडकी घरे, फुटके हौद व उखळलेल्या फरशा दिसतात त्या आवारात पाच घरातून जुन्नरी कागद तयार होतो

कागद कसा तयार होतो ? — जुनी रद्दी (छापलेली नव्हे हाताने लिहिलेली चालेल) घेऊन ती फाडून, एका सिमेंटने बाधलेल्या हौदात दोन तीन दिवस भिजत टाकतात नतर फरशीच्या खडबडीत भागावर ती भिजलेली रद्दी पाणी घालून मळण्यात येते, गोळा होण्याइतकी ती मळली गेली, म्हणजे नदीवर तसे गोळे धुवून आणतात, त्यायोगे शाई वगैरे घाण धुवून जाते नतर पुन्हा मळतात व पुन्हा धुतात अशा रीतीने मळणे धुण्याची क्रिया तीन वेळ झाली म्हणजे रद्दी इतकी मऊ होते की ती पाण्यात टाकल्याबरोबर पाण्याशी एकजीव होते नतर चुनासिमेटने बाधलेल्या ४×२×४ अशा हौदात पाणी भरून त्यात मळून तयार झालेले रद्दीचे गोळे टाकून काठीने खूप घुसळतात, म्हणजे कागद तयार करण्याचा राधा

तयार झाला एका लाकडी चौकटीवर गवताच्या बारीक काड्याची २८×३० एक सुदर चटई ठेवून नतर कागद काढणारा इसम लाकडी चौकट चटई-सह त्या हौदातील राध्यात झटकन बुचकळून काढतो, त्यायोगे एक पाढरा नाजूक थर बसतो, व पाणी चटईतून गळून खाली पडते पुन्हा एकवार ती चौकट पाण्यातून बुचकळून काढतो म्हणजे जरूर त्या जाडीचा कागदाचा थर तयार होतो ओला कागद चटई फरशीवर पालथी टाकून ती सोडवून घेतात असे ओले कागद एकावर एक बरेच बसविल्यानतर त्यावर वजन व दाब ठेवून त्यातील पाणी काढून टाकतात व नतर त्यातील एकएक कागद सोडवून भितीवर वाळण्यासाठी चिकटवितात वाळलेला कागद हा कच्चा कागद हाच टिपकागद त्यावर दोन्ही बाजूनी गव्हाची खळ लावून वाळल्यानतर गुळगुळीत दगडाने तो कागद घोटतात यानतर लिहावयास योग्य असा कामद तयार होतो सामान्यत याच पद्धतीने हातचा कागद तयार करतात

जुन्नरी कागद हा व्यापारी लोक हिशेबाच्या वह्याकरिता पूर्वीपासून वापरीत असत, व पूर्वी कोर्टदरबारीसुद्धा हा कागद वापरण्याचा शिरस्ता असे कारण कागद १००–१५० वर्षांपेक्षाही अधिक टिकणारा आहे परतु दिवसे दिवस इतर गिऱ्हाइकाबरोबरच व्यापारी वर्गही परदेशी कागद हिशोबासाठी वापरू लागल्यामुळे जुन्नरी कागदाची गिऱ्हाईकी झपाट्याने कमी होत गेली व हा एक खेड्यातील धदा मरणोन्मुख झाला! व्यापारी वर्ग व इतर स्वदेशी-प्रेमी मडळी याकडे थोडे अधिक लक्ष पुरवितील तर हा धदा पुन्हा वर डोके काढील

जुन्नरी कागदाचे माप २६×२७ इच असते व अशा २४० कागदाच्या गड्डीचे वजन सामान्यत २० पौड भरते जुन्नरी टिपकागद सध्या निघू लागले आहेत त्याची किमत २४० च्या गडीला ८ रु पडते लिहावयाच्या कार्डांचा कागदही तेथे तयार होतो, कार्डे ४ आण्यास शभर मिळू शकतात

महाराष्ट्रात जुन्नरासारखाच एरडोल (पूखानदेश) व दौलताबाद याहि ठिकाणी हात कागद तयार होऊ लागला आहे हा कागद महाराष्ट्र प्रातिक कॉंग्रेस कचेरी पुणे न २ येथे विकत मिळू शकतो

---

४ डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या नव्या योजना

पन्नाशीच्या उत्सवप्रसगी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या तहाहयात सभासदानी, सोसायटीच्या पुढील कार्याची दिशा आखून काही नवीन योजना विधायक स्वरूपात जनतेपुढे माडल्या आहेत सध्या शाळा-कॉलेजातून मिळत असणाऱ्या शिक्षणाने विद्यार्थ्यांचा पुढील आयुष्याचा प्रश्न मुळीच सुटत नाही अशा स्थितीत काही तरी शिकले पाहिजे म्हणून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पुढील मार्ग दाखविणे हा या योजना आखण्यात चालकाचा मुख्य उद्देश आहे योजना पुढील प्रमाणे आहेत

(१) होतकरू आणि बुद्धिमान पदवीधराना पुढील अभ्यासासाठी व सशोधनासाठी साधने उत्पन्न करून त्याच्यात पुढील अभ्यासक्रमाविषयी आवड उत्पन्न करणे या योजनेप्रमाणे पुढील अभ्यासक्रम पतकरणाऱ्या विद्यार्थ्याला दोन–तीन वर्षे टिकेल अशी दरमहा २५ रुपयाची शिष्यवृत्ति द्यावी आणि दरसाल, दर एक विषयासाठी, एक तरी शिष्यवृत्ति देता यावी, अशी व्यवस्था करण्याचा सस्थेचा विचार आहे सशोधन व पुढचा अभ्यास करण्यासाठी साधारणपणे पुढचे विषय ठेवण्यात येतील (१) स्वभाषा, (२) पुराण भाषा, (Classical Languages) (३) इतिहास (४) अर्थ आणि राज्यशास्त्र, (५) तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, (६) गणित, (७) भौतिक शास्त्र, (८) रसायन शास्त्र, (९) वनस्पती आणि प्राणिशास्त्र, व (१०) भूगर्भ शास्त्र

या सर्व उद्योगाला लागणारी उपकरणे विकत घेणे सस्थेस सध्याच्या स्थितीत शक्य नसल्याने त्यासाठी एक निधि जमविण्याचेही ठरले आहे

(२) सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांना धदेशिक्षणाची सोय करून देणे

या योजनेने साबण, मेणबत्त्या, रग व वॉर-निश तयार करण्यास शिकविण्याचे वर्ग काढून युनिव्हर्सिटीचा डिप्लोमा मिळविण्याइतकी विद्यार्थ्यांची तयारी करून द्यावी असा संस्थेचा विचार आहे हे कार्य सुरू करण्यास ८०,००० रुपयाचे भांडवल व २०,००० रु किमतीची इमारत संस्थेजवळ असणे जरूर आहे या कार्यात वार्षिक पाच हजार रुपयापर्यंत खर्च येईल, त्यापैकी दोन एक हजार रुपये फीतून वसूल होतील उरलेल्या तीन हजारासाठी संस्थेला आज पाऊण लाखाची देणगी हवी आहे

(३) **मॅट्रिक्युलेशन व व्यापार आणि धंदे-शिक्षण देणारी जोड शाळा काढणे** —साधारणपणे इंग्रजी पाचवी इयत्ता झालेल्या विद्यार्थ्यांस या शाळेत प्रवेश मिळेल परंतु अशा शिक्षणाचा स्वतंत्रपणे पाया घालावयाचा म्हटल्यास प्रारंभीच २ लाख रुपये भांडवल व ६ लक्षाचा कायमनिधि लागेल म्हणून असल्या अवाढव्य देणगीची जनतेपुढे मागणी करण्यापूर्वी कार्यास सुरुवात करता यावी म्हणून एक योजना संस्थेने तयार केली आहे ती म्हणजे गावातील काही औद्योगिक संस्थांशी सहकार्य करून त्या संस्थांतर्फे विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे दररोज सकाळ संध्याकाळ काही तास औद्योगिक शिक्षण व दुपारी काही तास नेहमीचे मॅट्रिकचे शिक्षण विद्यार्थ्यांस दिले जाईल फीचे उत्पन्न अर्थातच शिक्षण देणाऱ्या सर्व संस्थांना वाटून दिले जाईल औद्योगिक प्रत्यक्ष शिक्षणाशिवाय जे तात्त्विक शिक्षण द्यावे लागेल त्यासाठी त्या त्या धंद्यात प्रवीण असे शिक्षक ठेवणे भाग पडेल ह्या कामी सुरुवातीला ५ हजार रु भांडवल व वीस हजाराचा कायम निधि पुरे होईल असा अंदाज आहे

(४) शिक्षण विषयाचा डिप्लोमा मिळण्याचीही सोय करण्याचा सोसायटीचा विचार आहे त्याकरिता लागणाऱ्या साधनासाठी व ग्रंथालयाकरिता पाच हजार रुपये लागतील शिक्षकांचा खर्च फीतून निघेल असा भरवसा आहे

वरील नव्या तऱ्हेचे शिक्षण देणाऱ्या योजनांखेरीज खेड्यापाड्यातून ज्ञानाचा प्रसार व्हावा व तेथील लोकांना रोजच्या व्यवहारात आवश्यक असे शिक्षण मिळावे म्हणूनहि काही मार्ग आखले आहेत त्याचा उपयोग खेड्यातील लोकांना तर होईलच परंतु संस्थेच्या विद्यार्थ्यांना सुद्धा संध्याच्या शिक्षणाने असल्या प्रकारचे कार्य करण्यात जो एक प्रकारचा तिटकारा वाटतो तो न वाटता असे शिक्षणप्रसाराचे कार्य करण्याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळेल

पुष्कळ गावांना वाचनालये नसतात व काही ठिकाणी असलीच तर त्यात आवश्यक पुस्तके, त्यांची व्यवस्थित मांडणी व देण्याघेण्याची पद्धत यांचा अभाव असतो ही स्थिति नाहीशी करण्यासाठी गावोगावच्या लायब्ऱ्यांना त्यांच्या व्यवस्थेचे ज्ञान होऊन त्यांना उपयुक्त पुस्तके काही मुदतीपुरती पुरवावी असा विचार आहे ज्या गावी अजिबात लायब्ररी नसेल त्या गावी एका पेटीतून पुस्तके पाठविली जातील पेटी प्रत्येक गावी एक आठवडाभर ठेविली जाईल ही सोय ज्या लायब्ऱ्यांना व गावांना हवीशी वाटेल त्यांना नांव नोंदविण्याची फी पडेल तिचा विनियोग खर्चाकडे केला जाईल तरी सुद्धा सुरुवातीला दोन हजार रुपये भांडवल व आठ हजाराचा कायम निधि लागेलच याशिवाय खेड्यासाठी फिरती शाळा व खेड्यातील शाळांच्या शिक्षकांसाठी वर्ग काढण्याचे योजिले आहे संस्थेचे प्रचारक खेडोखेडी जाऊन शिक्षणाचे महत्त्व, आरोग्य, प्रथमोपचार, गावातील स्वच्छता, रोज लागणाऱ्या हत्यारांची माहिती व ती दुरुस्त कशी करावी याचे ज्ञान, गृहरचना, घरगुती औषधे, व खेळ याचे ज्ञान व्याख्यानद्वारे, मॅजिक लॅटर्नचे साहाय्याने व प्रत्यक्ष रीतीने देतील साधारणपणे प्रत्येक गावी चार दिवसाचा कार्यक्रम होईल आणि त्यात ज्ञान प्रसाराच्या निमित्ताने व्याख्याने, खेळ, कीर्तने व प्रदर्शने यांची दंगल उडून जाईल प्रचारकार्यार्थ संस्थेला विद्यार्थ्यांचे व इतरांचे सहाय्याची फारच जरूर आहे व हे कार्य सर्वस्वी स्वयंसेवेनेच करावे

लागेल म्हणजे त्याबद्दल पगार मिळणार नाही नतर सस्थेच्या माजी व बाहेरगावच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक मदिर बाधण्याचा विचार आहे त्यात राहण्याजेवण्याची व वाचनालयाची सोय करण्यात येईल ही सोय करताना खर्च कमी येण्याची व्यवस्था सस्था करणार आहे या इतर गोष्टीबरोबरच फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्यमान विद्यार्थीवर्गासाठी बोट क्लब काढण्याचाही चालकाचा विचार असून तो थोड्याच अवधीत अस्तित्वात येईल

---

५ पांगारकरांचा महद्ग्रंथ

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खड दुसरा – रा रा लक्ष्मणराव पागारकर, नाशिक, यानी मराठी सारस्वताच्या सेवेस आपले आयुष्य वाहिले आहे हे प्रसिद्ध आहे त्यानी मोरोपत, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, मुक्तेश्वर ह्या सतकवीची चरित्रे लिहिलेली लोकप्रिय झाली आहेत व मधल्या तीन महात्म्याच्या चरित्राची तर हिंदी भाषातरे झाली असून गुजराथी भाषातरेहि होऊ घातली आहेत असे समजते ! रा पागारकरासारख्या साहित्यभक्ताने मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ४० वर्षाच्या अभ्यासानतर विस्तृतपणे लिहावयास घेतला असून पहिला खड १९३२ मध्येच प्रसिद्ध झाला आहे व दुसरा खड तयार झाला असून चालू सालअखेर बहुतेक प्रसिद्ध होईल मराठी सतवाङ्मयाचे धागेदोरे मूळ वेद, उपनिषदे, गीता, भागवत यात कसे गोवले आहेत हे त्यानी प्रथम दाखविले असून बौद्ध व जैन याशी झगडून वैदिक धर्मीयानी कसा विजय मिळविला हे तामीळाचा इतिहास देऊन पूर्वार्धांत दाखविले आहे उत्तरार्धात १ महाराष्ट्र देश व मराठे लोक, २ महाराष्ट्री ऊर्फ मराठी भाषा, ३ मुकुदराज, ४ महानुभाव पथाचे मराठी वाङ्मय, ५ नाथपरपरा, ६ श्रीज्ञानेश्वरदर्शन , ७ नामदेव, ८ तत्कालीन सत व त्याचे वाङ्मय, ९ ज्ञानेश्वरीचे अतरग १० ज्ञानेश्वरी सृष्टि व ११ नामदेवाची पजाबातील कामगिरी अशी ११ प्रकरणे असून मराठी वाङ्मयाचा इतिहास शके १२७२ पर्यंत आणून सोडला आहे ह्या पहिल्या खडाची ८३२ पृष्ठे असून किमत रु ४ वाजवीच आहे दुसऱ्या खडात शके १२७२ते १५७२पर्यंतच्या ३०० वर्षाचा वाङमयाचा इतिहास दिला आहे हा खड अतिशय महत्त्वाचा आहे ह्यात शिवकल्याण, नृसिह सरस्वती, बहिरापिसा, दासोपत, एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रमावल्लभदास, देवदास ह्या व इतर शेपन्नास सताच्या व कवीच्या वाङ्मयाचा इनिहास कालक्रमानुसार पद्धतीने गोवला आहे मुसलमानी राज्यसत्तेचा हा कालखड असल्यामुळे मुसलमानी सत्तेच इतिहास व त्याचे महाराष्ट्रावर घडलेले राजकीय, सामाजिक व धार्मिक परिणाम ह्या विषयावर दोन प्रकरणे आली आहेत इतिहास व वाङमय या दोहोच्या आधाराने हा भाग सजविला आहे ह्या काळात एकनाथ ही प्रचड विभूति असल्यामुळे त्याच्या वाटयास सहा व तुकोबाच्या वाटयास तीन प्रकरणे आली आहेत हिंदुस्थानातील देशी भाषाचा प्रपच व मराठी भाषेचा विस्तार व विकास ही दोन भाषाविषयक प्रकरणे अति महत्त्वाची आहेत नाथाचे समकालीन सत व तुकोबाच्या प्रभावळीतील कवि ही प्रकरणे व नाथाच्या समग्र कवितेचे निरीक्षण व विशेषत नाथाच्या भारुडाचे प्रकरण ही मोठी मनोरजक आहेत ह्या कालातील 'हास्यविनोद विडबनपर' कविता हे छोटेसे प्रकरणही मोठे मौजेचे आहे असो समग्र खड लौकरच प्रसिद्ध होणार असून तिसऱ्या खडात रामदासापासून तो पेशवाईपर्यंतचा वाङमयाचा इतिहास यावयाचा आहे

---

६ पुण्यांत कॉमर्स कॉलेज

पुण्यातील महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी या शिक्षणसस्थेचा हीरकमहोत्सव गेल्या वर्षी साजरा झाला त्याप्रसगी चालकानी शहरच्या पश्चिम भागात मुलीचे एक स्वतत्र हायस्कूल व कॉमर्स कॉलेज सुरू करण्याची योजना जाहीर केली होती त्याप्रमाणे १९३५

या जूनमध्ये मुलींचे स्वतंत्र हायस्कूल सुरू झाले आहे, व युनिव्हर्सिटीने नेमलेली कमिटी गेल्या एप्रिल महिन्यात येऊ शकती असती तर कॉमर्स कॉलेजही यदाच सुरू झाले असते यदा म्हणजे १९३५ मध्ये कमिटीचा रिपोर्ट वगैरे होऊन कॉलेजची योजना सर्व टप्प्यातून पार पडून १९३६ जूनमध्ये सुरू होईल असा बळकट भरवसा वाटत आहे

मुबई इलाख्यात बी कॉम् व एम् कॉम् या पदव्या देणारे कॉमर्स कॉलेज फक्त एकच असून मुबई बाहेरही उच्च व्यापारी शिक्षण देणाऱ्या सस्था थोड्याच असल्याने त्या कॉलेजात प्रवेश न मिळाल्याने पुष्कळास निराशेने परत जावे लागते खेरीज मुबईचा खर्च न झेपल्याने पुष्कळाना व्यापारी शिक्षण घेण्याची इच्छा मनातच ठेवावी लागते या दृष्टीने पुण्यास निघणाऱ्या कॉलेजबद्दल सर्वांची सहानुभूति आहे या कॉलेजच्या सल्लागार मडळात महाराष्ट्रातील व्यापारी सस्था, उद्योगधदे व बँका, लाइफ इन्शुरन्स कपन्या अशा अनेक सस्थामध्ये काम करणाऱ्या प्रसिद्ध व्यक्तीचा समावेश केलेला आहे श्री ग स मराठे अॅक्चुअरी, प्रि ध रा गाडगीळ वगैरे प्रमुख व्यक्तींची या कामी सक्रिय सहानुभूति आहे

कॉलेजची सोय प्रारभी डेक्कन जिमखान्यावरील म ए सोसायटीचे इमारतीत होणार असून पुढे स्वतंत्र इमारतीची सोय होईल कॉलेजच्या पूर्व तयारीची सर्व व्यवस्था श्री ए व्ही बापट, सेक्रेटरी, म ए सोसायटी, सदाशिव पेठ पुणे याजकडे आहे

---

७ पुणे शहर म्युनिसिपालिटीची
डांबरी रस्ते करण्याची योजना

पुणे शहर म्युनिसिपालिटीचे हद्दीतील रस्त्याची परिस्थिति पाहता असे आढळून येते की, उन्हाळ्यात अतिशय धूळ होते व साधारण वाऱ्याचे झुळकीसरशी अगर एकादी मोटारगाडी वेगाने गेल्यास धुळीचा लोळ उठतो व पायी चालणाऱ्या लोकास व रस्त्याचे बाजूचे इमारतीत राहणारे लोकास धुळीचा अत्यत त्रास होतो शिवाय धुळीमुळे नाना तऱ्हेचे रोग उत्पन्न होत असल्यामुळे नागरिकास आरोग्यदृष्टयाहि ती हानिकारक आहे पावसाळा सुरू झाल्यानतर जोराने पाऊस झाल्यास रस्त्यावरील चिखल धुवून जातो, परतु पाऊस जोराचा न पडता झिमझिम सुरू झाली म्हणजे जिकडे तिकडे पातळ चिखल बनून पुण्याच्या रस्त्यात प्रसिद्ध रबडी होऊन नागरिकास पायी चालणे अत्यत त्रासाचे होते तशात प्रत्येक रस्त्यातून मोटारी व लॉरी वेगाने जात असल्यामुळे चोहोकडे चिखल उडून नागरिकाची स्थिति अत्यत केविलवाणी होते ही परिस्थिति उत्पन्न होण्याची कारणे कोणती व ती नाहीशी करण्यास काय उपाय करावे लागतील याचा खाली विचार केला आहे

हल्लीच्या रस्त्याची स्थिति

पुणे शहरातील बहुतेक रस्ते बोळावगैरेजकरून "येरवडा दोन-इची खडीने" करण्यात येतात य बहुतेक रस्त्यावर डबराचा पाया नाही परतु हे रस्ते खडीने २।३ वर्षानी मारले केले गेल्यामुळे खडीचा थर ९ इचापासून १५ इचापर्यंत पुरेसा कठिण तयार झाला असून रस्त्याची उचीहि वाढली आहे त्यास नवीन पायाची आवश्यकता आहेच असे वाटत नाही मुख्यत रस्त्याची चागली परिस्थिति राखण्यासाठी रस्त्यास चागल्या प्रकारचा कँबर (पोग) घ्यावा लागतो व हा कँबर दोन्ही बाजूस सारख्या लेव्हलवर गटारे असल्यास पूर्ण होतो परतु ही गटारे एका लेव्हलला नसल्यामुळे रस्त्यास जसा कॅबर यावयास पाहिजे तसा येत नाही शिवाय बहुतेक ठिकाणी ही गटारे नसल्यामुळे व कच्ची गटारे बुजविली गेली असल्यामुळे योग्य कॅबर देण्याचा प्रयत्न केला असताहि तो यशस्वी होत नाही कोणताही रस्ता तो बाजूस गटारे असल्याखेरीज पूर्ण होत नाही पुणे शहरातील रस्त्याची स्थिति मात्र याच्या उलट आहे गटारे भरली गेली असल्यामुळे प्रत्येक चौकामध्ये असलेल्या कच्च्या क्रॉस गटारातून पावसाचे पाणी नीटपणे जाऊ शकत

नाही व प्रत्येक क्रॉस गटाराचे तोंडी पावसाचे पाणी तुंबून राहते ही परिस्थिति मोठा पाऊस पडतो तेव्हा होते, परंतु झिम्झिम् पाऊस पडत असताना जे थोडे पाणी पडते ते कच्च्या बुजविलेले गटारावर जाऊन तेथेच थबकून राहिल्याने अतिशय चिखल होण्यास कारणीभूत होते पडलेल्या पावसाचे सर्व पाणी योग्य ढाळ न राहिल्याने रस्त्यावरच मुरून ते खडीमध्ये जाते व त्यामुळे खडीखालील मातीं वर येऊन अधिक चिखल होण्यास मदत होते तशात जड वाहनाची वाहतूक जोराने चालू असल्यामुळे त्या चिखलात झिम्झिम पडणाऱ्या पावसाचे पाणी मिळून सर्वच राड होऊन रस्ता चिखलमय होऊन जातो तशात या कच्च्या गटारामध्ये १९१६ सालचे सुमारास ड्रेनेजच्या बांधलेल्या कुंड्या गटारात मध्येच येत असल्यामुळे जे थोडे पाणी वाहून गेले असते तेहि न जाता या कुंड्यामुळे तेथेच तुंबून राहते अशा प्रकारची स्थिति झाल्यानंतर नागरिक आपले सोयीसाठी घरात जाताना त्रास होऊ नये म्हणून साहजिकच राजेरोडे मुरूम वगैरे दारापुढे टाकतात हे टाकलेले ढीग जरी काही वेळ मालकास सोयीचे वाटतात तरी थोडक्याच काळात ते चिखलमय होऊन सर्व घराच्या समोर व रस्त्यावर अधिक चिखल होऊन तो सर्व रस्त्यावर पसरून जातो व या कारणाने रस्त्याचे ढाळ व सेक्शनही बदलतात शिवाय म्युनिसिपालिटीचे रस्ते बऱ्याच ठिकाणी अरुंद असल्यामुळे व त्यावरील वाहतूक पी डब्ल्यू डी चे रस्त्यावरून जाणाऱ्या वाहतुकीपेक्षा पुष्कळ पटीने अधिक असल्यामुळे जड वाहनांच्या बेसुमार वाढलेल्या वाहतुकीस हल्ली करणेत येत असलेल्या पद्धतीचे रस्ते अगदीच कुचकामी ठरतात ठराविक वाहने ठराविक रस्त्याने जाण्याचे निर्बंध नसल्यामुळे खडी न घातलेल्या बोळामध्ये सुद्धा २ टनाच्या लॉरीज वावरताना दिसतात अशा प्रकारे रस्त्याची यापुढे नासधूस होऊ नये व नागरिकास कोणत्याही प्रकारचा उपसर्ग पोहोचू नये म्हणून त्याचे सुखसोयीसाठी काही उपायाची योजना करणे जरूर वाटल्यावरून खाली दर्शविलेल्या गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे

(१) वाहतुकीच्या दृष्टीने रस्ता अधिक मजबूत व बिनचिखली व योग्य पाणढाळात करणे

(२) प्रत्येक रस्त्यात पाणी जाण्यासाठी योग्य प्रकारची गटारे बांधणे

(३) वाहतुकीवर नियंत्रण घालणे

(१) वाहतुकीच्या दृष्टीने रस्ता अधिक मजबूत करणे पब्लिक वर्क्स खात्यामध्येहि सरकारचे जे पहिल्या दर्जाचे रस्ते आहेत त्यांची हल्लीची परिस्थिति पाहू जाता अधिक पैसे खर्च करूनही पूर्वीपेक्षा वाईट आहे ही स्थिति सुधारण्यासाठी सरकारी खात्यातून वेगवेगळे प्रयत्न करण्यात येत आहेत त्यांचे रस्त्याचे बाजूस गटार जरूर असते त्या रस्त्यावरून मोठ्या लॉरीज वेगाने धावत जात असल्यामुळे रबरी टायरचे खाली व्हॅक्यूम होऊन खडी पपाप्रमाणे जमिनीतून वर ओढून घेतली जाते त्यामुळे रोलरने बसविलेली खडी निखळल्यामुळे त्या ठिकाणी एकामागून एक असे खडे निघून खड्डे पडण्यास सुरुवात होते अशा प्रकारे खडे पडण्यास एकदा सुरुवात झाली म्हणजे तो रस्ता वाईट होण्यास फारच थोडा अवधी पुरेसा होतो असे खड्डे पडू नयेत म्हणून त्या रस्त्यावर सारखा मुरूम, वाळू, किंवा बाजूची माती पसरण्यात येते त्यामुळे मोटारी जात असताना धुळीचे लोट उडतात हे प्रत्येकाने पाहिले असेल परंतु अशा प्रकारे त्या रस्त्यावर वाळू, मुरुम वगैरे पसरणे हा रस्त्याचे आयुष्य वाढविण्याचा किंवा तो कायमचा टिकाऊ बनविण्याचा उपाय नाही फक्त योग्य अशा वाळू अगर मुरुम पसरण्याने रस्ता थोडा जास्त टिकू शकतो अशा प्रकारे मुरुम किंवा माती टाकून अधिक चिखलमय असलेल्या शहरातील रस्त्यास या पद्धतीचा अवलंब करता येण्यासारखा नाही रस्त्याचे आयुष्य अधिक वाढविण्यासाठी सरकारी तज्ज्ञाकडून वेगवेगळ्या ठिकाणी बरेच प्रयोग करण्यात आलेले आहेत नाशिक स्टेशन रोडवरील वेगवेगळ्या पद्धतीने रस्ते करण्याचे प्रयोग करण्यात

आले आहेत पुणे येथे सोलापूर रोडवर रेस कोर्सचे पलीकडे सिमेंटचा वेगळ्या पद्धतीचा रस्ता प्रयोगादाखल करण्यात आलेला आहे नगर रोडवर नामदार आगाखान याचे बंगल्याचे बाजूस दोन्ही बाजूस डाबरी व सिमेंटचा रस्ता तयार करण्यात आला आहे या बाबतीत डाबरी किंवा सिमेंटचे रस्त्याखेरीज दुसऱ्या तऱ्हेचा रस्ता चांगल्या परिस्थितीत ठेवणे शक्य नाही असा तज्ञाचा अभिप्राय आहे मुंबई, अहमदाबाद, वगैरे म्युनिसिपालिटयामध्येहि असाच अनुभव आल्यामुळे सिमेंटचे व डाबरी रस्ते करण्यात आले आहेत व याच अनुभवाप्रमाणे पुणे शहरात डाबरी व सिमेंटचे रस्ते करणे आवश्यक झाले आहे ह्या टिकाऊ पद्धतीने रस्ते करण्याने दुसरी एक मुख्य सोय ही होते की, रस्त्याखालून पावसात येणारे चिखलास प्रतिबंध होतो व चिखलामुळे होणारे गैरसोयीचे निराकरण होते हे डाबरी किंवा सिमेंटचे रस्ते करण्याचे काम अत्यंत खर्चाचे असते विशेषत पहिल्या प्रतीच्या डाबरी रस्त्यापेक्षा सिमेंटच्या रस्त्यास लागणारा खर्च सुमारे तिप्पट अधिक असतो सिमेंटच्या रस्त्याचे आयुष्यही त्याचप्रमाणे अधिक असेल असे म्हणतात, परंतु त्याचा हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष अनुभव यावयाचा आहे पुणे शहर म्युनिसिपालिटीची स्थिति लक्षात घेता सिमेंटचे रस्ते करण्याऐवजी डाबरी रस्तेच करणे अधिक सोयीचे होईल असे दिसते कारण शहरातील अरुंद रस्त्यामध्ये ड्रेनेज व पाण्याचे मोठे नळ, तसेच प्रत्येक घरमालकाचे ड्रेनेज व पाण्याचे घरजोड, त्याचप्रमाणे इलेक्ट्रिक केबल्स, टेलिफोन व टेलिग्राफ वायर्स याचे सारखे रस्त्यात जाळे असल्यामुळे ते रिपेअर करतेवेळी सिमेंटचे कामास फोडून ते जोडणे अत्यंत जिकिरीचे व व खर्चाचे होईल व सिमेंटचा जोडही नीट होत नाही अशा परिस्थितीत डाबरी रस्त्याचे काम हे कमी वेळात व थोडक्या खर्चात होऊन ते पूर्ववत् थोडक्या खर्चातच रिपेअर करता येण्यासारखे आहे म्हणून पुणे शहरातील रस्त्याचा विचार करताना शहरातील रस्त्याचे तीन प्रकार केले आहेत

(१) पहिल्या नंबरचा अधिक वाहतुकीचा रस्ता

(२) कमी वाहतुकीचा रस्ता

(३) बोळ

(१) पहिल्या वर्गाचे रस्ते हे प्रिमिक्स टारमॅकडम पद्धतीने रस्ते करणे हे त्यातल्या त्यात अधिक टिकाऊ व कमी खर्चाचे आहे या रस्त्याचे कामी प्रथम खडी मिक्सरमध्ये टाकली जाऊन ती डाबरामध्ये मशीनने काही काळपर्यंत नीट मिसळून गेल्यानंतर मग रस्त्यावर टाकण्यात येते दुसऱ्या पद्धतीने कोरडे रुलिंग करून डाबर ओतण्यात येते ते डाबर किती ओतावयाचे यासबंधी नियम आहेत ते खर्चाचे दृष्टीने कमी अधिक टाकण्यात येणारे डाबर मिक्सर इतके एकजीव होऊ शकत नाही त्यामुळे या सेमीपेनिट्रेशन प्रोसेसने रस्ते तयार करण्याच्या पद्धतीचा पुणे शहरातील रस्ते करण्यास उपयोग होणार नाही प्रिमिक्स पद्धतीनेच मार्केट मधील रस्ता तयार करण्यात आला आहे व तो रहदारीनेच गुळगुळीत झाला आहे रस्ता झाल्याबरोबर प्रथम दर्शनी त्याचे स्वरूप खडखडीत दिसते परंतु दोन तीन महिन्याचे अवधीतच वाहतुकीमुळे एकजीवपणा व पृष्ठभागावर गुळगुळीतपणा येतो

ज्या रस्त्यावर अधिक वाहतुक नाही, अशा रस्त्यावर एक इंची टारमॅकॅडम-पद्धतीने रस्ते केल्यास ते पुरेसे टिकाऊ होतील असे तज्ञाचे मत आहे

(२) बोळामध्ये डाबरी किंवा सिमेंटचे-रस्ते न करता त्या बोळावर कायमची दगडी फरशी केल्यास ते पक्के सुधारतील असा अंदाज आहे

रस्ते कोणत्या पद्धतीने केले असताना पुणे शहरास अधिक उपयोगी पडतील याची माहिती वर दिलेलीच आहे परंतु नुसते रस्ते करून चालणार नाही गटारेही आवश्यक आहेत ती गटारे दगडाची कायमची पक्की बांधणे झाल्यास त्यास फार मोठा खर्च येईल म्युनिसिपालिटीचे रस्ते अरुंद असल्यामुळे ती गटारे उघडी ठेवता

यावयाची नाहीत ती बद करून मधोमध जाळी ठेवणे झाल्यास या कामाचा खर्च फारच वाढेल म्हणून रस्त्याचे दोन्ही बाजूस सिमेट कॉंक्रीटची गटारे करणे सोयीचे होईल घरमालकाच्या जोत्यापासून सरासरी दोन फूट जागा रिकामी ठेवून खाडकी बसवून या दोन खाडकीमधील भाग २॥ इच जाडीचा रोलिंग करून टारमॅकेडम पद्धतीने खडी भिजवून पहिला थर तयार करावयाचा व त्यावर अर्धा इच जाडीचा सील कोट करावयाचा व त्यास पाणी तावडतोब वाहून जाण्यास लागणारे तज्ञानी ठरविलेले ढाळ द्यावयाचे ही खाडकी व मालकाचे जोते यामधील भाग अदमासे २ ते ३ फूट रुदीचा, ३ इच जाडीच्या सिमेट फरशीने झाकावयाचा व त्याची लेव्हलही या खाडकीपेक्षा कमी ठेवावयाची या फरशीस गटाराप्रमाणे सुमारे ६ इच खोली ठेवावयाची त्यामुळे त्यावर फरशी घालण्याची आवश्यकता राहणार नाही घरमालकासही त्यावरून जाताना त्रास होणार नाही जेव्हा थोडा पाऊस पडतो तेव्हा या गटारातून पाणी सहजच वाहून जाईल परतु जेव्हा वर्षातून सुमारे ५।६ वेळा मोठा पाऊस पडतो तेव्हा थोडा वेळपर्यंत रस्त्याचे बाजूस थोडे पाणी साचेल तथापि गटारास बरोबर स्लोप दिल्यामुळे ते पाणी फार वेळ टिकणार नाही मुबईसारख्या मोठ्या शहरामध्येहि मोठाली स्टॉर्म वॉटर गटारे बाधली असतादेखील मोठा पाऊस आला असता रस्त्यावर काही तास गुडघ्यापेक्षाहि अधिक पाणी साचते हे पुष्कळानी पाहिले असेलच परतु या थोडा वेळ पाणी साचण्याने, केलेल्या डाबरी रस्त्यास किंवा सिमेटचे फरशीस कोणत्याही प्रकारचा अपाय होणार नसल्यामुळे असे काम करणे खर्चाचे दृष्टीनेहि सोईचे होईल असे वाटते हे गटारातून वाहणारे पाणी नागझरी, माणीक नाला, पेशवा नाला, अगर नदी ह्यामध्ये तावडतोब जाण्यासाठी काही ठिकाणी मोठाली गटारे बाधावी लागतील त्याचाही विचार केला पाहिजे व त्याबाबत म्युनिसिपालिटीस काय खर्च येईल त्याचा अदाजात समावेश केला पाहिजे

(३) रस्त्यावर वाहतुकीवर नियत्रण घाल यासाठी मे कलेक्टरसाहेब याजकडून म्युनिसिपालिटीकडे लिहून आले आहे व रस्त्याचे सुरक्षिततच्या दृष्टीने म्युनिसिपालिटीने त्याचा जरूर विचार करावा

वर नमूद केलेल्या पद्धतीने गटारासहित डाबरी रस्ते व फरशीचे बोळ आणि स्टार्म वॉटर ड्रेनेजची योजना केल्यास म्युनिसिपालिटीस काय खर्च येईल याचा पुढीलप्रमाणे अदाज केला आहे

(१) पहिल्या प्रतीचे रस्ते गटारासहित टार मॅकॅडमचे पद्धतीने खडीचा थर रोलीग करून २॥ इच जाडीचा घालणे व त्यावर अर्धा इच जाडीचा सीलकोट रोलिंग करून बसविणे खाचखळगे, खडी, प्रीमिस्कमध्ये मिळवून ती घालणे व योग्य कॅबर व ढाळ देणे रस्त्याचे दोन्ही कडेस ६ इच खाडक्या बसविणे जरूर त्या ठिकाणी क्रॉस गटारे योग्य मापाची घालणे ड्रेनेज जवळ नळ, रस्ता करते वेळी, मोडतोड झाल्यास नीट करणे व रस्त्याचे दोन्ही बाजूस सिमेट कॉंक्रीटची दोन इच जाडीची कान्क्रीट नकाशात दाखविले प्रमाणे घालणे, वगैरे कामे करणे

(२) दुसऱ्या प्रतीचे रस्ते डाबरी गटारासहित- टार मॅकॅडमचे पद्धतीने खडीचा थर १ इच जाडीचा रोलिंग करून बसविणे व बाकी सर्व रस्त्याचे कामावर पहिल्या प्रतीचे रस्त्यात वर्णन केल्याप्रमाणे खड्डे प्रीमिस्कने भरणे, लेव्हल करणे, योग्य ढाळ कबर देणे क्रॉस गटारे योग्य मापाची घालणे सिमेट कान्क्रीटची वॉटर टेबल्स करणे वगैरे

(३) स्टार्म वॉटर गटारे वगैरे

सिमेट कॉंक्रीटची गटारे १२, १५ व १८ इच रुदीची व खोलीची माणिकनाला, नागझरी नाला, नदी वगैरे पासून अदमासे र फू ४०००० आकार १००००० जरूरीप्रमाणे जरूर त्या रस्त्याकडे पावसाचे पाणी जाण्याकरिता करणे

कान्टिन्जन्सीज ५ टक्के ११,८७,९३०

एकूण रक्कम १२४७३२७

वरील सुचविलेली योजना सुमारे १२॥ लाखाची आहे ही कामे म्युनिसिपालिटीस खर्चाचे दृष्टीने कशाप्रकारे करिता येतील हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे शहर सुधारणा होण्यासाठी पाणी पुरवठा व ड्रेनेज ही अत्यत महत्त्वाची कामे आहेत व ती रस्ते डाबरी करण्यापूर्वीच करावी लागतात ती कामे बहुतेक १९३३ सालापर्यंत पुरी झाली आहेत व जोपर्यंत अपुरी होती तोपर्यंत रस्ते डाबरी करण्याचा प्रश्नच उद्‌भवला नव्हता परतु त्या अडचणी नुकत्याच गेल्या सालापासून दूर झाल्याने म्यु टीने सिमेटचा व डाबरी रस्त्याचा प्रश्न हाती घेतला व प्रथमत लकडीपूल व मार्केट या ठिकाणी सिमेटचा व डाबरी रस्त्याचा उपयोगहि करण्यात आला ड्रेनेज व पाणीपुरवठा या कामी म्यु टीने बरीच मोठी रक्कम खर्च केल्यामुळे ३६ लक्ष रुपयाचे या बाबतीत दरसाल कर्जाचे मोठे हप्ते द्यावे लागतात त्यामुळे चालू उत्पन्नातून डाबरी रस्त्यासारखी काही अशी बुडीत खर्चाची कामे चालू उत्पन्नाच्या रकमेतून करतां येतील असे वाटत नाही याकरिता नवीन कर बसवून अन्य रीतीने या खर्चाची तरतूद करावी लागेल तरी अदाजात धरलेली कामे सुमारे ४ वर्षांत पुरी होतील व त्यास लागलेली रक्कम सुमारे १० वर्षांत सव्याज परत देणे झाल्यास म्युनिसिपालिटीस कमीत कमी अदमासे सव्वा लाख रुपयाचा हप्ता भरावा लागेल ही अधिक लागणारी रक्कम रस्त्याच्या दरवर्षी होत असलेल्या चालू खर्चामधूनच बरीचशी देता येण्यासारखी असल्यामुळे किती रकम शिल्लक राहू शकेल याचा प्रथम विचार करू

रस्त्याच्या कामासाठी खर्च होणाऱ्या बाबी खालीलप्रमाणे चालू सालचे बजेटात आहेत

(१)	रस्ता दुरुस्ती	५५०००
(२)	बोळ दुरुस्ती	२४०००
(३)	गटारे	१२०००
(४)	चिखल काढणे	३५००
(५)	रस्त्यावर पाणी घालणे	१४०००

एकण १०८५०० (म्हणजे सुमारे ११००००) इतके रुपये खर्च होतील

पुणे शहरातील टाऊन प्लॅन स्कीम रस्ते व शहरातील बोळ धरून सुमारे ९३ मैल लाबीचे रस्ते आहेत त्यापकी ५३ मैलाचे रस्ते डाबरी करण्याचे अदाजात धरले आहेत २० मैलाचे बोळ फरशीचे करणे व २० मैल लाबीचे रस्ते दुरुस्त ठेवण्यासाठी दरसाल चालू बजेटपैकी सुमारे ५०००० रुपये दरसाल ठेवावे लागतील बाकीचे सुमारे ५५००० रुपये या कर्जफेडीतील हप्ते देणेसाठी परत घेता येतील डाबरी रस्ते झाल्यानतर रस्त्यावर पाणी टाकावे लागणार नाही असे गृहीत धरले असल्यामुळे चालू बजेटात पाण्यासाठी देण्यात आलेली रक्कम सर्व न धरता सुमारे ४००० रुपये दरसाल लागतील असे धरले आहे म्हणजे दरसालाचा हप्ता भरण्यास १२५००० रुपयापैकी फक्त ५५००० रुपये चालू खर्चातून मिळतील व रु ७०००० ची तरतूद नवीन टॅक्स मधून करावी लागेल ही रक्कम जादा कर बसवून कशी वसूल करावयाची ते पुढे पाहू

पुणे शहरामध्ये सुमारे २० ते २५ हजार सायकली असतील असा अदाज आहे सायकलवाले रस्त्याचा पूर्ण उपयोग घेत आहेत हल्ली खाचखळगे असलेल्या रस्त्यापासून त्यानाही बराच त्रास होत आहेच परतु ते रस्ते चागल्या स्थितीत ठेवण्यासाठी त्याच्याकडून म्यु टीस कोणतेही प्रकारचा मोबदला मिळत नाही त्या करिता प्रत्येक सायकलीमागे दरसाल रु २ कर बसविल्यास खर्च वजा जाता सुमारे रु ४०००० उत्पन्न होईल अशाच प्रकारचा सायकल टॅक्स नागपूर व जबलपूर म्युनिसिपालिटीने बसविलेला आहे हा कर वसूल करताना फार अडचण पडेल अशा प्रकारचे आक्षेप येण्याचा सभव आहे परतु शहरातील हल्ली काही वाहने जशी चुकतात त्याप्रमाणे यातली काही चुकली म्हणून टॅक्स अजिबात न बसविणे बरोबर होणार नाही पुणे म्युनिसिपालिटीचा एक बिल्ला प्रत्येक

सायकलवाल्यास लावणे भाग पाडावे पुणे शहरामध्ये प्रत्येक सायकलीमागे तांबडा काचेचा खडा बसविण्यासंबंधी पोलीस अधिकाऱ्यांनी जनतेस जाहीर नोटीस देऊन फक्त ८ दिवसांतच त्याची अम्मलबजावणी करून दाखविली तशाच प्रकारे म्युनिसिपालिटीस करणे अशक्य होणार नाही असे आम्हास वाटते याखेरीज गरीब लोकास त्रास न होईल अशा प्रकारचा मोटार टॅक्स हा आहे पुणे शहरामध्ये सुमारे ४ महिने मुंबई सरकारचे ठाणे येथे असल्यामुळे व रेसीसचा सीझन चालू असल्यामुळे रोज राजेरजवाडे व मुंबईतील धनिक लोक यांच्या हजारो मोटारी पुणे शहरामध्ये बाहेरून येतात त्या मोटारीवर म्यु टीचे रस्ते वापरूनसुद्धा ह्या मोटारवाल्याकडून काही कर वसूल करण्यात येत नाही तर टोल टॅक्सचे रूपाने बराचसा कर म्यु टीस वसूल करता येईल याखेरीज बऱ्याच संस्थानिकाच्या मोटार गाड्या त्यांच्या संस्थानामध्ये रजिस्टर होऊन त्या महिनेच्या महिने पुणे शहरात रहातात, अशा मोटारीवरही पुणे शहर म्युनिसिपालिटीला मोटार व टोल टॅक्स घेणे भाग पाडणे जरूर आहे त्याचप्रमाणे मोटार लॉऱ्या या पुणे शहरामध्ये बाहेर गावाहून वाहतुकीचे काम करतात त्या मोटारीस म्यु टीचा टॅक्स नसतो परंतु सुमारे अर्धा दिवसपर्यंत त्या सिटी म्यु टीमध्ये असतात अशा मोटारीस म्यु टीचा मोटार टॅक्स व लोड टॅक्स देणे भाग पाडले असता अन्यायाचे होणार नाही सदर मोटारीचे बाबतीत पुणे शहर व लष्कर सबर्बन यांचा संबध फार जवळचा असल्यामुळे कदाचित् थोडासा त्रास होण्याचा संभव आहे परंतु सदर म्यु टी बरोबर इतर जकातीचे कराप्रमाणे काही ठराविक हिस्सा ठरविल्यास त्या म्यु टीकडून हरकत येईल असे वाटत नाही याखेरीज तिसरी बाब ही बैलगाड्यांची आहे पुणे शहराच्या आसपास असलेल्या बऱ्याच बैलगाड्या पुणे शहरामध्ये येऊन धंदा करतात त्या मालाने भरून आल्या असल्यास त्यास नियमाप्रमाणे कर द्यावा लागतो परंतु याखेरीज बऱ्याच गाड्या पुणे शहरामध्ये येऊन दिवसभर धंदे करतात व रात्रीचे वेळी घरी जातात अशा गाड्यास म्यु टी च्या इतर बैल गाड्याप्रमाणे लायसेन्स घेणे भाग पाडावे, अगर मधून मधून येणाऱ्या ज्या गाड्या असतील त्यांना निदान ८१ टोल टॅक्स बसविण्यात यावा नगर म्यु टीमध्ये अशा गाड्यावर व मोटारीवर व लॉरीवर टोल टॅक्स बसवून सुमारे ४२००० वस्तीमध्ये सुमारे १२००० चे उत्पन्न वाढविले आहे असे समजते करिता वर सुचविल्याप्रमाणे मोटारीवर व बैलगाड्यावर कर बसविल्यास डांबरी रस्त्याकरिता येणाऱ्या ह त्यास लागणारी रक्कम सहज वसूल होण्यासारखी आहे असे दिसून येईल

पुणे शहरामध्ये ड्रेनेज वॉटर सप्लाय ही काम बहुतेक पुरी झालेली आहेत डांबरी रस्ते व सर्व शहरभर विजेचे दिवे याच गो टीची तूर्त उणीव भासत आहे विजेच्या दिव्यासंबंधी इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनीशी वाटाघाट करून स्पेशल दर ठरविण्यात आले आहेत परंतु त्याचा कायम निकाल झाला नाही करिता या दोन्ही बाबींची अमलबजावणी केल्यास ३–४ वर्षांमध्ये पुणे शहरची सुखसोयीच्या व आरोग्याच्या दृष्टीने मोठीच सुधारणा होईल

---

८ प्रभाकर परफेक्ट सेफ्टी स्टोव्ह.

अलीकडे होऊ लागलेल्या स्टोव्हच्या अपघाताची हृदयद्रावक वर्णने व त्याबाबत मुंबईचे कोरोनेर रावबहादूर आठवले साहेब यानी केलेली खरमरीत परंतु कळकळीची टीका वाचून श्री ओगले यांचे लक्ष या विषयाकडे वळले त्यांनी बाजारात प्रचलित असलेल्या अशा प्रकारच्या सर्व स्टोव्हज्चे बारकाईने निरीक्षण करून व साधारण मध्यम स्थितीतील स्टोव्ह वापरणाऱ्या आपल्या समाजाच्या गरजाकडे लक्ष देऊन हा स्टोव्ह बनविला आहे

आजकाल अशा प्रकारचे स्टोव्ह बाजारात सेफ्टी स्टोव्ह म्हणून विकले जात आहेत हे परदेशातून बनवून आणलेले आहेत प्रभाकर परफेक्ट

सेफ्टी स्टोव्हचे लोखडी पत्रा, तार, एनामल वगैरे सामान स्वदेशी असून बर्नरसह सर्व भाग याचेच कारखान्यात तयार केलेले आहेत

प्रभाकर स्टोव्हला परफेक्ट सेफ्टी स्टोव्ह असे नाव दिले आहे ते अशासाठी की, प्रेशरपप नसल्यामळे टाकीतील तेलावर दाब येत नाही इतर स्टोव्हमध्ये टाकीतील तेलावर दाब येतो, निपलमध्ये काही अडकल्यास तो दाब वाढत जातो व त्याचा परिणाम स्टोव्हची टाकी फुटून तेल चोहोकडे उडण्यात व भडकण्यात होतो प्रभाकर स्टोव्हमध्ये असले अपघात होण्यास जागाच नाही

प्रभाकर स्टोव्हला तापविण्याकरिता स्पिरीटची मुळीसुद्धा गरज लागत नाही त्यामुळे स्पिरीट पेटून भडकण्याने होणारे अपघात टळतात इतर स्टोव्हसबधी अपघात होतात त्यामध्ये स्पिरीट पेटून झालेल्या अपघाताची सख्या बरीच मोठी असते स्पिरीटची बाटली स्टोव्हच्या नजीक ठेवल्याने , ते लवडल्याने, किवा जळत्या स्पिरीटमध्ये आणखी स्पिरीट ओतत असताना असे अपघात घडतात प्रभाकर स्टोव्ह पेटविण्यास स्पिरिट लागत नसल्याने अशा तऱ्हेचे अपघात होण्यास वाव नाही

कित्येक वेळा नेसत्या वस्त्राचे सहाय्याने किवा सोधऱ्याने बायका चुलीवरील भाडी उतरतात असे करणे चुकीचे तर खरेच, आणि तेच बहुधा अपघातास कारण होते प्रभाकर स्टोव्हमध्ये असले अपघात होऊ नयेत म्हणून भाडे उतरताना ज्वाळा झाकून टाकण्यासाठी एका सरक तबकडीची योजना केली असून ती वापरण्यासहि अतिशय सोपी आहे त्यामुळे अशा तऱ्हेचे अपघातहि प्रभाकर स्टोव्ह वापरल्याने होण्याची धास्ती राहिलेली नाही

स्टोव्हच्या निपलमध्ये कचरा अगर पिन्स अडकल्याने कित्येकदा अगदी ऐन घाईच्या वेळी किती खोटी होते अगर कामही बद पडून कसा घोटाळा होतो याचा अनुभव प्रत्येक स्टोव्ह वापरणारास आहेच प्रभाकर स्टोव्हमध्ये पिन्स वापरण्याची जरूरच लागत नसल्याने तो अगदी हुकमी व वक्तशीर काम देणारा झाला आहे

---

९ महाराष्ट्र प्रांतिक हरिजन सेवक संघ

सन १९३४-३५ सालचा सहामाही अहवाल
(आक्टोबर १९३४ ते मार्च १९३५)

सन १९३४ सालात महाराष्ट्र प्रातिक हरिजन सेवक सघाच्या जिल्हा व तालुका शाखा मिळून एकदर १४ शाखा होत्या चालू साली चार नवीन शाखाचे काम सुरू झाले आहे (१) पूर्वखानदेश जिल्हा शाखा, (२) करमाळा तालुका शाखा, (३) अक्कलकोट सस्थान शाखा व (४) मालेगाव तालुका शाखा

सघाचे कार्य —महाराष्ट्रातील हरिजन सेवक सघाचे कार्य मुख्यत शैक्षणिक आहे हरिजन मुलामुलीना शाळेत जाण्यास प्रोत्साहन देणे, त्याना पाटचा , पेन्सिली, पुस्तके पुरविणे, क्वचित् प्रसगी मुलाना कपडे देणे, तसेच शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या देणे, हरिजन विद्यार्थ्यासाठी नवीन वसतिगृहे सुरू करणे व चालू असलेल्या वसतिगृहास मदत करणे वगैरे प्रकारच्या शैक्षणिक बाबी हरिजन सेवक सघाने हाती घेतल्या आहेत शिक्षणाबरोबरच मुलामुलीना स्वच्छतेच्या सवयी लावणे, नित्य स्नानाची पद्धत सुरु करणे व आरोग्य रक्षणाचे महत्त्व त्याच्या मनावर बिबविणे, तसेच वेद्यकीय सल्ला देऊन मोफत औषधे देणे वगैरे कामेहि हरिजन सेवक सघाने हाती घेतली आहेत याखेरीज स्पृश्य हिदू व हरिजन याना निरनिराळ्या उत्सवप्रसगी एकत्र आणून त्याच्यामध्ये प्रेम व भ्रातृभाव उत्पन्न करणे व अस्पृश्यतेची कल्पना नष्ट करणे या बाबीकडेहि हरिजन सेवक सघाकडून विशेष लक्ष पुरविले जाते

शाळा – खेड्यापाड्यातून अथवा शहरातहि हरिजनाच्या वस्तीत अगर नजिक शाळा नसतात त्यामुळे हरिजनाच्या मुलामुलीना शाळेत जाण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही ही अडचण दूर करण्यासाठी हरिजन सेवक सघाने जरूर व शक्य तेथे शाळा उघडण्याचा उपक्रमहि केला आहे खालील ठिकाणी सध्या अशा प्रकारच्या शाळा चालू आहेत सोलापूर शहर १, नाशिक २, अबरनाथ व अबरनाथाच्या पाच मैलातील टापूत

५, रत्नागिरी जिल्ह्यात सावतवाडी नजिक ४, व भुसावळ येथे भग्याच्या मुलासाठी एक अशा तेरा शाळा चालवित्या आहेत या तेरा शाळात मिळून २७५ मुले व ८० मुली शिक्षण घेत आहेत

रात्रीच्या शाळा – मुलाच्या शाळा खेरीज वयस्क हरिजनासाठी खालील चार ठिकाणी रात्रीच्या शाळाहि सुरू करण्यात आल्या आहेत सोलापूर १, अमळनेर १, अबरनाथ १ व पढरपूर १ सुमारे ११० वयस्क हरिजन या रात्रीच्या शाळेत शिकण्यास येतात

शिष्यवृत्त्या — मार्चअखेरच्या सहामाहीत एकदर ५९ हरिजन विद्यार्थ्यांना रु १०७७–२–० च्या शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या आहेत या ५९ विद्यार्थ्यांपैकी ६ विद्यार्थिनी आहेत

रघुमल शिष्यवृत्त्या — वरील शिष्यवृत्त्या खेरीज रघुमल ट्रस्ट फडातून गेल्या सहा महिन्यात पवरा विद्यार्थ्यांना (चार मुली) रु २७०–२–० च्या शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या आहेत

परीक्षा फी —हरिजन विद्यार्थी विश्वविद्यालयाच्या निरनिराळ्या परीक्षेस बसतात त्या परीक्षाच्या फीस मदत म्हणून गेल्या सहा महिन्यात रु २३९ इतकी रक्कम निरनिराळ्या विद्यार्थ्यांना त्याच्या गरजेप्रमाणे देण्यात आली

पुस्तके वगैरे — गरजू हरिजन विद्यार्थ्यांना पाट्या-पेन्सिली-पुस्तके वगैरे मोफत देण्यात आली. त्या कामी रु ४१९–११–६ खर्च करण्यात आले.

साबण, कपडे वगैरे — गरीब हरिजन मुलामुलीना शक्य तेथे कपडे वाटण्यात येतात. रोजचे स्नान व स्वच्छता राखण्यासाठी साबणहि फुकट वाटण्यात येतो या कामी सघाने रु २२५ आणे १५ व ६ पै खर्च केले आहेत

औषधी मदत —खेड्यापाड्यातून व शहरातूनहि हरिजनाना औषधपाणी मिळण्याची अडचण पडते ही अडचण अशत दूर करण्यासाठी सोलापूर मेडिकल रिलीफ असोसिएशन या सस्थेने सोलापूर येथे हरिजनासाठी एक मोफत दवाखाना सुरू केला आहे गेल्या सहामाहीत सुमारे ६००० हरिजन रोग्यानी या दवाखान्याचा फायदा घेतला या कामी हरिजन सेवक सघाने केवळ औषधाप्रीत्यर्थ म्हणून रु २३३–८–० खर्च केले आहेत. याखेरीज पाली, चोपडे, नासिक या भागातील हरिजन सेवक सघाच्या शाखानी वेळोवेळी जरूर ती मदत केली आहे

मिश्र समारभ — मकर सक्रांतीच्या सणानिमित्त पुणे, अहमदनगर व रत्नागिरी जिल्ह्यातील काही खेड्यात हरिजन व स्पृश्य हिदू याचे एकत्र तिळगूळ समारभ हरिजन सेवक सघानी घडवून आणिले सदर प्रसगी हरिजन व स्पृश्यहिदू यानी एकमेकास तिळगूळ दिला तसेच या प्रसगी हरिजन व स्पृश्य स्त्रियानी एकमेकास हळदीकुकू दिले

सार्वजनिक सत्यनारायण — रत्नागिरी जिल्ह्यात माडखोल या खेड्यातील हरिजन वस्तीत एक सार्वजनिक सत्यनारायण करण्यात आला स्पृश्य हिदूनी त्यात भाग घेऊन हरिजनाकडून तीर्थप्रसाद घेतला

होलिका समेलने — होळीच्या सणात बीभत्स गाणी गाणे, चिखल व घाण एकमेकावर फेकणे या गोष्टी हिदू समाजात रूढ आहेत गेल्या धूलीवदनाच्या दिवशी अहमदनगर येथे हरिजन सेवक सघाकडून या प्रकारास आळा घालण्यात आला व स्पृश्य हिदू व हरिजन याची एक मिरवणूक काढण्यात आली तसेच हरिजन वस्तीची स्पृश्य हिदू पुढाऱ्यानी साफसफाई केली सोलापूर येथे होळीच्या सणानिमित्त हरिजन सेवक सघाने स्पृश्य व हरिजन मुलाचे खेळाचे सामने घडवून आणले मिश्र सामने लोकास आवडलेले दिसले

सदीप व्याख्याने — रत्नागिरी सघाचे उत्साही चिटणीस श्री म तु वालावलकर यानी 'स्वच्छता', 'दारूचे दुष्परिणाम', 'खेड्याचे आरोग्य' व मृतमास वर्ज्य करणे' या विषयावर रत्नागिरी जिल्ह्यातील निरनिराळ्या खेड्यात मॅजिक लँटर्नच्या द्वारे २८ व्याख्याने दिली

शेतकऱ्याना बैलाची मदत — ठाणे जिल्ह्यातील अबरनाथाच्या आसपास हरिजन शेतकऱ्याची स्थिति फारच हालाखीची आहे शेती

करण्यास बैल व इतर साधने त्याच्याजवळ नाहीत त्यामुळे शेतात धान्य पिकविणेहि त्याना कठिण होते ही त्याची अडचण दूर करावी म्हणून अबरनाथ हरिजन सेवक सघाने मुबईच्या 'गोग्रास गोजीवदान मडळाच्या' सहाय्याने गरीब हरिजन शेतकऱ्यास रु १२७–६–० खर्च करून २४ बैल विकत घेऊन दिले

हरिजनाना नौकऱ्या — सघाने आपल्या नेरनिराळ्या शाळातून सात हरिजन शिक्षकास नौकरीस लाविले आहे त्याखेरीज सघामार्फत हरिजनाना नौकऱ्या मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो अमळनेर येथील गिरणीत तेथील शाखेने २५ हरिजनाना नौकऱ्या मिळवून दिल्या

हरिजनाच्या कर्ज निवारणाची योजना — पावसाळ्याच्या प्रारभी हरिजन शेतकऱ्याना आपल्या चरितार्थाकरिता दिढी व्याजाने धान्य कर्जाऊ घ्यावे लागते दरवर्षी ही व्याजाची फड करता करताच शेतकऱ्यास कठिण जाते, मग मुद्दलाची गोष्ट तर बाजूसच राहिली ही अडचण दूर करावी म्हणून श्री बडोपत गद्रे यानी सुमारे रु ५०० चे धान्य देऊन एक हरिजनाच्या मदतीसाठी साहुचकारी पेढी काढिली आहे या पेढीतून शेतकऱ्याना अगदी अल्प व्याजावर कर्जाऊ धान्य दले जाते व हगामात त्यानी कर्जफेड करावी अशी योजना करण्यात आली आहे या योजनेमुळे शेतकऱ्याना नवीन कर्ज होत नाही पण जुन्या कर्जाची फेड कशी करावी हा पाली सघापुढे एक मोठा प्रश्न आहे या पेढीचे भाडवल नियमित असल्याने सध्या एकदोन खेड्यातच हा प्रयोग करून पाहण्यात येत आहे ही योजना यशस्वी झाल्यास हरिजन शेतकऱ्याचा कर्जाचा प्रश्न सोडविण्यास मदत होईल असे वाटते

हरिजन वसतिगृहे — महाराष्ट्रात हरिजन सेवक सघानी स्थापन केलेली व सघाच्या देखरेखीखाली चालू असलेली अशी एकदर पाच वसतिगृहे आहेत (१) अहमदनगर येथील वसतिगृहात २५, (२) धुळे ७, (३) बार्शी १०, (४) जामनेर ७ व (५) अमळनेर ६ याप्रमाणे वसतिगृहात मुले आहेत या सर्व वसतिगृहावर गेल्या सहामाहीत रुपये ११९८–१–६ इतका खर्च झाला दर मुलामागे दरमहा सरासरी रु ३-११-० इतका खर्च येतो असे म्हणण्यास काही हरकत नाही वसतिगृहात राहणाऱ्या मुलावर चालकाच्या सहवासामुळे सुसस्कार होत असून यामुळे त्याची राहणी व आचारविचार यात ताबडतोब फरक झालेला दृष्टीस पडतो त्या वसतिगृहापासून हरिजन मुलाना मोठा फायदा होतो असे म्हणावयास हरकत नाही

मदतीने चाललेली वसतिगृहे — हरिजन सघामार्फत चाललेल्या वसतिगृहाखेरीज हरिजनानी चालविलेली अशी इतर वसतिगृहे महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी आहेत अशा वसतिगृहासहि शक्य व जरूर तेथे हरिजन सेवक सघाने मदत केलेली आहे नाशिक येथील छत्रपति बोर्डिंगास तेथील एक वकील श्री पु ह गद्रे यानी आतापर्यंत वेळोवेळी स्वत व मित्राकडून बरीच मदत पोहोचविली आहे याशिवाय श्री गद्रे हे नियमितपणे आपला रोजचा रिकामा वेळ वसतिगृहाच्या विद्यार्थ्यामध्ये घालवितात व त्याना नवीन वळण लावण्याचा प्रयत्न करतात हे त्यास भूषणावह आहे

वाचनालय — पुणे शहर सघाने शहरातील हरिजन वस्तीत हरिजनाच्या उपयोगाकरिता (१) मगळवार पेठेतील गार्डीतळ, (२) भाबुर्डा येथील माग–वसाहत, व (३) ढोरगल्ली या तीन ठिकाणी वाचनालये उघडली आहेत त्याचा फायदा हरिजन चागल्या रीतीने घेत आहेत

चिटणिसाचा दौरा — महाराष्ट्र प्रान्तिक हरिजन सेवक सघाचे चिटणीस श्री बा ज मराठे यानी गेल्या सहामाहीत हरिजन कार्यानिमित्त खालील ठिकाणास वेळोवेळी भेटी दिल्या

ठाणे जिल्ह्यातील अबरनाथ येथे आक्टोबर १९३४ मध्ये ते गेले होते अबरनाथजवळ दीड मैलावर 'कोहोज' या खेड्यात हरिजन सेवक सघाच्या मदतीने रु २५० खर्च करून हरिजनाच्या उपयोगासाठी एक नवीन विहिर बाधण्यात आली आहे या विहिरीचे पुरे झालेले बाधकाम त्यानी

प्रत्यक्ष पाहिले त्याचप्रमाणे अबरनाथच्या आसपास पाच मैलाच्या टापूत अबरनाथ सघाने सुरू केलेल्या चार शाळाहि त्यानी तपासल्या लोकलबोर्डाच्या शाळा नाहीत अशा खेडेगावात या शाळा सुरू करण्यात आल्या आहेत या चारही शाळातील मास्तर हरिजन आहेत अबरनाथहून श्री मराठे हे कल्याण येथे गेले तेथील हरिजनासबधी सहानुभूति बाळगणाऱ्या प्रमुख लोकाची भेट घेऊन तालुका सघ स्थापन करण्यासबधी त्यानी वाटाघाट केली कल्याण येथे तालुका सघाची शाखा लवकरच स्थापन होईल असे वाटते तेथून श्री मराठे नाशिक येथे गेले तेथील सघाचे आक्टोबर १९३३ पासून सप्टबर १९३४ अखेरचे जमाखर्च त्यानी तपासले व त्यासबधी काही सूचनाहि नाशिक सघास केल्या डिसेबरच्या पहिल्या पधरवड्यात प्रातिक सघाचे चिटणीस पाली येथे गेले होते त्या वेळी सघाच्या स्थापनेपासून सप्टेबर १९३४ अखेरचे सघाचे हिशेब त्यानी तपासले तसेच गद्रे याच्या सहकारी पेढीमार्फत चाललेल्या हरिजनाच्या कर्जमुक्ततेचीहि त्यानी पहाणी केली डिसेबरच्या शेवटल्या आठवड्यात दिल्ली येथे भरलेल्या मध्यवर्ति हरिजन सेवक सघाच्या सभेसहि श्री मराठे गेले होते चालू साली हरिजनाच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न प्रामुख्याने हाती घेऊन तो सोडविण्याचा प्रयत्न सर्व प्रातिक सघानी करावा, असे या सभेत ठरले

फेब्रुवारी महिन्याच्या प्रारभी श्री मराठे हे सोलापूर जिल्ह्यात दौऱ्यावर गेले होते त्या जिल्ह्यात ते एकदर बारा दिवस फिरले या मुदतीत त्यानी सोलापूर, अक्कलकोट, पढरपूर, अकलूज, माढे, कुर्डूवाडी, बार्शी व करमाळा ह्या ठिकाणास भेट दिली अक्कलकोट सस्थानचे दिवाण श्री व्ही बी परुळेकर याची त्यानी भेट घेऊन हरिजन सेवक सघाच्या कार्यास त्याची सहानुभूति मिळविली अक्कलकोट येथे एक नवीन सघ स्थापन करण्यात आला अकलूज येथे प्रमुख व्यापाऱ्याच्या भेटी घेऊन सघाच्या कार्यास साहाय्य करण्याचे त्याजकडून अभिवचन घेतले तसेच तेथील हरिजन वस्तीस भेट देऊन त्याच्या अडचणी समजून घेण्याचा त्यानी प्रयत्न केला सोलापूर जिल्हा सघाने बार्शी येथे श्री शेटे वकील याच्या नेतृत्वाखाली एक वसतिगृह सुरू केले आहे या वसतिगृहाचीहि चिटणिसानी पाहाणी केली तसेच बार्शी व अकलूज येथे स्पृश्य हिंदू व हरिजन याच्यापुढे त्यानी सघाच्या कार्यासबधी जाहीर व्याख्यानेहि दिली बार्शी येथील हरिजन वस्तीची त्यानी पाहाणी केली कुर्डूवाडी व करमाळे येथील प्रमुख वकील व व्यापारी याना सघाच्या कार्याची माहिती देऊन त्याना सघाचे सभासद करण्यात आले त्याच प्रसगी सोलापूर शहर सघामार्फत चाललेल्या शाळा व स्नानगृहे याची तपासणी केली सोलापूर येथे रा ब डॉ मुळे याच्या नेतृत्वाखाली चाललेले हरिजन बोर्डिंग त्यानी पाहिले तसेच सोलापूर जिल्हा सघ, सोलापूर शहर सघ व मोफत दवाखाना वगैरेचे एक वर्षाचे जमाखर्च त्यानी तपासले

हरिजन परिषद — सुधागड तालुका तिसरी हरिजन परिषद ता २ मार्च १९३५ रोजी उन्हेरे येथ पनवेलचे वकील श्री वेदक याच्या अध्यक्षतेखाली झाली या परिषदेस श्री मराठे हे हजर होते परिषदेत हरिजनाना शिक्षणाच्या बाबतीत मदत करण्याबद्दल, पिण्याच्या पाण्याची सोय करण्याबद्दल व सस्थानच्या नोकरीत हरिजनाना घेण्याबद्दल सस्थानचे राजेसाहेबास विनति करणारे ठराव पास झाले

सामान्य विचार — हरिजन सेवक सघाच्या कार्याचे विहगम दृष्टचा अवलोकन केले तर असे दिसून येईल की, ज्या भागात आपला सर्व वेळ हरिजनाच्या कार्यात खर्च करणारे व अल्प वेतनावर सतुष्ट राहून कार्य करणारे सेवक लाभले आहेत त्या भागात कार्याचा उठाव अधिक दिसतो पाली येथे काही महिन्यापासून असेच एक कार्यकर्ते काम करीत आहेत त्याच्या प्रयत्नाने तेथील हरिजनात विशेषत मुलामध्ये सूत कातणे, गवताच्या चटया विणणे वगैरे कामाची बरीच प्रगति

झाली आहे त्या मुलानी आतापर्यंत बारा हजार वार सूत कातले आहे त्यानी विणलेल्या गवताच्या चटया पुण्याच्या प्रदर्शनात हरिजन सेवक सघाच्या स्टॉलवर ठेवण्यात आल्या होत्या भुसावळ येथेहि आपला सर्व वेळ या कामास देणारे असे कार्यकर्ते लाभल्याने तेथील भगी वस्तीत एक शाळा उत्तम रीतीने चालली असून शाळेखेरीज मुलामुलीच्या रोजच्या आयुष्यात स्वच्छता, आरोग्य व टापटीप ही कशी निर्माण करता येईल याकडे हे कार्यकर्ते लक्ष पुरवीत असून मुलीना आपले केस विचरणे, रोज स्नान करणे, आपले कपडे व शरीर स्वच्छ ठेवणे वगैरे बाबीचे प्रत्यक्ष शिक्षण देण्यात येते या सर्व प्रयत्नाचा अस्पृश्यता निवारण्याचे कामी विशेषत खेड्यातील प्रश्न सोडविण्याचे कामी किती उपयोग होत असेल हे जरी निश्चित रीतीने सागता येत नसले तरी चागल्या प्रयत्नाना व न्याय्य मार्गाला चागलेच फळ येणार या खात्रीने हरिजन सेवक सघाचे प्रयत्न चालू आहेत

---

१० सरस्वती मठ संस्थेची ग्रामसुधारणेची योजना

सरस्वती मठ सस्थेने गेली सात वर्षे खेड्यापाड्यातून मुख्यत प्राथमिक शिक्षण देण्याचे कार्य यशस्वी रीतीने चालविले आहे त्या बरोबरच नवीन पद्धतीने ग्रामसुधारणा करण्यासाठी एक नवीन योजना तयार केली आहे आजपर्यंतच्या अनुभवावरून असे दृष्टोत्पत्तीस आले आहे की, नुसते प्राथमिक शिक्षण देण्यात वेळ, पैसा व मेहनत बरीचशी वाया जाते, ती जाऊ नये व या चळवळीचा खेड्यातून झपाट्याने व जोमाने प्रसार व्हावा म्हणून नव्या योजनेचा अवलब करावयाचा आहे निरनिराळ्या विषयातील दर्दी माणसानी उदाहरणार्थ, फिजिकल कल्चरिस्ट, पोवाडे गाणारे, मॅजिक लॅटर्नने व्याख्याने देणारे वगैरेनी एकत्र जमून एका सोयीच्या ठिकाणी मुक्काम करावयाचा व सर्वांनी आपापले काम करावयाचे यालाच 'व्हिलेज कल्चर कँप' असे नाव दिले आहे या योजनेने ग्रामसुधारणेचे काम लवकर व सुलभतेने होईल व यात निरनिराळे कार्यक्रम एकामागून एक होणार असल्याने खेड्यातील प्रजेला त्याबद्दल औत्सुक्य वाटून शिक्षणाची आवड वाढेल यात शका नाही या उपक्रमास सस्थेने गेल्या मे महिन्यातच सुरुवात केली आहे

---

११ हिंदी प्रचारसघ

हिदुस्थानच्या उन्नतीस ज्या काही अनेक बाधक गोष्टी आहेत त्यातच सबध हिदुस्थानात एक भाषा नसणे अगर एकच लिपी नसणे ही मोठी उणीव म्हणून गणिली जाते ही अडचण नाहीशी करण्याकरिता प्रत्येक प्राताने आपापला बोजा उचलला पाहिजे महाराष्ट्रात ही जबाबदारी पुणे येथील 'हिदी प्रचार सघाने' उचलली आहे सघाची स्थापना २१ जून १९३४ रोजी गाधीजीचे हस्ते झाली सघ उघडण्याचे खरे श्रेय दे भ न वि गाडगीळ व श्री ग र वैशपायन यानाच दिले पाहिजे या द्वयाने सघाची प्राथमिक सभा बोलाविली त्या सभेत शके १८५६ करिता कार्यकारी मडळाची निवड झाली ती येणेप्रमाणे–अध्यक्ष श्री राघवेद्र शर्मा चिटणीस ग र वैशपायन सदस्य–१ श्री अ ज करदीकर, (२) का गो पाषाणकर, (३) पोपटलाल शहा, (४) न वि गाडगीळ, (५) ग द देशपाडे सघातर्फे ९ सप्टेबर १९३४ व १० फेब्रुवारी १९३५ रोजी परीक्षा घेण्यात आल्या दोन्ही वेळा मिळन ४७ लोक परीक्षेस बसले त्यात सप्टेबरमध्ये १७ व फेब्रुवारीमध्ये ३० अशी सख्या असून त्यात अनुक्रमे ४ व ७ अशा स्त्रियाहि होत्या

ता १ ऑगस्ट १९३४ पासून स्त्रियाकरिता सेवासदनमध्ये वेगळा वर्ग काढण्यात आला तो आजहि चालू आहे केवळ शिकणाराचे सोयीसाठी सघाच्या कमाच्या निरनिराळ्या वेळा ठेवाव्या लागतात प्रसगी तीन किवा चार विद्यार्थ्यांकरिता सुद्धा वेगळी वेळ ठरवून वर्ग चालवावा लागतो, परतु असे असताना सुद्धा पहिल्याच वर्षाचे

काम पुष्कळच समाधानकारक आहे असे परीक्षा-वरून म्हटले पाहिजे सघातर्फे शिक्षकाचे काम श्री वैशपायन, श्री भिडे व श्री मोडक यानी चालविले त्याबद्दल सघ त्याचा आभारी राहील यात सशय नाही डिसेबरच्या २ तारखेपासून ९ तारखेपर्यंत मद्रास येथील द भा प्रचार सभेचे आज्ञेनुसार हिंदी सप्ताह पाळण्यात आला सप्ताहात ठिकठिकाणी हिंदी प्रचारावर भाषणे झाली सप्ताहाचा समारोप श्री न चि केळकर याचे हस्ते झाला त्या वेळी उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना प्रशस्तिपत्रे देण्यात आली

सघाचे एकदर ३३ सदस्य आहेत सुरुवातीला जरी ही सख्या समाधानकारक असली तरी पुढच्या सालात ती बरीच फुगल्याशिवाय महाराष्ट्राने आपला वाटा बरोबर उचलला असे म्हणता येणार नाही सघाजवळ २२७ मासिके व २७ इतर पुस्तके येवढेच वाङमय तूर्त आहे वेगवेगळच्या ठिकाणी शिकविण्यास तयार असे शिक्षक, शिकण्यास भरपूर विद्यार्थी व द्रव्यसाहाय्य या गोष्टीची सघास अत्यत जरूरी आहे इकडे महाराष्ट्रीय जनता लक्ष देईल अशी चालकाना उमेद आहे

शके १८५७ चे कार्यकारी मडळ —

अध्यक्ष——न वि गाडगीळ, एम एल ए

उपाध्यक्ष——राघवेद्र शर्मा

मुख्य चिटणीस —ग र वैशपायन दु चिटणीस—आ वा मोडक सदस्य दा वि गोखले, नारायणदासजी धूत, कनकमल मुनोत, वि मा देशमुख, पोपटलाल शहा

---

१२ डॉ मुंजे याची
लष्करी शिक्षणाची योजना

मी १९३१ साली गोलमेज परिषदेकरिता इग्लडला गेलो असताना हाल्टन येथील 'ब्रिटिश स्कूल ऑफ बॉय् मेकॅनिक्स' पाहिले त्या वेळी तेथे बारा ते अठरा वर्षे वयाचे ३५०० विद्यार्थी शिकत होते त्याचे शिक्षण रॉयल एअर फोर्स (ब्रिटिश वैमानिक दल) करिता पूर्वतयारी म्हणून देतात, व त्याना रोज हातखर्चाकरिता (पॉकेट मनि) म्हणून प्रत्येकी १२ आणे देतात सर्व खर्च ब्रि सरकार करते मला तेथील सर्व प्रकार पाहून विशेष आश्चर्य वाटले व ह्यातच ब्रिटिशाच्या साम्राज्यवर्धनाचे मूळ आहे असे खात्रीने पटले, त्यामुळे मला हिंदुस्थानातही ह्याच नमुन्याची शाळा स्थापन करून लष्करी बाण्याचे सर्व प्रकारचे शिक्षण द्यावयाची सोय व्हावी अशी कल्पना सुचली तेव्हापासून मी ह्या कार्यासाठी अविरत झटत आहे अशा कार्यासाठी आरभ म्हणजे पैशापासून तो मिळविण्याच्या मी उद्योगास लागलो त्यात मला अनेक अडचणी आल्या व कित्येक वेळा अनपेक्षित यशही मिळाले काही महिन्यापूर्वी मी धुळे येथे हायस्कूलचे समेलनासाठी अध्यक्ष म्हणून गेलो असता तेथे तेथील दानशूर धनिक श्रीमान प्रतापशेठ याची गाठ घेतली तेथे आमचे प्रस्तुत लष्करशाळेसबधी मोकळेपणाने सुमारे अर्धा तासच बोलणे झाले व शेठजीनी आपल्या नेहमीच्या उदार स्वभावानुसार माझ्या योजनेकरिता एक लक्ष रुपयाचे आश्वासन दिले माझी "मध्यवर्ती हिंदु लष्करी शिक्षण सस्थेची" योजना त्यानी अभ्यासून मग पुढीलप्रमाणे पत्र धाडले —

"डॉ मुंजे हे बरेच वर्षे हिंदु महासभेचे उत्साही कार्यवाह असून, वरिष्ठ कायदेमडळाचे सभासद असताना, त्यानी हिंदी सैन्याच्या हिंदीकरणाच्या प्रश्नास विशेष चालना दिली होती. हल्ली ते "मध्यवर्ती हिंदु लष्करी-शिक्षण सस्था" स्थापून तिच्यातर्फे एक "लष्करी शिक्षणाची शाळा" हिंदु तरुणाना प्राथमिक लष्करी शिक्षण दे याकरिता उघडण्याच्या उद्योगात आहेत हिंदु तरुणात लष्करी बाणा वाढून, लष्करी पेशाची आवड उत्पन्न व्हावी असा त्याचा हेतु आहे, म्हणजे थोडक्यात हिंदु लोकात लष्करी बाण्याचे पुनरुज्जीवन व्हावे म्हणून त्यानी लष्करी शिक्षणासबधी एक योजना केली आहे तिला सुरुवातीस सुमारे तीन लक्ष रुपये

खर्च येईल असा अदाज आहे

सदर योजना पूर्णपणे अभ्यासून मला डॉ मुजे यास सदर कार्याकरिता आर्थिक मदत करावी अशी अतस्फूर्ति झाली, व म्हणून मी आनदाने व स्वखुषीने त्यास सदर कार्यासाठी एक लक्ष रुपये देत आहे सदर सस्था लौकरच नोदली जाईल डॉ मुजे याच्या विनतीवरून मी सध्या सदर सस्थेचा खजिनदार म्हणून काम पाहणार आहे, सदर सस्थेची कचेरी सध्या तात्पुरती धुळे येथे राहील

हिदुस्थानातील उदार धनिक व सुखवस्तु लोकानी सदर उपयुक्त कार्यास उदारपणे मदत करावी अशी शिफारसवजा विनति करून, डॉ मुजे यास त्याच्या अगीकृत कार्यात उत्तम यश मिळो, व सदर सस्था लौकरच स्थापिली जावो अशी मी आशा करतो

(सही) मोतीलाल माणिकचंद
उर्फ प्रताप शेठ.

सरदार गृह, मुबई
१२–३–३५

"सरकार अशी सस्था काढू देईल काय?" असा प्रश्न कित्येक हिदी विशेषत हिदु गृहस्थाकडून मला विचारण्यात येतो ह्या बाबतीत आपल्या मनात असल्यास खास होऊ शकते हे लक्षात ठेवावे विशेष पुरावा म्हणून पुढील पत्राचा शका दूर होण्यास उपयोग होईल सदर योजना तयार करण्यापूर्वी मी हि ए सर फिलिफ चेटवूड, हिंदुस्थानचे सरसेनापति यास भेटलो व त्याशी बोलणे केले ता १–४–१९३२ रोजी त्याच्याकडून आलेल्या पत्रात ते म्हणतात "आम्ही तुम्हास शक्य तितके साहाय्य करतो, याबद्दल आपली खात्री असू द्या," पुढे ता २९–४–३२ रोजी आलेले त्याचे पत्र पुढीलप्रमाणे आहे –

सिमला, २९ एप्रिल १९३२

प्रिय डॉ मुजे,

माझ्या एप्रिलच्या पत्राप्रमाणे आम्ही तुम्हास कोणत्या प्रकारे साहाय्य करता येईल याचा विचार केला तुम्ही सुचविलेल्या पुढील दोन प्रकारापैकी कोणत्याही एका प्रकाराने आम्ही तुम्हास साहाय्य करू शकू (१) जालदर व झेलम येथील लष्करी शाळात प्रत्येकी एक याप्रमाणे तुमचे दोन लष्करी शिक्षक घ्यावयाचे, किवा (२) प्राथमिक, लष्करी व शारीरिक शिक्षण व कवाईत हे विषय शिकविण्याकरिता एक दोन व्हाइसरॉय कमिशन असलेले अधिकारी काही काळ तुम्हास द्यावयाचे वरील पहिल्या प्रकाराबद्दल माझे असे म्हणणे आहे की तुम्ही पाठविलेल्या इसमानी लष्करी शाळेतच राहणे अवश्य आहे, कारण त्याशिवाय त्याना लष्करी शाळेत अवश्य अशी शिस्त कशी राखावी हे समजणार नाही शिवाय वर्गाबाहेरील खेळ वगैरे कार्यक्रमाचे, व दुय्यम शिक्षकावर देखरेख करण्याचे काम तेथे नेहमी प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज समजणार नाही याकरिता लष्करी शाळेतील शिक्षकाचे वसतिगृहात तुमच्या इसमास जागा देण्यात येईल मात्र त्यानी तेथील शिस्तीप्रमाणे राहिले पाहिजे सदर लष्कर शिक्षणाची फी आम्ही घेणार नाही, मात्र तेथे राहण्याचा, जेवणाचा, धोबी, हजाम, फर्निचर–भाडे, वगैरेबद्दल होणारा सुमारे दरमहा खर्च रु ४५ द्यावा लागेल वरील दुसऱ्या प्रकाराबद्दल असे की, कोणत्याही हिदी लष्करी अधिकाऱ्याला स्वत चे लष्करी शिक्षण व शिस्त एक वर्षभर सोडता येत नाही तुम्हास एक वर्षापेक्षा जास्त काल आमचे लष्करी शिक्षक लागल्यास ते वारवार बदलून पाठविण्याची आम्ही व्यवस्था करू त्याबद्दल तुम्हास त्याचा पगार जादा कामाबद्दल पगार, भत्ता व जेवणखाण याबद्दल प्रत्येकी दरमहा १३५ रु खर्च येईल, ह्याशिवाय त्याला राहण्याकरिता जागा फुकट द्यावी लागेल व त्याच्या जाण्यायेण्याचे रेल्वेचे दुसऱ्या वर्गाचे भाडे द्यावे लागेल

वरील दोन्ही प्रकारापैकी दुसऱ्यात तुम्हास जास्त खर्च येईल, ह्याकरिता तुम्ही पहिल्या प्रकारात सुचविल्याप्रमाणे तुमचे दोन शिक्षक

लष्करी शाळात पाठविणे बरे असे मला वाटते वर सुचविल्याप्रमाणे आम्ही तुम्हास तुमच्या कार्यांत मदत आनदाने करू आर्मी–फंडातून (लष्करी–खर्चातून)तुमच्या शाळेकरिता सध्या किंवा पुढे केव्हाही कोणत्याही प्रकारे खर्च करता येणार नाही

(सही) फिलिप चेटवूड
हिंदुस्थानातील सरसेनापति

ह्यापूर्वी १५ मार्च १९३५ रोजी माझ्या पत्रास उत्तरादाखल आलेल्या पत्रात सरसेनापति म्हणतात, " नागपूरजवळ लष्करी शाळा काढण्याचा तुमचा विचार आहे हे वाचन मला आनद वाटला उत्तम प्रकारच्या शाळा हिंदुस्थानात अतिशय थोड्या आहेत त्यामुळे हिंदुस्थानातील शिक्षण अपुरे असते असे माझे कायम मत आहे म्हणून इंडियन मिलिटरी अॅकेडमीस पोषक असे योग्य तऱ्हेचे लष्करी शिक्षण देणारी शाळा तुम्ही काढीत आहात, तिला पूर्ण यश येवो असे मी मनापासून इच्छितो "

कामगार चळवळीचा आढावा

(१९३४–१९३५)

सांवत्सरिकाच्या १९३४ च्या आवृत्तीत 'कामगार संप' या मथळ्याखाली त्या वर्षीच्या संपाची कारणे व मागण्या यांचा निर्देश आहे प्रस्तुत आवृत्तीत संपानंतरच्या म्हणजे जुलै १९३४ पासून मे १९३५ पर्यंतच्या काळाचा आढावा दिला आहे मागील आढावा, एकट्या मुंबईच्या गिरणी कामगारांच्या संपापुरताच मर्यादित होता प्रस्तुत अहवाल शक्यतो अखिल हिंदी कामगार चळवळ व तिच्यातील पक्षोपपक्ष यांना अनुलक्षून लिहिला असल्याने त्यात एकांगीपणा राहणार नाही व त्यामुळे कामगार चळवळीची सामान्य कल्पना देण्यास तो अधिक उपयुक्त होईल असे वाटते

१ सर्वसामान्य परिस्थिति

प्रधानत ज्या मागण्याकरिता म्हणून गेला संप लढविला गेला त्यातली एकहि मागणी मिटली नाही उलट अनेक कारणामुळे नाइलाज होऊन ता २३ जुलै १९३४ रोजी संप विनशर्त मागे घेतल्यानंतर जास्त आपत्तीची भर मात्र पडली तसेच तात्त्विक व प्रात्यक्षिक स्वरूपाचे काही प्रश्न उपस्थित झाले त्यातील मुख्य याप्रमाणे मांडता येतील

(१) कामगार चळवळ निव्वळ आर्थिक स्वरूपाची राहिली नाही तर परिणामी कामकरी–शेतकरी सत्ता प्रस्थापित व्हावी या आकांक्षेने हिंदी स्वातंत्र्याची चळवळ तदनुकूल मार्गाने चालविली पाहिजे ही गोष्ट अधिक स्पष्ट झाल्याने तशा मताचे गट व पक्ष वाढू लागले

(२) कामकरी चळवळ ही फक्त वर्गयुद्धाच्या तत्त्वावरच चालू शकते ही गोष्ट प्रसिद्ध झाली

(३) कामगारांचा आर्थिक लढा, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यापासून अलिप्त ठेवणे ही गोष्ट सुधारणावादी (जोशी, गिरी वगैरे) व राष्ट्रीय सुधारणावादी (गांधी, कॉंग्रेस) पक्षांना जसे अशक्य झाले तसेच ते सरकारलाही अशक्य झाले आहे यामुळे या सर्वांनी पूर्वीचे बेफिकिरीचे व प्रच्छन्न धोरण सोडून वर्ग–सलोख्याचा प्रचार करण्याकरिता कामगार चळवळीस हात घातला आहे यामुळे सहिष्णुतेचा व शांततेचा संदेश घेऊन अनेक कॉंग्रेसवाले चळवळीत येऊ लागले तसेच सरकारनेहि वर्गसमेटासाठी खास कायदा करून (कन्सीलिएशन ॲक्ट) व स्वतंत्र अधिकारी नेमून कामगारांत शिरकाव करून घेतला आहे (मुंबईच्या लेबर ऑफिसरचे रिपोर्ट पहा)

(४) पगारकाट, कामाचे तास इत्यादि आर्थिक मागण्याची चळवळ मालकाविरुद्ध चालवून तात्कालिक परिस्थिति सुधारून घेण्याचे साधन ट्रेड युनियन हे होय पण या सर्व संकटांचे मूळ, भांडवली समाजरचना व तज्जन्य शासनसंस्था यांत असल्यामुळे त्यात आमूलाग्र परिवर्तन करण्याची खटपट करणारे पक्ष ते कामगारांचे राजकीय पक्ष होत हे पक्ष ट्रेड युनियन्सद्वारा काम करीत असतात यामुळे राजकीय प्रश्नांत मतभेद असला किंवा उत्पन्न झाला तरी तेवढ्यावरून त्याच धंद्यात निराळे युनियन न काढता आपापल्या कार्यक्रमाला त्याच युनियनमध्ये राहून बहुमताचा पाठिंबा मिळविण्याची आवश्यकता स्पष्ट निदर्शनास आल्याने, पूर्वी निराळ्या झालेल्या ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेस व लाल ट्रे यु कॉं या दोन संस्था एक होण्याचे ठरले

गेल्या संपात शेकडो कामगार व त्यांचे अनुभविक पुढारी पकडले गेल्यानंतर ट्रे यु कॉं चे एक माजी अध्यक्ष कांदळकर व मिरत कटाच्या

खटल्यातून निर्दोष सुटून आलेले आळवे यानी अवातर प्रश्नावर सप कमिटीत मोठ्या चातुर्याने फूट पाडली यामुळे, मिलमालकाचा एक मोठा गट तडजोडीची भाषा बोलू लागला होता तो फिरला व सप मागे घ्यावा लागला प्रतिस्पर्धी नामोहरम झाल्यावर त्याला अधिक डवचल्यावाचून स्पर्धी कधी तरी स्वस्थ राहील का? याप्रमाणे मिलमालकानी पूर्वीची अदाजी ४०।४५ टक्के पगारकाट पचवून पुन्हा नवीन २५ टक्क्याची काट कामगारावर लादलीच तसेच जेथे चार व सहा साचेपद्धति व रातपाळी नव्हती तेथेहि हे दोन्ही प्रकार सुरू करण्यात आले याचा तादृश परिणाम हा झाला की १९३३ पूर्वी ज्या कपडे खात्यातील कामगाराला ४०।४५ रुपये पगार सुटे व सपाच्या अगोदर २५ रुपये तरी मिळत त्याला आता १८–२० रु वरच निर्वाह करणे भाग पडले!

पण ही २५ टक्क्याची जादा काट अप्रत्यक्ष असून मोठ्या खुबीने केली गेली कामाचे तास कमी करण्याची कामगाराची मागणी १९२८ पासून चालू होती जिनिव्हा येथील राष्ट्रातरीय सघानेहि या प्रश्नावर बराच नेट धरला होता या मागणीला अनुसरून सरकारने पूर्वीच्या दहा तासाऐवजी नऊ तासाचा दिवस व ५४ तासाचा आठवडा, कायदा करून ठरवून टाकला यामुळे कामगाराचे एक गाऱ्हाणे मिटले, असा समज या प्रश्नाकडे वरकरणी नजरेने पाहाणाऱ्या बाहेरच्या लोकात पसरला त्याना वाटले, कामगाराच्या सास्कृतिक व भौतिक सुखस्वातत्र्याविषयी खुद्द कार्ल मार्क्सनेच नाही का म्हटले की, या सुखस्वातत्र्याचा मूलभूत पाया कामाचे तास कमी होणे हा होय (Capital Vol 3 95455) तथापि याचा अर्थ तासाबरोबर पगार कमी करावे असा नाही तसे झाले तर कामगार हा (उत्पादक) कामगारच राहणार नाही! पण कामाचे तास कमी करताना सरकारने असा निर्बंध घातला नाही यामुळे मालकानीहि 'अखिल भारतीय मालीक सघ' काढून पगारकाट किती व कशी करावी हे ठरवून टाकले याचा परिणाम असा झाला की, एक तासात कामगार जे मिळवीत असे त्याच्या दुपटीने तो आता घालवून बसला! याकरिताच जिनिव्हा येथील राष्ट्रातरीय मजूर परिषदेने चाळीस तासाच्या आठवड्याची घोषणा करताना पगारकाट न करण्याचा आग्रह धरला आहे पण दुर्दैव एवढेच की या परिषदेचे ठराव बधनकारक नसल्याने नदनवनातील पुष्करणीतल्या कारजातून यड व स्वच्छ शतधारा उसळत असल्या तरी तेवढ्याने काठाशी उभा असलेल्या तृषिताची तहान भागत नाही!

तथापि यामुळे कामगाराच्या दुसऱ्या एका मागणीला अनायासे तोड फुटले ती मागणी म्हणजे मस्थानातील कारखान्याना फॅक्टरी अ‍ॅक्ट लागू करणे वर्षानुवर्ष ती मागणी उपेक्षिली गेली तथापि आता ब्रिटिश हिदुस्थानातील मालीक वर्गाने, आपल्या गरजेकरिता तिचा आग्रह धरला आहे जर ही मागणी सरकारने मान्य केली तर मस्थानातील कामगारावरील रोजी तीन तासाचा बोजा तरी कमी होईल, व या दयाशीलपणाबद्दल मालकावर बाहेरच्या लोकाकडून स्तुतिसुमनाचा वर्षाव होईल पण मालकाच्या हातून असले क्वचित दान केव्हा केव्हा व्हावयाचेच, हे मार्क्सने १८६७ सालीच लिहून ठेवले आहे फॅक्टरी अ‍ॅक्टसबधी तो म्हणतो (Cap Vol I 529–30) "भाडवलशाही स्पर्धेत ज्या क्षेत्रात (सस्थाने) मजुरी स्वस्त व कामाचे तास अधिक असल्यामुळे नफ्याचे प्रमाण जास्त असते, तेथे इतर म्हणजे जेथे पगार जास्त व कामाचे तास कमी असतील अशा भागातले ब्रिटिश हिंदुस्थानातले भाडवलदार आपल्याकडील व्यवस्थापद्धति सुरू करून नफेबाजी व स्पर्धा ही समप्रमाण करू पाहतात या कारणपरपरेमुळेच म्हणजे भाडवलदार वर्गातील अतर्विरोधामुळेच केव्हा केव्हा कामगाराचा फायदा होत असतो

गेल्या जानेवारी १९३४ पासून धद्यात तेजी दिसू लागताच गिरण्यानी रातपाळ्या सुरू

केल्या, पण ही तेजी दिखाऊ होती हे आता स्पष्ट झाल्याने पुन्हा रातपाळ्या बद होत आहेत व मिल-ओनर्स असोसिएशन तशी खटपट करीत आहे असे झाले तर पुन्हा बेकारी वाढेल

सपाच्या मागण्यात काही राजकीय मागण्या होत्या कामगारानी त्या विलक्षण धडाडीने लढविल्या होत्या कम्युनिस्ट पक्षाने तर 'सार्वत्रिक राजकीय सपाची तयारी करा' अशी कामगाराना सूचना केली होती कॉंग्रेसने स्वातत्र्याचा लढा सोडून दिल्याबद्दल ते तिचा तीव्र निषेध करीत क्रांतीच्या मार्गाने निर्भेळ स्वातत्र्य प्रस्थापनेची घोषणा करीत होते आगामी सुधारणाविरुद्ध तर सर्वांच्या अगोदर त्यानी मतप्रचार व चळवळ सुरू केली होती, या सर्व गोष्टी कामगार चळवळीचे उग्र व व्यापक स्वरूप दर्शविणाऱ्या अशाच होत्या यामुळेच तीव्र दडपशाही सुरू झालेली दिसते लढाऊ धोरणाने चालणाऱ्या ३०-३२ कामगार सस्था बेकायदेशीर ठरविण्यात आल्या यातील मोठा हिस्सा मुबई व कलकत्ता येथील चळवळीकडे जातो

बेकायदेशीर ठरलेल्या सस्थातील --(१) हिंदी कम्युनिस्ट पक्ष, (२) मार्क्सीस्ट लीग, (३) तरुण कामगार सघ, (४) लालबावटा गिरणी कामगार युनियन, (५) कामगार वाङमय प्रसारक मडळ, या मुबईच्या, (१) मिल मजदूर युनियन ही अहमदाबादची, व साम्राज्य विरोधी सस्था ही पजाबची, तसेच वरील नावाशिवाय आर एस एन ॲंड आय जी एन रेल्वे कपनीज वर्कर्स युनियन या कलकत्याच्या सस्था प्रमुख होत

या बाबतीत देखील बडोदे सस्थान प्रागतिक होते त्याने कैक महिन्यापूर्वीच तेथील लालबावट्याची चळवळ व गिरणी कामगाराची युनियन गैरकायदा ठरवून टाकली होती

शिक्षेचे सत्र देखील अव्याहत चालू आहे कॉ रणदिवे, सरदेसाई, एस एम जोशी, पी सी जोशी, एम शाहीद, निबकर वगैरे अनेक (नामावळी शभरानी भरेल) कार्यकर्त्यांना दीड, दोन, अडीच वर्षांच्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या कॉ शेव व श्री रुईकर हे त्या मार्गावर आहेत शिवाय गेला सप गैरकायदा असून तो घडवून आणल्याबद्दल मिस् कारा, कर्णिक, जोगळेकर आदि आठ पुढाऱ्यावर खटला भरण्यात आला होता त्यात खालच्या कोर्टाने त्यास निर्दोषी ठरविले त्याविरुद्ध सरकारने अपील गुदरले आहे

इमर्जन्सी ॲक्टाखाली अनेक कार्यकर्त्यांना बेमुदत बेभत्ता डाबून ठेवण्यात आले आहे अधिकारी बधू, अनत शेटी, मोटे, स्प्रॅट, घाटे, देशपांडे, खान (शकर या नावाने उघडकीस आलेले), डॉ चारु बॅनर्जी, धरणी, गोस्वामी हे प्रमुख होत यात पजाबचेहि एक कार्यकर्ते होते पण अपीलात ते मोकळे झाले

शिक्षा सपवून सुटका झालेल्यापैकी मिरत कटातील सुप्रसिद्ध आरोपी कॉ एस ए डागे याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे डागे याच्या सुटकेने मिरत प्रकरणाचा मुबईपुरता तरी शेवट लागला या कटापैकी कॉ मुझफर अहमद व उस्मानी हे अजून तुरुगात आहेत तसेच कॉ रॉय हेहि अद्याप खितपत पडले आहेत या सर्वांना राज्यक्रांतीच्या कटाच्या आरोपाखाली (१२१ अ) शिक्षा झालेल्या होत्या

याशिवाय ट्रेड डिस्प्यूट्स ॲक्टमध्ये अशी दुरुस्ती करावयाचा सरकारचा बेत चालू आहे म्हणतात की, ज्यामुळे कोणाहि अप्रिय मनुष्याचा ट्रेड युनियन चळवळीत शिरकाव होऊ नये

तथापि आजपर्यंतचे आपले प्रच्छन्न धोरण सोडून सरकारने चळवळीत प्रत्यक्षपणे हात घातला ही अत्यत महत्त्वाची गोष्ट चालू साली घडून आली वर्गविग्रह उग्र बनत चालल्याने वारवार सप व लढे उत्पन्न न होता मालीक मजूर याच्यामध्ये सलोखा नादावा याकरिता मुबई सरकारने कन्सीलिएशन ॲक्ट करून ते खाते लेबर कमिशनरकडे सोपविले, व कामगारात प्रत्यक्षत मिसळून त्याची गाऱ्हाणी मिटविण्याकरिता लेबर ऑफिसरची नेमणूक केली

प्रस्तुत कायद्यान्वये या अधिकाऱ्यास कामगार संस्थाच्या कामात ढवळाढवळ करण्याचाहि अधिकार दिलेला असून मालक व कामगार याजमध्ये तटा उपस्थित झाल्यास त्याने ते प्रकरण हाती घ्यावे व तसे झाल्यावर युनियनने किंवा इतर कोणीहि संपाचा किंवा संपाला उत्तेजक असा प्रचार करणे गुन्हा ठरविण्यात आला आहे। लेबर ऑफिसरच्या या अधिकारामुळे स्वतंत्र ट्रेड युनियन्सच्या अस्तित्वालाहि हानि पोचल्यावाचून राहणार नाही पण वर्गसलोखा नादावा म्हणून सरकारने हा सर्व खटाटोप केला असला तरी खुद्द याच अधिकाऱ्याने सरकारकडे आपल्या कामाचा जो पहिलाच अहवाल पाठविला आहे त्यात त्यास मिलमालकापुढे कसे हात टेकावे लागत आहेत यासंबंधीचा त्यांनी वाचलेला पाढा उदबोधक आहे

चालू वर्षात हिंदुस्थान सरकारने Payment of wages बिल पुढे आणले असून कामगारांना नियमित पगार मिळावे याकरिता कायदा करण्याचे ठरविले आहे बिलात (१) ज्या कारखान्यात हजारापेक्षा अधिक कामगार काम करतात त्यांनी महिना भरल्यावर दहा दिवसांचे आत व त्यापेक्षा छोट्या कारखान्यांनी सात दिवसांचे आत पगार द्यावा, व (२) दंडादि वसूली करावयाची ती रुपयाला अर्धा आणा या प्रमाणापेक्षा अधिक असू नये, अशी व्यवस्था सुचविली आहे कामगारांतर्फेचे प्रतिनिधि श्री एन एम जोशी यांचे या बाबतीत असे म्हणणे आहे की, (१) सरकार महिना भरल्याबरोबर १–२ तारखेस जसे पगार देते तसा मालकांनीहि देऊन टाकावा (२) दंडादि वसूल करण्याचा मालकांना हक्कच असू नये कामगाराने काही नुकसान केल्याचे आढळल्यास कोर्टातून न्यायनिवाडा करून घ्यावा

जिनिवा येथील राष्ट्रांतरीय मजूर परिषदेला हिंदुस्थान सरकारने पाठविलेल्या प्रतिनिधींपैकी मि रामस्वामी मुदलीयार यांनी तीन ठराव मांडले ते असे की, (१) अकराव्या परिषदेच्या ठरावानुसार पगार ठरविण्य करिता एक कमिटी नेमावी (२) परिषदेने पूर्वीच पगाराच्या ज्या किमान मर्यादा ठरविल्या आहेत त्याच्या अनुरोधाने आशियातील कामगारांना पगार मिळवून देण्यासाठी योग्य उपाय सुचविण्याकरिता एशियाटिक लेबर परिषद भरवावी व (३) प्रत्येक देशातील कामगारांनी भावी युद्धाविरुद्ध लोकमत तयार होईल असा मतप्रचार करावा याशिवाय इंग्लंडच्या प्रतिनिधीने गिरण्यांच्या धंद्यात कामाचे तास कमी करण्याबाबत, जपानच्या प्रतिनिधीने कामगारास समागम–स्वातंत्र्याचा हक्क मिळण्याबाबत, व इटलीतर्फे शेतकीच्या धंद्याची व त्यात काम करीत असलेल्या मजुरांच्या परिस्थितीची पाहाणी करण्याबाबत असे ठराव मांडले होते शिवाय बेकारीच्या प्रश्नावर बराच ऊहापोह झाला त्यासंबंधी परिषदेच्या अहवालात असे उद्गार आढळतात – Unemployment so prevalent today has brought us to a pre-revolutionary state परिषदेची मते क्रांतिविरोधी आहेत हे सर्वांस माहीतच आहे

अंतर्गतपक्ष व लढ्याचे स्वरूप

पगारकाट रद्द होणे, बेकारांना काम किंवा भत्ता मिळणे, मजुरीच्या दरात काट न होता कामाचे तास कमी होणे, म्हातारपण, बाळतपण काम करीत असता इजा होऊन व्यंग उत्पन्न होणे या व अशाच आकस्मिक प्रकाराबद्दल बोनस मिळविणे, संघ–प्रचार, व समागम–स्वातंत्र्य, संपाचा अनिर्बंध हक्क, या व अशा तात्कालिक स्वरूपाच्या मुख्यत आर्थिक मागण्यांवर कामगारांची दैनंदिन चळवळ चाललेली असते आणि कम्युनिस्ट, रॉयीस्ट, कॉंग्रेस–सोशालिस्ट, सुधारणावादी व सरकारपक्षीय अशा मतांचे लोक तीत काम करीत असतात वरील सर्वसामान्य उद्देश जरी सर्वांचे हेच असले तरी ते सिद्ध करण्याचे उपाय व मार्ग याबद्दल त्यांच्यात

बरेच मतभिन्नत्व दिसून येते वरीलपैकी शेवटल्या म्हणजे सरकारपक्षीय गटात आळवे व कादळकर हे प्रमुख असून ते सरकारतर्फे नेमण्यात आलेल्या लेबर ऑफिसरच्या सल्ल्याने व तत्राने काम करीत असतात कामगाराची वैयक्तिक गाऱ्हाणी शक्य तर मिटविणे आणि सप व वर्गाभिनिवेशाच्या चळवळीपासून कामगाराला अलिप्त ठेवणे ही कामे हा गट सध्या करीत असतो

दुसरा गट सुधारणावाद्याचा असून त्याचे अध्वर्यु श्री एन एम जोशी हे आहेत सामुदायिक देवाणघेवाणाच्या तत्त्वावर त्याचा विश्वास असून आत्यतिक कारणावाचून ते सपाला समति देण्यास तयार नसतात तडजोडीच्या धोरणावर त्याची चळवळ चाललेली असते हे खरे, पण सरकार किंवा मालकाच्या वजनाखाली चळवळ चालावी ही गोष्ट त्यास मान्य नाही हा त्याच्यातील व अहमदाबादच्या गाधी युनियनमधील मुख्य फरक होय

बाकीचे उरलेले तिन्ही गट वर्गविग्रहाचे तत्त्व मानणारे आहेत यापैकी कॉंग्रेस सोशालिस्ट स्वत ला कामगार पक्षाचे म्हणवीत नाहीत वर्गविग्रहाचे तत्त्व मान्य करूनहि त्याच्यातील लोक मुबईच्या सरकारपक्षीय युनियनमध्ये काम करतात, यामुळे वाणींत वर्गयुद्ध व कृतीत तद्विरहित असे त्याचे वर्तन दिसते तथापि हा पक्ष एकसूत्री नाही मुबईत त्याचे वर्तन वरीलप्रमाणे असले तरी अहमदाबादेत ते यापेक्षा निराळे आहे तेथे या पक्षाचे लोक गाधीच्या मजूर–महाजनला वर्गविग्रहाच्या तत्त्वानुसार कसून विरोध करतात! उलट नागपूर व कानपूर येथे पहावे तो तेथे ते राष्ट्रीय सुधारणावादी म्हणज कॉंग्रेसशी मिळते घेऊन वागताना दिसतात डॉक युनियनमधील त्याचे वर्तन कामगार चळवळीच्या मूलभूत सिद्धाताच्या विरुद्ध आहे समग्र कामगार वर्गाच्या नैसर्गिक स्फूर्तिजन्य कृतीला उचलून धरणे हा तो सिद्धात होय पण शिस्तीच्या नावाखाली ही स्वयस्फूर्ति चिरडून टाकण्याचे काम ते तेथे करीत आहेत!

उरलेल्या दोन पक्षापैकी रॉयपक्षीय कार्यकर्ते वर्गयुद्धाचे तत्त्व सर्वस्वी मानतात तसेच, त्याची प्रत्यक्ष कृतीवर (Direct action) अढळ निष्ठाहि आहे राष्ट्रीय क्राति हे त्याचे लक्ष्य असून ती, कामगार, शेतकरी व गरीब मध्यम वर्गीय लोक यशस्वी करतील असा त्याचा विश्वास आहे तथापि या क्रातीत कामगार तात्काळ पुढारीपण घेण्यास समर्थ आहेत असे त्याना वाटत नसल्याने व कॉंग्रेसचे बहुजन समाजावर जबरदस्त वजन असल्याची त्याची समजूत असल्याने ते कॉंग्रेसची कास सोडण्यास तयार नाहीत त्याच्या मते कॉंग्रेस साम्राज्यविरोधी क्रातिकारी बनू शकेल या विचारसरणीमुळे ते क्रातीनतरचे सत्ताधारी केद्र (Organ of Power) म्हणून कॉन्स्टिटयुअट असेब्लीचा पुरस्कार करतात तथापि तीत मध्यम वर्गाचे बहुमत होऊन सत्ता त्याच्या हाती जाण्याचा सभव असल्याने हा गट नकळत जर्मनीतील सोशल डेमॉक्रॅट पक्षाची भूमिका चालवीत आहे अशी त्याच्यावर उलट टीका ऐकू येते

असे असले तरी कामगार चळवळीत (मुबई गिरणी कामगार युनियन) ते कम्युनिस्टाबरोबर काम करू शकतात याचे कारण ते राष्ट्रातरीय बाण्याचे क्रातिवादी असून वर्गयुद्धाचे पुरस्कर्ते आहेत यामळे त्याच्याशी कामगाराच्या आर्थिक लढ्यात व दैनदिन चळवळीत कम्युनिस्टाचा विरोध येत नाही

शेवटचे कम्युनिस्ट मताचे लोक याचा भर कामगार वर्गाच्या नैसर्गिक स्फूर्तिजन्य कृतीची (Local Initiative) वाढ करण्यावर असून यापुढे ते शिस्तीच्या बधनाना गौणच मानतात एकमेव वर्ग या नात्याने शेतकऱ्याचे सहकार्य सपादून कामगार राष्ट्रीय क्रातीत पुढारीपण प्रस्थापित करण्यास समर्थ आहेत अशी त्याची अनन्य श्रद्धा आहे यामुळे ते राष्ट्रीय लढ्यात कामगाराच्या पुढारीपणाचा आग्रह धरतात कॉन्स्टिटयुअट असेब्लीतील धोका दिसत असल्याने त्याऐवजी ते कामकरी व शेतकरी

याच्या सोव्हियटचा पुरस्कार करतात राष्ट्रीय क्रांतीचे प्राथमिक स्वरूप निर्भेळ कामगारवर्गीय नसणार हे ते जाणतात तथापि ही क्रांति त्याच्याच पुढारीपणाखाली यशस्वी होणार असा त्याचा विश्वास आहे गाधी व काँग्रेस यानी स्वातत्र्याची चळवळ सोडून देऊन साम्राज्यशाहीशी सलोखा केल्यामुळे श्रमजीवि बहुजन समाजावरील त्याचे वजन ओसरत चाललेले त्यास दिसत असल्याने ते त्याच्या नादी लागत नाहीत कारण, कॉंग्रेस ही भाडवलदाराची सस्था असल्याने ती कधीहि क्रांतिकारक होणार नाही असे त्याचे मत आहे

अहमदाबाद येथील 'मजूर महाजन' ही कामगार युनियन गाधीच्या नेतृत्वाखाली चालत असली तरी तिची वर्गणी मालक गोळा करतात अर्थात् तिचे द्रव्यबल मालकाच्या आधीन आहे तसेच मालकाच्या आगाऊ समतीवाचून तिने कोणतीहि गोष्ट करावयाची नाही असे असल्यामुळे या युनियनचे खरे नियते मालकच आहेत यामुळे तिला कपनी युनियन म्हणतात वर्गयुद्धाविरुद्ध वर्गीय सलोखा हे तिचे ब्रीदवाक्य असल्याने मालकाच्या हिताचाहि ती दक्षतेने विचार करते कामगार चळवळीच्या राष्ट्रान्तरीय स्वरूपावर तर त्याचा विश्वास नाहीच पण तिचे एकराष्ट्रीयत्वहि आकलन झालेले नसल्याने ती ऑ इ ट्रे यु कॉ पासून पूर्वाश्रमी हरिजनाप्रमाणे अलिप्तच राहाते।

कराची येथील कामगार सस्था देखील आपला दीड तादूळ निराळा शिजवितात कामगाराच्या सुखसोई (Welfare)च्या धोरणावर त्याचे काम चालते या सस्थाचे अध्यक्ष सिध प्रातिक काँग्रेस कमिटीचेहि अध्यक्ष आहेत यावरून त्याच्यातील वर्गीय भावनेचा अभाव स्पष्ट होतो

३ कामगाराच्या राजकीय चळवळी

मागे दिग्दर्शित केलेल्या तात्कालिक आर्थिक तक्रारीवर आढाव्याच्या वर्षी हस्तपत्रके, सभा, मिरवणुकी आदीच्या द्वारे चळवळ चालूच होती पण त्याशिवाय राजकीय स्वरूपाच्या चळवळीतहि कामगारानी चागलाच उत्साह दाखविला यापैकी प्रतिवार्षिक स्वरूपाचे बेकार दिन, मे दिन, लेनिन दिन, रशियन राज्यक्रांति दिन' स्वातत्र्य, डेटिन्यू, राजबदी, आदि दिन व कित्येक सप्ताह झाले याच्या निमित्ताने साऱ्या देशातील कामगारानी सभा व मिरवणुकीच्या द्वारे आपल्या राष्ट्रीय स्वातत्र्यविषयक व राष्ट्रान्तरीय वर्गविषयक भावना व्यक्त केल्या अनेक प्रकारचे लादले गेलेले निर्बन्ध व दडपशाहीचे कायदे याविरुद्ध अनेक सभा केल्या

पण त्याशिवाय दोन महत्त्वाच्या गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे त्यातील पहिली जॉं पा रिपोर्टाविरुद्ध लोकमत जागृत करण्याकरिता शेकडो सभा भरविल्या, मिरवणुकी काढल्या व हस्तपत्रके प्रसिद्ध केली व कान्ग्रेसला तसेच कॉं सोशालिस्ट पक्षाला त्या चळवळीत सामील करून घेतले एवढ्यावरच न थाबता सुधारणाविरोधी चळवळीचे सातत्य राखण्याकरिता या दोन्ही व इतर येतील त्या सस्थाची मिळून एक सयुक्त कमिटी नेमावी असा पुकारा केला तथापि कान्ग्रेसचे स्वत चेच धोरण या बाबतीत निश्चित नसल्याने ही सूचना चौपाटीच्या वाळूकणात उधळली गेली

परतु तेवढ्याने स्वस्थ न बसता बाबू राजेंद्र प्रसाद मुबईत आले असता कामगार-प्रतिनिधीनी ता ३१ मे रोजी त्याची भेट घेऊन सुधारणा विरोधी चळवळीविषयी सयुक्त कार्यक्रम करणे कितपत शक्य आहे याविषयी चर्चा केली या चळवळीसबधाने ऑ इ ट्रे यू कॉं चे म्हणणे असे की हिदुस्थानावर गुलामगिरी लादणाऱ्या सुधारणा हाणून पाडण्यासाठी बहुजनसमाजाची प्रत्यक्ष कृतीकरिता तयारी करावी म्हणून दोघाचे स मडळ नेमण्यात यावे काँग्रेसचे अध्यक्षानी कामगाराचे हे म्हणणे वर्किंग कमिटीपुढे माडावयाचे वचन दिले खरे, पण, झालेल्या विवेचनात त्यानी जे मत व्यक्त केले त्यावरून कामगाराची सूचना हवेत उडन जाणार असे दिसते कारण ट्रे यु कॉं च्या सूचनेचा भर प्रत्यक्ष कृतीवर आहे तर राजेद्र बाबूचे मते बहुजन-

समाज याकरिता तयार नाही शिवाय त्याना ट्रे यू कॉं च्या सहकार्याने नवीन कार्यक्रम तयार करावयाला नको आहे तर कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमात ट्रे यू कॉं ने भाग घ्यावयास पाहिजे आहे

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मागल्या वर्षीच्या ऑक्टोबरमध्ये मुबई येथे भरलेल्या कॉंग्रेस अधिवेशनाच्या प्रसगी कॉं चा निषेध प्रदर्शित केला गेला ही होय याची जागृति पधरा दिवस चालू होती स्वातंत्र्याचा लढा सोडून भाडवलदार वर्गांच्या हितसंवर्धनार्थ कॉंग्रेसने साम्राज्यशाहीशी अयुक्त समेट केल्याबद्दल अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी कामगाराची मिरवणूक मडपात नेऊन हे निषेध-प्रदर्शन व्हावयाचे होते पण कॉंग्रेस पुढाऱ्याच्या समतीने पोलीस कमिशनरानी मिरवणुकीला बदी केली आणि सशस्त्र पोलिसाचा कडेकोट बदोबस्त ठेवला तरीहि या शुद्ध राजकीय स्वरूपाच्या मिरवणुकीत वर्गीय भावनेने तीन हजारावर कामगारानी भाग घेतला अर्थातच लाठी हल्ला होऊन मिरवणूक उधळली गेली साम्राज्यशाहीच्या लाठ्या – बदुकाच्या पहाऱ्यात 'स्वातत्र्यगामी' कॉंग्रेसचे 'शुभकार्य' पार पडले आणि कामगाराच्या रक्ततर्पणाने कॉंग्रेसच्या अहिसाव्रताची सागता झाली

चालू साली ट्रे यु कॉंग्रेसने कॉं सो पक्षाशी कामचलाऊ ऐक्य केले, पण त्याचा फायदा झाला नाही, असे मत ट्रे यू कॉं च्या माजी जन सेक्रेटरीनी आपल्या अहवालात व्यक्त केले आहे निरनिराळ्या प्रातात कामगाराची व्हॅन गार्ड, वर्कर्स एज, मजदूर, विकली मजदूर, इडिपेंडट रेल्वेमेन, इडियन रेल्वे जर्नल, पोस्टमन वगैरे वृत्तपत्रे प्रसिद्ध होतात ही सर्वच वर्गाभिमानी आहेत असे नव्हे

पण एवढ्याने चळवळ सपली नाही तिच्यातील परिणामदृष्ट्या खरे कार्य म्हणजे कामगार वस्तीच्या निरनिराळ्या भागात वर्ग काढून, कामगारातूनच पुढारी निर्माण व्हावे म्हणून त्यास वर्ग भावनेने तात्त्विक, राजकीय व चळवळविषयक शिक्षण देणे हे होय हे कार्य मुबई, कलकत्ता, अहमदाबाद व कानपूर येथे अविच्छिन्नपणे चालले आहे

४ ट्रेड युनियन्स व यांचे राष्ट्रीय संघ

ट्रेड युनियन्स् व त्याचे सभासद याची सख्या तसेच सघ यासबधीचे यदाचे सर्व प्रकारचे सर्व देशीय आकडे अद्याप उपलब्ध नाहीत यामुळे येथे काही बाबीत इलाख्याचे व काही बाबीत देशाचे आकडे दिले आहेत

येथे एक मुद्दा स्पष्ट केला पाहिजे तो हा की, जिला साकल्याने कामगार चळवळ म्हणतात ती, व ट्रेड युनियन चळवळ, या दोन्ही सदृश दिसल्या व असल्या तरी अक्षरश त्या एक नाहीत कारण ट्रेड युनियन्सचे स्वरूप ट्रे यु कायद्याने नियत्रित व वर्गणी भरणाऱ्या सभासदाच्या सख्याबलाने मर्यादित असते **उलट वर्गीय चळवळीवर असें नियत्रण व मर्यादा ही नसतात यामुळें ती अधिक व्यापक व निर्भय असते**

कामगार चळवळीत भाग घेणारे पक्ष किवा गट याचा परिचय मागे झालाच आहे दैनदिन चळवळ ट्रेड युनियन्सतर्फे चालते व त्यात हे गट भाग घेतात निरनिराळ्या धद्यातील व शहरातील अनेक युनियन्स मिळून त्याचे राष्ट्रीय सघ (कॉंग्रेस) बनतात असे दोन सघ आज अस्तित्वात आहेत ऑ इ ट्रे यु कॉंग्रेस व नॅशनल ट्रे यु फेडरेशन पैकी पहिल्या सघात ५२ युनियन्स समाविष्ट असून त्याचे सभासद ऐंशी हजारापर्यंत आहेत याशिवाय लाल ट्रे यु कॉं ही तिसरी सस्था होती, पण ती आता ट्रे यु कॉं मध्ये विलीन झाल्याने दोघीच्या मिळून सलग्न युनियन्स सत्तरपर्यन्त व सभासदाची सख्या लाखापर्यंत भरेल, असा अदाज आहे ट्रे यु कॉं चे चालू सालचे अध्यक्ष श्री रुईकर व ज० सेक्रेटरी श्री खेडगीकर हे आहेत या कॉंग्रेसच्या सलग्न युनियन्समध्ये गिरण्या ट्राम, म्युनिसिपालिटच्या, डॉक्स, प्रेस, ज्यूट, लोखड, खाणी या धद्यातील युनियन्सचा भरणा आहे

नॅ ट्रे यु फेडरेशन हे नागपूरच्या १९२९ ट्रे यु कॉंग्रेसमध्ये मतभेद होऊन फूट पडल्यावर पुढील वर्षी सुधारणावादी पक्षानी मिळून अस्तित्वात आणले त्यात ५० युनियन्स सामील असून त्याचे सख्याबल सवालाखापर्यंतचे आहे या युनियन्समध्ये जी आय पी, एफ जे बी, एन डब्ल्यू, एफ आय, ए बी, व बी एन, याशिवायच्या इतर रेल्वे, मरीन, पोस्ट, टलिग्राफ, पोटट्रस्ट, खाणी वगैरे धद्यातील युनियन्सचा प्रामुख्याने भरणा असून श्री जमनादास मेहता हे फेडरेशनचे अध्यक्ष व श्री आर आर बखले हे जनरल सेक्रेटरी आहेत

मुबई इलाख्यातील एकूण धद्यात जेवढे कामगार आहेत त्यापैकी शे ३० युनियनचे सभासद आहेत ही शेकडेवारी १९३० नतर कमी होत गेली याचे एक कारण मालकानी युनियनच्या सभासदावर धरलेले शस्त्र हे होय एकूण ११४ युनियन्स रजिस्टर्ड आहेत पैकी ५४ मुबई शहरच्या आहेत अहमदाबादेस १३ आहेत त्याचे सभासद १ ल १० हजारावर आहेत याशिवाय मुबई गिरणी कामगार युनियनसारख्या रजिस्टर्ड नसलेल्या कित्येक युनियन्स आहेत

चालू वर्षी मार्च ३४ ते एप्रिल ३५ देशात एकूण १५९ सप झाले त्यात सव्वा दोन लाख कामगारानी भाग घेऊन ४८ दिवसाचे काम बद ठेवले यापैकी १०७ सप निव्वळ पगारकाटीविरुद्ध होते मुबई इलाख्याचा या सपातील हिस्सा ९२ इतका असून त्यात पावणेदोन लाख कामगारानी भाग घेऊन अठरा दिवसाचे काम बद पाडले साऱ्या देशातील १५९ सपापैकी ९६ सप एकट्या गिरण्याच्या धद्यात झाले यावरून या धद्यातील कामगाराचे म्हणजे गिरणी कामगाराचे कामगारलढ्यातील अग्रेसरत्व स्पष्ट होते

जीवितोपयोगी वस्तूच्या किमती मागील वर्षापेक्षा महागत आहेत कापडाला व इतर मालाला मागणी मात्र वाढली आहे अहमदाबादच्या गिरण्यातून निघणारे कापड तावडतोब खपून जाते

५ ऐक्याचे यशस्वी प्रयत्न

गेल्या दोन वर्षांत उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीतून निरनिराळ्या युनियन्स व पक्ष याच्यामध्ये किमान कार्यक्रमावर ऐक्य सपादन होण्याची आवश्यकता ध्वनित झालीच होती तिला सपोत्तर अनुभवानी जास्त चालना दिली यामुळेच ट्रे यु कॉंग्रेसच्या १९३३ च्या कानपूर बैठकीने लाल ट्रे यु कॉं व नॅ ट्रे यु फेडरेशन याच्याशी ऐक्य घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विचारविनिमय करण्यासाठी एक पोटमडळ नेमले होते त्याला तेव्हा यश आले नाही पण कलकत्ता येथे गेल्या डिसेबरमध्ये जे अधिवेशन भरले त्या वेळी लाल ट्रे यु कॉं चे प्रतिनिधी आमत्रणावरून हजर राहिले व ह्याचा ऑ इ ट्रे यु कॉं शी विचारविनिमय होऊन भाडवलशाही व साम्राजशाहीच्या हल्ल्याना तोड देण्याकरिता परिणामकारक उपाय अमलात आणता यावे म्हणून खालील मुद्यावर ऐक्य घडून आले — (१) वर्ग युद्धाच्या तत्त्वास मान्यता (२) हिंदी कामगाराची ऑ इ ट्रे यु कॉं ही एकच मध्यवर्ती सस्था मानावी (३) एकाच धद्यात एकच युनियन असावी म्हणून लाल ट्रे यु कॉं च्या घटक युनियन्सना एक महिन्यात ट्रे यु कॉं मध्ये समाविष्ट करून घेण्याचे काम करिण्याकरिता सयुक्त कमिटी नेमावी (४) एकाच धद्यात दोन युनियन्स असल्यास त्या दोन्ही कान्ग्रेसीसचे एकीकरण झाल्यावर, एक कराव्या (५) परराष्ट्रीय सस्थाशी सबध ठेवू नये (६) जिनीवाला प्रतिनिधी पाठविण्यासबधी दर वर्षाच्या अधिवेशनात बहुमताने निर्णय करावा (७) कॉंग्रेसमधील सर्व पक्ष व गट याना शिस्तभग होणार नाही अशा तऱ्हेने मत-प्रचाराचे स्वातत्र्य असावे मात्र बहुमताच्या निर्णयाशिवाय कोणत्याहि गोष्टीची अमलबजावणी करू नये

वरीलप्रमाणे वर्गविग्रहाचे तत्त्व मानणाऱ्या दोन कॉंग्रेसीस एक झाल्या परतु अद्याप नॅ ट्रे यु फेडरेशन एक होण्यास तयार नाही मात्र वेळोवेळी उत्पन्न होणाऱ्या प्रश्नासबधी धोरण व

कार्यक्रम ठरविण्याकरिता ट्रे यू कॉं शी विचार-विनिमय करण्याकरता फेडरेशन एक सयुक्त चर्चामडळ बनविण्यास तयार आहे, यामुळे या दोन सस्था एक होणे एवढयात तरी शक्य दिसत नाही

६ कामगाराच्या प्रश्नाचें वाङ्मयात प्रतिबिब

कामगार हा उत्पादक वर्ग आहे समाज-जीवन उत्पादनावर चालते यामुळे समाजजीव-नाच्या प्रतिबिबात प्रत्येक घडामोडीच्या छटा उमटलेल्या असणारच वाङमय हे समाजजीव-नाचे प्रतिबिब असल्याने त्यात कामगाराच्या प्रश्नाच्या व लढयाच्या म्हणजेच वर्गकलहाच्या छटा उमटल्यावाचून कशा राहणार? यामुळे आधुनिक वाङमयात व मराठी वाङमयात सुद्धा कामगाराचा दृष्टिबिदु फाकू लागला आहे निदान तो समजून घेऊन त्याचे प्रदर्शन करण्याचे प्रयत्न तरी आता बऱ्याच अशी होत आहेत हे आधुनिक लेखनावरून सहज दिसून येते याच निखालस कामाकरितां कामगार वाङ-मय प्रसारक मडळ व श्रमजीविसाहित्य सघ ह्या दोन सस्था अस्तित्वात आल्या होत्या पैकी पहिली दडपशाहीला बळी पडली वरेरकर व खाडेकर याचे प्रयत्न याच दिशेने होत असून काणेकर व राजशेखर हे या बाबतीत बऱ्याच अशी निर्दोष कामगिरी करीत आहेत प्रतिभा, महाराष्ट्र साहित्य आदि मासिके व कित्येक वृत्त-पत्रात या प्रश्नाचा ऊहापोह होत आहे पण त्याशिवाय वसत-व्याख्यानमाला, मुबई ग्रथ सग्रहालयातर्फे होणाऱ्या चर्चा, नवमतवादा-वरील वादविवाद, एवढेच नव्हे तर साहित्य समेलनासारख्या निर्लेप सस्थातूनहि त्याचा पडसाद उमटू लागला आहे या सर्व साहित्या-तून निदश करण्यासारखे लेखन म्हणजे खाडे-कराच्या काही गोष्टी, माडखोलकराचा मुक्तात्मा, जोशाचा गिरणीवाला, काणेकराची पिकली पाने व राजशेखर याचा नवमतवाद ही पुस्तके होत

पृथ्वी–प्रदक्षिणा

१ रशियाची २ री पंचवार्षिक योजना

या पचवार्षिक योजनेत देशाची औद्योगिक पुनर्घटना, खाजगी मालकीची हकालपट्टी व उद्योगधंदे आणि शेतकी यामधून भाडवलशाहीचे उच्चाटन हीच कामे पुढे चालू ठेवावयाची आहेत

योजनेचे हेतू –नवीन समाजसत्ता उभारण्याकरिता कामकरी वर्गाला समर्थ करणे, कामगाराना आधुनिक यत्रपद्धतीचे तात्त्विक व प्रात्यक्षिक शिक्षण देणे, शहरे व खेडी याचे दळणवळण वाढविणे, सोव्हिएट युनियनला सरक्षणक्षम करणे व आर्थिक आणि यात्रिक बाबतीत स्वतत्र करणे

घटनात्मक उपाय –आर्थिक कारभारातून नोकरशाहीचे उच्चाटन व वैयक्तिक जबाबदारीला उत्तेजन, स्थापत्य व विज्ञानविशारदाची कारकुनीतून मुक्तता करून त्याची उद्योगधद्याचे क्षेत्रात योजना करणे, कामकऱ्यास उत्तेजन देण्याकरिता काम किती व कसे झाले आहे यावर मजुरीचे प्रमाण ठरविणे, चढाओढीला उत्तेजन देणे व देशाच्या शत्रूविरुद्ध दक्षता बाळगणे

(१) नवीन यात्रिक योजनेवर १९३७ पर्यत १३३,४००,०००,००० रूबलस खर्च करावयाचे आहेत यापैकी६९,५००,०००,०००इतके उद्योगधद्यामध्ये, १५,२००,०००,००० इतके शेतकीमध्ये व २६,५००,०००,००० वहातुकीच्या साधनावर खर्च होतील या दुसऱ्या योजनेत मूळ भांडवल ८५ मिलियर्ड रूबलस १९३२ मध्ये होते, ते १९३७ मध्ये १९५ मिलियर्ड रूबल होतील असा अदाज आहे

(२) धनोत्पादक धद्याची पुनर्विभागणी – जुन्या केद्राची वाढ करून शिवाय उरल प्रात, पूर्व व पश्चिम सैबेरिया वगैरे ठिकाणी नवी केद्रे उघडली आहेत

व्होल्गा प्रातात मोठे पाटबधाऱ्याचे काम, मध्य व उत्तर भागात गव्हाची लागवड व पूर्व भागात बीटची लागवड ही १९३७ पर्यंत पुरी करावयाची आहे

(३) १९३७ मध्ये धद्याचे एकदर उत्पन्न ४३ ३ वरून ९२ ७ मिलियर्ड रूबल वाढणार आहे महत्त्वाच्या धद्याची १९३७ मधील वाढ खालीलप्रमाणे –ट्रॅक्टर–१६७० मिलियर्ड रूबल व लोकोमोटिव्ह–२८०० ,, ,,

वीज–३८	मिलियर्ड	किलोवॅट तास
कोळसा–१५२ ५		मिलियन टन
पोलाद–१७		,,
कापूस–५१०००	,,	स्के मिटर

(४) यात्रिक रचना –मोटारी व लॉरी याची ८ पट वाढ १९३७ मध्ये होईल व ट्रकसची ५ पट शेतकी यत्रे (कबाईन्स, ट्रॅक्टर इ) तिपटीने वाढावयाची रेल्वे रस्त्यावर १५८००००००० रूबल खर्च होतील जहाजाची २ ५ पट जास्त वाढ होईल पोस्ट, टेलिग्राफ, टेलिफोन व रेडियो यावर ८००,०००,००० रूबलस् खर्च होतील एकदर यात्रिक रचनेवर १९१० मिलियन रूबल खर्च होतील

(५) वीज –१९३७ पर्यत २७ मिलियर्ड किलोवॅट तास इतका वीजप्रवाह वाढवावयाचा आहे १८ मिलियड कि वॅट तास (वार्षिक) इतकी वीज उत्पन्न करतील अशी २८ स्टेशने बाधावयाची आहेत

(६) फ्युएल –१९३७ पर्यत १९५,०००,००० टन इतकी जळणाचे सामानाची पैदास करावयाची आहे १७८ कोळशाच्या खाणी खोदावयाच्या आहेत व खनिज तेलाची नवीन केन्द्रे उघडावयाची आहेत

(७) खनीज धातूच्या धद्यात दुप्पट वाढ करावयाची आहे १९३७ पर्यंत ताबे १५५,००० टन, शिसे–१२०,००० टन, झिक–१००,०००, अल्युमिनिअम–८०,००० मॅगॅनीज्–२७००,००० टन इतकी पैदास होईल

(८) रासायनिक धंद्यात ५ वर्षांमध्ये एकदर तिपटीने वाढ होईल १९३७ मध्ये रबर टायर्स ३०००,०००, रबर सोल ३०००० टन व पादत्राण-जोड १२०,०००,००० इतकी तयार होतील

(९) महत्त्वाचे इमारती सामान–
सिमेंट-७५,०००,००टन विटा-८००,०००,००० ॲस्बेस्टॉस्—२००,००० इतकी तयार होईल इमारती लाकडात शेकडा ७८ वाढ होईल

(१०) लाईट इंडस्ट्रीजमध्ये १६,१००,०००,००० रूबल खर्च होतील १९३७ मध्ये १५ कापसाच्या गिरण्या, १३ लोकरीच्या, व २१ पादत्राणाचे कारखाने उभारले जातील

(११) वहातुकीच्या मार्गाच्या वाढीकरिता २६,५००,०००,०००रूबल खर्च होतील इंजिने २४६०० व डबे ८००,००० व नवीन रेल्वे रस्ता १०००० आणि जलमार्ग १०१००० किलोमीटर लांब तयार होईल रस्ते २१०,००० किलोमीटरने वाढतील व हवाई वहातुकीकरिता ८५००० किलोमिटर मार्ग तयार होईल

(१२) शेतकीचे उत्पन्नांत वार्षिक शे १५ ने वाढ होईल व १९३७ पर्यंत २६ ५ मिलियर्ड रूबल इतके उत्पन्न वाढेल एकदर ट्रॅक्टर ८२००००० इतक्या अश्वशक्तीचे होतील कलेक्टिव्ह व स्टेट फार्मवर २१,९००,०००,०००रूबल खर्च होतील

(१३) कामकऱ्यांचे औद्योगिक शिक्षणाची व्यवस्था–५०००,००० कामकऱ्यांना तज्ञ करणे, १ कोटी कामगारांना शिक्षण देणे ३४०,००० तज्ञांना ग्रॅज्युएट करणे ४५०,००० इतक्यांना धंदेशिक्षणाचे कॉलेजचा कोर्स शिकविणे

(१४) कामकऱ्याची राहणी —१९३७ मध्ये मजुरीफंड १९ मिलियर्ड रूबल इतका वाढेल व मजुरीतही दुप्पट वाढ होईल स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य देणे हा सोव्हिएटचा एक हेतु आहे स्त्री-पुरुषांना विवक्षित कामासाठी मजुरी सारखीच राहील सार्वजनिक भोजनगृहे व किंडर गार्टन शाळा उघडून विवाहित स्त्रियांना सुद्धा काम करण्यास उत्तेजन देण्यात येणार आहे कामकऱ्यांच्या आरोग्याप्रीत्यर्थ १९ ६ मिलियर्ड रूबल खर्च होतील इस्पितळात रोग्याची सोय शहरात शे ४४ व खेड्यात शे ९८ वाढणार आहे हवेची ठिकाणे वाढण्याकरिता २७५,०००,००० रूबल व सार्वजनिक स्नानगृहाकरिता २६०,०००,००० रूबल खर्च होतील

यु एस् एस् आर ची लोकसंख्या १ जानेवारी १९३३ ला १,६५,७०,००००होती,ती १जानेवारी १९३८ ला १८०, ७००,००० इतकी होईल असा अंदाज आहे

(१५) शिक्षण—पहिल्या पंचवार्षिक योजनेने देशातील निरक्षरता पार नाहीशी केली या दुसऱ्या योजनेत खेड्यातून व मागासलेल्या भागातून शिक्षणप्रसार करण्याकरिता कार्यक्रम आखला आहे १९३७ मध्ये एकंदर शिकणाऱ्यांची संख्या ३६०००,००० होईल फिरती वाचनालये २५००० होतील सार्वत्रिक शिक्षणावर २२,४००,०००,००० रूबल, तज्ञाचे शिक्षणासाठी २४,००,०००,००० रूबल, शास्त्रीय शिक्षसाठी ४०,२०,०००,०००, रूबल व ललितकलाकरिता ८९०,०००,००० रूबल खर्च होतील

(१६) पहिली पंचवार्षिक योजना एवढी अवाढव्य असूनही सवाचार वर्षातच पूर्ण झाली तेव्हा वर दिलेल्या २ऱ्या योजनेचे यशाबद्दल खात्री बाळगण्यास हरकत नाही १९३४ मध्ये पहिले सहामाहीत एकंदर मोठ्या धंद्यात १९३३ पेक्षा शे २८ ने वाढ झाली व कामगारांची संख्या १० २ ने वाढली साबण, लोखंड, पोलाद, सोने यांची पैदाससुद्धा खूपच वाढली हीच प्रगति लाईट इंडस्ट्रीजमध्येही झाली शेतकीबाबत फारच महत्त्वाचे प्रयोग चालू आहेत विशेषत टर्कमेनियामधील कृत्रीम पाऊस पाडण्याकरिता स्थापन झालेल्या संस्थेने महत्त्वाचे प्रयोग केले, व विमानाच्या साहयाने ढगावर निरनिराळ्या रासायनिक द्रव्यांचा वर्षाव करून ढगातून पाऊस पाडला तसेच या संस्थेने मे महिन्यातील स्वच्छ उन्हात दाट धुके उत्पन्न करून दाखविले ढगाच्या आकाराचे धुके निर्माण करून पाऊस पाडण्याचे प्रयत्न चालू आहेत

(१७) रशियाला लढाईला तोड देण्याचा प्रग । न अ ल्यास ही दुसरी पचवार्षिक योजना खात्रीने सफळ होईल व त्यामळे आर्थिक दृष्टचा रशिया इतर राष्ट्रापासून स्वतत्र होईल आणखी-हि पचवार्षिक योजना पुढे आखण्यात येतीलच व अशा रीतीने आर्थिक उन्नति झपाटचाने होत गेल्यामुळे गिऱ्हाईक या नात्याने रशियाने आपली पत नि सशय वाढविली आहे आताच व पुढेहि रशिया इतर राष्ट्रास असे बजावू शकेल की, आम्हास अमूकच तऱ्हेची यत्रे व अमूकच माल पाहिजे व वाजवी किमतीत तो विकीत नसाल तर आमचे त्यावाचून अडले नाही आम्ही तो माल देशातच तयार करण्यास समर्थ आहो जगाच्या पेठेत गिऱ्हाइक म्हणून रशियाची पत फारच वाढली आहे परराष्ट्रीय व्यापार स्टेटचे ताब्यात असल्यामुळे रशियाला आयात निर्यातीवर नियत्रण घालता येते अथरूण पाहून पाय पसरण्याचे धोरण रशिया अमलात आणीत असल्यामुळे व त्या राष्ट्राचे मागे अफाट सपत्ति व जगाच्या एकषष्ठाश भूमिभागाची खनिज सपत्ति असल्यामुळे रशिया आपली व्यापारी पत नेहमी कायम ठेवू शकेल

---

२ रशियांतील मतांची चलबिचल ?

बोल्शेव्हिक लोकाचे तत्त्वज्ञान नेमके कोणचे याविषयी नानाप्रकारचे प्रवाद कानी येतात या मतपथाचे जे मुख्य आचार्य त्याची तात्त्विक मते सुनिश्चितच आहेत व ती ग्रथगतच आहेत या मताची माडणी व्यवहारात करणे हे प्रचड काम रशियाने हाती घेतले व आज १७-१८ वर्षे ही माडणी करण्याचे काम तेथे आग्रहाने व जोराने चालू आहे मताना धरून ज्यानी रशियातील राज्यक्रानि होण्याचे आधी कित्येक वर्षेपर्यन्त कारागृहवास, हद्दपारी व वनवास भोगिले तेच लोक रशियातील सत्ताधारी बनून ही मते व्यवहारात माडू लागले व आजही जे सत्ताधारी आहेत ते अशा लोकापैकीच आहेत व्यवहार सुरू झाल्यावर ताबडतोब नव्या मतासारखा नवा बनाव एकदम बनविता येणार नाही हे बोल्शेव्हिक मतातील अग्रेसर जो लेनिन त्याच्याही ध्यानात येऊ लागले यातही काही नवे नव्हते असे होणारच व आपल्या तत्त्वज्ञानाचे एकेक-वैचारिक स्तबक आपल्याला प्रस्थापित करीत पुढे जावे लागणार हे त्याला कळलेलेच होते व म्हणून अशी ही अनुक्रमवार स्तबके प्रस्थापित होण्यासाठी थोडे थाबणे, जुनेच राहू देणे किवा त्याची गय करणे या गोष्टी करावयास त्याने मागे पुढे पाहिले नाही पण व्यवहारात प्राप्त म्हणून जरी हे सर्व त्याने केले तरी तत्त्वविचाराचा मत-स्फुल्लिग व त्याच्या बारीक बारीक शलाका या मात्र मूळ तत्त्वज्ञानराशीत जशा होत्या तशाच त्याने ठेविल्या होत्या तथापि उत्तरोत्तर मनुष्याच्या मनाच्या वृत्ति-पिडच बदलवून टाकण्याचा हा अभिनव प्रयोग चालू असता, तो करून पाहाणारास नवेनवे अनुभव येऊ लागले व "अमुकच घडवून आणीन" आणि "याचे अमुकच होईल" हा आग्रह ढिला पडून "जुने हे साफ चूक होते हे खरेच आहे व म्हणून ते आम्ही बुडविणारच पण नवीन कोणचे, याचे सतत प्रयोग चालू ठेवू त्या प्रयोगातून जे निष्पन्न होईल ते होईल, तेच पत्करावयास आपण सिद्ध असले पाहिजे" अशी ही प्रयोग करणाराची व विद्यार्थ्यांची भूमिका रशियातील क्रातिकारकानी घेतली आहे पण याचा अर्थ त्यानी आपले मूळचे तत्त्वज्ञान बदलले आहे असा मुळीच नाही प्रयोगातून पुढे काय निष्पन्न होईल ते पत्करावयास सिद्ध असणे हे परिस्थितिप्राप्तच आहे व तशा तऱ्हेने रशियन क्रातिकारक सिद्ध राहातीलही तथापि त्याच्या मूळ तत्त्वज्ञानाच्या कल्पनातच काही बदल झाला आहे व जे त्याच्या तत्त्वज्ञानाला मुळात उमगले नव्हते तें आता उमगू लागल्यामुळे तेथील क्रातिकारकानी आपली चळवळीची धोरणे बदलली असे जे कोणी कोणी म्हणतात ते मात्र बरोबर नाही एखाद्या साप्रदायाची शुद्ध तत्त्वे त्या साप्रदायाच्या मूळ तत्त्वज्ञानराशीतच पाहावयास हवीत इतरानी ती कशी समजवून

घेतली असतील किवा फैलावन दिली असतील त्यावरून या तत्त्वाचा बोध करून घेता कामा नये तर त्या तत्त्वाचे जे कोणी जनक झाले त्याच्याच लिखाणावरून करून घेतला पाहिजे

पुष्कळ लेखक व मुत्सद्दी, की जे रशियातील घडामोडीच्या सबधाने फारशी सहानुभूति बाळगीत नाहीत, ते असे साग् लागले आहेत की "रशियाने आपले धोरण बदलले आहे माणसामाणसात समता उत्पन्न करणे, त्याच्यातील उच्च नीच भाव नष्ट करणे, कोणी कसेही श्रम करणारे असोत सर्वांना सारखेच वेतन मिळावयाचे, तसेच कुणालाही खाजगी मिळकत करण्याचा हक्क उरणार नाही', अशी जी रशियाची क्रान्तीच्या ऐन अमदानीत घोषणा होती ती साफ फसली आहे व रशियात हळुहळू विषमता सुरू झाली आहे व म्हणून वैषम्यही माजू लागले आहे, माणसाच्या मिळकती त्याच्या कामाच्या मगदुराप्रमाणे कमी अधिक झाल्या आहेत व त्याना खाजगी मिळकत करता येते अर्थात् हे होत आहे हे चागलेच आहे व मनुष्यस्वभावाचे निरीक्षण करता रशियाने असेच करावयास हवे होते' आपल्या या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ ते अनेक उदाहरणे देत असतात. आता, ते जी उदाहरणे देतात ती खरीच आहेत रशियात विषमता आहे, पगार सारखे नाहीत व खाजगी मिळकत करण्याचा हक्क सर्वांना आहे पण हे सर्व असूनसुद्धा रशियातील क्रातिकारकावर आक्षेप घेणाराचे बोलणे मात्र खरे नाही कारण मूळ बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञान काय आहे यासबधी त्याची आगाऊ होऊन बसलेली कल्पनाच चूक आहे बोल्शेव्हिकाचे आचार्य जे मार्क्स, एन्जल्स आणि लेनिन त्यानी असे कधीही म्हटले नाही की, आम्ही माणसामाणसात फरक मानीत नाही, कोणी कोणच्याही दर्जाचे काम करोत त्या सर्वांना आम्ही वेतन सारखेच देऊ किवा माणसाला त्याची स्वत ची म्हणून काही मत्ता उरू देणार नाही

वर ज्या टीकाकाराचा उल्लेख केला आहे त्याचे लिहिणे सुरू झाल्यावर रशियन शासनसस्थेचा मुख्य जो स्टॅलिन त्याने एक विस्तृत भाषण करून या तत्त्वज्ञानविषयक रहस्याचा खुलासा केलेला आहे तो वाचून पाहता असेच म्हणावे लागते की रशियन तत्त्वज्ञान काहीच बदललेले नाही पण या तत्त्वज्ञानाचा ज्यानी क्रातीच्या ऐन अमदानीत फैलाव केला किवा ज्यानी हे तत्त्वज्ञान केवळ कर्णोपकर्णी ऐकिले व आपल्या कल्पनाचा गज त्यावर चढू दिला त्यानी फार मोठ्या चुका केल्या पुष्कळदा असे होते की मूळ प्रवक्त्याच्या सहवासात वागणाऱ्या माणसाना सुद्धा त्याचे सर्व ज्ञान जसेच्या तसे कळलेले नसते, त्याचे जे त्रोटक बोलणे असेल, सभाषण असेल किवा भावनेच्या आवेशात तो जे काही अगदी खरडून बोलला असेल तेच त्याचे तत्त्वज्ञान असे ते समजतात व स्वत चा अत्युत्साह या बोलण्याच्या भरीस घालून ते हे मानीव तत्त्वज्ञान मुख्य प्रवक्त्याचेच म्हणून फैलावून देतात वरील बाबीसबधाने स्टॅलीनचे म्हणणे लक्षात घेता बोल्शेव्हिक मताच्या बाबतीत असेच झालेले आहे असो तर आता रशियात विषमता' वैषम्य व मत्ता याची काय हकीकत आहे व त्यासबधाने स्टॅलीनचे काय म्हणणे आहे हे पुढील परिच्छेदावरून ध्यानात येईल

अशी जर कोणाची कल्पना असेल की, रशिया येवढा समत्वाचा भोक्ता तर तेथील आगगाड्यात फर्स्ट क्लास, सेकड क्लास, थर्ड क्लास असे प्रकार नसतील तर ही त्याची समजूत चुकीची आहे इटर नॅशनल कार म्हणून जी असते त्यात सर्व तऱ्हेच्या सुखसोयी असतात बसावयास व निजावयास मोठमोठाली कोचे, पलग, सामानसुमान ठेवावयास प्रशस्त जागा, कपडे अडकवून ठेवावयास खुटाळी, लिहावयास टेबले, त्याच्यावर दिवे, स्नानगृहे इ सर्व तऱ्हेचा थाटमाट तिथे असतो याच्या खालोखाल जो वर्ग असतो त्याला "मृदु वर्ग" म्हणतात यातील सुखसोयी मध्यम प्रतीच्या असतात याच्या खाली "भरड वर्ग" येतो आपणा सर्वांच्या ओळखीचा जो तो हाच वर्ग आपल्या इकडल्या तिसऱ्या वर्गांत जशी कोठे कोठे शिडी केलेली असते तशीच तेथेही असते आपल्याच घरचे चिरगूट पाघरूण आणावे, तेच पाघरून बसावे, आपलीच पथारी

सोडावी, फार झाले तर अगातला कबजा काढून ठेवून पैरणीसकटच बाकावर लवडावे हा जो आपला प्रकार तोच तेथे गरीब लोक करितात अर्थात् असे तीन वर्ग असल्यामुळे तीन प्रकारचे लोक तेथे आहेत हे स्पष्टच होते इतरास स्पष्ट होईल यात काहीच आश्चर्य नाही पण खुद्द रशियातील जनतेस सुद्धा हे कळून चुकले आहे की, समता समता म्हणतात, पण आपल्या येथे ही इतकी विषमता आहे व यामुळे त्याना श्रीमतावद्दल वैषम्य वाटते रशियातील ग्रथकर्ते व वर्तमानपत्रकर्ते हे तर इतका पैका मिळवितात व भोग भोगतात की, मोठाल्या श्रीमतानासुद्धा त्याचा हेवा वाटावा मग त्याच्या सबधी रशियन कामकऱ्याची काय वृत्ति असेल हे सागावयास नको रशियात साघिक शेती चालू आहे हे प्रसिद्धच आहे अशा प्रकारच्या शेतकीस जे शेतकरी येऊन मिळतात त्याना सरकारातून बऱ्याच सवलती मिळतात जे येऊन मिळत नाहीत त्याना या सवलती मिळत नाहीत व म्हणून त्याची मोठीच कुरकुर चालू असते आता हा सघ शेतकरी सघात न येणाऱ्यापेक्षा स्वत ला धन्य मानतो हे खरे, पण त्याची नजर ज्या वेळी कामकऱ्याकडे जाते त्या वेळी त्याला फार वाईट वाटते कारण रशियन सरकाराचा कामकरी हा विशेष लाडका असतो बरे, सगळे कामकरी सारखे आहेत असे म्हणावे तर तसेही नाही उदार निक् या नावाने सबोधले जाणारे जे विशेष पटाईत कामगार असतात त्याच्या पोळीवर थोडे जास्त तूप घालतात यामुळे साध्या साध्या कामगाराना वैषम्याची बाधा होतेच होते पण हा उदार निक् सुद्धा आपल्या ठिकाणी थोडा सदच असतो कारण रशियातील जे हातकसबी लोक किंवा तज्ञ लोक ते या उदार निक् पेक्षासुद्धा अधिक उपयोगाचे असतात व म्हणून त्याची सभावना सरकाराकडून अधिक चागली होते तथापि या तज्ज्ञाला सुद्धा बसल्या ठिकाणी कसेसेच वाटत असते कारण वरचा खुद्द इजिनियरसाहेब मोठाच मासिक गल्ला मिळवतो बरे हा इजिनीयर तरी सुखी आहे काय ? मुळीच नाही कारण रशियातील उद्योगधदे चालू ठेवण्यासाठी जे मोठमोठाले परदेशी तज्ञ आणिलेले आहेत ते ओझ्यावारी पगार घेतात हे त्याला दिसत असते तसेच जे कोणी विज्ञानविशारद असतात तेही अशी भलतीच कमाई करीत असतात बरे, हे विज्ञानविशारद तरी सतुष्ट आहेत काय ? तसेही म्हणवत नाही कारण नवीन शोध लावणारे, कॅबिनेटचे मेबर्स व कित्येक लेखक लोक हे राजासारखे ऐषाराम भोगत आहेत व आपल्याला ते मिळत नाहीत हे त्याना प्रत्यही दिसत असते हे सारे विषमतेचे वर्णन आहे अर्थात् वरच्या माणसाबद्दल खालच्याला जे वैषम्य वाटावयाचे ते येथेही सर्वांस वाटते आणि मनुष्यामनुष्यात जो सृष्टीनेच फरक ठेविला आहे तो त्याच्या त्याच्या कामात प्रतिबिबित होत असल्यामुळे त्याचे त्याचे वेतनही निराळे असते

ही स्थिति पाहिल्यावर परदेशच्या लोकाना फार आश्चय वाटू लागते व आपण जो समतावाद रशियात अवतरला आहे असे ऐकत होतो तो येथे मुळीच नाही व कदाचित् प्रयोग करिता करिता येथील क्रातिकारकाना मनुष्य स्वभावाचे नवे नवे ज्ञान झाले असेल व त्यास अनुसरून त्यानी आपली पहिली मते पालटली असतील असे त्यास वाटत या त्याच्या वाटण्यातही काही थोडा सत्याचा अश आहे कारण माहीतगाराच्या मते, सर्वास रशियन जनतेत हे वैषम्य हळूहळू धुमसत असलेले दिसते ज्या वेळी क्राति सुरू झाली त्यावेळी "समता" "उच्चनीच भावाची हकालपट्टी" अशासारख्या सकेत शब्दाची खैरात सर्व रशियात चाललेली होती अर्थात् हे सकेत शब्द ज्या वेळेस हवेतून सर्वत्र उडत जातात त्या वेळेस त्याचे तत्वज्ञानाचे शेपूट त्याच्या बरोबर उडत जात नाही, नुसते सकेत शब्दच जातात. आणि त्याच्या तोड ओळखीने लोकाना जो काही अर्थ कळतो तो ते घेतात रशियातील सामान्य जनतेस समता याचा अर्थ "समता" असाच कळला होता "एवगुण विशिष्ट समता" असा कळलेला नव्हता अर्थात् आपली फसगत

झाली असे हजारो लोकाना वाटत आहे सामान्य जनतेतील हजारोना असे वाटत आहे यात काहीच नवल नाही खुद्द बोल्शेव्हिक लोकाची जी शासन-दड धारण केलेली पार्टी आहे तिच्यातही कित्येक सभासदाना असेच वाटत आहे हे विशेष होय। वास्तविक पाहाता ज्यानी काही नवे करून दाखविले व ते सभाळून धरण्याची प्रतिज्ञा भोगिली त्याच्या कल्पना तरी सारख्या असावयास हव्या पण तसे येथे नाही आणि म्हणून स्टॅलिनचे चुकत आहे अशी त्याची सारखी चुळबुळ चाललेली असते या विषमतेच्या बाबीसारख्याच आणखी एक दोन गोष्टी उल्लेखनीय आहेत क्रातीच्या सुरुवातीस, "आपण सर्व कामकरी लोक जगातील इतर कामकऱ्याचे मित्र आहोत व ते आपले मित्र असावे, देश देश म्हणून जे म्हणतात ते उगाच काही तरी आहे, देशाभिमान हे एक भाडवलवाल्या लोकानी उभे केलेले थोताड आहे, वास्तविक पृथ्वीवरील सर्व मनुष्यजात ही बधुत्वाच्या नात्याने एकच आहे" अशा सारखी घोषणा सुरू होती अर्थात् हीच वृत्ति रशियात सार्वत्रिक झाली असेल अशा भावनेने जे तेथे जातात किवा त्याचे वाङमय वाचतात त्याना मधून मधून काही निराळेच दिसते "आमचा हा रशिया देश," "आमची ही सामुदायिक सत्तावादी लोकाची मातृभूमि" अशासारखे शब्दप्रयोग त्याना पुष्कळ ठिकाणी आढळतात तसेच पृथ्वीवरील इतर सव देशाना "भाडवलवाले" "भाडवलवाले" अशा हेटाळणीच्या शब्दानी सरसकट सबोधण्याच्या ऐवजी रशियन सरकार आता त्याच्याशी मैत्री सपादू पाहात आहे, "रशियाची हिताहिते" काही स्वतत्र असल्याचे बोलत आहे, जे धादान्त साम्राज्यवादी आहेत त्याच्याशी गुप्त खलबते करीत आहे असे दिसू लागले आहे व त्यावरून लोकाना असे वाटू लागले आहे की रशियन मताचा तो पूर्वीचा भगभगीत तिखटपणा खचित सौम्य झाला असावा आणखी एक बाब म्हणजे रशियातील शाळाची स्थिति ही होय स्वातत्र्य, स्वातत्र्य म्हणतात ते इतके बोकाळले की वर्गातील मुले मास्तरच्या डोक्यावर बसू लागलीं कारण जुन्या शिक्षणाच्या पद्धती भाडवलशाहीतून निघालेल्या व म्हणून त्या सर्वथा टाकाऊ ठरलेल्या होत्या दरम्यान नव्या पद्धती बनावयाच्याच होत्या यामुळे शाळा म्हणजे पोरामास्तराचे गोधळखाने होऊन बसले नित्य नवीन प्रयोग सुरू होते व पोरे खर्ची पडून पतोजी नव्या कल्पना शिकत होते मार्क आणि परीक्षा या कल्पना बुरुजवाई म्हणून त्यानी टाकून दिल्या पण हळूहळू हे सारे गाडे सध्या बदललेले दिसत आहे मार्क परत आले, परीक्षा परत आल्या, सगळचा घोळक्याला एकदम शिकवणही लागू पडत नाही असे ध्यानात आले आहे हे फरक पाहिले व रशियातील दडधारी पार्टीच्या कित्येक सभासदाच्या आपल्या तत्त्वज्ञानाविषयी काय कल्पना आहेत व सामान्य जनतेत कोणची धुसफस आहे हे पाहिले म्हणजे रशियात सामुदायिक मताची काही डळमळ चालू आहे की काय असे तिऱ्हाइतास वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे

भरात भर म्हणून रशियातील "काम्यून्स" बनविणाराची मनस्थितीही लक्षात घेतली पाहिजे जेव्हा क्रान्तीला सुरुवात झाली तेव्हा दर खेडेगावी बोल्शव्हिक मताच्या आग्रही प्रतिपादकानी असाच दडक घालण्याची खटपट चालू केली की प्रत्येक गावी सगळ्याचा एक सघ असावा प्रत्येकाने आपले दिवसाचे किवा महिन्याचे वेतन एका मुख्य ठिकाणी आणावे, सर्वाचा पैसा एकच करावा व महिन्याच्या शेवटी तो सर्वांनी सारखा वाटून घ्यावा, मग कोणाच्या कामाची जात कोणतीही असो व कोणाची किफायत कितीही असो ही जी एकदा "कॉम्यून्स" बनवावे अशा विचाराची प्रथा पडली ती अजून सुद्धा मूळ धरून राहिली आहे या विचाराचे प्रतिपादक हे अर्थात् बोल्शेव्हिकच आहेत व त्याचा आग्रह असा आहे की आमचे मत हेच खरे बोल्शेव्हिक मत स्टॅलिन वगैरे जे सध्या बोलत आहेत ते मूळचे शुद्ध बोल्शेव्हिक मत नाही या त्याच्या आग्रहामुळे दडधारी शासकाना मधून

मधून फारच जिकीर होते बोल्शेव्हिक मताचा एरवीचा सगळा भगभगीतपणा इतरासारखाच याच्याही ठिकाणी आहे यामुळे त्याना दुसरे कसलेच नाव ठेवण्याजोगे नसते पण "हे मूर्ख, अडाणी आणी ढोंग्याचे मठ्ठ आहेत" येवढेच नाव सत्ताधारी बोल्शेव्हिक त्याना देतात व केव्हा ना केव्हा तरी त्याना खरे बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञान कळू लागेल अशी अपेक्षा मनात ठेवून ते आपल्या कामास लागतात या सर्व कारणास्तव शुद्ध बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञानासबधाने जे चमत्कारिक प्रश्न उपस्थित होतात त्याचा निकाल लावण्यास एकच खरे साधन उपलब्ध आहे व ते म्हणजे या तत्त्वज्ञानाचे जे मुख्य प्रवर्तक त्याची ग्रथगत मते कोणची ते पाहाणे हे होय

रशियाचा सध्याचा मुख्य शास्ता जो स्टॅलिन त्याने थोड्या महिन्याखाली आपली पचवार्षिक योजना कशी यशस्वी झाली आहे, आपल्या पुढच्या योजना कोणच्या आहेत, आपल्या मताच्या पुढारी लोकानी काय ध्यानात ठेवावयास हवे, आपल्याच साप्रदायात वागत असूनसुद्धा कोणी काही असाप्रदायिक अशा भलत्याच कल्पना उराशी बाळगून राहिले आहेत की काय इत्यादि प्रश्नाविषयी मोठे विस्तृत, प्रसादयुक्त, व चोखट असे विवेचन केले त्यात वरील परिच्छेदात सागितलेल्या कल्पनाचा यथाशास्त्र निरास केलेला आहे त्याचा साराश असा

"या लोकाना असे वाटते की सोशॅलिझम म्हणजे समता प्रस्थापित करणे होय त्यास वाटते की समाजातील सर्व माणसाच्या ज्या वैयक्तिक गरजा असतील व प्रत्येकाचे जे खाजगी जिणे ते सर्व येथून तेथून एकाच पाणसळीत आले पाहिजे ही कल्पना मार्क्स व लेनिन यानी प्रतिपादिलेल्या सोशालिझम्च्या कक्षेत अगदी येत नाहीत मार्क्स याने 'समता' 'समता' म्हणून जी म्हटली आहे ती म्हणजे माणसाच्या वैयक्तिक गरजा सरसकट सारख्या करणे किवा सर्वांच्या जीविताची तबा एकाच पाणसळीत आणून ठेवणे ही नव्हे तिचा अर्थ असा आहे की समाजातील प्रतवारी नष्ट करणे, भाडवलवाले उलथून पाडले व त्याची मालमत्ता सरकारच्या हाती आली म्हणजे नफेबाजाच्या हातून सर्व कष्ट करणाऱ्या लोकाची सारखीच सुटका करणे, धनोत्पादनाची जी साधने असतील ती सर्व समाजाच्या मालकीची झाल्यावर त्या साधनावर कोणाचा कसलाही खाजगी हक्क उरू न देणे म्हणजेच सर्वांचा असला हक्क सारखाच बुडविणे, आपापल्या वकुबाप्रमाणे प्रत्येकाने काही तरी काम करणे हे तत्त्व प्रत्येकाला सारखेच लागू करणे व जे कोणी कष्ट करतील त्या सर्वांना आपापल्या कामाच्या प्रतीच्या मानाने वेतन मिळविण्याचा सर्वांना सारखा हक्क असणे (सोशालिस्ट समाज), व आपापल्या मगदुरा प्रमाणे सर्वांनी काम केले पाहिजे हे सर्वांचे कर्तव्य समजणे व त्याच्या गरजे प्रमाणे, (कामाच्या प्रतीप्रमाणे नव्हे) त्या त्या कष्ट करणाराला वेतन मिळण्याचा सर्वांस सारखा असा हक्क असणे (कॉम्यूनिस्ट समाज) हा मार्क्सच्या समतेचा अर्थ आहे मार्क्स असेही म्हणतो की, सर्व लोकाच्या रुची म्हणजे आवडीनावडी व सर्वांच्या गरजा ह्या गुणत किवा परिमाणत सारख्या असणे शक्य नाही मग तो समाज सोशॅलिस्ट तत्त्वकक्षेत अजून असो किवा कम्यूनिझमच्या तत्त्वागणात प्रविष्ट झालेला असो मार्क्सचे हे असे खडखडीत मत आहे व ते त्याने स्पष्ट शब्दात सागितले आहे पण यातूनच सर्वांच्या गरजा एकाच पातळीत आणणे, सर्वांचे जिणे सारख्याच तोलाचे करणे, सर्वांच्या आवडीनिवडी सारख्याच बनविणे, सर्वांनी एकाच तऱ्हेचे व तितकेच कपडे घालणे व सर्वांनी एकाच तऱ्हेची व एकाच वजनाची भाकर खाणे म्हणजे समता असा अर्थ जे काढतात ते केवळ अशास्त्रीय असे भाबडे बोलणे बोलतात आणि मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाची विटबना करितात हे सर्वांस कळावयास हवे की–अजूनही कळाले नसावे ना!–मार्क्सचे तत्त्वज्ञान सर्वांना एका दावणीत बाधण्याच्या विरुद्ध आहे कॉम्युनिस्ट पथाचा जो आद्यप्रबध त्यातही मार्क्स व एजल्स यानी सोशॅलिझमच्या वरच्या सारख्या केवळ कविकल्पनाचा चागलाच

समाचार घेतला आहे आणि या कल्पना म्हणजे समाजाला पश्चात्गतिक करणाऱ्या आहेत असे स्वच्छ म्हटले आहे कारण या पत्करिल्या तर समाजात सार्वत्रिक सन्यासवृत्ति आणली पाहिजे व समाज मूळच्या दिगबर वृत्तीकडे हाकीत नेला पाहिजे (कारण हीच वृत्ति म्हणजे बरी असे एक-जण जरी म्हणाला तरी सरसकट समता प्रस्थापित करावयाची म्हणजे सर्वांनी त्याच्या दर्जास जाऊन बसावयास हवे)"

"या बाबतीत लेनिननेही हाच अभिप्राय व्यक्त केला आहे समाजातील प्रती नष्ट करण्याच्या पलीकडे आमच्या समता–प्रस्थापनाच्या कल्पनेची धाव आहे असे जे कोणी म्हणतात ते मठ्ठ डोक्याचे व पूर्वग्रहदूषित आहेत असेच म्हटले पाहिजे आम्ही सर्व माणसाना एकाच पाणसळीत आणून बसविणार आहोत अशी कडी पिकवली म्हणजे आम्ही आपोआपच मूर्ख ठरू अशा हेतूने हा समतेचा मुद्दा भाडवलशाहीतील प्रोफेसरानी मुद्दामच उठविला आहे वास्तविक पाहता आमच्या पदरात जे मूर्खपण हे बाधू १ाहा-तात ते त्यानी स्वत च उपस्थित केलेले आहे, ते आमच्या तत्त्वज्ञानात नाही आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीचा जो सोशालिझम् आहे व ज्याचे प्रणेते मार्क्स व एन्जल्स् हे आहेत त्यात काय सागितले आहे हे या अडाण्याना माहीत नाही मार्क्स व एन्जल्स हे स्पष्ट म्हणाले आहेत की समाजातील प्रती किवा वर्ग नष्ट करणे येवढीच जर समता शब्दाच्या अर्थाची व्याप्ति असेल तरच ती आम्हास हवी नाही तर त्या शब्दाला कसलाही अर्थ नाही"

"आमच्याच पक्षात वागणाऱ्या कित्येक लोकाच्या डोक्यात हे भाबडे समतेचे स्वरूप अजूनही कायम आहे यानीच मागे चमत्कारिक तऱ्हेचे कॉम्यून्स स्थापन केले आणि ज्या कारखान्यात कसबी आणि गैरकसबी असे कामगार होते तेथेही या आपल्या समतेचा अम्मल करावयाचे ठरविले व सर्वांचे पैसे एकत्र करून त्यानी ते सर्वांस सारखे करून दिले पण या त्याच्या विचित्र कल्पनेमुळे आमच्या उद्योगधद्याचे आरभी कसे नुकसान झाले हे सर्वांस माहीतच आहे खरोखर, ही असली मते जर का आपल्या पथात प्रबळ झाली तर आपल्या पथाचे "मार्क्सचा पथ' हे नाव काढून टाकावे लागेल आणि साघिक शेतकीची कल्पना अगदी विसकटून जाईल "

स्टॅलिन याच्या भाषणातून वर जे उतारे दिले आहेत त्यावरून दिसून येईल की बोल्शेव्हिक लोकाच्या तत्त्वज्ञानाविषयी फारच विपरित कल्पना सर्वभर पसरल्या आहेत असल्या चमत्कारिक कल्पना प्रस्थापित केल्यामुळे आपण होईल तितके काम करीत राहावे ही काम करणाराची बुद्धी नष्ट होईल व लोक चुकारपणा करू लागतील असेच त्याचे मत आहे इतकेच काय पण खाजगी मत्ता कोणापाशी असली तरीही त्याचा त्यास विरोध नाही त्याचे म्हणणे इतकेच आहे की या मत्तेच्या बळावर कोणी ऐदी राहाता उपयोगी नाही, व दुसऱ्याला काम करावयास लावून त्याच्या श्रमावर नफा उपटता कामा नये

यावरून दिसून येईल की, रशियातील मुख्य तत्त्वज्ञानविचारात कसलीही डळमळ नाही या तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध आपले मत असेल तर स्वमतसमर्थन व परमतखडन या पद्धतीने आपले मत सागावे पण परमताचे रूप विकृत मात्र होऊ देता कामा नये

---

३ "रशियांतील हिटलरशाही"

थोड्या महिन्यापूर्वी जर्मनीत एक मोठा आणीबाणीचा प्रसग प्राप्त झाला हिटलरने एक मोठीच राज्यक्राति घडवून आणली आणि एका नवीन विचाराच्या पथाची स्थापना करून त्याने बहुमताच्या जोरावर जर्मनीचे धुरीणत्व आपल्या हाती घेतले व सर्व युरोपखडात जर्मनीला जी अवमानाची स्थिति व्हर्साइलच्या शरणागतीने प्राप्त झाली होती तिच्यातून स्वदेशाला मुक्त करण्याच्या उद्योगास तो लागला पण हे काम सुरू होत आहे तोच त्याच्या मतप्रणालीत वाढलेल्या काही लोकानी त्याच्यावरच कुरघोडी करण्याचे यत्न आरभिले आतून आतून त्यानी

बरीच कारवाई केली व आणखी काही दिवस गेले असते तर जर्मनीत पुन्हा बजबज माजली असती पण हिटलरला ही बातमी लागताच त्याने मोठ्या जलदीने या भावी बडखोरावर इतकी अचानक झडप घातली की त्याचे हात-पायच अगदी गळाल्यासारखे झाले हाताखालच्या सरदारावर हे बड मोडण्याचे काम न सोपविता तो स्वत च विमानातून बडाच्या ठिकाणी गेला आणि जर्मनीला पुन्हा गर्तेत फेकावयास तयार झालेल्या या लोकाचे त्याने फडाफड बळी घेतले त्यातले कित्येक त्याचे जवळचे मित्र होते पण त्याने ते मानिले नाहीत त्याना ठार केल्यावर त्याच्या साथीदाराच्याही त्याने मुसक्या बाधिल्या व दोनअडीचशे लोकाना त्याने गोळ्या घालविल्या याप्रमाणे बडाचा सुगावा लागल्यापासून दोन तीन दिवसाच्या आत त्याने त्याचा नायनाट करून टाकला व आपला देश अवमानाच्या गर्तेतून बाहेर काढणें हा जो आपला उद्योग त्याच्या मागे तो लागला पण बडाचा बीमोड हे जे अत्यत भीषण कृत्य त्याने केले त्यामुळे, स्वदेशाचे इतिहास विसरलेले देशोदेशीचे नामधारी उदार लोक त्याला दूषणे देऊ लागले व अशा प्रकारच्या ह्या नव्या काळात हा शुद्ध हैवान आहे, असली सात्त्विक निषेधाची भाषा बोलू लागले पण या सर्वात गम्मत ही की रक्ताच्या नद्यातून पुढे जाऊन ज्या बोल्शेव्हिक लोकानी आपली सत्ता प्रस्थापित केली त्याचे अभिमानी लोकसुद्धा हिटलरला 'दुष्ट राक्षस' असे म्हणू लागले व त्याने केव्हा किती लोक मारले याच्या याद्या प्रसिद्ध करून आपला जो त्याच्या वरचा वैचारिक आकस तो उगवू लागले वास्तविक पाहाता जे कोणी प्रबल लोक काही करावयास किवा स्थापावयास निघतात त्यानी आपल्या आड येणाराची अशीच दुर्दशा केलेली असते हिटलरने अमूक माणसे मारली असे जगापुढे पुन्हा पुन्हा माडण्यात काहीच मतलब नाही ज्या जर्मन राष्ट्राने महायुद्धाच्या काळी अर्ध कोट लोक रणागणावर बळी दिले त्याला या असल्या भलत्याच दुखण्याच्या वेळी शेदोनशे लोक गमवावे लागले तर काहीच वाटण्यासारखे नाही पण मनातून त्याचे तत्त्वज्ञान ज्याना नापसत किवा त्याचे प्रचड यश हे ज्याच्या डोळ्यात सलते त्याना मानवी प्राण्याच्या सबधीची भलतीच उर्मी आली अशाच्या माहितीसाठी सुमारे याच वेळेस रशियात काय चालले होते हे वाचावयास सापडले तर ते वाचकास निदान मनोरजक वाटेल

गेल्या वर्षाच्या शेवटी शेवटी म्हणजे डिसेंबरच्या पहिल्या तारखेस एम् एम् किरोव् या एका कम्युनिस्ट पुढाऱ्याचा खून झाला हा गृहस्थ स्टॅलिनचा अगदी जवळचा मित्र असून लेनिनग्राड शहरच्या कॉम्युनिस्ट पार्टीचा अध्यक्ष होता याच्या आधी जवळ जवळ सोळा वर्षे कोणाही ठळक कम्युनिस्ट पुढाऱ्याचा अशा रीतीने खून झाला नव्हता व म्हणून आपल्या अमलाचा बस आता चागला बसला आहे असे कम्युनिस्ट पुढाऱ्यास समजून चालावयास काहीच हरकत नव्हती पण खून होताच आपल्या साप्रदायावर उठण्याची कोणी तरी जगी तयारी करीत आहे असे सोव्हिएट सरकारने ठरविले व क्रान्तीच्या प्रसगी ज्या तडकाफडकी न्यायाच्या पद्धती असतात त्या त्यानी प्रस्थापित केल्या व ताबडतोब ७१ लोकास पकडन लष्करी अधिकाऱ्यापुढे त्याचे खटले चालविले व पाच तारखेच्या आत त्यातील ६६ लोकाना फासावरही चढविले ! आपण प्रस्थापित केलेली वस्तू कोणी उध्वस्त करील की काय ही चिता सर्वच जागरूक लोक नेहमी बाळगितात किरोव्चा खून तरी झाला होता पण याच्या आधी सुमारे एक महिना फिनलॅडच्या हद्दीवरील कित्येक हजार लोकाना "तुम्ही आमच्या अमलावर सदा नाखूष असता" या सबबीवर सायबेरियात हद्दपार केले होते त्या या आधीच्या महिन्यात एका परगण्य तील सहा लोकाना असल्याच काही तरी कुरापतीवरून फाशी दिले होते नोव्हेबर महिन्यात तर ही फासावर जाणाराची सख्या २२ वर येऊन ठेपली होती याच्या पुढे डिसेंबरात किरोवचा खून झाला तो होताच आता बड खासच होणार अशा समजुतीने वरील ६६

जणाना फासावर धाडण्यात आले डिसेबर ७ ला आणखी १२ जणाना पकडिले व त्यातील ९ लोकना शिक्षा दिली डिसेबर दहा तारखेस आणखी ३७ लोकाना पकडण्यात आले आणि तेथून एक आठवड्याच्या आत त्याच्यापैकी २८ जणाना गोळ्या घालून ठार करण्यात आले म्हणजे किरोव्च्या एका खुनामुळे तीन आठवड्याच्या आत १०३ लोकाना प्राणास मुकावे लागले किरोव्चा खून करणारा असामी जो निकोलीव त्याने आपण एक मोठा कट करीत होतो व स्टॅलिनचा खून करण्याच्या इराद्याने जमवाजमव चालली होती असा कबुली जबाब दिल्याचे लवकरच जाहीर झाले अर्थात् कम्युनिस्ट पथातच ट्राट्स्की याचा जो एक पथ आहे त्याचा हा हस्तक असावा व स्टॅलिनला मारून ट्राट्स्कीने रशियाचे पुढारीपण बळकवावे अशी ही सर्व योजना होती, असा या खुनाचा अर्थ ठरला आणि म्हणून डिसेबर महिना सपण्याचे आत निकोलीव् व त्याचे साथीदार म्हणून आणखी १३ जण अशा १४ जणाना ताबडतोब फाशी देण्यात आले म्हणजे किरोव्च्या खुनानतर एकदर ११७ लोक प्राणास मुकले !

हे काय आहे याचा जर विचार केला तर इतकेच ध्यानात येते की कम्युनिस्ट पथापैकी रशियाचा सध्याचा अधिकारी जो स्टॅलिन त्याची जी मतश्रेणी आहे तीच कायम रहावी यासाठी आपल्याच सप्रदायातील पण एका उपपथाच्या लोकाना गोळ्या घालून ठार मारावयास तेथील सरकारने मागे पुढे पाहिले नाही हीच शिक्षाची परपरा रशियात सतत चालू आहे जानेवारी महिन्यात याच पथातील मोठमोठ्या अधिकाऱ्याना प्राणास मुकावे लागले ग्रेगरी झिनोवीव् की जो एकदा थर्ड इटर नॅशनलचा अध्यक्ष होता, लेव कामेनेव्, की जो सोव्हिएट सघाचा पूर्वी दुय्यम प्रधान होता व त्याचे आणखी १७ मित्र याच्यावर अशीच घोरपड आली "तुम्ही प्रतिक्रातिकारक आहात" असे आरोप त्याच्यावर ठेवून झिनोवीव् याला दहा वर्षे, कामेनेव् याला पाच वर्षे व बाकीच्या लोकाना अशाच मोठमोठाल्या शिक्षा ठोठावण्यात आल्या याच सुमारास याच पथाच्या पोटातील ७८ लोक हद्दपार करण्यात आले पण हे उडतीचे प्रकरण येथेच थाबले नाही जे कोणी खरोखरच आपले अ हेत असे वाटत होते पण जे खरोखर तसे नाहीत असा वहीम आला त्याची तर याप्रमाणे दाणादाण उडविलीच पण जे कोणी आपले काहीसे मिळमिळीत अनुयायी आहेत असे सरकारला वाटले त्याच्यावरही धाड येऊन पडली व विशेषत ट्राटस्कीशी ज्याचा विशेष ऋणानुबध कीं होता किंवा आता आहे असा सूक्ष्म वहीम आला त्याचीही अशीच वाट लाविली याच पद्धतीने पुढे जाऊन उझबे किस्तान् या परगण्यातील आपल्या पक्षाच्या ४५००० सभासदापैकी १३००० ना पार्टीच्या कक्षेतून हाकून दिले आणि युकरेन् प्रातात तर सरकारी युनिव्हर्सिटीतील ७ प्रोफेसर्स व १ व्हाइस चॅन्सेलर इतक्याना बडतर्फ केले आणि याचे कारण तरी इतकेच की यानी आपल्या विद्यार्थ्यांच्यापुढे रशियाची जी अगदी ततोतत मते आहेत त्याच्याहून काही थोडी निराळी मते माडली असा अधिकाऱ्याना वहीम आला !

वरील हकीगतीवरून दिसून येईल की, रशियात सुद्धा प्रतिपक्षास अथवा आपल्याच पक्षातील शुद्र मताचे द्रोही असतील त्याना ठार मारण्याची रशियन पद्धति सरकारने सारखी चालू ठेविली आहे आस्ट्रियात हेच चालू आहे, मुसोलिनीची या बाबतीतील दाडगाई सर्व जगाला माहीत आहे आता हे जे निरनिराळे सत्ताधारी लोक आहेत याना सैतान, हैवान, राक्षस, खाटीक असली नावे देणे अगदी गैर आहे मागे राजसत्ता नष्ट होऊन प्रजासत्ताक राज्ये प्रस्थापित होण्याचे युग सुरू झाले तेव्हाही सर्व युरोपखडभर अशीच मारामारी चालू होती आता 'डिमॉक्रसी' वरील विश्वास उडाला आहे, व 'कम्यूनिझम्' नावाचे जें एक नवे तत्त्वज्ञान नुकतेच निघाले आहे त्याच्यावरही कित्येक राष्ट्राची श्रद्धा बसत नाही यामुळे नवे काय करावे याची विवचना सर्वत्र चालू

असून आपापल्या देशाची सर्व प स्थिति लक्षात घेता आपले, "प्रस्तुत' कोणचे याचा विचार प्रत्येक देशातील विचारी व सामर्थ्यवान् माणसे करीत आहेत व त्या प्रस्तुतास उपयोगी अशी जी कोणची राज्यघटना त्याना योग्य वाटते ती अमलात आणण्याचा ते शिकस्तीचा प्रयत्न करीत आहेत हे प्रयत्न करीत असता व ते यशस्वी होत आहेत असे दिसत असतानासुद्धा जर कोणी आड येत आहेत असे त्यास आढळले तर त्याच्यावर छापा घालून त्याना नष्ट करण्याचे अप्रिय कामही ते करीत आहेत त्या त्या सामर्थ्यवान् लोकांची त वज्ञाने व त्यानी आपल्या देशाचे ठरविलेले प्रस्तुत याविषयी कोणास काही प्रतिकूल बोलता येण्यासा खे असेल, पण तेवढ्याने ते लोक दैत्य, राक्षस, हैवान या नावाना योग्य ठरतात असे ना त नाही

---

४ स्टॅलिनचा विजयघोष

रशियाचा सध्याचा शास्ता स्टॅलिन याने सतराव्या कॉंग्रेसच्या वेळी केलेल्या भाषणात आपल्या पक्षाने विजय मिळवून शत्रुपक्षाची जी दाणादाण केली तिचे मोठे रसभरित वर्णन केले तो म्हणाला, "लेनिनच्य तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण विजय झाला असून त्या विजयसूचक ध्वजेखालीच आपण जमलो आहो, पण दुसरीहि एक ध्वजा आपल्या डोक्यावर फडफडत आहे ती म्हणजे लेनिनच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व उरल्या सुरल्या पक्षाच्या अपयशाची होय लेनिनचा प्रतिस्पर्धी जो ट्रॉटस्की पक्ष त्याचा पराभव झाला आहे इतकेच नव्हे तर त्याची केवळ दाणादाण उडाली आहे हा पक्ष उभा करणारे लोक भांडवलवाल्या पक्षाच्या परड्यात कोठे कोठे लपून छपून वागत आहेत लेनिनच्या तत्त्वज्ञानापासून चळलेली टोळीहि अशीच उध्वस्त झाली आहे ती उभी करणारानी आपली नवी मते केव्हाच झाडून टाकली आहेत आणि या लेनिनच्या पथाविरुद्ध आपण ज्या आगळिकी केल्या त्याच्या क्षालनासाठी त्याचा जीव आता व्याकुळ झाली होत आहे लेनिनच्या तत्त्वज्ञानापासून चळून जे राष्ट्रप्रेमाकडे झुकले होते त्याचीहि अशीच दाणादाण झाली आहे त्यातील लोकानी पृथक्करणवादाचा पूर्वीच इंटरनॅशनलिस्टम् एमिग्री ल... दिली आहे किंवा न झाल्यास भोगलेल्या प्रतिज्ञा परत घेतल्या आहेत क्रांतीच्या विरुद्ध असलेली जी अनेक टोळकी होती त्यातील बहुतेक लोकाना आता नाक मुठीत धरून कबूल करावे लागले आहे की आमच्या या पक्षाने जे धोरण आखले तेच बरोबर होते, हे लोक आता आपल्या पक्षाला केवळ शरण आले आहेत आपल्या पक्षाच्या पंधराव्या कॉंग्रेसमध्ये सुद्धा अजून हेच सिद्ध करावे लागत होते की, आपले धोरण बरोबर आहे आणि लेनिनच्या विरुद्ध असलेल्या टोळक्याशी सारखा झगडा ठेवावयास हवा, सोळाव्या कॉंग्रेसच्या वेळी प्रगति झाली व येवढेच काम करावे लागले की, या टोळक्याचे जे उरले सुरले अभिमानी होते त्याचा नायनाट करावयाचा, आता या सतराव्या कॉंग्रेसच्या वेळी सिद्ध करावयाचे असे काहीच उरले नाही व ज्यास गाडून टाकावयास हवे आहे असाही कोणी प्रतिस्पर्धी उरला नाही आता प्रत्येकाच्या हे ध्यानात येऊन चुकले आहे की आमच्या पक्षाने आखलेले धोरण शेर ठरले आहे अवघा देश उद्योगधंद्यात गुंतवावा हे आमचे धोरण यशस्वी ठरले आहे, या धोरणाची फलश्रुति सर्वांना स्पष्ट दिसत आहे जे धडधडीत डोळ्याना दिसत आहे त्याच्या उलट कोणाला काय वल्गना करता येणार? पूर्वीची शेतीची 'कुलक' पद्धति आम्ही साफ बुडविली आहे आणि आमची सांघिक शेतकी जिकडे तिकडे मान्य झाली आहे या धोरणाची फलश्रुति सर्वांना स्पष्ट दिसत आहे जे धडधडीत डोळ्याना दिसत आहे त्याच्या उलट कोणाला काय वल्गना करता येणार? आमच्या देशाच्या अनुभवावरून हे दिसून येत आहे की, एकट्या सुटया देशामध्ये सोशॅलिस्ट पद्धतीची शासन सस्था निर्माण करणे हे अगदी शक्य आहे ती आम्ही येथे धडधडीत उत्पन्न केली असता

नुसते वायफळ बोलणे आता काय उपयोगाचे? आम्हाला हे मिळालेले यश आणि मुख्य आमच्या पचवार्षिक योजनेचे आमच्या पदरी पडलेले फळ यामुळे लेनिन पथाच्या विरुद्ध असलेली सर्वच्या सर्व टोळकी आपल्या ठिकाणी अगदी सर्द होऊन गेली आहेत व त्याचे राई राई येवढे तुकडे होऊन गेले आहेत आता आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी हेही गळी उतरवून घेतलेच पाहिजे की, आमचा पक्ष जसा आजवर सुसघटित असा झाला आहे व तसाच तो आजही आहे "

---

५ हिटलरची उसळी व आत्मसमर्थन

गेल्या मे महिन्याच्या २१ व्या तारखेस जर्मन राष्ट्राचा कुलमुखत्यार ॲडॉल्फ हिटलर याने जर्मनीने पुन्हा शस्त्रधारण का केले या विषयावर मोठे वक्तृत्वपूर्ण भाषण केले त्यातील काही महत्त्वाचा भाग पुढे दिला आहे

" उपस्थित झालेल्या ज्या प्रश्नावर आमचे भवितव्य अवलबून आहे त्यासबधाने अगदी उघड उघडपणे आणि कसलाही किंतू मनात न बाळगता बोलणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो मी हे बोलावे अशी मागणी मला करण्याचा जर्मन राष्ट्राचा हक्कच आहे व ही राष्ट्राची मागणी पुरी करण्याचा मी निश्चय केला आहे "

"ॲंग्लो सॅक्सन देशातील लोक फार हळहळत आहेत की, त्यांना अत्यत पवित्र वाटणारी लोकसत्ताक राज्य पद्धतीची जी तत्त्वे ती जर्मन राष्ट्राने टाकून दिली! पण हे त्याचे हळहळणे वृथा आहे जर्मन देशातही लोकसत्ताक पद्धतीचीच राज्यघटना आहे सध्याचे नॅशनल सोशॅलिस्ट स्टेटचे जर्मन सरकार आहे तेसुद्धा लोकानीच अस्तित्वात आणिले आहे आणि त्या सरकारलाही लोकाच्या सबधातील आपल्या उत्तरदायित्वाची पुरेपूर जाणीव आहे काही देश असे आहेत की जेथे प्रत्येक लोकप्रतिनिधीला वीस हजार मते मिळणे जरूर आहे असे मानतात दुसऱ्या काही देशात प्रत्येकाला दहा ते पाच हजार मते मिळाली म्हणजे चालते, इतर कोठे कोठे साठ हजार किंवा जास्त मते जरूर असतात, आमच्या जर्मन लोकानी मात्र आपली ३ कोटी ८० लक्ष मते एकाच माणसाला देऊन त्याला आपला प्रतिनिधि मानिले आहे! जर्मन देश व इतर देश याच्यात जे अनेक मुख्य मुख्य फरक आहेत त्यातील हा एक होय पण याचा अर्थ असा आहे की, एकाद्या पार्लमेंटला आपल्या जबाबदारीची जितकी जाणीव असते तितकीच जर्मन लोकाच्या बाबतीत मला स्वत लाहि आहे जर्मन राष्ट्र ने मजवर जो विश्वास टाकला आहे त्याच्या बळावर व त्या राष्ट्रा या तर्फे माझे सर्व करणे आहे "

" जर्मनीला शाततेची आवश्यकताच अहे आणि म्हणून आम्हाला ती हवी आहे एक इग्रज मुत्सद्दी नुकताच म्हणाला की, "अशा प्रकारच्या खातरजमाना कसलाहि अर्थ नाही, आपण खरोखरीच प्रामाणिक आहो असे सिद्ध करावयाचे असेल तर सामुदायिक तहनाम्यावर प्र यक्ष सही करणे हेच जरूर आहे" मि एडन याना मला इतकेच सागावयाचे आहे की, ती तरी एक खातरजमेचीच तऱ्हा आहे! पुष्कळदा असे होते की, शेलक्या प्रसगी आपल्या मनात जरूर तो फरक बेलाशक करावयास आपल्याला पूर्ण अखत्यार आहे असे आपल्या मनाशी ठरवून ठेवावयाचे व तहनाम्यावर बेलाशक सही करावयाची असा सोपा इलाज लोक करतात, पण यापेक्षा, युद्ध ज्या मुद्यावर उद्भवावयाचे तोच मुद्दा आपण होऊन सोडून देऊन शातता प्रस्थापित करण्यास आम्ही तयार आहो असे आपले धोरण प्रसिद्धपणे आणि सबध राष्ट्रासमोर उघडउघड जाहीर करणे हे जास्त अवघड आहे मी हे अवघड धोरण पतकरिले आहे सार परगण्याची मतमोजणी व्हावयाच्या प्रसगी मी फरान्सला जे जाहीर अभिवचन दिले त्यास जितकी किमत आहे तितकी किमत दहा पाच तहनाम्याना सुद्धा नसेल जर्मन लोकाचा पुढारी व प्रतिनिधि म्हणून सर्व जगतापुढे आणि जर्मन लोकापुढे मी जेव्हा अभिवचन दिले की, आता ज्या अर्थी सार परगण्याचा प्रश्न सुटला आहे त्य अर्थी फरान्स देशातील मुलखावर अत पर आम्ही कसलाहि हक्क सागणार नाही, तेव्हा त्या माझ्या कृत्यामुळे शातता टिकून

राहाण्याम जितकी मदत झाली आहे तितकी वाटेल तितक्या तहनाम्यावर वाटेल तितक्या सह्या जरी मी केल्या असत्या तरी त्यानी झाली नसती ”

“ अलीकडे अलीकडे सामुदायिक सहकार्य, समुदायिक सुरक्षितता, सामुदायिक जबाबदाऱ्या, अशासारखे शब्दप्रयोग लोकाचे फार आवडते बनले आहेत ही सामुदायिक सहकार्याची कल्पना मुळात अमेरिकेचे तेव्हाचे अध्यक्ष विलमन यानी काढिली युद्धापूर्वी राष्ट्राराष्ट्रात ज्याचे हितसबध सारखे सारखे असतील त्यानी आपापले गट बनवावयाचे ही पद्धति होती पण यामुळेच युद्ध जागतिक स्वरूपाचे झाले असे शेवटी दिसून आले म्हणून त्या वेळी मुत्सद्यात अशी कल्पना निघाली की, आता जो तह व्हावयाचा तो एकपक्षीय होता उपयोगाचा नाही सर्व राष्ट्रे समान दर्जाची समजावी व सर्वच त्या तहनाम्यात यावी परस्पराचे मनोमीलन व्हावे, सर्वांनी निशस्त्रीकरण करावे, व अशा रीतीने सर्वांनाच सुरक्षितपणा वाटावा, अशी ही कल्पना होती पण जेव्हा १९१९ साली व्हर्साईलचा तह झाला तेव्हाच या सामुदायिक सहकार्याच्या कल्पनेला मूठमाती देण्यात आली सर्व राष्ट्रे सारखी आहेत ही कल्पना जाऊन तेथे जित व जेते असे वर्ग पाडण्यात आले, सर्वांना सारखे हक्क ठेवावयाचे असे म्हणता म्हणता काही राष्ट्राना हक्क देण्यात आले व काहीचे हिसकावून घेण्यात आले, मनोमीलन व्हावे असे एकीकडे बोलत असता जित राष्ट्राला कडक शासन करण्यात आले, सर्वांचेच निशस्त्रीकरण व्हावयाचे ठरले असता जिताचीच शस्त्रे मात्र नष्ट करण्यात आली, आणि सर्व सुरक्षित रहावयाचे असे ठरले असता सुरक्षितपणा जेत्याच्या वाट्याला मात्र आला व्हर्साईलच्या तहनाम्यात—की जो आमच्यावर लादलेलाच होता—असे स्पष्ट लिहिले होते की, जर्मनीचे आज जे निशस्त्रीकरण करावयाचे ते इतर राष्ट्राचे निशस्त्रीकरण उत्तरोत्तर शक्य होत जावे यासाठी होय आता जर्मनीने आपले निशस्त्रीकरण कसे केले ते पाहा

सैन्यातील युद्धोपयोगी वस्तूचा नाश

५९८९७	तोफा व तत्सम वस्तू
१३०५५८	कडाबिनी बदुक
३१४७०	खदक–तोफा
६००७०००	बदुका व तत्सम वस्तू
२८३९३८	कडाबिनी बदुकाच्या नळ्या
२८००१	तोफाचे गाडे
४३९०	कडाबिनीचे गाडे
३८७५००००	तोफाचे गोळे
१६५६००००	हात गोळे
६०८००४००	ज्वलनवाती
४९१००००००	लहान हत्याराचा दारूगाळा
३३५०००	टन तोफगोळ्याच्या पेट्या
२३५१५	टन, काडतुसाच्या पेट्या
३७६००	टन, बदुकीची दारू
७९५००	दारूगोळ्याची मेजे
२१२०००	टेलिफोनम् (दूरश्रावक)
१०७२	ज्वालाक्षेपक
३१	चिलखती आगगाड्या
५९	चिलखती मोटारी (टँक्स)
१७६२	टेहळणीच्या गाड्या
८९८२	बिनतारी तारायत्राची मकाणे
१२४०	रणागणावरील भाकरखाने
२१९९	तगाडी
९८१७	टन, शिपायाचे सैमानसुमान
८२३०३५०	पया, शिपायाचे समानसुमान
७३००	पिस्तुले
१८०	कडाबिन घसरगाड्या
२१	फिरते घडकाम कारखाने
१२	विमानविध्वसक बदुकाच्या वाघणी
११	दुचकी तोफखान्याच्या मैदानी गाड्या
६ ०००	पोलादी शिरस्त्राणे
१७४०००	वस्त्र–कवचे
२५००	युद्धसाहित्याची यत्रे
८०००	बदुका या नळ्या

विमाननाश

१५७१४ बाँब टाकणारी लढाऊ विमाने
२७७५७ विमान वहातुकीच्या मोटारी

नौकादलाचा नाश

२६ प्रबल नौका
४ किनाऱ्यावरील चिलखती नौका
४ चिलखती क्रूइझर्स
१९ छोटी क्रूइझर्स
२१ विशेष प्रकारचे शिक्षण देणारी जहाजे
८३ पाण-तीर-क्षेपिका
३१५ पाणबुड्या

"या वस्तूचा नाश करून म्हणजेच व्यवहारत जर्मनीने आत्मयज्ञ करून अमेरिक प्रेसिडेटची सामुदायिक सहकार्याची जी कल्पना होती तिच्या यशाला लागणारी सर्व परिस्थिति उत्पन्न करून ठेविली पण तहनाम्यात खरे काय ठरले होते ते विसरावे अशी फार लोकाची इच्छा असते ! तहनाम्याप्रमाणे निशस्त्रीकरणास सर्वांनी बाधून घेतले होते, केवळ जर्मनीने नव्हे, तर सर्वांनीच स्वत स बाधून घेतले होते, आणि जर्मनीने आपली हत्यारे नष्ट करून टाकिली म्हणजे इतरानी सुरुवात करावयाची असे ठरले होते तहनाम्याचा हा असा अर्थ आम्हीच करतो असे कोणी समजू नये निशस्त्रीकरण परिषदेचा इग्रज प्रतिनिधि लॉर्ड सेसिल हा म्हणतो, " व्हर्साईल्च्या तहनाम्यातील ज्या लष्करविषयक अटी आहेत त्याच्या सुरुवातीसच असे स्पष्ट म्हटले आहे की सर्व राष्ट्राचे सरसकट निशस्त्रीकरण सुरू होणे शक्य व्हावे म्हणून जर्मनी पुढील अटी कडक रीतीने पाळण्याचे पतकरीत आहे हा सरनामा म्हणजे करारनामा आहे ज्यानी ज्यानी म्हणून तहनाम्यावर सह्या केल्या आहेत त्या त्या देशाच्या सरकारानी लोकाना दिलेले हे एक गभीर अभिवचन आहे हे जर अमलात आले नाही तर या तहनाम्याने उभी केलेली घटना चिरस्थायी व्हावयाची नाही आणि थोडे बहुत निशस्त्रीकरणसुद्धा यत्किचितही टिकून रहावयाचे नाही" फ्रेच प्रतिनिधि पॉल बाँकूर १९२७ त म्हणाला 'जर्मनीला निशस्त्र व्हावयास लावणे ही एक अट आहे, ती झाली म्हणजे मागोमाग सर्व लोकाचे निशस्त्रीकरण व्हावयाचे असेच तहाच्या सरनाम्यात ठरलेले आहे' हेडरसन १९३१ मध्ये म्हणतो, 'लीग ऑफ नेशन्सचे सर्व सभासद निशस्त्रीकरणास बाधलेले आहेत कारण त्यानी तशी वचनेच दिली आहेत' एम् बायड, एम् व्हॉडर व्हेल हे सर्व लोक आजवर असेच म्हणत आले आहेत पण प्रत्यक्ष काय घडून आले आहे ? जर्मनीने मात्र अतिशय इमानाने तहनाम्याच्या सर्व अटी पाळिल्या पण जेत्या राष्ट्रानी मात्र या अटी मुळीच पाळल्या नाहीत त्यानी निशस्त्रीकरण तर केले नाहीच उलट आपल्या शस्त्रागारात भरती मात्र केली आणि आपली हत्यारे सुधारून ठेविली! गॅस-वेपनम्, सब्मरीन्स्, तोफखाना, टँक्स्, लढाऊ विमाने ही सर्व प्रत्येक देशाने अनेक पटीनी वाढवून ठेविली आहेत आणि दुसरीकडे निशस्त्रीकरणाच्या बाता मात्र चालविले या आहेत"

"फ्रान्स देशाच्या लोकाशी आमची खरीखुरी मत्री व्हावी अशी आमची इच्छा आहे अणि सध्याचे जे पोलिश राष्ट्र आहे ते फार मोठ्या आणि देशाभिमानी लोकाचे एक स्वतत्र राष्ट्र आहे असेच आम्ही मानतो"

"रशियाविषयी आमचे धोरण थोडे निराळे आहे बोलशेव्हिझम् हा जोपर्यंत रशियाच्या पोटातच आहे तोपर्यंत आम्हास त्याच्याशी काही एक कर्तव्य नाही ज्याला ज्या पद्धतीने सुख उत्पन्न होईल ती पद्धति त्याने पतकरावी, पण जर का बोलशेव्हिझम हातपाय पसरून जर्मनीला आपल्या कबजात घेऊ म्हणेल, तर मात्र आमच्या सारख्या कडव्या आणि जाज्वल्य शत्रूशी त्याची गाठ पडेल बोल्शेव्हिक लोक पृथ्वीवरील सर्व देशात आपली तत्त्वे पसरविण्याच्या नादात आहेत म्हणून हे बोलणे भाग आहे हा त्याचा धदा सारखा सुरू आहे हे त्याच्याच लेखकाच्या व मुत्सद्याच्या जबानीवरून सिद्ध करून देता येण्यासारखे आहे त्यानीच लिहिलेल्या हकीगतीवरून गेल्या १५ वर्षांत त्यानी काय धुमाकूळ घातला आहे तो पाहा

गेल्या १५ वर्षांत यूरोपात व इतरत्र झालेले क्रांतीचे उत्पात –

१९१८ नोव्हेबर–ऑस्ट्रिया व जर्मनी यात क्राति
१९१९ मार्च–हगेरीत हातपोटवाल्याचे बड, कोरिआन बड
१९१९ एप्रिल–बव्हेरियात सोव्हिएट क्राति
१९२० सप्टेबर–इटलीतील मजूर कारखाने कबजात घेतात
१९२१ मार्च–जर्मनीतील हातपोटवाल्या याचे बड
१९२३ पावसाळा–जर्मनीत क्रातीची धडपड
१९२४ डिसेबर–एस्थोनियात बड
१९२५ एप्रिल–मोरोकोत बड
१९२५ जुलई–व्हिएन्नात बड
१९२५ एप्रिल–सोफियाच्या देवळात स्फोट
१९२५ पासून पुढे चिनात क्रातीची चळवळ
१९२६ डिसेबर–जाव्हा इ बेटात कॉम्युनिस्टाचे बड थोडक्यात चुकले
१९२७ चिनात क्रातीची वाढ युनायटेड स्टेटसमध्ये नीग्रोची कॉम्युनिस्ट चळवळ बाल्टिक सस्थानात कॉ प्रसारकाची उचल
१९२८ स्पेन, पोर्तुगाल, हगेरी, बोलिव्हिया, लॅटव्हिया, इटली, फिनलॅड, एस्थोनिया, लिथुआनिया, जपान या देशात कॉ, मडळाची उचल चिनात कॉ चे बखेडे मॅसिडोनियात कॉ ची खळबळ, अर्जेटिना देशात कॉ चे बॉब्ज
१९२९ मे–बर्लिन शहरात रस्तेबदीची कुपणे ऑगस्ट–साम्राज्यशाहीविरुद्ध कॉ चा जागतिकदिन कोलबियात बड, सप्टेबर–जर्मनीत बॉबचे स्फोट आक्टोबर–रशियन बोलशेविकाचा मॅचूरियात रिघाव
१९३० फे -जर्मनीत कॉ भडाग्नि घोष, मार्च-बेकाराचा कॉ जागतिक दिन, मे–चीनात कॉ चे सशस्त्र बड, जून जुलै–फिनलडातील कॉ बडाचा उपशम, जुलै–चिनात कॉ ची यादवी
१९३१ जाने चिनात कॉ टोळयाशी झबी, यु स्टेट्समध्ये कॉ सबधीचा सरकारी गुप्त स्फोट मे–स्पेनमध्ये क्राति जून जुलै–चिनात कॉ विरुद्ध लढत, ऑ –अर्जेटानियात लढत कॉ चे व्यापारी मडळ दक्षिण अमेरिकेस पाठविण्याचे ठरते व धरपकड ही यादी अनत आहे

या त्याच्या धोरणाची बाधा जर्मनीस व्हावी अशी त्याची इच्छा असणारच पण आम्ही ती होऊ देणार नाही

युरोपात पुन्हा युद्ध सुरू झाल्याने आमचा कसलाहि फायदा नाही आम्ही स्वतत्र राहिलो म्हणजे आम्हास पुरे, आणि म्हणून आमच्या सर्व शेजाऱ्याशी अनतिक्रमणाचे करारमदार करावयास आम्ही अगदी तयार आहो लिथुआनियाशी करणार नाही कारण मेमेल शहरीं आमचे जे दीड लक्ष जर्मनस् आहेत त्याचा अनन्वित छळ तेथे चालू आहे फ्रान्स व रशिया यानी जो आपापसात लष्करी तह केला आहे तो महायुद्धाच्या पूर्वीच्या थाटाचाच आहे व त्यामुळे राष्ट्राच्या सामुदायिक बोलण्यात एक तऱ्हेचा अनिश्चितपणा उत्पन्न होत आहे प्रेग, पॅरिस व इतर कित्येक ठिकाणी जर्मनीच्या विरुद्ध प्रचाराचा आखाडाच पडलेला आहे आणि जर्मनीत सारखी कुलगडी उत्पन्न करावी असे यत्न ते करीत असतात यामुळे आमचे मनस्वास्थ्य नाहीसे होते ऑस्ट्रियाच्या अतर्गत प्रकरणात हात घालण्याची आम्हास मुळीच इच्छा नाही तसेच तो देश आमच्या देशास जोडून टाकावा किवा आमच्या देशात मुरवून टाकावा अशीहि आमची इच्छा नाही पण आमची अशी मात्र इच्छा राहाणारच की, तेथील जर्मन लोकाना स्वयनिर्णयाचा हक्क इतरासारखाच असला पाहिजे (आणि ऑस्ट्रियात किती तरी जर्मनस् आहेत) जे राज्य लोकाच्या मनात रुजलेले नाही, लोकाच्या मनातून उत्पन्न झालेले नाही आणि लोकाना हवेसे वाटत नाही ते फार दिवस टिकाव धरते असे मला वाटत नाही ऑस्ट्रियाच्या या कटकटीमुळे इटलीशी

असलेल्या आमच्या सख्यात विनाकारण बिघाड उत्पन्न होतो हे एक प्रक ण सोडून आमचे इटलीशी कसलैहि वाधे नाही

---

६ आजचा जर्मनी

(१) नाझी पक्षाचा विजय —दोन वर्षापूर्वी प्रेसिडेट हिडेनबुर्ग यानी हिटलर याम जर्मनीची राज्यसूत्रे हाती घेण्यासाठी पाचारण केले त्या वेळी जर्मनी आर्थिक दृष्टचा अतिशय खालावलेला होता हिटलरपुढे फारच गुतागुतीचे प्रश्न आ वासून बसले होते व राष्ट्राचा उद्धार करण्यास मोठाच धैर्याचा व निधड्या छातीचा पुढारी हवा होता जर्मनीत अत कलह वाढत्या प्रमाणात होत बोल्शेव्हिकाच्या विजयाची चिन्हे दिसत होती नॅशनल सोशॅलिझमचे तत्त्व लोकाचे मनात चागलेसे रुजले नव्हते गेल्या २५ वर्षापासून या दोन मताच्या चालू असलेल्या चुरशीच्या लढ्यात शेवटी बोल्शेव्हिकाचा पराभव झाला

(२) नाझी पक्षाचे ध्येय —आज जर्मन राष्ट्रापुढे नाझी पक्षाने जे ध्येय ठेविले आहे त्यात व कम्युनिझममध्ये उत्तर, दक्षिण ध्रुवाइतके अतर आहे नाझी पक्षाची जर्मनी-पुरतीच चळवळ आहे तर रशियाची जागतिक चळवळ आहे प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या गरजेप्रमाणे व जीवनक्रमास धरून अध्यात्मिक जीवन कठावे असे नाझी पक्षास वाटते उलट बोल्शेव्हिक पथ प्रत्येक राष्ट्रावर त्याची घटना, स्वरूप व रूढी याचा विचार न करिता आपली तत्त्वे लादीत आहे नाझी पक्षास आपल्या राष्ट्रातीलच सामाजिक प्रश्न सोडवावयाचे आहेत पण ते अशा रीतीने की जर्मनीच्या धार्मिक, सास्कृतिक व आर्थिक मताना व पूर्वापार चालीना धक्का बसू नये बोल्शेव्हिकाना सर्व मानवजात एक करावयाची आहे व ती जागतिक क्रातीने नाझी पक्ष यूरोपियन सस्कृतीचा अभिमानी आहे बोल्शेव्हिकाना मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानातच, सर्व सस्कृति साठविली आहे असे वाटते नाझी पक्षाला अधार्मिकता खपणार नाही उलट बोल्शेव्हिकाना निरीश्वरवाद मान्य आहे खाजगी मालमत्ता ही मानवाच्या आर्थिक उन्नतीमध्ये एक वरची पायरी आहे हे नाझीचे मत तर बोल्शेव्हिकाला खाजगी मालमत्ता नको इतकेच नव्हे तर वैयक्तिक पुढाकार व जबाबदारीचे तत्त्वही मान्य नाही याप्रमाणे या दोन पक्षामध्ये दुर्लघ्य असा फरक आहे जातीतील अत कलह नाहीसा करण्याचे दृष्टीने नाझी पक्षाने आपल्या पक्षाचे अनुयायी वाढवून कम्युनिस्टाचा पाडाव केला व नॅशनल सोशॅलिझमचे ध्येय प्रमाणे वागण्याचा त्याचा निश्चय आहे

(३) आर्थिक हलाखीतून जमर्नीस मुक्त करण्याचा प्रयत्न — महायुद्धानतर व्हर्साइलच्या तहान्वये रेपरिशनच्या नावाखाली जर्मनीवर लादलेली नुकसानभरपाईची अट पुरी करता करता जर्मनी भरडून निघाला व त्याचे उद्योगधदे थडावले शेतकीचा नाश झाला मध्यम वर्ग खालावला व्यापार बसला राष्ट्राच्या गळ्यात कर्जाची मोठी धोड पडली व साडेसत्तर लक्ष कामगार बेकार झाले ही खालावलेली आर्थिक परिस्थिति सुधारण्याकरिता नाझी पक्षाला खालील कडक उपाय योजावे लागले

क्रयविक्रय शक्तीवर ताबा ठेवणे, मजुरी व किमती यामधील चढउतार थाबवून त्या ठरवून टाकणे, हा चढउतार करणाऱ्या सर्वाचा नायनाट करणे, मजूर व भाडवलवाले याचे सघ नाहीसे करण्याकरिता त्यानी मान्य केलेल्या राज्ययत्राचा नायनाट करणे व याकरिता नवीन राजकीय घटना व पुनर्घटना करणे हे घडवून आणण्याकरिता राष्ट्राला सांघिक —जीवन-विचार करण्यास शिकविणे, जर्मनी पूर्णपणे उन्नतस्थितीस येण्यास बराच कालावधी लागेल पण गेल्या दोन वर्षांत नाझी पक्षाला जे यश मिळाले आहे ते नाझी पक्षाची घटना व उत्साह व राष्ट्राचा उद्धार करण्याची तळमळ यामधेच होय

(४) जर्मनीने पोलडबरोबर सुद्धा बिन चढाईचा (Non-aggression) तह केला आहे शस्त्रसन्यास व बिनचढाईचे तह करून

युरोपमध्ये स्वस्थता, शांतता प्रस्थापित करण्यास जर्मनी तयार आहे पण युद्धाचे वेळी मदत करण्याचे तह (Pacts of Assistance) फरान्सने रशियाशी केलेल्या तहासारखे करून त्याप्रीत्यर्थ जर्मन लोकास लढावयास लावण्याचे, व इतर राष्ट्राच्या फायद्यासाठी जर्मनांना हत्याकांडात ओढण्याचे धोरण जर्मनीस मान्य नाही जोपर्यंत (Non-intervention) चा अर्थ निश्चित झाला नाही तोपर्यंत Pact of non-intervention वर सही करण्यास जर्मनी तयार नाही

(५) हल्लीच्या प्रश्नावर जर्मन सरकारचे खालील धोरण हिटलरने आपल्या भाषणात जाहीर केले आहे

(१) एप्रिल १७ ला जिनिवाला जो ठराव झाला तो जर्मन सरकारला पसत नाही समतेचे धोरण राष्ट्रसघाने जोपर्यंत ठेवले नाही तोपर्यंत जर्मनी राष्ट्रसघात पुन्हा सामील होणार नाही (२) इतर राष्ट्रानी शस्त्रसन्यासाच्या अटी जोपर्यंत पुऱ्या केल्या नाहीत तोपर्यंत जर्मनीसही त्या पाळता येणे शक्य नाही (३) लोकार्नो पॅक्टला पुस्ती जोडण्याकरिता विमान परिषद भरवावी असे जर्मनीचे मत आहे (४) जर्मनीने स्वसरक्षणासाठी सक्तीच्या लष्करी शिक्षणाची व सैन्य, आरमार, विमाने वाढविण्याची जी योजना जाहीर केली आहे त्यापासून कोणत्याही राष्ट्रास धोका नाही पण इतर राष्ट्रे जर शस्त्र निर्बंध पाळण्यास तयार असतील तर जर्मनी त्यात समभागी होईल हल्लीच्या परिस्थितीत शस्त्रसन्यास पायरीपायरीनेच होणे इष्ट आहे असे जर्मनीचे मत आहे व त्याकरिता प्रथम गॅस व स्फोटक बॉम्ब याचा युद्धक्षेत्राचे बाहेर उपयोग करण्यावर निर्बंध घालावा असे जर्मनी सुचवीत आहे

---

७ जर्मनी ख्रिस्ती धर्मातून उठून जाणार काय ?

सध्या जर्मनीत ज्या अनेक चळवळी चालू आहेत त्यात ख्रिस्ती धर्माचा उच्छेद ही एक मोठीच चळवळ आहे या चळवळीची बाधा अजून बाहेर कोणास झालेली नसल्यामुळे तिच्या सबधाने जितका गाजावाजा व्हावयास हवा तितका झालेला नाही पण, ख्रिस्ती धर्माचे विचार करणारे, त्याचा अभिमान बाळगणारे व आधुनिक सुधारणेला ख्रिस्ती धर्माचाच खरोखर उपयोग झाला आहे हे मत बाळगणारे जे कोणी आहेत त्याना ही चळवळ म्हणजे केवळ प्राणसकटच वाटत आहे बोल्शेव्हिक लोक हे धर्म-विध्वसक म्हणजे धर्म कल्पनेचेच विध्वसक आहेत, पण हे नाझी लोक धर्मकल्पना मानणारे असून सुद्धा आपल्या ख्रिस्ती धर्माचे विध्वसक होऊ पाहात आहेत याचे दुःख वरील लोकाना फार आहे सगळाच धर्म येथून तिथून खोटा असे कोणी म्हटले तर सर्व धर्म असल्याच कोटीत सापडतात म्हणून धर्म-विध्वसक हा अगदीच पाखडी आहे या जाणिवेने धर्म हवा म्हणणारे लोक त्याच्यासबधाने उदासीन बनतात पण या नाझी लोकाच्या चळवळीचा रोख ख्रिस्ती धर्माविरुद्ध असल्यामुळे त्याना दुःखाच्या जोडीला अवमान सुद्धा वाटतो अशा या नवीन मताची ओळख पुढील थोड्याशा परिच्छेदावरून होईल

जर्मन राष्ट्रात वश कल्पनेची जाणीव जोराने उत्पन्न झाली आहे आणि तिची छाप सर्व लोकाच्या मनावर इतक्या जलदीने बसत चालली आहे की जर्मन जीवनात जे जे काही असेल ते ते या वश कल्पनेशी जर जमत नसेल तर ते टाकावयास हवे असे हे नाझी नवमतवादी सागत आहेत ख्रिस्ती होण्याच्या आधी आपण जर्मन होतोच आणि वशकल्पनेच्या बळावर तेव्हा आपण अत्यत बलिष्ठ होतो, जे कोणी जर्मन नव्हते त्याच्यापासून आपल्या पूर्वजानी धर्मकल्पना काय म्हणून घेतल्या ? त्या घेतल्या व मूळचा वाशिक पीळ सुटू दिला म्हणून आपली अवनति झाली असे त्याचे मत आहे आजवर सर्व इतिहासकारानी ख्रिस्ती धर्म व त्याने युरोपियन जीवितावर केलेले सस्कार याचा महिमा मनमोकळेपणाने गाइला आहे पण, जे आपले बळ म्हणून हे इतिहासकार सागतात तेच आमचे खरे वैगुण्य, असे या नवमत-

वाद्याचे म्हणणे आहे येशू ख्रिस्त हा एक ज्यू होता आणि त्याने दया, माया, समत्व, बंधुभाव, परोपकार, अहंकारलोप असले नेभळेपणाचे सर्व गुण लोकांना शिकविले व त्यामुळे आपले जे सामर्थ्यपंज होते त्याचा विसर समर्थ लोकांना सुद्धा पडला व ही बंधुभावाची व समत्वाची नसती खेकटी गळ्यात घेतल्यामुळे खऱ्या बुद्धिमान, शूर व बलिष्ठ माणसांना केवळ निर्बल अशा लक्षावधि जमातींना व राष्ट्रांना विनाकारण आपल्या बरोबरीचे मानावे लागले आहे, सगळे लोक सारखे आहेत किंवा त्यास तसे आपण मानावयास पाहिजे हाच काय तो माणुसकीचा परम उच्च सिद्धांत म्हणून या नेभळ्या धर्माने खऱ्या समर्थ लोकांपुढे प्रतिपादिले, आणि त्यामुळे समर्थ व निर्बल, शहाणे व मूर्ख, उत्कर्षासाठी झगडणारे व केवळ मेंगे लोक यांची सरमिसळ होऊन एकाने सर्व सामर्थ्ये वेचावी व दुसऱ्याने उगाच समत्वाच्या नावाखाली बरोबरीच्या नात्याने भोग भोगावे असला वेडाचार आजपर्यंत चालला आहे, असे त्याचे म्हणणे आहे जर्मन मानव-वंश हा अत्यंत बुद्धिमान, साहसी व उत्कर्षासाठी सारखा यत्न करणारा असा आहे, पण, त्या त्याच्या गुणांची जोपासना होण्यास हा माजलेला समत्वाचा कर्दम प्रतिबंध करू लागला व त्यामुळे आपली अवनति झाली, अशी अगदी निसुखपणाची घोषणा जर्मन नवमतवादी करीत आहेत रक्तशुद्धि ही जीविताचे आद्य तत्त्व होय असे ते मानतात व तिची जपणूक हरतऱ्हेने केली तर जर्मन राष्ट्र मनबुद्धीच्या सामर्थ्याने व शारीरिक शक्तीने सर्व जगाच्या आघाडीला राहील हे मत धर्मतत्त्वाच्या गौरवाने त्यांच्या मनात बळ करून राहिले आहे हे जर खरे तर मग याला विघातक असे जे जे काही आधी झाले असेल किंवा सध्या होत असेल ते ते नाहीसे करणे हे क्रमानेच येते व त्यास अनुसरून त्यांनी आपला कार्यक्रम आखलेला आहे ज्यू लोकांची जर्मन जीवितातून हकालपट्टी हा त्यातलाच एक भाग आहे

हे मत नित्शे याने सांगितलेच होते, परंतु ते अतिशय प्रगल्भ रीतीने मांडून त्याचा जोराचा पुरस्कार करणे हे काम नाझी लोकांच्या अमदानीत सुरू झाले आहे या मताचा मुख्य आचार्य म्हणजे हेर रोझेनबर्ग हा होय "विसाव्या शतकातील थाप" या नावाचा सातशे पानांचा एक प्रचंड ग्रंथ त्याने लिहिला आहे येशू ख्रिस्त या मूळ व्यक्तीविषयी तो काही थोडेसे बरे बोलतो पण, याचे म्हणणे असे आहे की मॅथ्यूसारखे ज्यू धर्मवेडे, पॉलसारखे जडवादी उपाध्ये, टर्टूलिअन सारखे आफ्रिकी न्यायकोविद, आणि ऑगस्टाइन सारखे कोणाला कोणापासून तरी झालेले लेकावळे यांनी त्या मूळ ख्रिस्ताचे अगदी विरुद्ध बनवून टाकले आहे व त्याचा तो नसला धर्म आज इतकी शतके आमच्या जीविताचा सत्यानाश करून टाकीत आहे आम्ही मूळचे नॉर्डिक लोक असून पूर्वीच्या काळी आमची ध्येये फार उदात्त होती व आमच्या धर्मकल्पना जडवस्तूवर आधारलेल्या होत्या रक्तशुद्धि व वंशकल्पना याच त्या जडवस्तू होत, वोटन आणि सिजफरीड यांनी पूर्वी आम्हाला जो धर्म दिला होता, तोच खरा धर्म होय, येशू ख्रिस्ताची गॅलिली, ऑगस्टाइनचे रोम, लूथरचे विटेनबर्ग, येथून मिळालेले धर्म हे सर्वथा त्याज्य आहेत, आमच्या पूर्वींनी सूर्योपासना व तिचे प्रतीक जे स्वस्तिक तोच आमचा खरा धर्मध्वज होय आम्ही जलिकडे पतकरलेला हा ख्रिस्ताचा ओंगळ शूळ फेकूनच द्यावयास हवा, रक्तशुद्धि आणि वंशसातत्य याच्या बळावर वैभवे प्राप्त करून घ्यावी, हे टाकून देऊन आम्ही वाटेल तशल्या माणसांना समत्व अर्पण करून त्यातून सुख निघते काय असे पाहू लागलो व त्यामुळे आमचा व सर्व जगताचा ऱ्हास झाला आहे एखादा अवतारासारखा महान् प्रचंड मनुष्य आपल्या वंशात उत्पन्न व्हावा व त्याचे शहाणपण आपण धर्म म्हणून पतकरावे याच्या ऐवजी, नेभळ्या आणि नादान असलेल्या लोकांनी सांगितले या धर्मालाच आम्ही कवटाळून बसलो जर्मन वंशाला प्राप्त झालेला जो मानधनीपणा आणि जी स्वातंत्र्याची आवड ती टाकून देऊन ख्रिस्ताचा कनवाळूपणा आणि सहिष्णुतेचे

औदा, असले दानत बिघडविणारे गुण आम्ही पतकरून बसलो म्हणून हे सर्व आता टाकले पाहिजे असे हा रोझेनबर्ग जोरजोराने प्रतिपादीत आहे, व लक्षावधि जर्मन तरुण लोक त्याच्या पुस्तकाची पारायणे करीत आहेत मानवी सुधारणा ही मध्य आशियात उत्पन्न झाली व तेथून ती चोहोकडे पसरली हे युरोपात असलेले रूढ मत रोझेनबर्गने फेकून दिले आहे त्याच्या मते उत्तर ध्रुवाच्या आसपासच्या प्रदेशातून जमन वशाच्या, की आता ज्याना नाझी लोकानी आर्य हे नाव दिले आहे, त्या लोकाच्या झुडीच्या झुडी काही काळाच्या अतराने खाली उतरल्या व त्याचेच पुत्रपौत्र, आज पृथ्वीवर जे काही प्रबलपणाचे, बुद्धिचापल्याचे निदर्शक आहे त्याचे उत्पादक झाले पृथ्वीवरील इतिहासाचा शोध करता, रोझेनबर्गच्या मते असे दिसेल की हे नार्डिक म्हणजे जर्मन म्हणजे आर्य लोक जेथे जेथे गेले तेथ तेथे त्यानी मोठाल्या सस्कृती उभ्या केल्या व त्यामुळेच जगत सुखी झाले हिदुस्थान, आर्याण म्हणजे इराण, ग्रीस, आणि आधुनिक युरोपियन राष्ट्रे येथील सर्व देव या वशातील लोकानीच उत्पन्न केले व त्या पीठिकेतूनच राज्यस्थापना, वाङमय आणि सामाजिक नियमने ही उत्पन्न झाली येशू ख्रिस्ताने येऊन युरोपच्या नाशाला मात्र सुरुवात केली खरा धर्म हा राष्ट्रीय असतो त्या राष्ट्राच्या जीविताला सवर्धक व सुखकर असे जे काही असेल तोच त्या राष्ट्राचा धर्म होय व म्हणून प्रत्येक राष्ट्राचा स्वतत्र धर्म असू शकेल सर्व जगताचा मिळून एक धर्म ही कल्पना केवळ उपहास्य आहे ऐहिक जीवित व पारमार्थिक कल्याण याची जो धर्म फारकत करतो तो या जर्मन म्हणजे आर्य राष्ट्राच्या जीवावर उठतो असे म्हणावयास हवे "ख्रिस्ती धर्मातील डोगरीवरचे प्रवचन, मनुष्य जातीचा प्रपितामह हा आरभालाच एकदा प्रमादशील बनला व पातकी बनला, तसेच परमेश्वरत्वाचे मुख्य लक्षण म्हणजे पातक्याचे अपराध पोटात घालणे हे होय" असल्या ख्रिस्ती धर्मातील गोष्टी टाकणे आता प्राप्तच आहे या टाकून देऊन ख्रिस्तीधर्म पतकरण्याच्या पुष्कळ आधी आमच्या जीविताला भरती आणणारी ती आमची पूर्वीची नॉर्डिक पुराणे, ध्रुव-प्रदेशीय ऐतिहासिक प्रबध आणि अप्सराच्या सुदर कथा हीच आम्हास पुन्हा पतकरावयास हवीत ओडीन, सीज, परीड, विटुकीन, थिओडोरिक, वॅग्नर, फरेडरिक दि ग्रेट, बिस्मार्क आणि हिटलर हे आमचे प्रवर होत, आणि याचीच पूजा आम्ही केली पाहिजे!" असे हे अगदी चमत्कारिक मत जर्मनीत प्रबळ होत चालले आहे हिटलर स्वत याच मताचा पुरस्कर्ता आहे पण, देशाचे प्रभुत्व त्याच्याकडे असल्यामुळे आज तो या मताचा स्वतत्र प्रतिपादक म्हणून लोकापुढे उभा राहात नाही पण रोझेनबर्ग हा त्याचाच भिडू आहे हे सर्व लोक ओळखतात हे मत फैलावत जाऊन जर जर्मन राष्ट्राने ख्रिस्तीधर्म झुगारून दिला तर युरोपातच काय पण अवघ्या पृथ्वीवर अगदी अव्वल महत्वाचा असा एक प्रश्न उपस्थित होणार याची जाणीव दूरान्देशी लोकाना आताच आलेली आहे

---

८ इटलीची वसाहत-कारवाई

सध्या इटली व अबिसिनिया याचा झगडा सुरू होण्याचा सभव दिसतो तो नीट समजण्यास इटलीची आफ्रिका खडात वसाहती मिळविण्याची कारवाई आजवर कसकशी चालू राहिली आहे याचा इतिहास मनोरजक वाटेल

सुएझचा कालवा तयार होऊन त्यातून युरोपियन जहाजाची ये जा सुरू झाल्यावर ताबड्या समद्रात आपले एकादे तरी ठाणे असावे असे युरोपातील सर्वच राष्ट्राना वाटू लागले हे ठाणे लष्करी दृष्टीचे असावे अशी काही प्रत्येकाची इच्छा नव्हती आपल्या जहाजाची ये जा चालू असता वाटेत कोळसा घेण्यास वगैरे आपल्या मालकीचे एकादे ठिकाण असावे एवढीच पहिली कल्पना होती व त्याप्रमाणे १८६९ साली बाबेल माडेब या सामुद्रधुनीवर असाब नावाचे एक लहानसे ठाणे इटलीने खरेदी केले या असाबच्या भोवती

एकादी वसाहत करता येईल किंवा त्याच्याकडे आफ्रिकेचा व्यापार ओढून घेता येईल अशी काहीच कल्पना इटॅलियन मुत्सद्यांना नव्हती पुढे दक्षिण आफ्रिकेत मुलूख संपादनाची जी इंग्रज लोकांची जारीने खटपट चालू झाली तिने युरोपातील सर्वच देशांना वसाहतींची भूक उत्पन्न झाली व १८८० पासून पुढे, आजवर निकामी पडलेल्या या विस्तृत भूप्रदेशाचा कब्जा कोणास किती घेता येतो या कामी सर्व यूरोपियन राष्ट्रांची चढाओढ चालू झाली १८८५ साली तांबड्या समुद्रातील ईजिप्तच्या किनाऱ्यावर मासोवा या बंदराचा कब्जा इटालीने घेतला हे बंदर ईजिप्तच्या उपेक्षेने रिकामे पडत चालले होते आणि इंग्लंडच्या मनात तर असे होते की इटलीसारख्या सामान्य राष्ट्राच्या हाती ते गेले तर बरेच होईल शिवाय खार्टूमकडे महादीची जी प्रचंड गडबड चालू होती तिला थोडाबहुत पायबंद त्याच्या द्वारा मासोवाकडून बसविता येईल अशी ही त्यांची अटकळ होती वास्तविक पाहता इटलीला जर वसाहत स्थापावयाची तर भूमध्य समुद्र ओलांडून थेट दक्षिणेला आफ्रिका खंडात उतरून त्रिपोली हस्तगत करणे व तेथे वसाहत करणे हेच योग्य होते पण काही कामानिमित्त एक इटालियन लोकांची अबिसिनीयात गेलेली तुकडी परत येत असताना तिचा तेथील लोकांनी अगदी निःपात करून टाकला म्हणून इटलीत ताबडतोब सूडाची आरोळी उठली अबिसिनियास थोडा तरी चाट बसावा हे जरूर होते, व तो चाट त्रिपोली घेतल्याने बसण्यासारखा नव्हता म्हणून मासोवा बंदरच तुम्ही ताब्यात घ्या असा इंग्रजांनी आग्रह केला व इटॅलियन लोकांना तो पटला या ठिकाणी एकदा पाय कायम केल्यानंतर पूर्वेकडे तोंड करून हे नव्या दमाचे वसाहतेच्छू लोक अबिसिनीयाच्या पठाराचे हळूहळू आक्रमण करू लागले, व अबिसीनीयाच्या राजाशी त्यांच्या कटकटी चालू झाल्या १८८८ तच २०००० इटॅलियन फौज या मुलुखात दाखल झाली ही इटॅलियन वसाहत तेथे होऊ लागल्यामुळे अबिसिनीयाचा पूर्वेकडून कोंडमारा होऊन त्याला समुद्राकडे तोंडच उरले नाही थोडी शाब्दिक घासाघीस होऊन दोनही पक्ष रणांगणावरून गुरगुरत परत गेले पण हीच कुरबुर वाढत जाऊन मारामारीस सुरुवात झाली पहिल्या लहान तुकड्याची दाणादाण झालेली पाहून सेनापति बॅराटीरी याच्या हाताखाली १३ हजार फौज देऊन इटलीतून त्यास रवाना करण्यात आले पण या चिमुकल्या फौजेला हबसाणाच्या राजाच्या ९० हजार लोकांनी एका आडगळणात गाठले आणि त्याची शुद्ध लांडगेतोड केली या सुधारलेल्या इटॅलियन लोकांच्या प्रेतांचीसुद्धा त्या हबशी शिपायांनी रणांगणावर विटंबना केली साडेसहा हजार लोक ठार झाले आणि चार हजार कैद झाले खुद्द बॅराटीरी हे तर जीव घेऊन पळाले हा जो इटॅलियन लोकांचा भयंकर अपमान झाला त्याचा दंश त्यांच्या मनांत अजून कायम आहे तह झाला त्याप्रमाणे स्थापन झालेली इटालीची वसाहत की जिला इरिट्रिया असे नाव मिळाले आहे, ती त्यांजकडे कायम राहिली पण अबिसिनियाच्या राजाला ५० लक्ष रुपयांचा खजिना इटॅलियन लोकांना दंड म्हणून भरावा लागला व हबसाणाचे स्वातंत्र्य मान्य करावे लागले अशा रीतीने एक मोठा पराभव गिळून इटलीला तांबड्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर ही इरिट्रिया वसाहत कायम करता आली त्याची दुसरी वसाहत म्हणजे आफ्रिकेचे जे एक नाक अरबस्थानाच्या रोखाने हिंदी महासागरात जोराने गेल्यासारखे दिसते तेथे झालेली आहे तिचे नाव सोमाली लॅंड असे आहे ओबिआ आणि मिजूर टाइम येथचे जे लहान लहान सुलतान होते त्यांच्यावर इटालियन्सनी आपला पगडा चटकन बसविला, व १९०५ पासून तेथील सर्व राज्यकारभार इटालीतूनच चालू झाला या वसाहतीचा इटॅलियन लोक उत्तम उपयोग करून घेत आहेत थोड्या वर्षांपूर्वी जो केवळ वैराण मुलूख होता तेथे आता कपाशीचे पीक उत्तम निघू लागले आहे, साखर होऊ लागली आहे, व केळी, नारळीच्या विस्तीर्ण

ागा झालेल्या आहेत हरतऱ्हेची नवीन यत्र-ामग्री तेथे उभी करण्यात आली आहे खुद्द टॅलियन प्रजा तेथे राहावयास न्यावी म्हणून े प्रयोग झाले ते मात्र सर्व फसले आता वसाहत ाचा अर्थ इतकाच आहे की तद्देशीय लोकाना ाजूर म्हणून हाताशी घ्यावे, उद्योगधद्याच्या व ास्त्रीय साधनाच्या उत्तम कल्पना असलेले आपले उमदे गोरे लोक तिकडे धाडावे, व ोमाली लँडमधून जी धने उत्पन्न करता येतील यावर आपला देश गबर करावा फॅसिस्ट लोकाचा नू इटलीत सुरू झाल्यावर तर या प्रदेशात जिकडे तेकडे नवीन रस्ते तयार झाले असून वाहातुकी-च्या साधनाचेही वैपुल्य झाले आहे हबशी लोक इटॅलियन लोकाचे जरी कितीहि वैरी असले तरी र समुद्रापर्यंत मालाची ने आण करण्यास त्याना ा रस्त्याचाच उपयोग करावा लागणार आहे

पण इटालीचा खरा डोळा त्रिपोलीवरच होता कारण समुद्र ओलाडताच तेथे जाता येण्यासारख होते आफ्रिका खड जवळ जवळ बिनवारशी असल्या सारखेच होते उघडेनागडे हिंडणारे, वाटसराना मारून त्याच्या चीजवस्तूवर गुजारा करणारे, शेजारच्या जमातीची बायकापोरे पक-डून आणून गुलामाच्या बाजारात विकणारे व हाती असलेल्या सोन्याच्या तुकड्याचे म्हणजे आपल्या भूमीचे ज्याना कसलेही ज्ञान नाही असेच लोक सर्व खडभर पण अगदी लहान लहान टापूत राहिलेले होते तिकडे युरोप खडात लोकसख्येची वाढ झपाट्याने चालू झाली होती व बाहेर कोठे तरी आणखी काही जागा हस्तगत करून ठेवल्याशिवाय आपल्या मुलाबाळाचे भागावयाचे नाही हे सर्वांना कळून चुकले होते, म्हणून जो तो आपल्या कुवतीप्रमाणे वसाहतीच्या मागे लागला होता इग्लड वगैरे देशाना आपल्या जहाजाच्या बळावर पृथ्वीवर वाटेल त्या दूर पण समृद्ध जागा हस्तगत करणे साध्य होते, इटलीची स्थिति तशी नव्हती म्हणून जवळचे जवळ आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावर काही साधले तर ते त्याना हवे होते फरान्स व इग्लड याच्याशी इटलीची आतून आतून कित्येक वर्षे रदबदली चालली होती शेवटी १९०९ साली त्रिपोली व सायरेनिका ही ठाणी हस्तगत कर-ण्यास त्यानी इटलीला परवानगी दिली वास्त-विक पाहता या प्रदेशावर लेचेपेचे का होईना पण तुर्कांचे स्वामित्व होते काही तरी खुसपट काढून इटॅलियन लोकानी तुर्कांनी युद्ध सुरू केले व वरील ठिकाणे कब्जात घेतली तुर्कांनी पुष्कळ धडपड केली पण तिकडे युरोपात बाल्कन राष्ट्रांनी तुर्काशी युद्ध सुरू केल्यामुळे त्याचा आफ्रिकेतील हात ढिला पडून त्रिपोली, टॅनिया व सायरेनिका अशा दोन वसाहती इटॅलियन लोकानी आपल्या म्हणून जाहीर केल्या व त्या दोहीना मिळून जुने रोमन साम्राज्यातले लिबिया हे नाव दिले हे झाल्यावरही तुर्कांची जिकीर चालूच असे, तद्देशीय लोक अतिशय उपद्रव देत पूर्वेकडे धूम ठोकून ईजिप्तमध्ये पळून जात या व इतर अनेक पद्धतींनी त्यानी अगदी सतावून सोडल्यामुळे या वसाहतीचे काय करावे असे इटॅलियन लोकाना होऊन गेले शेवटी मुसोलिनी जेव्हा सर्वाधिकारी झाला तेव्हा त्याने आपल्याच वसाहती पुन्हा जिकण्याचे काम चालू केले, व इतक्या धडाक्याने काम चालू केले की सात आठ वर्षांच्या आत एवढ्या मोठ्या प्रदेशात जिकडे तिकडे सामसूम होऊन गेले विशेषत सायरेनिका वसाहतीतील काही काही जमाती फारच खटचाळ आणि उडाणटप्पू अशा असत त्याना एके ठिकाणी डाबून टाकावे म्हणून दोनदोनशे मैल लाबीची काटेरी ताराची कुपणे त्याने त्याच्या भोवती घातली यामुळे या लोकाना कोठे बाहेरही जाता येईना आणि बाहेरची मदत आत घेता येईना इतका उद्योग केल्यावर या लिबियातून काय निघते हे इटॅलियन्स पाहू लागले त्याची अगदी पहिली कल्पना अशी होती की २५ वर्षांच्या अव-धीत तीन लक्ष इटॅलियन लोक येथेच रहिवाशी म्हणून राहातील अर्थात् या योजनेला नुकता आरभच झाला आहे व म्हणून एकदर साडेसात लक्ष लोकसख्येपैकी केवळ ५०००० च इटॅलियन

आहेत पण एवढ्या बळावरच, ठिकठिकाणी विहिरी खादून एक लक्ष तीस हजार एकर जमीन त्यानी पाटाखाली आणिली आहे, व तेथे झाडाची समृद्धी केलेली आहे १९३३ पर्यंत तेथे सतरा लक्ष चवेचाळीस हजार ऑलिव्ह झाडे, सोळा लक्ष सात हजार बदामाची झाडे, एक कोटी सत्तर लक्ष द्राक्षाचे वेल अशी फळझाडे तयार झालेली असून एकदर मुलुखात उद्भिज्य वाढावे म्हणून २० लक्ष इतर प्रकारची झाडे लावण्यात आलेली आहेत

वर जी इरिट्रिया नावाची वसाहत सागितली तिचेही वैभव वाढविण्याचे असेच प्रयत्न चालू आहेत खुद्द इटॅलियन प्रजा तेथे आणून वसविण्याचे जमत नाही पण काही खनिज पदार्थ काढणे, कॉफी पिकविणे, कपाशी करणे इत्यादि उद्योग चालूच आहेत पण या वसाहतीचा इटॅलियन लोकाना खरा फायदा आहे तो हा की उत्तर हबसाणातील बहुतेक सर्व व्यापार याच वसाहतीतून करणे हबशी लोकाना भाग पडणार आहे अशा प्रकारे इरिट्रिया, सोमाली लॅंड व लिबिया या तीन इटॅलियन वसाहतीची हकीगत आहे

मुसोलिनी याचा असा जोराचा यत्न चालू आहे की इटलीतील लहान मुलाची मनेसुद्धा वसाहतीत जाण्याच्या विचाराने भरून जावी वसाहती स्थापणे एक वेळ दडुकेशाहीने शक्य होईल पण त्या चालविणे फार कठिण असते म्हणून त्या कामाला योग्य अशी माणसे बनविण्याचे धोरण मुसोलिनीने शिक्षणक्रमातच गोवून दिले आहे वसाहतीचा इतिहास, त्याची आर्थिक स्थिति तेथील राज्यकारभार, तेथील भाषा, इत्यादिकाचे शिक्षण देणाऱ्या स्वतत्र सस्था निर्माण केल्या आहेत उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात सुद्धा "वासाहतिक अभ्यासक्रम" म्हणून एक ऐच्छिक विषय घातलेला असतो वसाहतीचा उपयोग शेतकीच्या कामाला व तेथील वनस्पतीचा उपयोग औषधाच्या कामाला कसा करता येईल या सबधीचे धडे अभ्यासात घातले आहेत इटलीच्या ९३ प्रातापैकी प्रत्येकात एक 'कलोनियल इन्स्टिट्यूट' म्हणून सस्था असतेच, व तेथे वसाहत विचाराचा प्रचार करण्यात येतो अनेक नियतकालिके केवळ याच प्रश्नासबधाने लेख लिहीत असतात, आणि व्याख्यानमाला, परिषदा, चित्रपट आणि प्रत्यक्ष दौरे या साधनानी लोकात वसाहतीची गोडी उत्पन्न करण्याची खटपट चालू असते, व असे यत्न जे जे कोणी करतील त्या सर्वांना सरकारातून मदत मिळते

पण याच धोरणातून अबिसिनियाशी सुरू झालेले भाडण निघाले आहे या हबसाणाच्या डोक्यावर इरिट्रिया ही इटलीची वसाहत आहे. पूर्वेच्या अगाला व दक्षिणेस फ्रेंच सोमाली लॅंड, ब्रिटिश सोमाली लॅंड, इटॅलियन सोमाली लॅंड व इग्रजाची केन्या कॉलनी अशा आहेत, व पूर्वेस ॲंग्लो ईजिप्त मालकीचा सूडान देश आहे याप्रमाणे सव बाजूनी हा हबसाणाचा राजा अगदी घेरून गेला आहे पण त्यातल्या त्यात इटॅलियन मुलखाशी त्याचा सबध जास्त येतो कारण त्याला ताबड्या समुद्राकडे किंवा हिंदी महासागराकडे कोठेतरी तोड हवे आहे व उलट इटॅलियन लोकाची अशी इच्छा आहे की, या हबसाणात आपला प्रवेश व्हावा व तेथील खनिज पदाथ व इतर धने ही हस्तगत करता यावीत याच्या जोडीला अगदी आरभी वर्णन केलेला सेनापती बॅराटिरी याच्या फौजेची हबशी लोकानी उडवलेली जी दुर्दशा तिचा खुनसही त्याच्या मनात रुतून बसलेला आहे अपहाराची इच्छा आणि खुनस ही असली म्हणजे मग खुसपटे पुष्कळच सापडतात. शिवाय हबसाणातील लोकानाही शहाणपण, शिस्त व दूरदर्शीपणा ही अगदी कमी असल्यामुळे तेही आगळीकी करीत असतात यातूनच आता युद्ध उत्पन्न होण्याचा सभव आहे परवा एडन हे मुसोलिनीशी रदबदली करण्यास गेले असता त्याने चक्क सागितले की अबिसिनीयात शाळा, दवाखाने इत्यादि सुरू करण्यास व एकदरीने या हबसाणाची सुधारणा करण्यास आम्हास हक्क असला पाहिजे मागासलेल्या देशाची सुधारणा करण्याचा हक्क म्हणजे काय हे एडन याला मुसो-

लिनीने उलगडून सागावयास नकोच होते कारण इग्रज लोक हे हाच परकीयाना सुधारण्याचा हक्क बजावता बजावता सर्व जगाचे स्वामी झाले, हे त्यास माहीतच आहे पण खरे अरिष्ट पुढे आहे अबिसिनीया हे गावढे राज्य खरे पण त्याला राष्ट्रसघात एक जागा मिळालेली आहे अर्थात् आता हा राष्ट्रसघ आपल्याच एका मेंबराला दगा देतो का तारून नेतो याचा निकाल जगापुढे लवकरच लागेल

---

९ डगले व राजकारण

५० वर्षाचा राजकीय घडामोडीचा इतिहास जर बघितला तर काही नवीन पक्ष निरनिराळ्या देशात स्थापन झालेले दिसतील इतर पक्षा-पेक्षा ह्याचे वैशिष्टच म्हणजे ह्या पक्षातील लोकाचा एक प्रकारचा पोषाख सगळ्या पोषा-खात डगला हा महत्त्वाचा गणला जातो याचे प्रत्यतर म्हणजे रशियातील व क्रातिकारक पक्षाचे तावडे डगले, फॅसिस्ट पक्षाचे काळे डगले व नाझी पक्षाचे खाकी डगले हे होय

ह्या डगल्याच्या कल्पनेचे जनकत्व मुसो-लिनीकडे वरवर पाहिले असता जाईल, परतु ह्या कल्पनेचा खरा जनक गॅरिबाल्डी आहे नेपोलियनने १८५९ मध्ये इटली हे फ्रान्सचे दोस्तराष्ट्र असताना नाईस शहर फ्रान्सला देऊन जो लाडा कारभार केला त्यामुळे गॅरि-बाल्डीने चिडून एक हजार स्वयसेवकाचे सैन्य तयार केले व इटलीला एका राजाच्या छत्राखाली येण्याचा मार्ग दाखविला त्याच्या सैन्याचा विशेष म्हणजे ताबडा डगला हा होय यावरून आपल्याला असे म्हणता यावयाचे नाही की पुढे ६० वर्षांनी मुसोलिनीने किवा बोल्शेव्हिकानी गॅरिबाल्डीचेच अनुकरण केले परतु एक गोष्ट खरी की जे म्हणून नवीन पक्ष निर्माण झाले आहेत ते आपले वैशिष्टच निरनिराळ्या रगाच्या डग ल्यानी दाखवितात

ताबडे डगले —ताबडे निशाण ही खूण आतर-राष्ट्रीय समाजसत्तावाद्याची आहे व त्यावरून बोल्शेव्हिक नी ताबडा हा रग आपल्या डगल्या-साठी घेतला

फॅसिझमचा उगम —मुसोलिनीने ही चळवळ बोल्शेव्हिझमला टक्कर देण्यासाठी १९१९ साली सुरू केली फॅशिस्ति हे नाव एका 'फडके' या अर्थाच्या इटॅलियन शब्दावरून पडले ह्या पार्टीला इतके लोकबळ मिळाले की इटली, या पक्षाकडे देशाचा उद्धार " रणारा पक्ष, या दृष्टीने पाहू लागला या पक्षाचे वैशिष्टच म णजे त्याची चोख व सुदर व्यवस्था प्रत्येक सभासद हत्यारबद असे लव-करच काळा डगला म्हणजे सत्ता व सुव्यवस्था अशी विचारसरणी लोकाच्या मनात पक्की बिबली

जगामध्ये आता या नव्या पक्षाच्या विचाराची लाट उसळली निरनिराळ्या देशात फॅसिस्ट पक्षासारखे पुष्कळ पक्ष निघाले त्याच्या जरी खुणा इ निराळ्या असल्या तरी मूलभूत तत्त्व एकच आहे ते म्हणजे इतर राजकीय पक्षाच्या पेक्षा झपाट्याने काम करणे व काम करण्याचा उत्साह प्रकट करणे परतु ह्या सगळ्यापेक्षा एक गोष्ट प्रामुख्याने दिसते ती ही की हे पक्ष देशातील तरुण व उत्साही लोकास लोहचुबका-प्रमाणे आकर्षून घेते

सर ओस्वाल्ड मोस्लेने मुसोलिनीची बरोबर नक्कल इग्लडामध्ये सुरू केली मोस्लेच्या पक्षाचे चिन्ह काळा डगला हेच आहे ह्या पक्षाचे वैशिष्टच म्हणजे ह्या पक्षाचे इग्लडमध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या पक्षाबरोबर मुळीच साम्य नाही

खाकी डगले ही हल्ली जगात प्रसिद्धीस आले-ल्या हिटलरच्या तुफान सेनेची खूण आहे हिटलर १९१९ साली जर्मन वर्किंग पार्टीला मिळाला व लवकरच तो त्या पक्षाचा नेता झाला त्याच्या पक्षाने १९२० मध्ये आपले नाव बदलून 'नॅशनल सोशॅलिस्ट जर्मन वर्कर्स पार्टी ' हे नाव घेतले ह्या पक्षाचे चिन्ह म्हणजे ताबड्या निशा-णावर पाढऱ्या वर्तुळात काळे स्वस्तिक हे होय त्याचे ध्येय म्हणजे क्रातिकारकाचा नाश करणे हे होय हिटलर जेव्हा जेव्हा भाषणे करीत असे तेव्हा तेव्हा त्याचे सरक्षण करण्यासाठी एक लहा-

नसे पथक असे १९२२ साली ह्या पथकाचे मोठ्या तुकडीत रूपांतर झाले व त्याने आपल्या नेत्यासाठी फारच जोमाने चढाई केली व त्यामुळे त्या तुकडीला तुफानसेना हे योग्य नाव मिळाले १९३४ मध्ये हिटलरचा ह्या सेनेच्या काही पथकांना रजा देण्याचा विचार होता परंतु जेव्हा हीच सेना त्याच्यावर उलटण्याच्या प्रयत्नास लागली तेव्हा त्याने आपला विचार बदलला व ब्लॅक गार्डसची संख्या वाढविण्यास सुरवात केली तोपर्यंत ब्लॅक गार्डस हा तुफान सेनेचाच भाग होता

हिरवे डगले ——हा पक्ष प्रिन्स स्टा हेमबर्ग याने आस्ट्रियामध्ये उभारला त्याचे ध्येय म्हणजे नाझींचा ऑस्ट्रियामधून नायनाट करणे हे होय हा पक्ष म्हणजे दुसरा फॅसिस्ट पक्ष होय हा पक्ष हिरव्या डगल्यापेक्षा 'हेमव्हेर' या नावाने प्रसिद्ध आहे

निळे डगले ——ह्याचा नेता जनरल ओडफी हा होय हा पक्ष म्हणजे आयरिश फ्री स्टेट मधील एक बडे प्रस्थ आहे त्याचे मुख्य काम म्हणजे डी व्हॅलेराच्या राज्यकारभारास अडथळा उत्पन्न करणे हे होय

एकंदरीत बघता हे जागतिक राजकारणात डगल्यांच प्राबल्य वाढत असून ते पुढे असेच वाढत जाणार असा रंग दिसतो

---

१० अमेरिकेतील शेतजमीन वाऱ्यावर चालली !

कोणच्या देशात कोणचे प्रश्न उपस्थित होत असतील आणि देशातील कर्त्या लोकांची बुद्धी त्यात कशी गुंतून पडत असेल याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे सध्या अमेरिकेत शेतजमीन वाऱ्यावर कशी उडत चालली आहे हे होय पश्चिमेकडील पर्वताच्या प्रचंड रांगावरून जे पूर्वाभिमुख वारे येतात त्याच्यायोगाने शेत जमिनीवरची मोकळी माती भराभर आभाळात उडून जाते वती इतकी की, मैलोमैल शेतजमिनीच्या हाडेबरगड्या अगदी उघड्या पडतात व वाऱ्यावर स्वार झालेली ही माती हजारो मैलांवरील लोकवस्त्यांना उपद्रव देत देत शेवटी पूर्वेकडील अटलांटिक महासागराच्या तीरावर येऊन खाली कोसळते या उडून चाललेल्या मातीचे माप कित्येक कोटी खडींनी करावे लागेल अशी स्थिति आहे ज्या जमिनीतून लक्षावधि रुपयांचा गल्ला शेतकरी आजवर गोळा करीत आले होते त्या जमिनी, वरची सर्व माती उडून जाऊन अगदी डोळ्यादेखत आपल्या हातून चालल्या आहेत हे शेतकऱ्यांना प्रत्यही दिसत आहे, व ज्या प्रदेशावरून हे धुळीचे लोट पुढे झेपावत चाललेले असतात तेथे कित्येक दिवसपर्यंत सूर्यदर्शनही होत नाही, मोटारगाड्या व आगगाड्या या मधेच बंद पडतात, शाळांतून धूळ शिरू लागल्यामुळे मास्तर लोक मुलांना घरी पाठवून देऊन शाळांना कुलुपे ठोकतात, शेतावरची गुरेढोरे फुप्फुसात माती दाटल्यामुळे मरून पडतात, आणि अगदी दूरदूरच्या म्हणजे पूर्वेकडील परगण्यात सुद्धा गावावर बारीक पिवळ्या धुळीचे छत झाल्यासारखे दिसते, आणि खाली सामान सुमानावर तिचा सारखा थर बसत चाललेला दिसतो या संकटाचे निवारण कसे करावे याची शहानिशा अमेरिकन सरकार आज कित्येक दिवस करीत आहे म्हणून हा प्रश्न कसा उद्भवला व तो हातीसा करण्याचे सरकार कोणते यत्न करते आहे हे पाहाणे पुष्कळच मनोरंजक होईल

मूळ युरोपातून गेलेले जे पिल्ग्रिम फादर्स त्यांनी आपली वसाहत अगदी अमेरिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावरच केली ते मूळचे समुद्रकाठी राहाणारेच व संख्येनेही थोडे म्हणून समुद्र, व ज्या नद्यांतून जहाजांची पुष्कळ ये जा होण्यासारखी होती त्या नद्या, यांच्या आश्रयानेच ते राहिले यांची प्रजा हळूहळू वाढू लागली व युरोपातूनही उपऱ्या लोकांची आवक फारच झपाट्याने सुरू झाली लोक जसे जसे वाढू लागले तसतसे पश्चिमेकडे पसरू लागले तेव्हा त्यांना दोन शत्रू भेटले एक रेडइंडियन्स् व दुसरा म्हणजे गवा किंवा रानम्हैस हे नवीन आलेले युरोपिअन लोक अधिक

चांगले लढवय्ये आणि गोळी घालण्यात पटाईत त्यामुळे रेडइंडियन्स् व म्हैशासुर हळूहळू पश्चिमेकडे हटू लागले व हस्तगत झालेल्या प्रदेशात काही ठिकाणी शेतजमिनी झाल्या व उरलेल्या सर्व जमिनीतील हिरवळीवर याची गुरे चरू लागली नव्य लोकांची झुंड आली की त्यानी आणखी पलीकडे जाऊन रेड इंडियन्स् व हशी याचा संहार करावा व नव्य वसाहती कराव्या असा प्रकार कित्येक वर्षे चालू होता होता होता रेडइंडियन्स् बहुतेक सर्व मरून गेले म्हैशासुराचा वंशही बुडाला आणि अगदी पश्चिमेकडील पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत वसाहतीचे लोण पोहोचले वास्तविक पाहाता या वसाहतवाल्याच्या संख्येच्या मानाने अमेरिकेतील जमीन कित्येक हजारपट जास्त असेल पण इतर देशाना धान्य पुरविणे हाहि एक तेथील लोकाचा धंदाच होऊन बसला व त्यामुळे अमेरिकन लोकाच्या निर्वाहास जेवढी जमीन लागावयाची त्याच्या हजारो पट जमीन ते लोक लागवडीस आणू लागले दरम्यान वाफेवे नांगर निघाले व अगदी थोडे माणूसबळ पदरी असले तरी तेवढ्या बळावर हजारो एकर जमीन नांगरण्याची उमेद एकेक शेतकरी बाळगू लागला पेरणी, कापणी, झोडपणी, मळणी हीहि सर्व कामे यंत्रानेच होऊ लागली यामुळे थोड्या श्रमाने परदेशी पाठववयास मोठाच गल्ला काढता येऊ लागला सरकारनेही जमिनी फुकटावारी लाविल्या ऑस्ट्रेलियात जसे घोडे तशा अमेरिकेत जमिनी मिळू लागल्या रानात जावे आणि आपल्याला बरे वाटेल ते तटट धरावे म्हणजे ते आपल्याच मालकीचे होते हा न्याय जसा आस्ट्रेलियात आजही लागू आहे तसा, पश्चिमेकडे जावे, आपला मगदूर बघून अमुक एका जमिनीभोवती खुटचा ठोकाव्या, ही जमीन माझी झाली असे म्हणावे व सरकारने त्याला खुशीने समती द्यावी असा प्रकार अमेरिकेत चालू होता महायुद्धाच्या वेळी तर हा प्रकार बेसुमार वाढला युरोपातील सर्व राष्ट्रे युद्धात गुतल्यामुळे त्याना धान्य पुरविण्याचे काम जणू काही अमेरिकेकडे आले व त्या राष्ट्रानेही सोसासोसाने हे सर्व काम अगावर घेतले पण हा पूर्वीपासून चालत आलेला व महायुद्धाच्या वेळी बेफाम वाढलेला उद्योग आपल्याला अती मारक होणार आहे याची कल्पनाच कोणाला आली नाही बाहेर देशात जर धान्य पाठवावयास हवे, व भारभार सोने मिळवावयास हवे, तर धान्य पिकवावयास हवे व ते जर पिकवावयास हवे तर जमिनी लागवडीस आणावयास हव्या, व जमिनी जर लागवडीस आणावयास हव्या, तर त्यावरची झाडी, राने, काटेरी किबहुना शतकानुशतक मूळ धरून राहिलेले जनावरानी चरावयाचे गवत हेही काढावयास हवे! आणि आश्चर्य हे की कसलाही विचार न करिता झाडीपासून गवतापर्यंत सर्व वस्तूचा उच्छेद करण्याचे काम या उत्साही लोकानी कित्येक वर्षदशके चालू ठेविले हे लोक गबर झाले हे खरे पण याच त्याच्या उद्योगातून देशावर मोठीच आपत्ति ओढविली

झाडी तोडण्याचा सपाटा सुरू झाल्यावर जमिनी अगदी बोडक्या होऊन गेल्या आणि त्याच्या मुळानी आवळून धरलेल्या जमिनी मोकळ्या होऊन गेल्या काटेऱ्याचाही उपयोग असतोच जमिनी आवळून धरावयास, व जे कित्येक पशुपक्षी देशातील लोक खात असतात त्याना घरे करून राहावयास याचा मोठाच उपयोग असतो पण ते तुटले यामुळे जमिनी ढिल्या झाल्या आणि खाद्य पशुपक्षी नाहीसे झाले शिवाय पारधीची हौस बाळगणाऱ्या लोकाना मनुष्यवस्तीच्या आसपास शिकारीला कोठे जागाच उरेनाशी झाली पूर्वी रानम्हशी चरत असत, त्या गेल्या तेथे शेतकऱ्याची गुरे चरू लागली पण गवताच्या मुळ्या कायमच असल्यामुळे जमीन बाधलेलीच राहिलेली होती या जमिनीची शेतजमीन बनविण्याचा धडाका सुरू झाल्यावर वरील सर्व बधनाचा संहार झाला आणि उन, पाऊस व वारा याचे वपरित सस्कार जमिनीवर होऊ लागले पिके निघाल्यावर जमीन उन्हाने तापावी व आणखी ढिली व्हावी पावसाचे झोतच्या झोत कोमळल्यामुळे नव्या भेगा व नव्या घळी पडाव्या

आणि अशा रीतीने सैल झालेल्या जमिनीवर एकदा पश्चिमेकडील पठारावरचे जोराचे वारे वाहू लागले म्हणजे कोटयवधि खडी सुपीक माती वाऱ्यावर उडून जावी असा प्रकार चालू झाला हे सकट कसे निवारावे याचा विचार सध्या अमेरिकेत जोराने चालू आहे।

एक झाड लावावे आणि मूळची चार कापावी या प्रमाणाने जगलतोड सुरू झाली व मग एक अब्ज पन्नास कोटी टन इतकी सुपीक जमीन पाण्याबरोबर प्रतिवर्षी समुद्रात वाहून जाऊ लागली इमारतीचे लाकूड बाहेर देशी चागले खपते हे पाहून जगलतोड अधिकच जोराने सुरू झाली आणि मग या जमिनीवर पडणारे मुसळधार पाणी शेतजमिनीत घुसावे व ही आणि ती दोन्हीही वाहून जाव्या असा प्रकार सुरू झाला टेनेसी खोऱ्यातील निम्मी शेतजमीन वाहून गेली आहे आणि हिशेबाने असे दिसून आले आहे की, वरचे वरचे थर वाहून गेल्यामुळे (वा उडून गेल्यामुळे) लागवडीखाली असलेल्या जमिनीपैकी तीन चतुर्थांश जमिनीचा बराचसा मगदूर नाहीसा झाला आहे मिसिसिपीच्या पूर्व भागात तर असंख्यात जमिनी, की ज्या पूर्वी फार सुपीक, त्या आता अगदी उजाड पडल्या आहेत व तीन कोटी पन्नास लक्ष एकर जमीन शेतकीला नालायक बनली आहे पेनसिल्व्हानिया, मॅसॅच्युसेट्स् आणि केनॅक्टीकट् या परगण्यातून बारा कोटी पन्नास लक्ष जमिनीवरची सुपीक माती निघून गेली आहे आणि दहा कोटी एकर जमीन अशी लवकरच रोडावत जाणार अशी भीति वाटत आहे अगदी परवा परवापर्यंत दर वर्षी पचेचाळीस लक्ष एकर जमीनीवरचे रान किंवा गवत तुटत होते अर्थात् या दराने प्रतिवर्षी ढिली होत जाणारी जमीन वर दिलेल्या अवस्थेला जाऊन पोहोचत आहे बरे, येवढी सगळी जमीन पिकवावी म्हटले व अशा रीतीने तिला मुळाचे बधन काही दिवस तरी उत्पन्न करावे असे म्हटले तर तेही शक्य नाही कारण पूर्वीइतके आता धान्याला गिऱ्हाइक नाही युद्ध सपून गेल्यानतर जिकडे तिकडे स्थिरस्थावर झाली आणि जो तो देश आपल्या जमिनी पिकवू लागला यामुळे एकदा लागवडीस आणलेल्या जमिनीसुद्धा बाग्महा उघड्या टाकाव्या लागत आहेत यापुढे ऊन, पाऊस व वारा याच्या तडाख्यात सापडून त्याची धूळधाण उडत आहे हजारो शेतकरी लोक ' आम्हाला पट्टी देणे परवडत नाही असे म्हणून जमिनी पाडून बसत आहेत कारण धान्य पिकवावे तर त्याला गिऱ्हाइक नाही जो सरकारी सारा भरत नाही त्याची जमीन गट्ट व्हावयाची असते व म्हणून तोही तडाखा सुरू आहे एकट्या मिसिसिपी परगण्यात १९३२ च्या पहिल्या नऊ महिन्यात साठ हजार शेते सरकारजमा झाली आहेत मिचिगन परगण्यात तीस लक्ष एकर जमीन याच कारणास्तव पडून आहे फ्लोरिडा परगण्यात वीस लक्ष एकरची हीच वासलात लागली आहे अमेरिकेतील बहुतेक प्रत्येक सस्थानात हा प्रकार सारखा चालू असून या सरकारजमा झालेल्या जमिनीचे काय करावे ह प्रश्न सरकारपुढे दत्त म्हणून उभा राहिला आहे

अर्थात् अमेरिका हा प्रयत्नवादी, शूर आणि सज्ञान लोकाचा देश आहे हे जमिनीचे नुकसान ज्या कारणास्तव झाले ती कारणे आता बद करून तिचे पूर्वीचे वैभव तिला पुन्हा प्राप्त करून दिले म्हणजे या सकटाचे निवारण होईल असे त्याच्या मनाने पक्के घेतले आहे आपल्या देशाच्या उदरनिर्वाहात व थोडीबहुत व्यापारटापाराला जेवढी धान्य जमीन लागेल तेवढी शिल्लक ठेवून बाकीची सर्व तिच्या मूळ स्वरूपाप्रत नेऊन पोहोचविण्याचे काम आपण सुरू केले पाहिजे असा आग्रह तेथील मुत्सद्दी लोक एकमेकास करीत आहेत हा प्रश्न इतका महत्त्वाचा झाला आहे की नव्या निवडणुकी आल्या म्हणजे प्रत्येक पक्षाचा प्रत्येक वक्ता सभेपुढे गर्जून सागतो की "आपल्या शेतकीची दैना उडाली आहे, आपल्या जमिनी वाहून चालल्या आहेत, आपल्या जमिनी उडून चालल्या आहेत त्या धरून ठेवण्यासाठी जे जे इलाज सरकारातून करावयास्त हवे ते ते मी निवडून आलो तर करीन असे आश्वासन मी तुम्हाला देतो व म्हणून,

मतदार लोकहो! आपण मलाच निवडून द्या" ही गर्जना अगदी म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीपासून तो तहत प्रेसिडेंटच्या निवडणुकीपर्यंत सर्व उमेदवार देत असतात व सध्याचे अमेरिकेचे अध्यक्ष जे रूझवेल्टसाहेब त्यानी तर आपल्या निवडणुकीच्या धुमाळीन या विषयावर खूपच जोर दिला होता. जमीनी धगळी न पडू देणे, नद्याचे पूर थोपवून त्याची पागापाग करणे, नवी रानें लावणे, शिकारीस योग्य असे प्रदेश-खंड मुद्दामच हयगयीत काढणे, मोठमोठाली प्रचंड उपवने तयार करणे व चागल्या चागल्या झाडांची मैलोमैल लावणी करणे हा कार्यक्रम आता अमेरिकन सरकार आपल्या डोळ्यापुढे ठेवीत आहे वाटल्यास सरकारने जमिनी विकत घेऊन सुद्धा तेथे झाडी लावावी असा उपक्रम सुरू झाला आहे न्यू जर्मी, पेनसिल्व्हानिया, मिचिगन व दुसरी कित्येक संस्थाने यात वृक्षारोपणाचे सुविस्तीर्ण प्रयोग चालू झाले आहेत व चार कोट रुपये या कामी १९३२ पासून मातीत घालावयास सुरुवातही झाली आहे असो

याप्रमाणे जमीन संभाळून धरण्याचे प्रचंड उद्योग सुरू झाले असून पूर्वी केलेल्या चुका पूर्णपणे दुरुस्त केल्याशिवाय अमेरिकन लोक आता गप्प बसणार नाहीत चुका करण्यात जो उत्साह त्यानी तेव्हा दाखविला तोच त्याच्या दुरुस्तीच्या कामी ते दाखवू लागल्यामुळे ही वाऱ्यावर उडत चाललेली जमीन पुन्हा स्थिर होईल याबद्दल कोणासही शंका वाटत नाही

११ निग्रो लोकांचा सवता संसार

आब्राहम लिंकन याने अमेरिकेतील निग्रो लोकांची गुलामगिरीतून सुटका केली या त्याच्या महत् कृत्याचा गौरव पुष्कळच झाला तथापि आता या निग्रोच्या प्रश्नाला निराळेच रूप प्राप्त होत चालले आहे त्यांची गुलामगिरीतून सुटका झाली हे खरे, पण गुलामगिरीत एक गोष्ट कायम होती ती ही की त्याना काम हटकून मिळत होते गुलामगिरीतून त्याना सोडविताना त्याच्या भावी आर्थिक जीवनाची काय व्यवस्था लागेल ही कल्पना त्याच्या उपकारकर्त्यांना आली नाही देशाच्या सांपत्तिक जुळणीत त्याची काही एक व्यवस्था लावण्याची पद्धति जर प्रारंभापासूनच अमलात आली असती तर चागले झाले असते थॅडियस स्टीव्हन्स याच्या ध्यानात हा प्रश्न आला होता व त्याचे म्हणणे असे होते की या सर्वांना शेतकरी बनवावे हे धोरण जर अमेरिकेने तेव्हा पतकरिले असते तर पाच कोट एकर जमीन मिळवून ती याना वाटन द्यावयास हवी होती पण, इतका खर्च त्याच्या बंध-विमोचकास झेपेना व दक्षिणेकडील संस्थाने तर या योजनेला केवळ भामटेगिरी असंच नाव देऊ लागली पुढे बुकर टी वॉशिंग्टन हा आला त्याच्या मनाने असे घेतले की आपल्या या सर्व निग्रो बांधवाना गोऱ्यांच्या उद्योगधंद्यात सामील करून टाकावे त्याना धंदेशिक्षण द्यावे व अशा रीतीने ते चागले कसबी बनल्यानंतर गोऱ्या लोकांच्या उद्योगधंद्यात तर ते प्रविष्ट होतीलच, पण, हळूहळू खुद्द त्यांच्यातूनच लहान लहान भांडवलवालेसुद्धा उत्पन्न होतील पण ही त्याची योजना अमलात येऊ लागल्यावर काही वर्षांनी त्याचे त्यालाच दिसू लागले की हे जमण्यासारखे नाही धंदेवाला हा कोठेही लाथ मारील तेथे पाणी काढील अशी त्याची कल्पना होती, जमीनही स्वस्त होती व उद्योगधंद्याची साधनेही लहान लहान भांडवलवाल्यांच्या हाती असून त्यांच्या चढाओढीत निग्रो भांडवलवाल्याना शिरता येण्यासारखे होते पण हळू हळू हे सर्व मावळले उद्योगधंदे आपले स्फुट स्वरूप टाकून एकत्र होऊ लागले, जमिनी मोठमोठाल्या मक्त्याने जाऊ लागल्या आणि घर बसल्या माहीत असलेला धंदा करून पोट भरीन म्हटले तर नवीन निघालेल्या यंत्रसामुग्रीमुळे हस्तकौशल्याचा महिमा अगदीच मागे पडला खुद्द गोऱ्या कामगारवर्गाची सुद्धा अगदी हबेलंडी उडाली तेथे निग्रो कामगाराना कोण विचारणार!

दरम्यान गुलामगिरी सुटली तरी वांशिक

प्रश्न शिल्लकच राहिला होता व आहे गुलामगिरी कायद्याने तोडता आली पण आपण गोरे लोक आहो व हे शुद्ध काळे आहेत व म्हणून आपण परस्पराचे कोणी नव्हो ही गोऱ्या लोकांच्या मनातील जाणीव कोणच्याही कायद्याला घालविता येण्यासारखी नव्हती तिचा प्रभाव हळू हळू चालू झाला सरकारने याना सोडविले असेल पण म्हणून आम्ही याना आमच्यातीलच म्हणावे हा न्याय कोठला? असे गोरे लोक आपआपसात म्हणू लागले हा देश आमचा आहे, आम्ही येथले सर्व कष्ट केले आहेत, तर येथील सर्व वैभवे आमचीच असावयास हवीत, असे गोरे लोक मानू लागले याना आम्ही मजूरदार म्हणून आफ्रिकेतून घेऊन आलो, त्याच्या मनात तसे राहावयाचे नाही, तर ते आमचे आता कोण लागतात ? अशी विचारसरणी गोऱ्यानी पतकरली व या शिद्दी लोकाचा सर्व अमेरिकेभर दुस्वास चालू झाला काही थोडे विचारी अमेरिकन ही विचारसरणी पतकरावयास अर्थातच नाकबूल आहेत पण वरचे वरचे थोडेसे लोक सोडले तर सरसकट सर्व अमेरिकन लोक या शिद्याचा द्वेषच करू लागले

ओहिहो, पेनसिल्व्हॅनिया आणि न्यूयॉर्क या टापूतील गोरे मजूर या शिद्दी मजुराना जिवे मारीत, किवा दूर पिटाळून देत अमेरिकन मजूर चळवळीचे मुख्य ठिकाण जे न्यूयॉर्क तेथे गोरे मजूर या काळ्या मजुराना कदिलाच्या खाबाना बाधून फाशी देत हे पाऊणशे शभर वर्षांपूर्वीचे झाले पण आतासुद्धा शिद्दी मजुराची स्थिति काही विशेष चागली आहे असे नाही गोरा मजूर या शिद्याला बऱ्या प्रकारचे घर मिळू देत नाही, सघ सघ म्हणून जे असतात त्याच्या कडून या काळ्या मजुराचे कसलेही सरक्षण होत नाही इतकेच काय, आपल्याच सघात जे काळे मजूर सभासद असतील त्याना ते आपल्या जागेत बसू सुद्धा देत नाहीत हे गोरे मजूर शिद्दी मजुराचा अगदी द्वेष करतात पण, तो ते घाणेरडे आहेत म्हणून नव्हे तर ते काळे आहेत म्हणून त्याच्यापैकी तीन चतुर्थांश लोकाचा मतदानाचा हक्क हिरावून घेतला आहे पण कोणाही लोकसत्तावाद्याने या सबधाने आरडाओरड केली नाही खुद्द सोशॅलिस्ट लोकसुद्धा त्याना पुढे येऊ देत नाहीत निग्रो मुलाना शिक्षणाचे सस्कार न होऊ देण्याविषयी अगदी पद्धतशीर रीतीने यत्न चालू असतात आणि मोठमोठाल्या शिक्षण सस्था सुद्धा स्थानिक अधिकाऱ्याच्या द्वारा हे पक्षपाताचे धोरण उघड चालू ठेवतात महिन्यातून एक दोनदा तरी, ज्याच्यावर कोणच्याही आरोपाची शाबिती झाली नाही अशा निग्रोना अगाला पेड्या बाधून भर चव्हाटचावर जाळण्यात येते आणि अधिकारी लोक तिकडे काणाडोळा करतात एकाद्या माणसाचा पणजोबा शिद्दी होता असे जर कळले तर त्याच्या अगी सर्व तऱ्हेची पात्रता असताना सुद्धा त्याला मिळावयास हवी ती जागा मिळत नाही आणि असे झाले तरी कोणी टीकेचे अवाक्षर सुद्धा काढीत नाही निग्रो लोकाचे धदे म्हणजे अगदी हलक्या तऱ्हेचे असतात वेतन अगदी थोडे व धद्याला कसलीच रया नाही असलेच जिणे निग्रोना जगावे लागते दक्षिणेकडील सस्थानातील शिद्दी लोकाच्या खेडेगावच्या सर्व शाळा केव्हाच बद पडल्या आहेत आणि शहरच्या शाळातून त्याच्या मुलाची गर्दी होत आहे काही थोडे कोठ काम असले तर ते गोऱ्या मजुराला देण्याची प्रवृत्ति सरसहा आहे• शिद्दी कितीही वाकबगार असो त्याला रेल्वेसघाचे सभासद होता येत नाही एजिनीयर, फायरमन, कडक्टर, स्विचमन, ब्रेकमन, यार्डमन, यापैकी कोणतीही जागा त्याला मिळत नाही बरे, त्यानी निराळे सघ काढावे, तर त्याना इतर सघवाले चोपून काढतात रेल्वे, रस्ते, टेलिफोन, टेलिग्राफ, रेडिओ इत्यादि धद्यातसुद्धा कितीही वाकबगार शिद्दी असला तरी त्याला चुकून एकादे वेळी प्रवेश मिळतो अशी सध्या निग्रो लोकाची स्थिति आहे त्याचे जुन्या वळणाचे जे पुढारी आहेत ते म्हणतात की हे असे आणखी काही काळपर्यंत चालावयाचेच आपण अशीच तुरमुडी देत राहिले पाहिजे हळूहळू या सामान्य गोऱ्या लोकाना हे समजू लागेल की असे करणे हा वेडेपणा आहे व मग ते आपो-

आप वळणावर येतील पण, वर दिलेल्या आर्थिक व सामाजिक बहिष्कारामुळे निग्रो लोकात एक नवीन विचार बळावत चाललेला आहे तो असा –

या नव्या विचाराचे शिद्दी प्रतिपादक म्हणतात की, आपली ही जी हीन स्थिति आहे तीच आपल्याला उपकारक बनविली पाहिजे आज अमेरिकेत चार कोट लोकाना मतदानाचा हक्क आहे त्यापैकी निदान वीस लक्ष मतदार शिद्दी आहेत आणि हळूहळू ही त्याची सख्या वाढतच जाणार आहे उत्तरेकडील शहरच्या वस्तीत गोऱ्या लोकाच्या पक्षोपपक्षाच्या भाडणात आपल्या ह्या मतदार सख्येचा आपल्याला पुष्कळच फायदा होण्यासारखा आहे, म्हणजे असे की जो आपला काही लाभ करून देईल त्या पक्षाला आपली मते द्यावयाची २८ लक्ष निग्रो कुटुबे आहेत त्याना १६ कोटी ६० लक्ष डॉलर्सचे सामानसुमान दरमहा लागते हे सामानसुमान आपले आपणच पुरवावयाचे किवा आपल्याला वाटेल त्याच्याकडूनच घ्यावयाचे अशा सारखा एखादा बोद्धिक दडक आपण उत्पन्न केला तर गोऱ्या लोकानी चागलाच पेच बसेल आपली मजूरसख्याही मेक्सिको किवा युगोस्लॅव्हिया येथील मजुराच्या इतकीच दाडगी आहे आपल्यात इटली किवा स्पेन येथील प्रजापेक्षा साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे व आपले दर माणशी उत्पन्न जपानातील दरमाणशी उत्पन्नाच्या बरोबरीचे आहे हे जे आपले सामर्थ्य आहे याचाच आपण उपयोग करून घेतला पाहिजे याच्या जोडीला, भल्या अमेरिकन लोकाच्या देशाभिमान बुद्धीला व भूतदयेला आवाहन करून जे काय पदरात पाडून घेता येईल ते घ्यावेच एवढी तयारी ज्या एका प्रचड लोकसमूहाची आहे त्याने केवळ हातपाय पाघरून बसावे आणि आपला गोरा दादा आपले भले केव्हा करील तेव्हा करील अशी वाट पहात राहावे हे शुद्ध बैलोबासारखे आहे या जुन्या पुढाऱ्याना वाटते की या वशकल्पनेकडे आपण पाहूच नये ती गोऱ्याच्या मनात असली तरी आपण तिकडे ढुकून पाहू नये म्हणजे त्याच्या मनातून ती हळूहळू जाईल दुसराही एक विचार त्याच्या मनात आहे त्याना वाटते की, या एक कोटी वीस लक्ष शिद्यापैकी जे कोणी चागले शिक्षित होत राहातील, सपत्तिमान होतील, व सुसस्कृत होतील ते सगळे या शिद्दी सवशीयातून बाहेर पडून सरसकट अमेरिकन लोकाच्या जीवितात कायमचे प्रविष्ट होतील व जे कोणी शिद्दी ही सामाजिक उत्कर्षाची कष्टाची चढण चढत राहण्याचे नाकारतील ते सध्याच्याच खातेऱ्यात राहातील व काही दिवसानी मरून जातील

हे जे वर सरकणारे शिद्दी आहेत त्याच्या सबधाने मागे रेगाळत राहिलेला जो त्याचा बहुसख्य वर्ग त्याला मोठीच असूया वाटते पण, जे वर चालले आहेत त्याना वाटते की, जर आपण मागे राहिलेल्यासाठी मागली ओढ खाऊ व त्याच्या उद्धाराची खटपट सुरू करू तर आपण पुन्हा त्याच्यातच मिसळून जाऊ पण ही फुटीरपणाची कल्पना नव्या पुढाऱ्याना मान्य नाही त्याना वाटते हे लोक भोळे आहेत हे गोऱ्या लोकात केव्हाही कायम व्हावयाचे नाहीत आणि त्या मृगजळाच्या नादी लागून आपल्या बहुसख्य बाधवाना मात्र हे कायमचे खितपत ठेवतील त्याचे म्हणणे असे आहे की, आपणा सर्व शिद्दी लोकाचे आपण एक पोट राष्ट्र बनवू शिद्दी शेतकऱ्यानी शिद्दी कारूनारूनाच कामे द्यावी शिद्दी धदेवाल्यानी शिद्याना घरगुती धदे चालते करून द्यावेत, शिद्दी विचारवतानी हे शिद्दी सहकार्याचे वैचारिक वळण त्याच्यात कायम करावे शिद्दी नाटककारानी याच विषयावर नाटके लिहावीत व त्यातील वस्तुगत सौंदर्य खुलवून दाखवून शिद्दी लोकाचे जीवित रमणीय करावे आपण असे स्वखुषीनेच बाजूला राहिलो तर आधी असलेला आर्थिक व सामाजिक बहिष्कार अधिकच दुणावेल, असा कोणी आक्षेप घेतला तर हे नवमतवादी म्हणतात की, 'होय, तसा बहिष्कार पतकरलाच पाहिजे, व पतकरला तरच आपल्याला आपली उन्नति करून घेता येईल आपले शिक्षण आपणच सभाळले पाहिजे, तरच आपल्या मुलाना काय शिकवावे हे आपल्याला

ठरविता येईल व म्हणून आपल्यासाठी कोणी सवत्या शाळा घातल्या व आपल्या मुलाना गोऱ्या शाळेत येऊ दिले नाही तर ते बरेच आहे असे मानिले पाहिजे या आपल्या धोरणाचा प्रथम प्रथम थोडा बोभाटा होईल पण तो तसा झाला तरी चालेल तसेच गोरे लोक सागतील की हे नवे धोरण तुम्ही आखा, पण तुमच्यातील काही चार दोन माणसे सोडली तर हे धोरण व्यवहारात उतरविण्यास जो वकूब लागतो तो तुम्हापाशी नाही आमच्या या गोऱ्या राष्ट्राच्या पोटात हे काळे-राष्ट्र उभे करावयाचे म्हणजे जळात राहून माशाशी वैर करण्यासारखे आहे, याला पुढारी धूर्त असवयास हवेत, सघटना फार युक्तीने केली पाहिजे व सर्वांच्याही वर म्हणजे तुमच्या अगी सयम फार मोठा असला पाहिजे आमची खात्री आहे की यापैकी एकही गुण तुम्हा लोकाच्या अगी नाही यावर नवमतवादी इतकेच सागतात की, हे गुण आम्ही स्वतत्र ख्रिस्तीधर्मपीठ सघटित करून सर्व जगाला दाखविले आहेत आमच्या स्वतत्र शाळा हजारोनी चालविल्या आहेत आणि किर कोळीने व्यापार करण्याची प्रथा आम्ही मोठीच पाडिली आहे या कामात आम्हाला प्रचड यश मिळाले आहे तर रील कामे याच गुणाच्या बळावर आम्हाला यशस्वी करून दाखविता येतील अजून अडचण आहे ती ही की निग्रो लोकातील खरे बुद्धिमान व विचारी लोक सघटित होत नाहीत ते झाले म्हणजे या अमेरिकन लोकाच्या गोऱ्या राष्ट्राच्या पोटात आमचे काळ्या लोकाचे एक स्वतत्र पोट राष्ट्र आम्ही बनवून दाखवू व दाखविलें तरच आम्हा शिद्दी लोकाना इहलोकी जगता ये ल, नाही तर मरण वाढून ठेवलेलेच आहे

---

१२ मेक्सिकोतील धर्म मरावयास टेपला

सोशॅलिझमची लाट सर्व पृथ्वीवर पसरणार हे स्पष्ट दिसते त्याच्या मूळ तत्त्वाची अम्मलबजावणी जशीच्या तशी सर्वत्र होणार आहे असा याचा अर्थ नाही पण दास्यातून मुक्त होण्याला जे एक नवे वारे उत्पन्न व्हावयास लागते व ज्याचा उपयोग त्या त्या देशचे लोक आपल्या पचनी पडेल त्या पद्धतीने करून घेतात, ते वारे सर्वत्र सुटले आहे हे खरे मेक्सिको देशात या तत्त्वास अनुसरून मोठी राज्यक्राति झाली व काही एक नव्या तऱ्हेचा बनाव तेथे बनून राहिला या बनावातच रशियातल्याप्रमाणे धर्म बुडविणे ही एक कल्पना आहे या देशात रोमन कॅथॉलिक पथाची मोठीच चलती आहे अर्थात् तेथील सध्याची शासनसस्था या धर्मावर हत्यार धरून उठली आहे अगदी अलेक्झाडरच्या वेळेपासून सगळ्या धूर्त व कर्त्या माणसाना हे कळून चुकले आहे की एखादी गोष्ट जर लोकात कायम करावयाची असेल तर तिची शिकवण लहान मुलानाच सुरू करावी अर्थात् हा आपला हेतु कोणी उघडपणे बोलून दाखविनात व कोणी दाखवीत नाहीत गत वर्षीच्या शेवटी शेवटी मेक्सिकन कॉंग्रेसने ठराव केला की आपल्या राज्यातील राज्यघटना ही कायमची सोशॅलिस्ट पथाची व्हावी म्हणन शाळेतील शिक्षणातच या तत्त्वज्ञानाची शिकवण अतर्भूत करावी तिने पुढे असेही ठरविले की शिक्षण हे सर्वस्वी सरकारच्या ताब्यात असावे, कोणी एकाद्या खाजगी सस्थेने हा शिक्षणाचा उद्योग हाती घेतला तर सरकारची परवानगी तिने मिळविली पाहिजे सर्व मुलाना प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे व मोफत देण्यात येईल व हे काम सरकारच करील, अभ्यासक्रम ठरविण्याचे काम सरकारच्या हुकमतीखालीच चालेल, धर्मोपदेशकानी किवा धार्मिक सस्थानी या शिक्षणाच्या कामी प्रत्यक्ष किवा अप्रत्यक्ष अशी कसलीही ढवळाढवळ करता कामा नये व हे शिक्षण सोशॅलिस्ट मतपथाचे असावे आणि त्याच्याशी धार्मिक तत्त्वाचा कसलाही सबध असना कामा नये

या ठरावामुळे देशात मोठीच खळबळ उडाली खुद्द कॉंग्रेसच्या सभासदातच एकमत होईना शिक्षण सोशॅलिस्ट पथाचे असावे याबद्दल अर्थातच मतभेद नव्हता पण हे शिक्षण अगदी लहानपणापासून द्यावे की विद्यार्थ्यास थोडे कळू लागल्या

वर द्यावे याविषयी मात्र मतभेद होता पण कॉंग्रेस सोडली तर बाहेर मात्र हा मतभेद अगदी निराळ्या मुद्यावर आणि सर्व देशभर माजून राहिला सरकारच्या ह्या नव्या उपक्रमाला विरोध करण्याचे काम देशातील सर्व कॅथोलिक पथीय संस्थानी व विद्यार्थीमंडळानी सुरू केले तसेच "देशातील मातापितराचा संघ" या नावाची जी एक संस्था नुकतीच निघाली तिनेही हे विरोधाचे काम जोराने चालू केले या सर्वांचे म्हणणे असे की सरकारच्या या उपक्रमाने आमच्या नैतिक कल्पनाना व आमच्या मुलाच्या कोवळ्या मनाना अगदी प्राणान्तक आघात होणार आहे तसेच यामुळे आमच्या कुटुंबसंस्थेवरही घाला पडणार आहे व आमचा खाजगी मिळकत करण्याचा हक्कही यामुळे धुळीस मिळणार आहे याचा अर्थ स्पष्ट असा की, या आक्षेपकाना सोशॅलिस्ट तत्त्वज्ञान व सर्वथा अमान्य आहे त्यानी आपला आक्षेप केवळ कागदोपत्री नमूद करून ठेवला असे नव्हे तर ज्याला ज्याला म्हणून काही थोडे विवेकबळ उरले आहे त्याने त्याने आपल्या मुलाची बौद्धिक, नैतिक व सामाजिक वाढ संपूर्ण व्हावी म्हणून प्राण खर्ची घालूनसुद्धा झगडत राहावे असे त्यानी आपल्या अनुयायाना सांगितले विरोधकाची ही उचल पाहूनसुद्धा सरकारने जाहीर केले की या धर्मविरुद्ध शिक्षणाची अमलबजावणी सर्व दुय्यम प्रकारच्या शिक्षणसंस्यातून लवकरच सुरू होईल सरकारची ही घोषणा होताच विरोधकाच्या चळवळीला जास्त स्पष्ट रूप येऊ लागले प्युब्ला येथे सरकारने एक कॅथोलिक शाळा जप्त केल्याबरोबर शाळेचे विद्यार्थी व कित्येक हजार कॅथोलिक लोक याची पोलिसाशी दोन दिवसपर्यंत मारामारी झाली मॉटेरी परगण्यातील युनिव्हर्सिटी अधिकाऱ्यानी बंद केल्याबरोबर अशाच मारामाऱ्या झाल्या पुढाऱ्याना देशातून हद्दपार करण्यात आले झॅकॅटेकास युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांनी सरकारी वर्तमानपत्राच्या कचेरीवर दगडफेक केली खुद्द मेक्सिको शहरी असल्या शिक्षणाला विरोध करणाराच्या शहरातून मिरवणुकी निघाल्या. तेव्हा पोलिसानी "फुस-बॉंब" त्याच्यावर फेकले आणि आगी विझविण्याच्या नळातून त्याचे अगावर पाणी सोडले व अशा रीतीने त्याची दाणादाण केली लोकाची ही प्रवृत्ति पाहूनच प्रेसिडेंट रॉड्रीग्ज याने फर्मान काढले की, अतःपर दंगे करणारास कडक शासन होईल लवकरच चेंबर ऑफ डेप्युटीजने अध्यक्षाला विनंति करून अधिकार दिला की, मेक्सिकोतील सर्व बिशप्स् आणि आर्चबिशप्स् याना देशातून घालवून द्यावे याप्रमाणे अमलबजावणीलाही सुरुवात झाली कोलिमातील दोन देवळे बंद करण्यात आली गुरेरो येथील सर्व कॅथोलिक उपाध्यायाना तीन दिवसाचे आत परगणा सोडून जाण्याची ताकीद मिळाली, चिबाबा शहरात उपाध्यायाची अशीच स्थिति झाली झॅकटेकास परगण्यातील शहरे, रस्ते व इतर ठाणी याना पूर्वी मिळालेली कॅथोलिक संताची नावे रद्द करून दुसरी ठेवण्यात आली चिबाबा परगण्यातील अधिकाऱ्यानी कॅथालिक उपाध्यायाना उपाध्येपणाचे काम करण्याची बंदी करून टाकिली याप्रमाणे कॅथोलिक पंथाच्या लोकावर सरकारने जिकडून तिकडून गहजब सुरू केला पण खरे लोकमत आपल्याच अंगाला आहे हे दर्शविण्यासाठी मेक्सिको शहरात चालू धोरणास अनुकूल असलेल्या अशा दोन लक्ष स्त्री-पुरुषाची सरकारच्या उठावणीने मिरवणूक काढण्यात आली हे सर्व लोक "कॅथालिक मरोत", "सोशॅलिस्ट शिक्षण म्हणजे कॅथॉलिकाच्या तावडीतून मुक्तता होय" अशासारख्या आरोळ्या ठोकीत चालले होते सरकारने लवकरच कायदा केला की, ज्या खाजगी इमारतीतसुद्धा धार्मिक समारंभ होतील त्या इमारती सरकारजमा होतील इकडे प्रेसिडेंट साहेबानी कागदपत्राची जमवाजमव करून असे सिद्ध करण्याचा घाट घातला, की सरकारच्या या नव्या धोरणाविरुद्ध धडपडीत बंड करण्याचा धर्मोपदेशकाचा इरादा आहे व याप्रमाणे सरकारी वकिलाने पोपचा मेक्सिको देशातील जो अधि-

कारी त्याच्यावर आरोप ठेविला या अधिकाऱ्याने असे स्वच्छ जाहीर केले होते की, जो कोणचा कायदा आमच्या धार्मिक हक्काच्या आड येतो, आमच्या मुलाचे शिक्षण नासवितो व आमच्या खाजगी मिळकतीही हिरावून नेतो तो कायदा अन्यायाचा आहे आणि त्याला कसलेही प्रामाण्य नाही धार्मिक पुढाऱ्याची या बाबतीतील धोरणे स्पष्टच आहे ते म्हणतात की तुम्हाला सोशॅलिझम शिकवावयाचा तर तो शाळेतच का शिकविता? त्यांना असे वाटते की आजच्या या धर्मविरोधी सोशॅलिझममधून अगदी धादात नास्तिक्य पुढे उपस्थित होणार आहे आणि असे त्यांना वाटू लागावयास सरकारची कृत्येच कारणीभूत झाली आहेत सर्व देवस्थानची उत्पन्ने सरकारने घेतली आहेत कोणच्या परगण्यात किती उपाध्ये असावे हे ठरविण्याचा हक्क आपणाकडे घेऊन अशा रीतीने त्यानी उपाध्यायाची संख्या हटवीत नेली कोठे कोठे तर एक लक्ष लोकांना एकच उपाध्याय अशी स्थिति करून सोडली अर्थात् यावरून आपला धर्म नष्ट करण्याचेच सरकारचे धोरण आहे हे त्याना उत्तम कळून चुकले आहे व म्हणून हे आकाशपाताळ एक केल्याशिवाय सोडणार नाहीत असे दिसते

मेक्सिको हा स्वतंत्र देश असेल पण कॅथॉलिक धर्म हा काही मेक्सिकोपुरताच नाही सव जगभर त्याचा प्रसार आहे आणि मेक्सिकोची बडी शेजारीण जी अमेरिका तिच्या घरीही या धर्माची बरीच चलती आहे व रोम येथे या पंथाचे मुख्य आचार्यपीठ आहे आपल्या धर्मबांधवाचा मेक्सिकोत चाललेला हा छळ पाहून तेही मनातून मात्र चवताळून उठत आहेत आणि त्याच्या सरकारवणीला थोडातरी मार दिलाच पाहिजे असे खुद्द मेक्सिकोतील अधिकाऱ्यासही वाटत आहे पण मेक्सिकोतील राजकारणात इतक्या उलथापालथी चालू आहेत व इतके पक्षोपपक्ष निघाले आहेत की, राजकारणाची जी धोरणे आज निश्चित करावी ती उद्याला टिकून राह-तीलच असे मुळीच नाही रशियात बोल्शेविझम प्रबळ झाल्याबरोबर त्याचे लोण मेक्सिकोपर्यंत पोहोचले व त्या मताच्या माणसानी तेथे मोठीच क्रांति घडवून आणिली इकडे युरोपात सोशॅलिझमच्या मागोमाग फॅसिझम व नाझीझम् हे प्रबळ पंथ निघाले तेव्हा त्याच्याही लाटा मेक्सिकोपर्यंत जाऊन पोहोचल्याच सोशॅलिझमच्या झोतापुढे जे लोक हातपाय गाळून बसले होते त्यानी ही नवीन तत्त्वज्ञाने येऊन पोहोचताच नवे बळ धरले आणि आता अशी स्थिति उत्पन्न झाली आहे की, मेक्सिकोत आणखी एकादी क्रांति होणार की काय? हे फॅसिस्ट किंवा नाझी लोक त्यांना रोमन कॅथॉलिक पंथाचे मुळीच वावडे नाही किंबहुना इटली व जर्मनी येथील हे सर्व राजकीय मतपंथवाले रोमन कॅथॉलिकच आहेत अर्थात् ज्या रोमन कॅथॉलिक लोकावर मेक्सिकोत येवढा हजब चालू झाला त्याना, फॅसिझम व नाझीझम् असे राजकीय पंथ तेथे उत्पन्न होताच नवा उत्साह प्राप्त झाला आहे आणि स्वधर्मरक्षणासाठी सरकाराशी सारखे झगडत राहण्याची नवी उमेद त्यानी धरिली आहे

---

१३ बोलिव्हिया व पॅरॅग्वे यांची झोंबी

दोन वर्षे झाली, ही दक्षिण अमेरिकेतील छोटी राष्ट्रे अगदी प्राणान्तिक युद्धात गुंतली आहेत वास्तविक पाहता याची सैन्यबळे लहानच आहेत पण पुन्हा पुन्हा नव्या फौजा उभारून ती एकमेकावर जाऊन पडत आहेत या दोन देशाच्या मध्ये 'ग्रॅनचॅको' नावाचा सुमारे एक लक्ष चौदा हजार चौरस मैल विस्ताराचा एक प्रदेश आहे म्हणजे सरासरी मानाने तो आपल्याइकडील संयुक्त प्रांताएवढा आहे या प्रदेशात तुरळक तुरळक वस्ती आहे पण इमारतीच्या लाकडाची अरण्ये व इतर वन्य पदार्थ याची सुबत्ता असून शिवाय पेट्रोलिअम् पुष्कळच सापडते अर्थात् या दोन्ही देशाना त्याचा लोभ आहे दुसरेही एक कारण आहे बोलिव्हिय देशाला समुद्रावर तोंड

कोठेच नाही पूर्वी पॅसिफिकच्या किनाऱ्यापर्यंत त्याची व्याप्ती होती व म्हणून सर्व व्यापार तिकडून सुयत्र चालत असे पण चिली देशाचे व याचे पन्नास वर्षांपूर्वी जे एक युद्ध झाले त्यात याचा पराभव झाला व चिलीने याचा पॅसिफिकवरील मुलूख जिंकून घेतला तेव्हापासून बोलिव्हियन व्यापाराची थोडी कुचंबणा चाललेली आहे बोलिव्हिया देशाला आग्नेयीच्या अंगास पॅरॅग्वे हा शेजारी आहे या पॅरॅग्वेतून पॅरॅग्वे ही विशाल पात्राची नदी वाहते तीच पुढे अर्जेन्टिना देशात शिरू 'डोंगरमाथ्यावरील नदी" या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या पाणखोऱ्यात उतरते व या खोऱ्यात जमा होणारे अनेक नद्यांचे पाणी शेवटी दक्षिण अटलांटिक महासागरास जाऊन मिळते पॅसिफिककडून व्यापार चालत नाही तर अॅटलांटिकमधून चालावा अशी बोलिव्हियाची इच्छा आहे तेथे पोचावयाचे तर यावरील नद्यांतून खाली उतरता आले पाहिजे व त्यातील मुख्य नदी जी पॅरॅग्वे ती तर पॅरॅग्वेतूनच मुख्यत वहाते.

म्हणून या नदीचा आपणाला उपयोग व्हावा अशासाठी बोलिव्हियाने ही कुरापत काढली आहे बोलिव्हियाने कुरापत काढली खरी पण युद्धाला तोंड लागल्यानंतर त्याला कळून आले की आपला शेजारी आपल्याहून लहान खरा पण मोठा मर्द आहे त्याची फौज अगदी जय्यत राखलेली, आणि आधुनिक शस्त्रास्त्रानी सुसज्ज अशी आहे वर्षभर या दोघानी खूपच मारामारी केली इतर देशातून दारूगोळा,शस्त्रास्त्रे याचीही भरती होऊ लागली राष्ट्रसंघाने चवकशीमंडळ नेमले व राष्ट्रसंघाचे सभासद असून जे कोणी या भाडखोराना हत्यारे पुरवितात याना ठपका दिला थोडे दिवस हा पुरवठा बंद पडला पण येवढे गिऱ्हाइक लाभले असता त्याला माल देऊ नये असे म्हणण्यात काय मतलब! असा विचार करून शेजारच्या राष्ट्रानी हत्यारे पुरविण्याचे काम चालू केले पुन्हा युद्धाला जोराने तोंड लागले शेवटी बोलिव्हिया हैराण झाला समेट करून द्यावयास राष्ट्रसंघ तयार झाला पण पदरी पडत असलेले यश हे आता आपल्या-पासून हिरावून घेतील असे पाहून पॅरॅग्वेने त्याच म्हणणे धुडकावून लावले व संघातून आमचे नाव कमी करा असे कळविले उभय देशातील तरुण-लोक हजारोनी मरू लागले व म्हणून हा अनर्थ थांबविण्यासाठी पेरु, चिली, युराग्वे, ब्राझिल, व अर्जेंटिना या देशानी मध्यस्थी करावी अशी विनंति राष्ट्रसंघाने त्याना केली पण हे दोघे आमचे ऐकत नाहीत असे त्यानी कळविले दरम्यान युद्धाचा रंग थोडा पालटला बोलिव्हिया जो अगदी हैराण झाला होता तो सावरला व पॅरॅग्वेचे पराभव होऊ लागले यामुळे तहाची भाषा पतकरण्यास बोलिव्हिया तयार होईना होता होता परवा अशी स्थिति झाली की दोघेही अगदी दमले अजूनही एकमेकाचा पुरता घात करावयाचे त्याच्या मनात आहे पण कोणाच्याच दंडात बळ नाही असे झाले आहे यामुळे दोघेही गुरगुरत आपआपल्या ठिकाणी पडून आहेत आता कोणी तरी मध्यस्थी केली तर ती यशस्वी होण्यासारखी आहे सध्या तरी भोवतालच्या राष्ट्रानी उभयताकडून "युद्धतहकुबी" ला कबूली घेतली आहे जर का दोघापैकी एकाला पुन्हा रंग वाटू लागली तर हा झगडा आणखी चालू होणार यात शंकाच नाही

१४ फिलिपाइन बेटांतील मोरो लोकांचे दुखणें

फिलिपाइन बेटातील लोकाना स्वातंत्र्य द्यावयाची अमेरिकन सरकाराची इच्छा प्रसिद्धच आहे पण ही इच्छा फलद्रूप होण्याच्या मार्गांत एक चमत्कारिक प्रश्न अगदी अजगरासारखा आडवा पसरलेला आहे आजवर निरनिराळे वंश किंवा वंशखंड निरनिराळ्या कारणास्तव जगतावर फिरत राहिलेले आहेत, व तेथे त्यानी वस्त्याही केल्या आहेत एकाच देशाला चिकटून राहण्याच्या ऐवजी श्रमसाहस करून पोटाला मिळविण्याचा हा उद्योग त्यानी केला, याबद्दल त्याचे आजवर सर्वांनी कौतुकच केलेले आहे पण आता या लोकसत्तावादाच्या काळात ते पूर्वीचे

कौतुक त्याच्या वाट्याला येईल असे दिसत नाही निरनिराळ्या वशखडाच्या या भ्रमतीमुळे व वस्तीमुळे एकाच लहानग्या देशातसुद्धा नानाप्रकारचे लोक शेजारी शेजारी आलेले दिसतात आता लोकसत्ता स्थापित होण्याचा मोसम सर्वत्र असल्यामुळे त्यातल्या त्यात लोकसख्येने जे जास्त असतील ते इतरावर राज्य करणार त्याच्यात व इतरात मूळचेच हाडवैर असले तर या नवीन राज्यपद्धतीच्या साहयाने हे आता इतरावर चागलाच सूड उगवतील अशी अल्पसख्याकाना भीति उत्पन्न झाली आहे कोणी अल्पसख्याक लोक केवळ आपला जास्त फायदा व्हावा म्हणून या भयाचा मुद्दामच कागावा करीत असतील पण काही ठिकाणी हे भय खरेही असण्याचा सभव असतो फिलिपाइन बेटातील अल्पसख्य लोक जे मोरो त्याचे भय कदाचित खरे असावे त्याच्या या राजकीय दुखण्याची लक्षणे पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत हे मोरो लोक हिदुस्थानातील जे हिदुमुसलमान चाचे पूर्वीच्या काळी समुद्रावर इतस्तत भटकत होते त्याचेच वशज असावेत असा लोकाचा तर्क आहे स्पॅनिश लोकानी हे मूरवशीय असावेत या कल्पनेने त्याना 'मोरो', 'मोरो' म्हणण्यास सुरुवात केली, व आता त्याचे तेच नाव कायम झाले आहे हे मोरो लोक आता मुसलमानी धर्माचे असून स्वभावाने चागले कडवे आहेत फिलिपाइन बेटावर जेव्हा यानी वस्ती केली तेव्हा तेथील जे अगदी मूळचे उघडे नागडे लोक होते त्याच्यामागे हे अगदी लाडग्यासारखे लागले झोडपीत नेऊन कोठे तरी डोगरकठडीला त्यानी त्याना नेऊन घातले व खालच्या चागल्या प्रदेशाचा आपण कबजा घेतला व तेथे राहून त्यानी आपला चाचेपणाचा धदा चागलाच सुरू केला पाळत राखून जमेल तेव्हा ही समुद्रचोरी करावी व एरवीच्या वेळी स्वस्थ चैनीत दिवस काढावे हाच त्याचा धदा झाला काही थोडे विणकाम करणे, धातुकाम करणे, लाकडावर नक्षी काढणे व समुद्रातून मोत्याचे शिपले बाहेर काढणे असेही काही धदे हे करीत याप्रमाणे बरीच दिवसगत झाल्यावर स्पॅनिश लोकाची वरदळ त्याच्या बेटात सुरू झाली पण या स्पॅनिश लोकाना त्यानी दाद दिली नाही याच बेटात जे इतर अनेक लोक होते त्याच्यात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झपाट्याने चालू झाला व ते ख्रिस्ती म्हणून इतर युरोपियन राष्ट्रे त्याच्याकडे थोडी ममत्व बुद्धीने पाहू लागली आधुनिक सुधारणेची जी वरवरची का होईनात, पण अगे आहेत, ती त्याना प्राप्त झाली आणि दूरचाच पण थोराचा आश्रय असल्यामुळे जगतात काय चालले आहे याची त्याना ओळख झाली त्याचेच देश बाधव वर सागितलेले जे मोरो लोक ते मात्र या सुधारणापासून बिचकून दूर उभे राहिले व म्हणून ते तसे दूरच आहेत हे जे ख्रिस्ती फिलिपिनो लोक ते बहुसख्य आहेत शिक्षण, सस्कृति, धर्म, राज्यकारभार, इत्यादीच्या कल्पना ते आज ३०० वर्षे शिकत असल्यामुळे या मोरोचे व त्याचे सारखेपण असे कशातच नाही १८९८ साली अमेरिका सरकारचा या फिलिपाइनच्या प्रकरणात प्रथम सबध आला तेथे त्याचे अधिराज्य स्थापन झाले पण तेव्हापासूनच घरच्या रवातच्याच्या कल्पनेला अनुसरून आपले तेथील अधिराज्य लवकरच केव्हा तरी आटपून टाकण्याच्या व तत्रस्थ लोकाना स्वराज्याचे हक्क देऊन टाकण्याच्या गोष्टी त्यानी चालू केल्या अर्थात् ख्रिस्ती फिलिपिनो लोकाना ही एक नवीनच महत्त्वाकाक्षा उत्पन्न झाली व आपल्यावर राज्य करणाऱ्या लोकाशी सनदशीरपणाने भाडून त्याजकडून स्वराज्याचे हक्क सपादन करणे हा जो एक लोकसत्ताकालाच्या राजकारणातील वळसा आहे तो घेण्यास त्यानी सुरुवात केली त्याचे कष्ट ते अनुभवीत आहेत व अमेरिकन सरकार त्याना हळूहळू हक्कदान करीत आहे पण हे जे मोरो लोक ते दूर बसूनच या पडत चाललेल्या फरकाकडे पाहात आहेत ते म्हणतात आम्हाला ही तुमची सुधारणा नको, हे तुमचे तोडातल्या तोडात बोलावयाचे इग्रजी आम्हाला नको आहे आणि आमच्या जगली शाळात ते तसले इग्रजी शिकवणारे हे किरिरताव फिलिपिनो मास्तरही आम्हास

नकोत हे तुमचे विजेचे दिवे, तुमची ती छापलेली कागदे, ही तुमची रोजची सडकाची धोतीपोती आणि हे तुमचे पोलिस शिपाई हे आम्हाला काही नको पण ते असे म्हणत असले तरी फिलिपाइन बेटात या गोष्टी सर्वत्र झाल्या आहेत अमेरिकन सरकारने त्याचा हा तुसडेपणा नाहीसा करण्यासाठी आजवर पुष्कळ खटपट केली पण, अजून काही गुण आलेला नाही याचा थोडासा दोष खटपट करणाराकडेच आहे समाजाची सुधारणा दडुक्याने करता येईल व कायद्यानेही करता येईल असा समज असलेले अमेरिकेचे लष्करी अमलदार त्याच्या मागे लागले हे त्याना 'देशाभिमान', 'देशाभिमान', म्हणून चुचकारू लागले पण त्याना या नवीन तऱ्हेचा अभिमान कशाशी खावा हे मुळीच उमगेना इकडे ख्रिस्ती फिलिपिनो लोक मात्र खरोखरीच देशाभिमानी होत चालले ते जो जो देशाभिमानाच्या गोष्टी बोलू लागले, सर्व देशाचे राज्य आम्हाकडे हवे असे म्हणू लागले तो तो या मोरो लोकाच्या पोटात धस्स होऊ लागले ते अडाणी खरे पण सुरू असलेल्या एकदर प्रकारावरून त्याच्या ध्यानात आले की ह्या देशाचे हे अमेरिकन धनी केव्हा तरी आपला गाशा गुडाळणार आणि आपणाला या किरिस्तावाच्या हवाली करणार हे त्याचे भय कमी व्हावे म्हणून अमेरिकन सरकाराने त्याची पुष्कळ मनधरणी केली त्याचा पुढारी, सुलु गावचा सुलतान, या नावाचा एक ऐदी माणूस असे त्याला त्यानी वर्षाचे काही वेतन चालू करून आपलासा केले व अशा रीतीने मोरो लोक वश होतील असे त्याना वाटले पण तेही काही जमले नाही अशाने ते बधत नाहीत हे पाहून अमेरिकन सरकारने त्याना सक्तीने सुधारण्याचा घाट घातला त्याच्या जुन्या चालीरीती त्यानी एकदम टाकल्या पाहिजेत, बहुपतित्वाची चाल बद केली पाहिजे, आणि अगावर हत्यार बाळगणे सोडून दिले पाहिजे अशी अनेक फर्माने त्यानी काढली पण मोरो लोक या फर्मानाना मुळीच जुमानीनात त्याची जूट अधिक अधिक होऊ लागली, व बायकापोर सकट गावेच्या गावे डोगराच्या आश्रयाला जाऊ लागली याच्याशी लढाई करावयाची तर बायकापोराना गोळ्या घालणे हे ओघानेच येत होते सेनापती पर्शिग याने स्वच्छ सागितले की, या निरपराधी बायकापोरावर गोळी चालविणे हे माझ्या हातून व्हावयाचे नाही बरे त्याना शासन करू नये, तर त्याची बडखोरी वाढतच जाणार असा प्रकार कित्येक दिवस चालू राहिला शेवटी मोरो लोकाचा असा बळकट समज झाला की, आपल्याला डोगरात गाठून कायमचे नाहीसे करावे व हा देश आपल्या लाडक्या ख्रिस्ती फिलिपिनोना राहावयास मोकळा करून द्यावा असा या अमेरिकन लोकाचा बेत दिसतो म्हणून त्यानी डोगराच्या आडवळणात तोफा व बदुका तयार करण्याचे काम चालू केले. हे पाहताच सरकारचा हुकूम निघाला की जो कोणी मोरो माणूस असले हत्यार जवळ बाळगील, इतकेच काय पण भाला, बरची, जबिया, सुरा ही हत्यारेही जवळ बाळगील त्याला हद्दपारीची शिक्षा होईल हा हुकूम सुटताच हत्यारे खाली ठेवणे त्याना भागच झाले पुढे १९१३ साली हॅरिसन नावाच्या गव्हर्नर जनरलने असे मनात आणले की या मोरो लोकाना फिलिपिनोच बनवून टाकावे आणि म्हणून या देशातील सर्व लोकाना एकाच तऱ्हेने वागविण्यात येईल असे त्यानी जाहीर केले, जे कोणी अमेरिकन नोकरदार होते ते सर्व त्यानी काढून टाकले व तेथे फिलिपिनो लोक आणून भरले शिक्षक, शिपाई, न्यायाधीश, वकील, चटमारे अधिकारी लोक व प्रतिष्ठित लोक तद्देशियातूनच त्याने भरले इतकेच काय मोरो ज्या परगण्यात राहात असत तेथे फिलिपिनोच्या झुडीच्या झुडी येऊन राहू लागल्या हेतु असा की त्याचे व आपले लग्नसबध व्हावेत व अशा रीतीने देशातील सर्व लोक एक होऊन जावेत स्वराज्यास आतुर झालेल्या ख्रिस्ती फिलिपिनोची ही चळवळ व तुमचा कारभार तुम्हीच पाहावा या हेतूने अमेरिकन सरकाराने सुरू केलेला राज्यकारभारातील सर्व बदल त्याच्या त्याच्या मनाने जरी कितीही चागला असला तरी मोरो लोकाना

वाटू लागले की आपल्याला नाहीसे करण्याच्याच या सर्व युक्त्या आहेत, व ते या फिलिपिनो अधिकाऱ्याच्या विरुद्ध तक्रारी करू लागले ते आम्हाला एरवीच्या सर्व तऱ्हानी छळतातच पण, त्याचे मुनसब लोक आम्हा मुसलमानाचा अपमान व्हावा म्हणून कोर्टीत मुद्दाम डुकरे आणून बाधतात, आमच्या घरावर, विहिरीवर, स्मशानावर आणि आमची पोरे जेथे नदीकाठी खेळतात त्याच्यावर सुद्धा हे कर बसवितात, आमची मुसलमानाची लग्ने हे बेकायदेशीर आहेत असे म्हणतात, आमच्या बायकाना हे रखेल्या ठरवितात, आणि आमच्या मुलाना वारसाचा हक्क देत नाहीत, ते आम्हाला व्यापारात बुडवितात, आम्हाला काडयाच्या पेटया, मीठ व सुया देतात आणि त्याच्या दसपट किंमतीचे खोबरे, कॉफी आणि काथ्या ते आमचेकडून घेतात, आपल्या फिलिपिनो निशाणाला आम्ही सलाम करावा म्हणून ते आम्हाला बदुकीच्या दस्त्याने ढोसतात, आणि कसलीही चौकशी न करता आम्हाला तुरुगात डाबून ठेवतात अशा तक्रारी ते करू लागले ही तक्रारीची यादी दिवसेदिवस फुगतच चालली आहे, व मोरो लोकाचा अमेरिकनाना आग्रह असा आहे की तुम्ही येथून जाऊ नका जर गेलात तर हे फिलिपिनो लोक आम्हावर जुलूम करू लागतील आणि आमच्या चालीरीतीत हात घालतील

अशी ही मोरो लोकाची कहाणी असतानासुद्धा स्वराज्य पदरात पडावे म्हणून चळवळ करणारे जे फिलिपिनो लोक आहेत ते अमेरिकन सरकारास सागतात की, या मोरो लोकाच्या तक्रारी उगाच आहेत आम्ही त्याना छळत नाही व छळणारही नाही, त्याचा व आमचा कसलाही वाद नाही, इतकेच काय पण ते व आम्ही एकाच हाडामासाचे आहोत या देशभक्त लोकाच्या पुढे त्याच्या हाडवैराची उदाहरणे जर आणून माडली व याचा अर्थ काय म्हणून विचारला तर ते नुसते म्हणतात की, "यात कसलेही सत्य नाही" अर्थात् मोरो लोकाच्या पुढाऱ्याची व या देशभक्ताची जबानी इतकी परस्पराच्या विरुद्ध आहे की, स्वराज्यदानाच्या प्रसगी ही एक मोठी अडचणीची बाब होऊन बसत आहे, असे अमेरिकन सरकारास वाटते मोरो लोकाची मुख्य तक्रार ही आहे की, तुम्ही आमची हत्यारे काढून घेतलीत, आत्मसरक्षणास आम्हास असमर्थ बनवून ठेवलेत, व आमच्या वैऱ्याच्या हाती सर्व सत्ता दिलीत, सरक्षणाचे जे वचन आम्हास तुम्ही दिले होते त्याचा भग करून येथून तुम्ही जात आहा या तक्रारीस उत्तर देणे सरकारास फारच अडचणीचे होत आहे व त्यानी जर यातून मार्ग काढिला नाही तर मोरो लोक त्याना चक्क बजावून सागत आहेत की, राज्यदान करून तुम्ही येथून गेलात म्हणजे या भूमीत जोराचा रक्तपात होईल हे ध्यानात ठेवा

---

१५ बृहज्जपान

जपान हबसाणापर्यंत येऊन पोहोंचला !

जपान देशात लोकसख्या बेसुमार वाढत आहे व या वाढत असलेल्या लोकसख्येची दुसरीकडे काही तरी व्यवस्था लावावयास हवी म्हणून ज्या हिकमती कराव्या लागतात व जी जबरदस्ती करावी लागते ती करण्यास जपान सदैव तत्पर असतो रशिया आपल्या क्रातीच्या व्यवधानात गुतला आहे हे पाहून आणि राष्ट्रसघ हा बोलण्याच्या पलिकडे फारसा जाणार नाही हे ओळखून त्याने निर्बल झालेल्या चीन देशाच्या मागे आपला ससेमिरा लावला व थोडयाच दिवसात मॉच्युकीओ या नावाचे स्वतत्र राज्य निर्माण करून अज्ञातवासात असलेला चीन देशाचा पूर्वीचा राजा येथील सिहासनावर त्याने बसविला अर्थात् देशातील कुल-मुखत्यारी जपानी लोकाकडेच असली पाहिजे हे स्पष्ट आहे माच्युकिओ घशात टाकून आणि लीग ऑफ् नेशन्स्च्या दरडावणीला कसलीही भीक न घालता त्याने चीन देशावर नवे आक्रमण केले आणि प्रत्येक वेळी नव्या नव्या मागण्या करून दुर्बळ चिनी सरकाराकडून त्या मान्यही करून घेतल्या आणि आता तर असे वाटू लागले आहे की खुद्द पेकिंग अथवा पेपिन शहर तरी चीनच्या

हाती कितपत राहील याविषयी शकाच आहे चिनी राजकारणही हस्तगत करण्याचा जपानचा मोठाच उद्योग चालू आहे इकडे हे काम चालू ठेवून जपानी सरकारने सयामशी पुष्कळच नाते लाविले आहे राष्ट्रसघात जपानचा निषेध झाला त्या वेळी सयामचा वकील गप्प बसला त्या वेळीच पुष्कळाना अशी शका आली की, जपान व सयाम हे आतून मथले असावे सयामची सहानुभूति जपानच्या अगाला असावी हे अगदी स्वाभाविक आहे पण सयामच्या आजूबाजूला परेच, डच व इग्रज याची साम्राज्ये पसरलेली असल्यामुळे त्याला या लोकाचा थोडा वचक वाटतो पण इतके असूनही सिगापूरच्या आरमारी तहाचा महिमा नाहीसा करण्यासाठी इस्त्रा येथे नवी सामुद्रधुनी तयार करावी असा जपान व सयाम यानी डाव आरभिला आहे अशी वार्ता मागे उठलीच होती आता तर अशा बातम्या आहेत की, सयामने अनेक लढाऊ गलबते तयार करण्याचा मक्ता जपानातील गोद्याना दिला आहे व सयामच्या किनाऱ्याचे सरक्षण कसे करावे याबद्दलही त्याच्या वाटाघाटी चालू आहेत सयामात सध्या लोकशाही स्थापन झाली आहे व पृथ्वीवरील इतर राष्ट्राशी बरोबरीच्या नात्याने वागण्याची ईर्षाही तेथे उत्पन्न झाली आहे म्हणून या प्रबळ शेजाऱ्याना न भिता सयाम हा जपानशी अधिक अधिक स्नेहसबध ठेवण्यास भिणार नाही हे जपानलाही हिताचेच आहे कारण मागासलेल्या राष्ट्राला मदत करताना आपल्या अनेक अडचणीचा परिहार सपन्न राष्ट्राना करून घेता येतो असे इतिहासावरून दिसते याप्रमाणे म्याच्युकिओ, चीन व सयाम याच्याशी कोठे मालकी, कोठे जबरदस्ती, कोठे स्नेहसबध असे करून जपानने आपले हातपाय पसरले आहेत पण त्याची ही प्रसरणशील बुद्धि येथेच थाबली नाही अफगाणिस्थानात नवी उभारणी चालू आहे तिचा फायदा घेण्याचे ठरवून आपल्या तज्ञ लोकाना किफायतीच्या नव्या जागा मिळविणे व त्या राष्ट्राशी सख्यसबध जोडणे हेहि काम जपानने चालू केले आहे रेल्वे बाधणे, खाणी खणणे, विजेचा पुरवठा करणे अशासारखी अनेक मोठमोठाली कामे अफगाणिस्थानात सध्या सुरू झाली आहेत ही करावयास अफगाणाना बाहेरचे तज्ञ आणणे भागच आहे हे ओळखून जो तो तेथे प्रवेश करू पाहात आहे पण यापैकी, जर्मनी व जपान या दोघाना बरेच यश आले आहे येथून पुढे जपानने आणखी एक डाग टाकिली आहे ज्या अबिसीनिआ देशाविषयी आता इतका गाजावाजा चालू आहे, त्या देशात जपानने केव्हाच प्रवेश करून घेतला आहे जेथे ज्या मुद्यावर पाऊल टाकिता येईल तेथे तो मुद्दा पुढे करावयाचा असे त्याने चालविले आहे अफगाणिस्थानात तज्ञाची पेरणी करणे व अशा रीतीने तो देश आपलासा करून घेणे हे जसे त्यानी चालविले आहे तसेच हबसाणात आपल्या मालाची पेरणी करून तो देश आपल्या मुठीत आणण्याची त्याची खटपट चालू आहे हबसाणात लोकाना पुष्कळच गोष्टी हव्या असतात व त्यातल्या कोणत्याच तेथे तयार होत नाहीत यामुळे युरोपातील अनेक राष्ट्रानी आपापली दुकाने तेथे माडिली होती, पण जपानने या चढाओढीत सर्वाना मागे टाकिले आहे व आता अशी स्थिति आहे की बाजारपेठेंत जिकडे तिकडे जपानी माल भरलेला दिसतो प्रस्तुत इटली व अबिसीनिआ याचे खडाष्टक जुपण्याचा जो सभव दिसतो त्याच्या बुडाशी इटलीची ही पोटदुखी सुद्धा आहेच या प्रमाणे आपल्या घराच्या उबरठ्यापासून तो आफ्रिका खडाच्या पूर्व किनाऱ्यापर्यंत जपानने आपले कोणत्या ना कोणत्या तरी तऱ्हेचे वर्चस्व स्थापन करण्यात यश मिळविले आहे व असाच क्रम थोडे दिवस चालू राहिला तर आफ्रिका खडातील सर्व बाजार पेठा जपानी माल घेऊ लागतील असा धाक आजच युरोपिअन राष्ट्राना पडला आहे

पण या सर्वांत खरी भीति डच लोकाना उत्पन्न झाली आहे शालोपयोगी इतिहास वाचणाराना सुद्धा हे माहित आहे की, केप ऑफ

गुडहोप कडून हिंदुस्थानचा मार्ग सापडल्यानतर अनेक दर्यावर्दी राष्ट्रात शर्यत सुरू झाली व आशिया खडातील माणसे ख्रिस्ती करणे, तेथील धने लुबाडणे आणि जमल्यास एन जिनसा ते प्रदेशच काबीज करणे ही काम सर्वांनी चालू केली या कामात डच लोकही होते वास्तविक पाहता हॉलड हा अगदी चिमुकला देश आहे व तेथें माणसेही थोडी आहेत पण ज्ञान आणि अज्ञान याची झुज एकदा चालू झाली म्हणजे ज्ञान अज्ञानाला सहज चेपते आणि कोटयवधि लोकांवर मूठभर लोक सुद्धा सहज सत्ता गाजवितात डच लोकानी जावा, सुमात्रा, बोर्निओ ही मोठमोठाली बेटे हस्तगत केली या कामात त्याच्या व इतर युरोपियन राष्ट्राच्या पुष्कळच कटकटी झाल्या पण ही बेटे व त्याच्या आसपासच्या समुद्रांतील बारीक बारीक अशी शेकडो बेटे यावर त्याचा अम्मल चालू झाला ही बेटे कच्च्या मालाला फार उपयोगाचीं आहेत कच्याचे पक्के कसे करावे हे युरोपियन लोकाना समजते व कच्चें पिकविण्यासाठी कसे श्रम करावे लागतात हे आपल्या इकडील नेटिव्हाना समजते हा व्यवहार आज शतकानुशतक चालू आहे पण महायुद्धापासून पृथ्वीवरील सर्वच प्रजाना नवे वारे प्याल्यासारखे झाले आहे या सर्व बेटातील लोकाना मिळून युरोपियन राष्ट्रानी इन्डोनेशियन्स असे नाव दिले आहे हे इन्डोनेशियन लोक आता शहाणे झाले आहेत आपल्याला कोण लुबाडतो हे त्याच्या ध्यानी आले आहे त्याची लोकसख्या जवळ जवळ आठ कोटी आहे व त्याच्यात ख्रिस्ती, मुसलमानी व बौद्ध धर्मांचे लोक लक्षावधी असून ते एकमेकाच्या शेजारीच राहात आहेत आपला देश स्वतत्र व्हावा व आपली धने आपणच भोगावीत हा विचार तेथे प्रबळ होत चालला आहे इकडे वर वर्णिलेले जपानचे आक्रमणशील धोरण याही बेटावर चालू झाले आहे जपानी लोकानी या बेटातील बाजारपेठा हस्तगत करण्याचे काम सारखे चालविले आहे व त्याचा पेच डच लोकाना इतका पडला आहे की, इकडील आपला व्यापार ठार मरतो असे डच लोकाना आता कळून चुकले आहे या बेटावर १९१३ साली त्याचा व्यापार जिथे शे ३१ होता तेथे तो १९२६ सालापर्यंत शे १७ पर्यंत उतरला होता व जपानचा जो शे १ होता तो शें ९ पर्यंत चढला तेथपासून पुढेही ही अगलट येणारी चढाओढच चालू राहिल्यामुळे डच लोकाना अगदी चैन पडेनासे झाले आहे चिनी मातीची भाडी, व काचेचे सामान या बाबतीत तर जपानने डच व्यापार समूळ मारला आहे कापडाचीही गोष्ट अशीच आहे १९३१ साली जेवढे कापड डच लोकानी येथे आणून भरले त्याच्या केवळ एक चतुर्थांशाइतकेच १९३३ साली त्याना भरता आले या सर्वांचा परिणाम असा झाला आहे की या सर्व मालाचे पदासी जे हालडमधील कारखानदार त्याना हात आखडून बसावे लागत आहे पण येवढयानेच झाले नाही डच लोक माल तयार करून पाठवीतच पण बाजारात त्याचा उठाव करण्याचे कामही ते करीत असत पण हाही त्याचा उद्योग जपान हिसकावून घेत आहे तसेच जो जो जपानी माल या बेटात जास्त जास्त येत आहे तो तो डच माल येण्याचे बद होत आहे व तो येण्याचे बद झाल्यामुळे डच जहाजाचा वाहतुकीचा धदाही बसत चालला आहे याप्रमाणे माल उत्पन्न करणे, तो नेऊन पोहोचविणे व त्याचा उठाव करणे या तीनही कामात डच लोक झपाटयाने मागे पडत आहेत वास्तविक पाहता हे त्याचेच साम्राज्य आहे व म्हणून इतर लोकाच्या मालावर जबर कर बसवावे व आपला व्यापार तरता ठेवावा अशा योजना डच सरकार अमलात आणू पाहते पण व्यापारविषयक निरनिराळी तत्त्वे, साम्राज्याची धोरणे व इतर राष्ट्राशी त्याचे असलेले सबध या सर्वांची बेरीज करता हे काम त्याना झेपत नाही बरे, असे काही करावे तर जपानी लोक या इन्डोनेशियन् लोकाना सागतात की, "आम्ही जो माल तुम्हाला चार आण्यास देतो तोच आठ आण्यास घ्यावयास तुमचे राज्यकर्ते

तुम्हाला भाग पाडणार हे बरोबर आहे काय? " अर्थात् प्रजा असंतुष्ट होतील हेही भय डच सरकाराला आहेच पण हे भय आता व्यापारापुरतेच उरलेले नाही डच सरकारला कळून चुकले आहे की हे कोटघवधी लोक आता आपल्या ताब्यात राहात नाहीत ठिमोठाली घराणी आपली मुले उच्च शिक्षणासाठी जपानात पाठवितात ती तेथे देशाभिनाच्या कल्पना शिकतात, इन्डोनेशियन राष्ट्रीय पुढारी आतून जपानशी खलबते करित त तेथील वर्तमानपत्रकर्ते मुद्दाम जपानला जातात व तेथे त्याचे चागले आदरातिथ्य होते हे सर्व डच सरकारला उघड्या डोळ्यानी बघावे लागत आहे व्यापार कर्मी झाला म्हणून राज्यकारभारास पैसा उणा पडतो यासाठी शिक्षण इत्यादि खात्यावरील खर्च कमी करण्याचे धोरण डच सरकारने चालू करून पाहिले पण सरकारी शिक्षण जो जो जास्त कमी व्हावे तो तो इकडील लोक अधिक अधिकच जपानात जाऊ लागतात असे दिसू लागले याप्रमाणे डच सरकारचा अगदी कोंडमारा सुरू आहे

या सर्व परिस्थितीचा फायदा घेऊन जपानी लोक तेथील राष्ट्रीय चळवळीला गुप्तातून प्रोत्साहन देत असतात व ही चळवळ जर यशस्वी झाली तर या सर्व बेटाचे राष्ट्रीय पुढारीपण आपणाकडेच पुढे कित्येक वर्षेपर्यन्त राहील अशी त्याची अपेक्षा आहे ही अपेक्षा जपानी लोकाच्या मनात इतकी मुरून गेली आहे की पूर्वेकडील समुद्रातील सर्व मोठमोठाली बेटे चीन, सयाम या सर्वावर आपलेच अधिराज्य यापुढे व्हावयाचे आहे ही कल्पना जपानातील सामान्य लोकाच्या मनात सुद्धा कायम झालेली आहे याचे निदर्शक म्हणन एक मोटी गमतीची गोष्ट डच वर्तमानपत्रानी स्वदेशात प्रसिद्ध केली होती ती अशी —एकदा एक मोठे जपानी जहाज यापैकी एका बेटाच्या किनाऱ्यावर आले मडळी बदरात उतरल्यावर कोणी कोणीकडे, कोणी कोणीकडे असे निघून गेले व एक उमदा गृहस्थ सहज फिरत फिरत एका शाळेत शिरला तडक आत जाऊन तो फळयापुढे जाऊन उभा राहिला व खडूने त्याने पूर्व–आशियाचा नकाशा काढला नकाशावर जपान, मॉन्च्युकिओ, चीन, हे देश व सयाम, बोर्निओ, इत्यादि मोठमोठाली बेटे याच्या भोवताली त्याने एक वर्तुल काढले व त्यावर " बृहज्जपान " अशी अक्षरे लिहिली व तो झटकन शाळेतून निघून गेला ! या गोष्टीने डच लोकाचे डोळे खाडकन उघडले व आता आपले राज्य चालले असे त्यास वाटू लागले ! साम्राज्याच्या सरक्षणासाठी हॉलडमधून फार थोडे लोक आणता येण्यासारखे असतात म्हणून तद्देशीय लोकाची पलटणे उभारावी असेही सरकारास पुष्कळ वेळा वाटते पण आपल्या हाताने ही पलटणे उभी करावी आणि त्यानीच एके दिवशी आपल्यावर मोर्चा वळवावा असे खास होणार हेही भय त्याना वाटते जपानी आरमार फार प्रबल आहे त्याच्याशी गाठ घालावयाची म्हणजे महाकर्म कठिण आहे व बेटाचा किनारा तर तका विस्तृत आहे की चिमुकल्या डच आरमाराच्या बळावर या साम्राज्याचे सरक्षण करता येईल हे शक्य नाही !

अशा पेचात सापडल्यामुळे डच सरकारने आपले आजवरचे त्रयस्थपणाचे धोरण अगदी टाकून दिले आहे तिकडील प्रदेशात प्रबल असलेली जी दोन राष्ट्रे म्हणजे फ्रान्स व इग्लड त्याच्याशी सख्यसबध जोडण्याचे काम त्यानीचालविले आहे डच आरमारी अधिकारी सिंगापूरला येत आहेत, त्याची आतून खलबते चालू आहेत पॅलेस्टाईन जिंकणारा इग्रज महारथी जो लॉर्ड अलेन्बी त्यासही एकदा जावा बेटात निमत्रून नेले होते सरकारी रीत्या इग्रज व डच याचा मिलाफ चालू आहे असे कोणी कबूल करीत नाही पण वर सांगितलेली जी अधिकाऱ्याची जा ये ती बघून या दोन राष्ट्रानी परस्पराच्या सरक्षणासाठी इकडील समुद्रात सामायिक सरक्षणाची जबाबदारी उचलली असावी असा

सर्वांचा तर्क आहे इग्रजाचा सिगापूर येथे जो प्रचड आरमारी तळ तयार होत आहे, तो आस्ट्रेलियापासून हिदुस्थानापर्यंत जपानच्या हालचालीवर नजर ठेवण्यासाठीच आहे व याच कामात डच लोकाना मदत करणे हेही एक काम नि सशय आहे यात्रमाणे जपानी लोकानी हा सर्व द्विपसमूह जपानी मालाने व राष्ट्रकल्पनेच्या प्रोत्साहनाने जपानमय करून टाकण्याचा उद्योग अखड चालविला आहे व हीच गोष्ट सोबत दिलेल्या नकाशाच्या गोष्टीवरून उत्तम निदर्शनास येते

१६ सयामचा राजा सिंहासन सोडून देतो

राजा प्रजाधपक हा सयामच्या गादीवर १९२६ साली बसला सयाम हा देश आपणा हिदूना सध्या जितका परका वाटतो तितका तो आपल्या इतिहासाला परका नाही ब्रह्मदेश, सयाम, काबोज, जाव्हा, बोर्निओ, सुमात्रा व याचे आसपासची लहानसान बेटे यावर पूर्वी हिदूचेच साम्राज्य होते हजार आठशे वर्षे या ठिकाणी हे साम्राज्य टिकून राहिले होते व हिदु सस्कृतीचे अवशेष अजून सुद्धा तेथे सर्वत्र पसरलेले आहेत बुद्ध धर्म, मुसलमानी धर्म, व शेवटी ख्रिस्ती धर्म याचे या सर्व प्रदेशावर धार्मिक आक्रमण झालेले आहे व होत आहे व त्याच्या दडपणाखाली जुनी हिदु सस्कृति गुदमरून गेलेली आहे वर राजाचे जे नाव दिले आहे ते प्रजाधिपक असे आहे, त्याच्या मुलाचे नाव आनद असे आहे, राजावर ज्याने राज्यत्यागाचा प्रसग आणिला त्याचे नाव बहुल असे आहे दुसऱ्या एका मुत्सद्याचे नाव रामराज असे आहे व रावण, भीम आणि अनुवतन ही नावे, त्याच्या सबधीच्या हकीकतीत अनेकदा येतात ही नावे वाचली म्हणजे या राजघराण्यासबधी आपल्याला चटकन आपलेपण वाटू लागते व जुने नातेगोते आणि जुन्या ओळखी हुडकून काढून नवे स्नेहसबध जोडण्याची जी इच्छा सध्या सर्वत्र दिसत आहे तिच्या आविष्काराला सयाम हे चागले ठिकाण आहे असे वाटते असो

प्रजाधिपक गादीवर बसून सहा वर्षे होतात न होतात तोच म्हणजे १९३२ साली सयाममध्ये मोठीच राज्यक्राति झाली एकतत्री राजसत्तेच्या ऐवजी नियत्रित राजसत्ता असावी असे लोकाना वाटत होते व याच कल्पनेचा उदय होता होता एकदम क्रातीही घडून आली पण क्राति झाली तरी लोकानी राजाला हात लाविला नाही कारण प्रजाधिपक हा लोकाचा मोठा आवडता राजा आहे लोकानी जसा त्याच्या अगाला हात लाविला नाही तसाच त्यानेहि क्रातीला कसलाहि विरोध केला नाही, इतकेच काय पण होत आहे हे बरेच होत आहे असे त्याने आपल्या वर्तणुकीने दाखविले एक तर या नवीन युगमानात प्रजाची इच्छा काय आहे हे पाहिलेच पाहिजे, हे तत्त्व त्याला स्वत ला सम्मत होते व त्यास अनुसरून आपले अधिकार कमी करून घ्यावयास तो तत्पर होता व दुसरे म्हणजे राजघराण्यातील त्याचे जे घरबशे पण विनाकारण कटकटी उत्पन्न करणारे नातेवाईक जहागिरदार होते ते या नवीन लोक–नियत्रणात सापडले तर त्याला हवेच होते येथपर्यत सर्व ठीक झाले पण नवीन तऱ्हेचा राज्यकारभार सुरू झाल्यावर निराळेच सकट उद्भवले प्रजाचे प्रतिनिधि हे प्रजाची हिते नेहमीच पाहातात व त्या दृष्टीने आपली धोरणे आखतात असे प्रजाधिपकास दिसून येईना या प्रतिनिधीस राजाची सत्ता मर्यादित व्हावयास हवी होती पण प्रजाच्या इच्छेला मान देणे हे प्रसगविशेषी त्याच्या जिवावर येई प्रजाधिपकास हे खपेनासे झाले जर राजाने प्रजाच्या इच्छेला मान द्यावयाचा तर प्रतिनिधीनी जास्तव द्यावयास हवा असे त्याचे म्हणणे असे यातून प्रतिनिधीची व त्याची घासाघीस सुरू झाली काही दिवसापूर्वी राष्ट्रीय कायदेमडळात एक बिल आले एकाद्या माणसाला जर फाशीची शिक्षा झाली तर त्या शिक्षेच्या दिवसापासून त्या गुन्हेगाराला दोन महिन्याची मुदत द्यावी या मुदतीत त्याने राजाला क्षमेची याचना करावी राजास योग्य वाटले तर त्याने क्षमापत्र द्यावे पण या क्षमापत्रावर प्रधानाने सही करावी अशा अर्थाचे हे बिल होते यात वाईट काही नव्हते पण राजा व मुख्य प्रधान याच्यात जर मतभेद झाला तर, किवा कदाचित् अन्य कारणास्तव प्रकरण निकालात निघण्यास विलब लागला तर दोन महिन्याची मुदत भरली येवढ्याच मुद्यावर त्याला फाशी देण्यात येईल व अशा रीतीने क्षमा करण्याचा जो राजाचा सनातन हक्क त्याला बाध येईल अशी राजाची तक्रार सुरू झाली बरे, अशी तक्रार करण्यासारखी परिस्थिति सध्या सयामी राजकारणात आहेही तेथे इतर देशातल्याप्रमाणे पक्षोपपक्ष माजले आहेत व जो पक्ष अधिकारारूढ असेल तो इतरास पाण्यात पहात आहे अर्थात् त्यातला कोणी जर विशेष खावडाव

करू लागेल तर त्याला नेस्तनाबूद करण्यासाठी अधिकारारूढ पक्ष त्याच्या प्रमुखाना गिरफदार करून फाशीची शिक्षा ठोठावील व तेथून पुढे राजाने माफी दिली तरी दोन महिनेपर्यंत काही तरी कुलगडी उत्पन्न करून प्रधान सही करणार नाही व दोन महिने भरले म्हणून त्यास फाशीही देऊन टाकील! अशी स्थिति असल्यामुळे असेब्लीपुढे आलेल्या बिलात योग्य ती दुरुस्ती करावी व क्षमा करण्याचा राजाचा हक्क बजावण्यास कोणच्याही तऱ्हेची अडचण उत्पन्न होणार नाही असे करावे अशी मागणी राजाने केली व ही जर मान्य होणार नसेल तर आपण राज्यत्याग करू असे त्याने प्रधानाना कळविले राजाने ही भीति घालताच अधिकारारूढ पक्षात चुळबुळ चालू झाली व डोळ्यावर शस्त्रक्रिया करून घेण्यासाठी राजा इग्लडला गेला असता त्याची आर्जवे करण्यासाठी एक मडळ तिकडे गेले पण त्या मडळाने जरी आर्जवे केली तरी सध्या सयामात लष्कराच्या बळावर आपल्याच हाती सत्ता बळकावून ठेवण्याचा ज्या 'बहुल' नावाच्या अधिकाऱ्याचा हेतु आहे, तो राजाच्या दुरुस्त्या बिलात घालावयास मात्र तयार होईना राजाने स्वच्छ सागितले की मी गादीवर असल्याचा देखावा मात्र दिसावा व माझ्या प्रजेचे जीवित मात्र लोकसत्तेच्या ढोगाने आपल्या हाती सर्व सत्ता ठेवणाराच्या हवाली करावे हे मला कधीही समत होणार नाही यापेक्षा मी राज्यत्याग करीन! मडळ राजाच्या या मागण्या पतकरीना व राजा आपले म्हणणे सोडीना शेवटी निरुपाय होऊन प्रजाधिपकाने आपण सिहासनावरून उतरल्याचे जाहीर केले

प्रजाधिपकाचा मुलगा राजकुमार आनद हा स्वित्झरलडमध्ये शिकत आहे या अकरा वर्षाच्या मुलाला राजपद पतकरण्याविषयी मडळाने आग्रह केला व ते त्याने पतकरले! मार्च महिन्यात असेब्लीची सभा भरून आनदाचे राजेपण व प्रजाधिपकाचा राज्यत्याग पसत झाला सध्या आनद लहान आहे म्हणून एक रीजन्सी नेमली आहे तीत प्रजाधिपकाचा पूर्वीचा खाजगी चिटणीस राजा आदित्य, राजा अनुवतन व राजा यमराज असे तिघे आहेत बहुल याचेकडे जी सत्ता आहे ती तशीच रहाते की प्रजानुरजनासाठी या रीजन्सीकडे सर्वाधिकार देण्यात येतात हे अजून स्पष्ट झाले नाही पण प्रजाधिपकाचा राज्यत्याग मात्र कायम झाला हे खरे

१७ हिंदुस्थानच्या प्राप्तव्यांत डोमिनिअन् स्टेटस् नाहीं

जून १९३५ च्या अखेरीस इग्लडमधील लॉर्डांच्या सभेत इडिया बिलावर चर्चा चालली असता लेबर पक्षाचे लॉर्ड स्नेल यानी हिंदुस्थानातील सुधारणामुळे पुढे हिंदुस्थानला डोमिनिअन्स् स्टेटस् हेच प्राप्त व्हावे अशी दुरुस्ती सदर बिलाच्या प्रस्तावनेत सुचविली इडिया बिलावर कमिटी नेमण्यात आल्यावर ही दुरुस्ती करण्यात यावी असा निकाल लॉर्ड ऑनस्लो (चेअरमन) यानी दिला पुढे इडिया बिलाची काही कलमे मजूर झाल्यावर लॉर्ड स्नेल ह्यानी पुन बिलाच्या पाचव्या कलमाचे शेवटी "ब्रिटिश हिंदुस्थानात जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीचा अवलब होऊन त्यामुळे हिंदी सुधारणाच्या प्रगतीने हिंदुस्थानास डोमिनियन्स् स्टेटस् प्राप्त व्हावे" असे जादा वाक्य घालावे अशी दुरुस्ती सभेपुढे माडली लॉर्ड स्नेल यानी हिंदुस्थानला अखेर डोमिनिअन् स्टेटस मिळणार अशी हिंदी लोकाची खात्री करून देणे अवश्य आहे असे सागितले, व त्याची दुरुस्ती सभेस मान्य झाल्यास सर्व हिंदी लोकाना समाधान वाटून अतिशय महत्त्वाच्या अशा सामाजिक सुधारणास त्यास सर्वस्वी वाहून घेता येईल असे सागितले ह्यावर भारतमत्री लॉर्ड झेटलड म्हणाले, "लॉर्ड स्नेल ह्याची दुरुस्ती योग्य तऱ्हेने माडली असली तरी ती बिलाच्या सरनाम्यात घालावयास हवी, पोटकलमात घालता येत नाही, ह्याशिवाय सदर दुरुस्तीस आणखी एका कारणाकरिता माझा विरोध आहे आणि ते म्हणजे "डोमिनिअन स्टेटस्" ची कायदेशीर व्याख्या करणे दुरापास्त असल्यामुळे मला ही दुरुस्ती मान्य करता येत नाही" लॉर्ड झेटलड पुढे असेही म्हणाले की, अशा दुरुस्तीमुळे हिंदुस्थानच्या भवितव्यासबधी आपणात (लॉर्डांच्या सभेत) एकमत नाही असे भासण्याचा सभव असल्याने लॉर्ड स्नेल यानी, ह्या दृष्टीने अशी सूचना माडावयास नको होती कारण आपणात ह्या बाबतीत एकमत नाही ही गोष्ट सर्वस्वी खोटी आहे

पुढे लॉर्ड ट्रॅबोल्गी (मजूरपक्ष) यानी वर उल्लेखिलेल्या पाचव्या कलमातील "पार्लमेंटने हिंदुस्थानचे फेडरेशन जाहीर करावे" वगैरे मजकूर गाळावा अशी सूचना माडली पण

मते न घेताच सभेने ती नाकारली लॉर्ड स्ट्रॅबोलगी याचा उद्देश सदर प्रसिद्धी करणाला मजुरी देणे वगैरे गोष्टींना फार काल लागेल व त्यामुळे हिंदुस्थानात विनाकारण असतोष माजेल, असा होता लॉर्ड झेटलड यानी वरील दुरुस्ती नाकारताना असे उद्गार काढले की, सिलेक्ट कमिटीचे काम सुरू होण्यापासूनच, फेडरेशन जाहीर करणे हे पार्लमेंटच्या सर्वस्वी हाती आहे हे अगोदर ठरविलेले आहे कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षाचे लॉर्ड मॅन्सफील्ड यानी लॉर्ड स्ट्रॅबोलगी याच्या सूचनेमुळे पार्लमेंटला ह्या बाबतीत वगळण्याचा हेतू आहे ह्या मुद्यावर विरोध केला लॉर्ड स्ट्रॅबोल्गी य नी यावर "शे ५१ प्रमाणात सस्थाने फेडरेशनमध्ये येत असल्याशिवाय" वगैरे कलम गाळावे असे सुचविले लॉर्ड झेटलड यानी यावर असे उत्तर दिले की, ब्रि सरकारने असे ठरविले आहे की, फेडरेशन हे सर्व हिंदुस्थानचे होणार असल्याने, निम्याहून जास्त सस्थाने तरी आल्याशिवाय फेडरेशन होणे शक्य नाही मते घेता लॉर्ड स्ट्रॅबोलगी याची सूचना नामजूर झाली

भारतमत्री आणखी असेही म्हणाले की, १९१७ च्या सुधारणाच्या जाहीरनाम्यापासून व १९१९ च्या सुधारणाचा कायदा पास झाल्यापासून, ह्या सुधारणामुळे हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना अखेर ब्रि साम्राज्यातील इतर डोमीनीअन्सच्या तोडीची– स्वरूपाची नव्हे!– व्हावी असाच सरकारचा हेतू आहे लॉर्ड सॅलिसबरी आपल्या भाषणात म्हणाले की, भावी कालात हिंदुस्थानास डोमीनिअन् स्टेटस् मिळेल पण तो काल किती दीर्घ असू शकेल हे आजच सागता येणार नाही लॉर्ड पोन्सान्बीनी आपल्या भाषणात भारतमत्र्याच्या वरील भाषणाबद्दल असमाधान दर्शवून असे म्हटले की, डोमिनिअन् स्टेटस् हे शब्द बिलात मुद्दाम वगळल्याने हिंदुस्थानात आपल्या हेतूबद्दल शका उत्पन्न होईल व इग्रज पुढारी स्पष्टपणे ज्या गोष्टी देऊ म्हणतात त्या देण्याची सरकारची इच्छा नाही असे त्यास वाटेल लॉर्ड स्नेल याची दुरुस्ती ८५ विरुद्ध ७ मतानी नामजूर झाली

---

१८ सिधमध्यें चोरांची भरती

पोलिसखात्याच्या सिध विभागाच्या गेल्या वर्षाच्या अहवालावरून असे दिसते की सिधच्या उत्तर भागातील कित्येक जिल्ह्यात ब्रिटिश बलुचिस्थान, खिलात व सिधचो वायव्येची सरहद्द या प्रांतातून दरोडेखाराच्या टोळ्यानी मागील वर्षाप्रमाणेच यदाही चोऱ्या, लुटालूट केली व त्यामुळे तेथील रहिवाशाचे जीवित सुरक्षित रहात नाही दरोडेखोर सशस्त्र असून, आगाऊ ठरवून व्यवस्थितपणे दरोडे घालतात त्यामुळे **उत्तर सिधमधील खेडयातील हिंदु लोक भीतीने इतर भागात सुरक्षित ठिकाणी स्थलातर करीत आहेत.** ह्या बाबतीत पोलिस खात्याने व सरकारने लोकाची भीति नाहीशी व्हावी व दरोडेखोराना दहशत बसावी म्हणून शहादादकोट येथे ग या ऑगस्ट मध्ये दोन दरोडेखोराना चव्हाटयावर फाशी दिले, तसेच गुन्हेगार जातीसबधीच्या कायद्याची अमलबजावणी कडकपणे सुरू केली तसेच दरोड्याचे वेळी पोलिसानी जादा कडक उपाय योजले त्यामुळे अशा कृत्यास आळा बसेल असे वाटते खेडयापाडयातून पोलीस गस्त आकस्मिकपणे पाठविण्यात येतात, त्यामुळे दरोडेखोराना आकस्मितपणे गाठता येते तसेच दरोड्याचे वेळी खेड्यातील लोकानी कसे वागावे हे शिकविण्यात येत यामुळे दरोडेखोरानाही सहज व निर्वेधपणे दरोडे घालता येत नाहीत व पोलिसचे कामही सुलभ होते हे सव प्रकार आर्थिक मदीमुळे होतात असे वाटते लोकात विश्वास उत्पन्न होत असून गुन्ह्याच्या तक्रारी लोक पोलिसकडे जास्त घेऊन येतात, त्यामुळे नोंदलेल्या गुन्ह्याची वाढ यदा विशेष दिसून येते

पूर्वी सिधमध्ये गुन्ह्याचा कमीजास्तपणा पावसावर म्हणजे वार्षिक पिकावर अवलबून असे पण हल्ली सक्कर धरणामुळे पावसावर फारसे अवलबून रहावे लागत नसले तरी सक्कर भागात शेतजमिनीवर पजाबातून बेकार व कित्येक वेळा चोर दरोडेखोरही मजुराच्या मिषाने येतात सिधमधील पोलिसाना त्याची फारशी माहिती नसते व सिधमध्ये पोलिससख्याही पुरेशी नसल्यामुळे ह्या बाबतीत फार अडचण भासते ह्याकरिता पजाब पोलिसखात्याकडून मदत मिळते म्हणून चोरावर काही तरी दाब आहे

---

१९ लाहोर येथील गुरुद्वारची हकीकत

लाहोर येथील शाहीद गज गुरुद्वारास शीख लोक अत्यत पवित्र मानतात शीखाच्या भाई तरुसिह व मणिसिह याच्यासारख्या धर्मनेत्याचे ते स्मारकच समजले जाते मुसलमानानी ज्या मशिदीबाबत सध्या वाद काढला आहे ती मशीद या गुरुद्वाराच्या आवारात असून मुसलमान काजी कज्जे घेण्यासाठी तिचा उपयोग करीत असत अठराव्या शतकाच्या मध्याचे सुमारास मिर मानू हा या मशिदीचा उपयोग विशेषत शीख लोकाचे कज्जे तोडण्याकरिता करीत असे याच मशिदीमध्ये काही शीख लोकाना कोडून ठेवून त्याना अत्यत क्रूरपणाने वागविले होते व शीख स्त्रिया व त्याची मुले याची मुसलमानी धर्म न पतकरल्याबद्दल कतल करण्यात आली होती शीख या मशिदीस पवित्र मानतात त्याचे हेहि कारण आहे

इतिहासावरून असे दिसते की इ स १७६४ पासून हे गुरुद्वार शीखाच्या ताब्यात आले असावे असेही सागतात की खुद्द मिर मानूने मुलतानचे स्वारीत मदत केल्याबद्दल हे गुरुद्वार शीखाना देऊन टाकिले कसेही असले तरी यावरून येवढे स्पष्ट होते की आज सुमारे १७० वर्षे या गुरुद्वारवर शीखाचा ताबा आहे मुसलमानानीही गुरुद्वारच्या आवारातील मशिदीचा ताबा मिळविण्याची आजवर दोनतीनदा खटपट केली आहे इ १८८३ मध्ये मुसलमानानी पजाबच्या ले गव्हर्नराकडे अपील केले होते परतु त्याचा निकाल शिखाच्याच बाजूचा झाला यानतर अगदी अलीकडे म्हणजे १९३० मध्ये गुरुद्वार ट्रिब्यूनलनेही गुरुद्वारावर शीखाचाच ताबा सागितला व त्यानतरही १९३४ मध्ये हायकोर्टाने ट्रिब्यूनलप्रमाणेच निकाल दिला आहे

यावरून असे स्पष्ट होते की आरभापासून या गुरुद्वारातील मशिदीबाबत प्रत्येक वेळी मुसलमानावर उलटी बाजू आलेली आहे तसेच गेल्या १७० वर्षात या ठिकाणी मुसलमानाची वहिवाट नाही तेव्हा ओघानेच गुरुद्वारावर शीखाची पूर्ण मालकी शाबीत झालेली असून तिला वेळोवेळी कायद्याचा आधार मिळालेला आहे अर्थातच आपल्या मालकीच्या जागेची डागडुजी अगर तिच्यात फेरबदल करण्याचा पूर्ण अधिकार शीखाना पोचतो

२० बलुचिस्तानातील भूकंप

शुक्रवार ता ३१ मे १९३५ रोजी पहाटे तीन वाजता तीन मिनिटेपर्यंत चालू राहिलेल्या एका भयकर भूकपाच्या धक्क्याने बोलनखिंडीच्या पायथ्याशी असलेल्या हिदुस्थानातील ब्रिटिश लष्करी व वैमानिक महत्वाच्या ठिकाणाची व हिदुस्थानी, मुसलमान हिंदु, महाराष्ट्रीय व गुजराथी, पारशी, युरोपियन व ख्रिस्ती मिळून अदमासे तीस हजार लोकाची घरादारासुद्धा जी नासाडी केली तिचे वर्णन-दृश्य ताजेच आहे असल्या भयकर सकटातून सुटलेल्यानी सागितलेल्या हकीकती वाचून त्या दैवी प्रकोपाचे चित्र आपल्यापुढे उभे राहते भूकपाचे धक्के शुक्रवार पहाटे तीन वाजेपासून शनिवारी दुपारी दोन वाजेपर्यंत मधून मधून लहानमोठ्या प्रमाणात सारखे बसत होते सदर धक्के उत्तर सिंधमध्ये लारखाना, शिकारपूर, सक्कर, राटोदरो येथही शुक्रवारी पहाटे ३ ते ४ च्या दरम्यान बसले पण तेथे काही नुकसान झाल्याचे कळले नाही घराची पडझड, रॉयल एअर फोर्स (वैमानिक दळ) च्या इमारती व बराकी व विमाने यांची नासधूस व रेल्वे स्टेशन व लष्करी ठाणे याचे नुकसान क्वेटा येथे कल्पनातीत झाले क्वेटा शहरातील अतिशय दाट वस्तीचे उत्तर हिदुस्थानातील मुसलमान, हिंदू शीख लोकाचे मोहल्ले व बाजार यात प्राणहानि फार झाली प्राणहानीचे मुख्य कारण म्हणजे धक्के फार जोराचे असून पहाटेची वेळ असल्याने लोक स्वस्थ झोपेत होते व ह्या आकस्मिक पडझडीनी शे ७० लोकाना घराबाहेर पडण्यास मुळीच अवसर मिळाला नाही घरेदारे, दुकाने व त्यातील माल, वगैरेचे नुकसान कित्येक लाखाचे झाले युरोपियन लोकाचेही बरेच नुकसान झाले पण भूकपानतर लगेच दुसऱ्या दिवसापासून क्वेटा शहर वगैरे भागात लष्करी कायदा पुकारण्यात आल्याने हिंदी लोकाना स्वत चे आप्तेष्ट सोडविण्यास जी मदत तावडतोब करता आली असती ती करता आली नाही युरोपियन लोकात, बरेचसे वैमानिक दळात व लष्करातील अधिकारी वगैरे असतात, जिवत राहिलेल्या युरोपिअन कुटुबीयाची तातडीने जाणाऱ्या बोटीने सरकारने विलायतेस रवानगी केली व अजूनही चालू आहे

व्हाईसरॉय व त्याची पत्नी यानी पाच हजार रुपयाची देणगी देऊन रिलीफ फडास सुरुवात केली ह्याशिवाय उत्तर हिदुस्थानातून स्वयसेवक,

डॉक्टर, व नर्सेस, पोलिस, औषधे, अन्नवस्त्र वगैरेचा पुरवठा सारखा चालू आहे २ जून पासून रेल्वेतून लाहोर, कराची, अमृतसर वगैरे ठिकाणी क्वेटयाहून लोक सारखे रवाना होत आहेत, प्रमुख स्टेशनावर डॉक्टर प्रथमोपचाराची उपकरणे घेऊन हजर असतात

क्वेटयास हिंदू व मुसलमान वस्तीचे प्रमाण ८ ११ असे ह्यातील पजाब व सिधमधून हिंदू, व पजाब, वायव्य सरहद्दप्रांत व सिंध यातून आलेल्या मुसलमानाचा भरणा असे महाराष्ट्रीय मडळीतील बहुतेक मिलिटरी अकौंटस् वगैरे सरकारी खात्यातून नोकर व अधिकारी असत शीख, हिंदु व मुसलमान व्यापारी, दुकानदार, मजूर वगैरे पेशातील असत सुमारे २००-२५० पारशी लोकापैकी फ त २५च जिवत आहेत भूकपानतर रात्री जळत राहिलेल्या दिव्यामुळे व पेट्रोलने पेट घेतल्याने काही भागात आगी लागल्या, भूकपाने पडलेल्या कित्येक ठिकाणी तसेच भेगातून एकदम पाणी उसळले व जलप्रलय झाला जून महिन्यातही मधून मधून सारखे पुन धक्के बसत होते क्वेटयापासून दूर अतरावर एक पर्वत दुभग झाल्याची बातमी आहे जूनचे शेवटी पुन धक्के बसून बरेच नुकसान झाले सरकारतर्फे बिहार-भूकप व बादशहाची ज्युबिली वगरे फड १९३४-३५ मध्ये गोळा करण्यात आले आहेत ज्युबिली फडाचा विनियोग काही अशी क्वेटयातील जनतेच्या सहायादाखल व्हावा असे लोकमत आहे परतु ज्युबिली फडाची रक्कम रेडक्रॉस सोसायटी, लेडी डफरीन फड वगैरेना शे ३० प्रमाणात देण्यात येऊन बाकीची प्रातोप्राती लोकोपयोगी कार्यार्थ वाटण्यात येणार असल्याचे हिदुस्थान सरकारने जाहीर केले आहे ठिकठिकाणाहून आपद्ग्रस्ताना मदत होत आहे

---

२१ केमाल पाशाचा झपाटा

केमालपाशा हा तुर्कस्थानचा शास्ता झाल्यापासून आपला देश युरोपिअन देशाच्या तोडीचा करण्यासाठी त्याचे अव्याहत प्रयत्न चालू आहेत त्याने तुर्कस्थानात प्रजासत्ताक राज्य स्थापिले खरे पण अशा तऱ्हेची राज्यसत्ता चालविण्यास लोकाच्या अगी निरनिराळ्या तऱ्हेचा वकूब असावा लागतो तो तुर्कस्थानात नाही म्हणून तो उत्पन्नकरण्याचे त्याचे काम चालू आहे केवळ राजकारणातच काही नवेपण आणिले म्हणजे प्रजासत्ताक पद्धति तुर्कस्थानात कायमचे मूळ धरील असे त्यास वाटत नाही सर्व तऱ्हानी लोक प्रगतिपर झाल्यावाचून हा नवीन कल्पनाचा बोजा त्याना उचलणार नाही व मुद्दामच तो त्याच्या डोक्यावर दिला तर तो त्याना तोलता यावयाचा नाही असे त्याचे ठाम मत असल्यामुळे धार्मिक, सामाजिक बाबतीतही त्याने पुष्कळच उलथापालथ चालविली आहे जुन्या सस्था, जुन्या समजुती, जितक्या उध्वस्त करता येतील तितक्या करण्याचा त्याने झपाटा चालविला आहे आमच्याइकडले मुसलमान इकडे खिलाफत टिकावी म्हणून खूप आरडाओरडा करीत होते पण तिकडे त्याने ती नाहीशी करून टाकिली, तुर्की टोपी फेकून देऊन तेथे त्याने युरोपियन टोपी आणून ठेविली, स्त्रियाचा बुरखा आणि पडदा हे कायमचे गुडाळून ठेवून दिले, अरबी भाषेत लिहिलेले कुराण आणि केवळ कुराणात दिलेला कायदा याचीही वासलात लाविली, जुनी लिपी रद्द केली, तुर्की सगीत बद केले अशा एक ना दोन कित्येक सुधारणा त्याने भराभर करून टाकिल्या नवी सुधारणा म्हणजे त्याने स्त्रियाना मतदानाचा हक्क दिला व सरकारी खात्यातही अधिकाराच्या जागी स्त्रियाच्या नेमणुका व्हावयास हरकत नसल्याचे त्याने ठरविले आहे १९३० सालापासून म्युनिसिपालिटयातील कामकाजात स्त्रियाची योजना करून त्याचे काम कसे काय चालते हे तो पाहात होता स्त्रिया ही कामे चागली करीत आहेत हे पाहाताच त्याने त्याना मताधिकाराचाही हक्क देऊन टाकिला २० लक्ष स्त्रियाना हा हक्क मिळून त्याचा त्यानी उपयोगही केला आणि ८ फेब्रुवारी रोजी तुर्की पार्लमेंटात सतरा स्त्रिया निवडूनही आल्या या पैकी सोळा चागल्या नागर असून सुशिक्षित आहेत यापैकी दहा शिक्षक आहेत चार म्युनिसिपालिटीच्या सभासद आहेत एक डॉक्टर आहे व दोन शेतकरी आहेत फरान्स देशात लोकसत्ता स्थापन होऊन आज दीडशे वर्षे लोटली पण तेथेही स्त्रियाच्या बाबतीतील जे औदार्य प्रकट झाले नाही ते केमाल पाशाच्या या कोवळ्या प्रजासत्ताक देशात झाले याचे सर्वांस नवल वाटत आहे आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी लक्षावधि स्त्रियानी आपल्या सह्या घालून केमाल पाशाला नुकतेच मानपत्र अर्पण केले

मुस्ताफाने आणखी एक मोठा गमतीचा प्रयोग करून पाहिला एप्रिल महिन्याच्या २२ पासून २७ तारखेपर्यंत तुर्कस्थानातील सर्व मुख्य मुख्य गावाचा कारभार त्याने दहा ते १५ वर्षांच्या मुलामुलींच्या

हवाली केला! अट मात्र ही की जे हुकूम ही मडळी देतील ते जर यथायोग्य असले तरच ताबडतोब अमलात यावयाचे अर्थात् या मुलामुलीना ग्रामव्यवस्थेचे पुस्तकी शिक्षण देण्याच्या ऐवजी प्रत्यक्ष प्रयोगाने व वहिवाटीनेच त्याना काय करता येते हे त्यास पहावयाचे होते पुस्तकातून मिळणाऱ्या शिक्षणापेक्षा या सात दिवसाच्या प्रात्यक्षिकाने मिळालेले शिक्षण त्याना फारच उपयोगी पडेल यात काहीच शका नाही

तुर्की लोकात नावाचा घोटाळा फार होतो कारण आपल्या इकडल्या सारखी आडनावे तुर्की लोकाना नाहीत लोक एकमेकाना साध्या नावानेच सबोधितात हे एरव्ही फारसे नडत नाही पण पोलीस खाते, फौज व गुन्हे करणाराच्या वगैरे याद्या यात सारख्या सारख्या नावामुळे फारच घोटाळे होतात अल्ली, अहमद, महमद, मुस्ताफा ही नावे इतकी येतात की हा अहमद कोणचा आणि तो मुस्ताफा कोणचा याचा निकाल लावणे फार कठिण पडते प्रत्येक कुटबाला त्याचे त्याचे स्वतत्र नाव असावे असे केमालपाशाला फार दिवस वाटत होते म्हणून १९३४ साली त्याने कायदा केला की प्रत्येक तुर्की कुटुबाने आपल्याला काही तरी आडनाव घ्यावे १९३५ च्या जानेवारीपर्यत प्रत्येकाने आपल्या पसतीचे नाव ठरवावयाचे होते, पण हे जमत नाही असे पाहाताच त्याने सक्तीला सुरवात केली व देशात जिकडे तिकडे लोक आपापल्यालाच नावे ठेवून घ्यावयास लागले!

या साध्या दिसणाऱ्या पण खरोखरी अवघड असलेल्या सुधारणाच करून केमालपाशा बाहेरील देशाच्या लोकाची करमणूक करीत आहे असे कोणी समजू नये इतर देशातील लोकाना जे प्रश्न अवघड बनून राहतात त्याची सोडवणूक कशी करावी याचे हे अतिशय उत्तम उदाहरण त्याने घालून दिले आहे सर्वांस माहीतच आहे की, तुर्कस्थानात ग्रीक लोकाची व ग्रीस देशात तुर्कीयाची मोठीच वस्ती आहे महायुद्धानतर जेव्हा ग्रीस व तुर्कस्थान या देशाचा मोठा झगडा सुरू झाला तेव्हा या लोकाची अगदी दैना उडाली व पुढे ग्रीसचा पराभव होऊन तुर्की प्रजासत्ताक राज्य प्रस्थापित झाले तरी या लोकाच्या वस्तीमुळे पुन्हा परस्पराच्या कटकटी उत्पन्न होतीलच हे भय ग्रीस व टर्की या दोघाच्याही पोटात कायमच होते म्हणून लॉरूनच्या तहाप्रमाणे कमिशन बसले व तुर्कस्थानातील सात लक्ष ग्रीक लोक ग्रीसमध्ये कसे पाठवावे व ग्रीसमध्ये रहाणारे तीन लक्ष पन्नास हजार तुर्क लोक तुर्कस्थानात कसे पाठवावे याची विवचना करू लागले नुसते हे दशलक्ष लोक उकलून तिकडे हलवावयाचे तर वाहातुकीची व्यवस्था कशी करावयाची हा प्रश्नच अवघड होऊन बसला पण त्यानतर त्याच्या मालमत्तेची किमत कशी करावयाची हा प्रश्न जेव्हा उत्पन्न झाला तेव्हा मात्र मोठेच वान्धे उत्पन्न झाले पण ग्रीस व तुर्कस्थान यानी जुनी वैरे विसरून समजसपणा धारण केला व उभयताच्या मालमत्तेच्या किमती ठरवून टाकल्या व जितकी फिटास फीट करता आली तितकी करून ग्रीसने तुर्काला वर चाळीसपन्नास लक्ष रुपये दिले व याप्रमाणे प्रत्यक्ष लोकाची तर देवघेव जिनसी देवघेव झालीच पण त्याच्या मालमत्तेचाही सलोख्याने निकाल लागला आता फक्त इस्तबूल व थ्रेस येथे परस्पराचे काही लोक आहेत व परस्पराच्या समतीने त्यास तेथे राहू द्यावे असे ठरले आहे याप्रमाणे आपापल्या देशातील अल्पसख्याकाचा प्रश्न ग्रीस व केमालपाशा यानी फार सुखासमाधानाने सोडविला

२२ अरबस्तानचा वाहाबी राजा

(लेख वाचताना अरबस्थानचा नकाशा पाहावा)

इब्न सय्यद याचे नाव आता सर्वाच्या तोंडी झाले आहे हा सर्व अरबस्तानचा राजा असून आतरराष्ट्रीय राजकारणात त्याला आता काही दर्जा प्राप्त झाला आहे फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जम, स्वित्झर्लंड आणि लक्झेमबर्ग इत्यादि मिळून जेवढा प्रदेश होईल त्यापेक्षा अधिक मोठ्या प्रदेशावर तो सध्या राज्य करीत आहे एका माणसाने आपल्या अगातील सामर्थ्याच्या व हुन्नराच्या बळावर एवढे अफाट राज्य कमावणे हे मोठे विस्मय उत्पन्न करणारे आहे

मुसलमानी धर्मांत काय रटमट चालू आहे याची आपल्याला कल्पना नाही अठराव्या शतकात महमद इब्न अबदुल वाहाब याने वाहाबी नावाचा एक नवा पथ चालू केला मुसलमानी धर्म हा मुळात कितीही कडकडीत असला तरी कित्येक शतके या लोकानी राजवैभवे भोगल्यामुळे व आधुनिक सुधारणाच्या विलासप्रियतेमुळे मुसलमानधर्मी लोकाच्या आचरणावर धर्महीनतेचा बुऱ्हा चढू लागला सदर महमद इब्न अबदुल वाहाब याला हे मुळीच पाहवेना व म्हणून

त्याने चालू धर्मकल्पनाविरुद्ध बड पुकारले मूळ कुराणात सागितलेल्या शुद्ध कल्पना व घालून दिलेले शुद्ध आचार आपण सभाळले पाहिजेत हा त्याचा मुख्य कटाक्ष होता मक्का व मदिना या क्षेत्राच्याच यात्रा मुसलमानानी कराव्या पण, मतमहताच्या समाधीची पूजा करणे हे काफर पद्धतीचे आहे म्हणून टाकून द्यावे, मुसलमानानी तमाखू ओढू नये व शराब पिऊ नये, त्यानी अगावर जडजवाहीर घालू नये, उची वस्त्रे लेवू नयेत, जुगार खेळू नये, चोराचा हात कापूनच टाकला पाहिजे, आणि व्यभिचारी माणसाला देहात शासन झाले पाहिजे या कल्पना त्याने आपले तत्त्वज्ञान म्हणून कायम केल्या आधुनिक जीविताची परिणति लक्षात घेता नागर मुसलमानास यातील कित्येक कल्पना अगदी चुकीच्या वाटतात पण, वाहाबी लोकाशी या बाबतीत जर चर्चा करावी तर आपल्या म्हणण्याला आधार म्हणून ते कुराणातील ऋचा भराभर काढून दाखवितात यामुळे मुसलमानाची मोठी कुचबणा होते असो मुसलमानी धर्मातील हा प्युरिटन पथच होय

वाहाब याचा आतिशय छळ होऊ लागला म्हणून अरबी वाळवटाच्या उत्तरेकडे राज्य करीत असलेल्या अमीर महमद इब्न सय्यद या नावाच्या एका छोटया राजाच्या आश्रयाला तो गेला सय्यद याने वाहाब यास आश्रय दिला इतकेच नव्हे तर त्याने त्याचा पथही पतकरला आणि आजूबाजूच्या जमातीला तो घ्यावयास लाविला १७६५ साली अमीर सय्यद मरण पावला त्याचा मुलगा अबदुल अझीझ याने तेच काम पुढे चालू ठेवून सर्व मध्य अरबस्थान काबीज केले अरबस्थानावर सय्यदाचा अमल कायम झाल्यामुळे तुर्कस्थानच्या सुलतानाला चैन पडेना, कारण अरबस्थानची मालकी पूर्वीच्या कल्पनेप्रमाणे त्याच्याकडे होती त्याच्या मनात सय्यदाला हुसकून लावावयाचे होते म्हणून त्याने इजिप्तचा व्हाइसरॉय अहमद अल्ली यास हे वाहाबीचे बड मोडावयास पाठविले दरम्यान अबदुल अझीझ मरण पावून त्याचा मुलगा अबदुल्ला गादीवर आला होता महमद अल्लीने याला अगदी हैराण केले, तो शरण आला व कैदी म्हणून अहमदअल्लीने त्यास कॉन्स्टॅटिनोपल येथे धाडून दिले तेथील सुलतानाने त्याचा शिरच्छेद केला सय्यदाच्या घराण्यातील माणसाची अगदी पागापाग होऊन गेली व ते घराणे व वाहाबी पथ ही दोनही नामशेष झाल्यासारखी झाली पुढे काही दिवस शमार प्राततील रशिद वशाने काही थोडी बहुत हालचाल केली पण एकदरीत अरबस्थानात सगळीकडे सामसूमच झाले अशा या परिस्थितीत अरबस्थानचा सध्याचा राजा अबदुल अझझ याचा जन्म झाला

याचा बाप लाब कोठे तरी इराणी आखाताच्या काठी जीव सभाळून राहिलेला होता अशा या कानकोंड्या अवस्थेत याने पहिली वीस वर्षे घालविली त्याच्या मनात सय्यदाची पूर्वीची सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करावी असे होते पण पहिली अडचण म्हणजे वर सागितलेले जे रशिद घराणे त्याची होती ही अडचण त्याने शुद्ध पुडगिरी करून नाहीशी केली (१९०१) बरोबर दहा पधरा असामी घेऊन तो या रशिदी गव्हर्नरच्या राहात्या घरात शिरला रात्रभर तेथे गुपचिप राहून झुझुक होताच त्याने त्या गव्हर्नरवर छापा घातला, व सर्वांचा निपात करून सकाळ होताच त्याने आपल्या नावाची द्वाही फिरविली तुर्की दरबारने रशिदाना मदत चालू केली पण हे दुर्दैवी रशिद एकमेकातच भाडू लागले त्याचा अबदुलने पुरा फायदा घेतला दरम्यान त्याने या वाळवटात घोडेफेक करून प्रपच चालविणारे जे बेदुइन लोक त्याची मैत्री सपादिली व थोड्याच दिवसात तो नेज्द प्राताचा धनी झाला (१९०६) सय्यद घराणे पुन्हा प्रस्थापित झाले आहे असे पाहाताच पूर्वी पागापाग झालेले सय्यदाचे नातू, पणतू पुन्हा तेथे जमू लागले व जणू काही पूर्वीच्या वतनाचे वाटेकरी या नात्याने काही हक्क सागू लागले अबदुलने जलदी करून त्याचे बळ साफ मोडून टाकले अबदुलच्या हळूहळू ध्यानात येऊ लागले की या बेदुइन लोकाची आपल्यावर कितीही भक्ति असली, वाहाबी तत्त्वे कितीही चागली असली, आणि शत्रूच्या सपत्तीचा लोभ त्याना आपण कितीही दाखविला तरी जोपर्यंत बेदुइन लोक जीवितातील भुरटेपणा टाकीत नाहीत तोपर्यंत त्याच्या बळावर उभारलेले आपले राज्य अस्थिरच राहणार यासाठी त्याने त्याच्या जीविताची निराळीच घडी बसविण्याचा उपक्रम चालू केला त्याने त्याच्यात इखवान नावाची चळवळ चालू केली इखवान म्हणजे भाऊ या चळवळीत जे सामील होतील त्यानी एकमेकाशी भावासारखेच वागले पाहिजे, त्यानी भुरटेपणा सोडून दिला पाहिजे, पाल ठोकू तेथे वस्ती हा दडक टाकून देऊन त्यानी घरेदारे केली पाहिजेत, खजुरीच्या बागा लाविल्या पाहिजेत, आणि शेते

पिकविली पाहिजेत जे कोणी हे पतकरतील त्याना सरकारातून मुबलक मदत मिळेल त्याना मशीद बाधावयास सरकारातून पैसा मिळेल या बधुभावात जे कोणी सामील होतील त्याना सरकारातून हत्यारे व दारूगोळा मिळेल मा त्यानी राजासाठी इमानाने लढले पाहिजे अबदुलने सुरू केलेली ही बेदुइन लोकाच्या वसाहतीची चळवळ झपाट्याने पसरत जाऊन, आज त्याच्या सत्तर वसाहती झाल्या असून एक लक्ष लोक त्यातून राहात आहेत या एक लाखात जेवढे शिपाईगडी असतील तेवढ्याचेच बळ अबदुलला पुरेसे ठरले

इतकी जमवाजमव होत आहे तो महायुद्ध सुरू झाले तुर्की राष्ट्र जर्मनाना मिळाले इग्रज, फरेच वगैरे, नवे नवे दोस्त सपादण्याच्या कामी, सर्व पृथ्वीभर घिरट्या घालीत होते अबदुलने ओळखले की पुढे पाऊल टाकावयास आता चागली सधि आहे रशिद घराणे जर्मनीच्या अगाने खटपटी करू लागले अर्थात् अबदुलने आपला कल इग्रजाच्या बाजूचा आहे असे दाखविले इग्रजानी हा दोस्त झटकन हस्तगत केला तहनामा होऊन इतकेच ठरले की अबदुलने इग्रजाच्या शत्रूला मिळू नये व इग्रजानी त्याला दरसाल ६० हजार पौड द्यावे अबदुलने हा सौदा चागलाच पटविला व स्वस्थ बसून आता पुढे काय करावे हे तो पाहू लागला अरबस्थानातील एक शूर माणूस हस्तगत केला याचे इग्रजाना मोठेच कौतुक वाटले हीच पद्धति चालू ठेवून तुर्की साम्राज्यातील आणखी काही पोटराजे फोडावे हा डाव त्यानी चालू केला ताबड्या समुद्राच्या काठी हेजाज नावाचा एक अगदी निरुद पण लाबलचक प्रात आहे तेथे हुसेन नावाचा अमीर राज्य करीत होता अबदुलला ६० हजार पौड मिळतात हे पाहून त्याच्या तोडास पाणी सुटले इग्रजानीही ते ओखळले व नुकताच निवर्तलेला जो कर्नल लॉरेन्स त्याच्या हस्ते त्यानी त्याला मोठीच लालूच दाखविली आपण स्वतत्र राजा व्हावे ही इच्छा धरून इग्रजाच्या मदतीने त्याने तुर्काविरुद्ध प्रचड बड उभे केले व आपण स्वतत्र आहो असे जाहीर केले इग्रजानी त्याचे स्वतत्रपण ताबडतोब मान्य केले व शिवाय या त्याच्या उपकाराबद्दल ६० लक्ष पौड त्याला बक्षिस दिले महायुद्ध सपल्यावर अबदुल इब्न सय्यद याची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली हुसेन हा स्वतत्र राजा झाला इतकेच नव्हे तर त्याचा मुलगा अबदुल्ला याला १९२१ साली जॉर्डन नदीवरचे राज्य इग्रजानी दिले, व दुसरा मुलगा जो फिझल त्याला इराक नावाचे स्वतत्र राज्य करून तेथील राजा बनविले म्हणजे इब्न सय्यदच्या पश्चिमेस, उत्तरेस व पूर्वेस ही हुसेनशाही स्थापन झाली पण एवढ्यावरच हे थाबले नाही त्याचे कायमचे शत्रू जे रशिद त्यानी शमार येथे आपल स्वतत्र राज्य जाहीर केले आणि इग्रजानीही इब्न सय्यद आणि इराक येथील आपला राजा याच्यामध्ये एक राज्य असावे म्हणून या नव्या राज्याला मान्यता दिली हे पाहून इब्न सय्यद अगदी खवळून गेला युद्धाचा चाप सपून गेल्यामुळे या अरबस्थानातील इग्रजाच्या कारवाया सपून गेल्या व त्यानी देऊ केलेली सरक्षणे ढिली पडली इतक्यात हुसेन व इब्न सय्यद याच्यात खुर्मा येथे काही सरहद्दीचे भाडण निघाले सय्यद नको नको म्हणत असता हुसेनने आपले लोक धाडून सरहद्दीचा तो भाग ताब्यात घेतला कारण त्याला इग्रजाची फूस होती पण सय्यदने रातोरात हुसेनच्या लोकावर छापा घातला आणि त्याचे एकूणएक लोक ठार मारून टाकले हा त्याचा तडाखा पाहून इग्रज गप्प बसले याप्रमाणे हुसेनला वगळून सय्यद हा रशिदच्या मागे लागला त्याच्यातील एका गृहकलहाचा फायदा घेऊन अबदुल हा आपल्या फौजेनिशी त्याच्या राजधानीत शिरला व सगळ्या राजघराण्याचे निसतान करून त्याने हा रशिदी काटा कायमचा उपटून टाकला रशिदनाही इग्रजाचा आश्रय होताच तरीही त्यानी पुन्हा पड खाल्ली दरम्यान हुसेनने आपले मरण ओढवून घेतले मक्का हे क्षेत्र त्याच्याच मुलुखात होते तेथे जाणारे जे लक्षावधी यात्रेकरू त्याच्या सुखसोयीकडे तो अगदीच पाहिना ! इतकेच नव्हे पण तो त्याना अतिशय छळू लागला व त्याचे वित्त हरण करू लागला, या यात्रेकरूचा पक्ष घेऊन इब्न सय्यदाने मोठ्या शिताफीने लोकमत आपल्या अगाला वळवून घेतले दरम्यान आणखी एक चूक हुसेनने केली तिकडे केमालपाशा हा प्रबळ होताच, तुर्की लोकसत्ताक राज्य व खिलाफत याचा कसलाही सबध नाही असे त्याने ठरविले अर्थात् खलिफाची गादी रिकामी पडली आता कोणी खलिफा व्हावयाचे याची शहानिशा चालू आहे तोच हुसेनने जाहीर केले की मीच खलिफा होणार ही त्याची घोषणा ऐकून सर्व देशातील मुसलमान अगदी चवताळून गेले आणि इब्न सय्यदाचे वाहाबी लोक तर रागाने बेफाम झाले व हुसेनला शासन करण्याचे त्यानी ठरविले आपल्या

हिंदुस्थानी मुसलमानांनीही त्याच्या धोरणाला पाठिंबा दिला मोठ्या फौजेनिशी तो हुसेनच्या मुलुखात शिरला हुसेन अगदी घाबरला मुलाच्या नावे गादी करून त्याने पळ काढला दरम्यान सय्यदाचा झपाटा चालूच होता हुसेनचा मुलगा व इतर सर्व लोक जीव घेऊन वाट फुटेल तिकडे पळून गेले व इब्न सय्यद हेजाज प्रांताचाही धनी झाला इतके झाले तरी पुढे काय करावयाचे हे कोणाचेच ठरले नव्हते तथापि सय्यद फार धोरणाने वागला वाहाबी लोक सतमहंताच्या समाधी फोडून टाकीत आहेत व अत्याचार करीत आहेत अशा वर्तमानपत्री कथा ऐकून इराण, हिंदुस्थान इकडून मोठमोठाली शिष्ट मंडळी तिकडे गेली होती त्यांच्याशी इब्न सय्यद फार सौम्य पणाने वागला, धर्मक्षेत्राची कसलीही काळजी करू नका असे म्हणाला व ही लढाईची गडबड एकदा संपली म्हणजे सगळ्या जगातले मुसलमान एकत्र बोलवून आणून त्यांच्या सल्ल्यानेच या पवित्र तीर्थांची काही कायमची व्यवस्था करू असेही वचन त्याने त्यांना दिले व त्यांची घरोघरी पाठवणी करून दिली हे होताच त्याने जाहीर केले की हेजाज प्रांताची गादी रिकामी पडली आहे तेथील राजा मीच होणार पुढे एक वर्षाच्या आंत नेज्दचा सुलतान हे आपले नाव टाकून नेज्दचा राजा हे नाव त्याने धारण केले व लवकरच आपल्या हाती आलेली ही सर्व अरबी राज्ये एकत्र करून त्या सर्वांना अरबस्थानचे सय्यदी राज्य असे नाव त्याने कायम केले

पुढे, ठरल्याप्रमाणे मुसलमानांची परिषद भरली पण तोपर्यंत इब्न सय्यद हा एक लहानसा कोपरा सोडून सर्व अरबस्थानचा राजा होऊन बसला होता व त्याच्या विरुद्ध ब्र काढण्याची कोणाची प्राज्ञा उरली नव्हती परिषदेत खिलाफतीचा प्रश्न निघाला तेव्हा असे ठरविण्यात आले की कायरो येथे आणखी एक परिषद भरवावी व तेथे याचा निकाल करवावा व तीर्थक्षेत्राचे व्यवस्थेविषयी विचार निघाला तेव्हा त्याने सांगितले की या सर्व क्षेत्रस्थ लोकांना मी प्रांतिक स्वराज्याचे हक्क दिलेले आहेत व ते त्यात खूषही आहेत परिषदवाल्यांनी क्षेत्रस्थास विचारले "आपण खूष आहा काय?" तेव्हा सर्वांनी माना हलवून सांगितले की "आमचा नवा धनी आम्हास फारच आवडतो"! यांप्रमाणे इब्न सय्यदने आपली सत्ता भक्कम करून टाकली कोपऱ्यातल्या येमेनच्या राजाने थोडी टुरटुर सुरू करताच सय्यदने त्यालाही एक धक्का दिला व सर्वस्वी आपल्या मुठीत आणून ठेविले

याप्रमाणे इब्न सय्यद हा आज सर्व अरबस्थानचा एकच एक राजा होऊन बसला आहे आधुनिक राजकारणास अनुसरून त्याने नवी धोरणे घातली आहेत व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशी सख्य जोडिले आहे युरोपातील सर्व देशांनी त्याचे राजेपण मान्य केले आहे व निरनिराळ्या प्रांतातील जमातींचे वैमनस्य मोडून टाकून त्याने देशात शांतता प्रस्थापित केली आहे व याप्रमाणे १९०१ साली म्हणजे वयाच्या एकविसाव्या वर्षी सुरू केलेली राज्यसंपादनाची कामगिरी त्याने १९३४ साली परिपूर्ण केलेली आहे व भुरटा, अनाश्रित व आईबाप परागंदा झालेला असा पण समर्थ व हुन्नरबाज एकादा मनुष्य परिस्थितीचा वेळोवेळी फायदा घेऊन आपल्या जीविताचे कसे सोने करतो हे त्याने जगासमोर सिद्ध केले आहे

---

२३ हबसाणाचे राज्य

या राज्याचा एकंदर विस्तार कसकसा आहे याची पाहणी अजून झालेली नाही हे पठार ६ ते ८ हजार फूट उंच असून येथे नेहमीच उन्हाळ्याची हवा असते पाऊस रगड पडतो व अमुक साली पाऊस पडला नाही असे कधीच होत नाही जमीन तर इतकी सुपीक आहे की, थोड्याशा श्रमाने वर्षाची तीन मुबलक पिके काढता येतात लोकसंख्या सुमारे १ कोट असून पैकी $\frac{1}{3}$ लोक वरिष्ठ वर्णाचे गणले जातात उरलेले ६०-७० लक्ष लोक केवळ हिणकस असे आहेत यांनी फक्त या वरिष्ठांची सेवा करावी येवढाच त्यांचा धर्म याच्या इतक्या निरनिराळ्या पोट जाती आहेत व त्यांच्या भाषाही इतक्या भिन्न भिन्न आहेत की राजेसरकारची फर्माने निरनिराळ्या सत्तर भाषांतून प्रसिद्ध व्हावी लागतात राजधानी म्हणजे पत्र्याच्या खोपटांचे आणि वेड्यावाकड्या रस्त्यांचे एक चित्रविचित्र मकाण आहे गावची घाण रात्रीच्या वेळी कोल्हीकुत्रीच नाहीशी करितात तहनाम्याप्रमाणे गुलामांचा व्यापार या राज्यात बंद असावयास हवा, पण तहनामा कागदावर राहिला आहे आणि माणसे विकण्याचा धूमधडाका येथे चालला आहे हा मानवी गल्ला अरबस्थानात रवाना होत असताना, माणसे विकणाऱ्या चोरट्या व्यापारावर नजर ठेवण्यासाठी अरबी समुद्रात ज्या इंग्रज सरकारच्या

बोटी असतात त्याच्या हे ध्यानात येत नाही असे नाही काय असेल ते असो पण हा माणसे विकण्याचा धडाका सारखा चालूच आहे येथील राज्यकर्ते लोक मोठे अभिमानी, लढाऊ बाण्याचे आणि चागले बुद्धिमान आहेत आपल्या भोवती युरोपियन राष्ट्राची राग कशी लागली आहे व आज ना उद्या ते लोक आपणाला कसे गिळणार आहेत याची जाणीव या लोकाना उत्पन्न झाली आहे गुलामाचा व्यापार बद व्हावा असे याच्यातील शहाण्याचे मत आहे पण शतकानुशतके हाडी मासी खिळलेली चाल एकदम नाहीशी होण्याजोगी नाही कसलेही वेतन न देता गलाम लोकाकडनच जमीन कसण्याचे काम चालू असते येथे अतिशय अवनत अशा प्रकारची ख्रिस्ती धर्माची एक तऱ्हा चालू आहे तिच्यातील जे उपाध्ये, गोसावी, धर्माधिकारी ते या गुलामगिरीला अनुकूलच असतात काडतुमे आणि मिठाचे ढेपसे कित्येक ठिकाणी चलनी नाणे म्हणून वापरतात हजारो उघडे नागडे हिडणारे असस्कृत लोक आणि नेहमीच वरदळीवर येणारे मुसलमान लोक याच गोधळात आपलेही जिणे चालवीत असतात

पण अशा या देशाचा राजा फार हुषार माणूस आहे याने बरेच पर्यटन केलेले असून पृथ्वीवरचा वारा कोणत्या दिशेने वाहात आहे हे याला चागले कळून चुकले आहे इतर राष्ट्राशी आपला प्रसग नेहमी येणार हे ओळखून याने आपल्या पदरी युरोपातील निरनिराळ्या देशचे चागले हुषार लोक बाळगले आहेत त्याने आपली फौज बेल्जिअन शिक्षकाच्या हाताखाली देऊन चागली बलिष्ठ बनवून ठेविली आहे तोफखाने, टँक्स, कडाबिनी, विमाने इत्यादि आधुनिक शस्त्रास्त्राचे सर्व प्रकार त्याने जवळ बाळगिले आहेत आपल्या देशात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचीही बादशहाला मोठी इच्छा आहे पण रशियाचा "पीटर दी ग्रेट" याचे या बाबतीतील प्रयत्न जसे पूर्वी अगदी वाया गेले तसेच याही राजाचे जात आहेत जिकडेतिकडे रस्ते बाधावेत, स्वच्छता ठेवावी अशी याला भारीच इच्छा आहे व तो आपल्याकडून थोडीबहुत याची अमलबजावणीही करतो इस्पितळे, तारायत्रे, टेलिफोन, मोटारगाड्या, वायरलेस, विमाने हे सर्व प्रकार या राजाने जमविलेले आहेत पण भोवतालची सगळी असस्कृत स्थिति पाहिली म्हणजे भलत्या गोष्टी भलत्याच ठिकाणी आणून ठेविल्या आहेत असे पाहाणारास वाटते

देशी भाषेत व फ्रेच भाषेत छापलेली अशी वर्तमानपत्रेही त्याने ठेविली आहेत, अर्थात् राजाला हवे आहे तेच त्यात छापून येते हे सागावयास नको राजा कितीही चागला असो आणि त्याची तळमळ कितीही मोठी असो या देश तील अरबूज जनता पाहिली म्हणजे कोणालाही असेच वाटेल की आज ना उद्या हे राष्ट कोणातरी बलिष्ठाच्या हाती खास जाणार आहे व बहुतेक सर्व लोकाची अशी खात्री आहे की हा बलिष्ठ म्हणजे इटली होय साम्राज्यविस्ताराची वखवख फरेचाना व इग्रजाना आता इतकीशी राहिली नाही पण इटलीला मात्र ती अगदी दुर्निवार आहे हा देश सुधारण्यास म्हणजे हा देश गिळकृत करण्यास आम्हास सधि मिळाली पाहिजे असा मुसोलिनीचा आग्रह आहे आणि प्रस्तुत चालू असलेल्या राजकारणावरून असे स्पष्ट दिसते की तो या बाबतीत कोणाचे ऐकणारही नाही इटली व अँबिसिनिया याचे युद्ध जुपले तर जागतिक महत्त्वाचे असे अनेक प्रश्न उपस्थित होतील व युरोपात शातता कायम ठेवण्यासाठी निरनिराळ्या देशाचे जे यत्न चालू आहेत ते विफल होतील हे उघड दिसत असल्यामुळे इग्लडने अँबिसीनियाला आपल्या स्वतच्या वसाहतीतून समुद्राकडे पोहोचावयास त्याच्या मालकीची वाट करून द्यावयाचेसुद्धा पत्करिले पण इग्रजानी ही देऊ केलेली देणगी मुसोलिनीला मुळीच पसत पडेना त्याने स्वच्छच सागितले की भाडण मिटविण्याचा हा तुमचा इलाज आम्हा इटालियन लोकानाच मारक होणार आहे सध्या अँबिसिनिया युद्धसामुग्री साठवीत आहे पण ती त्याला चोरून मारून आणावी लागत आहे एकदा इग्रजांनी आपल्या सोमालीलँड या वसाहतीतून अँबिसिनियाला त्याच्या स्वतच्या मालकीची समुद्रापर्यंतची वाट आपण होऊन करून दिली म्हणजे अँबिसिनियाच्या बदरास रोज रणसामुग्रीची जहाजेच्या जहाजे येऊन दाखल होतील व आमचे सकट दुणावत जाईल मुसोलिनीच्या या उत्तराला समाधानकारक उत्तर करण्यास इग्रज मुत्सद्याना जड जाणार आहे पण इग्रजाच्या या देऊ केलेल्या देणगीने एक नवेच कुलगडे जगताच्या ध्यानात आले आहे इतके दिवस लोकाचा असा समज होऊन राहिला होता की इटली हा केवळ साम्राज्याच्या लालसेने अँबिसिनीयाच्या मागे विनाकारण भुणभुण लावीत असावा पण इग्रजाच्या या अतिउदारत्वामुळे अँबिसिनियाकडे काही दोष

असावा असे आता ध्यानात येऊ लागले आहे आपल्याला तांबड्या समुद्रावर किंवा हिंदी महासागरावर तोंड मिळाले पाहिजे हा ॲबिसिनियाचा आग्रह सर्वांस माहीत आहे ही वाट इरिट्रीया किंवा इटालियन सोमालिलॅंड यातून मिळविण्याचा काही गुंडगिरीचा लपून छपून यत्न चालू असावा व म्हणून इटली त्याच्यावर चवताळून उठत असावा असे आता स्पष्ट दिसत आहे समुद्रावरील या तोंडाकरिता ॲबिसीनियाने इटलीशी वर्दळीवर येऊ नये व जगात युद्धाचा नवा भडका उठू नये म्हणून इंग्रजांनी हे स्वतःचे नुकसान करून घेण्याचे औदार्य दाखविण्याचे काम चालू केले आहे हे स्पष्ट आहे अर्थात् वर सांगितलेल्या कारणास्तव इटलीला ते मानवत नाही व म्हणून इटली व ॲबिसिनिया आपापली शस्त्रास्त्रे सज्ज करीत आहेत

हैद्राबाद संस्थानाची ओळख

कांहीं मोठीं घराणीं

१ पायगा इलाख्याचे अमीर घराणें

हैदराबाद संस्थानातील शुद्ध राजघराणे सोडल्यास अत्यंत महत्त्वाचे सरदार घराणे म्हणजे पायगा इलाख्याच्या नबाबाचे होय त्या घराण्यातील मुली निजामाचे घराण्यात व निजाम घराण्यातील मुली पायगा नबाबाचे घरी देण्यात आल्या आहेत ह्या विवाहसंबंधामुळेहा ह्या घराण्यास अतिशय महत्व प्राप्त झाले आहे शिवाय ह्या पायगा जहागिरीचे क्षेत्रफळ ४१३४ च। मैल आहे त्यात एकदर १२७३ खेडी असून त्याचे २३ तालुके करण्यात आले आहेत वार्षिक उत्पन्न जवळजवळ ५० लाखापर्यंत आहे ह्या दृष्टीने पाहिल्य स हिंदुस्थानातील कित्येक देशी संस्थानापेक्षा पायगा जहागिरीचे जास्त महत्व आहे असे म्हणता येईल

ह्या घराण्याचे मूळ पुरुष नबाब अबदुल फत्तेहखान तेगजंग बहादुर हे होत हे मुसलमानाचे दुसरे खलिफा हजरत उमर ह्याच्या वंशजापैकी होते असे म्हणतात नबाब तेगजंग ह्याचे आजे महमद बहाउद्दीनखान हे औरंगजेबाचे कारकीर्दीत आग्रा येथे मुख्य खजिनदार होते त्याचा मुलगा म्हणजे नबाब तेगजंग ह्याचे वडील अबुल खैरखान हे पहिले निजाउल-मुलक आसफजाह ह्याजबरोबर प्रथम दक्षिणेत आले प्रथम माळवा येथे त्याची नायब सुभेदार म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती, परंतु काही दिवसानी ते हैदराबादेसच स्थायिक झाले ह्या सुमारास बाबू नाईक हा मराठा सरदार हैदराबाद प्रातात चौथाई वसूल करू लागला, तेव्हा १७४३ साली त्याविरुद्ध लढण्याकरिता अबुल खैरखा ह्यास पाठविण्यात आले ह्या मोहिमेत यशस्वी झाल्यामुळे त्यास खानदेशचा नायब सुभेदार नेमण्यात आले अबुल खैर खा हा १७४९ साली मरण पावला

पायगा घराण्याचा मुख्य संस्थापक अबुल फतेहखान हा अबुल खैर खा ह्याचा मुलगा होय ह्यास तेगजंग हा किताब नबाब निजाम अल्लीखा ह्याजकडून मिळाला, व त्यानंतर लौकरच "शम्सुल उमरा" हा बहुमानाचा किताबही देण्यात आला नबाब तेगजंग हा लढवय्या पुरुष होता व त्याने १० हजार घोडेस्वाराची एक पलटण स्वत जवळ बाळगली होती नबाब तेगजंग ह्यास जहागिरीची पहिली जी सनद देण्यात आली तीत कुटुंबपोषणाबरोबरच सैन्याच्या खर्चाकरिताही जहागीर देण्यात येत आहे असा उल्लेख होता व ह्या सनदेप्रमाणे लढाऊ सैन्य जय्यत ठेवणे पायगा इलाख्याचे नबाबास आवश्यक होते परंतु पुढे ही सैन्याची अट काढून घेण्यात आली व आता आपल्या इतमामास आवश्यक इतकेच शिपाई व घोडेस्वार बाळगण्यात येतात हुजूर निजाम अल्लीखा बहादुर यानी नबाब तेगजंग ह्यास मुख्य दिवाणाची जागाही देऊ केली होती परंतु "मी शिपाईगडी आहे व मरेपर्यंत शिपाईच राहावे अशी माझी इच्छा आहे" असे नबाबानी उत्तर दिले नबाब तेगजंग पंजाबात प्रवास करीत असता इ स १७८६ साली मरण पावला

तेगजंग ह्याचा एकुलता एक मुलगा महमदा फख्रुद्दीन खा हा आपल्या वडिलाच्या मृत्यूच्या वेळी फक्त दहा वर्षाचा होता तरी हुजूर निजाम अलीखा बहाद्दर यानी त्याचे योग्य रीतीने पालन पोषण करून त्यास "शम्सुल उमरा" हा किताब देऊन पायगा जहागिरी त्याच्या स्वाधिन केली आणि आपली मुलगी बशीरुनिसा बेगम हिच्याशी त्याचा विवाह करून दिला १७९७ साली दहा हजाराची मनसब देऊन दहा हजार घोडेस्वाराच्या पथकाचे त्यास सेनापति नेमण्यात आले नबाब निजाम अलीखा बहाद्दर ह्याच्यानंतर नबाब सिकंदरजाह बहाद्दर आणि नबाब नसिरुद्दौला बहाद्दर ह्याच्या कारकीर्दीतही फख्रुद्दीन खान ह्यास अत्यंत सन्मानाने वागविण्यात येई नबाब नासीरुद्दौला बहाद्दर ह्यानी त्यास "अमीरे-कबीर" ही पदवी देऊन मुख्य दिवाण नेमले, परंतु हे काम त्याने फक्त सहा महिनेच केले इ स १८३८ साली नबाब नासीरुद्दौला ह्यानी पायगा जहागिरीची नवीन सनद करून देऊन सैन्याविषयीची अट काढून टाकली १८५७ च्या बडात नबाब फख्रुद्दीन खान ह्याने ब्रिटिश सरकारास विशेष साहाय्य केले बडाचा उपशम झाल्यानंतर ह्या गोष्टीची आठवण ठेवून गव्हर्नर जनरल ह्याजकडून तीस हजार रुपये किमतीचा मौल्यवान् नजराणा नबाब साहेबास देण्यात आला नबाब फख्रुद्दीन खा हा तर स्वत विद्येचा

पोशिदा व विद्वानाचा परामर्ष घेणारा होता त्याने अनेक अरबी व इग्रजी ग्रथाची भाषातरे उर्दू व फारसी भाषेत करविली त्याने स्वत बरीच ग्रथरचना केली त्याने स्वखर्चाने एक मोठी वेधशाळा तयार करवून त्यात आजतागायतची उपकरणे युरोपातून आणून ठेविली होती हा वयाच्या ८५ वे वर्षी इ स १८६२ साली मरण पावला ह्याचे पश्चात् त्याचा चौथा मुलगा रफीउद्दीनखा "अमीरे कबीर" हा इस्टेटीचा मालक झाला

नवाब रफीउद्दीन खान हा नबाब निजाम अल्लीखा बहाद्दर ह्याचा नातू असल्यामुळे राजघराण्यातील सर्वच मडळी त्यावर प्रेम करीत नबाब अफजलुद्दौला ह्याचे कारकीर्दीत पहिला सालरजग हा दिवाणगिरीचे काम पाहात असे त्याला काढून त्याचे जागी नबाब रफीउद्दीन खान ह्यास नेमावे अशी खुद्द अफजलुद्दौला ह्याची इच्छा होती परतु ह्या सूचनेस रफीउद्दीन खान ह्याने विरोध केला अफजलुद्दौला वारल्यानतर त्याचा मुलगा नबाब महबूब अलीखान् बहाद्दर हा फक्त तीन वर्षांचा होता त्यामुळे राज्यकारभाराकरिता नबाब सालारजग बहाद्दर व नबाब रफीउद्दीन खान ह्यास 'रीजट" नेमण्यात आले नबाब रफीउद्दीन खान इ स १८७७ साली मरण पावल्यामुळे त्याचे जागी त्याचा धाकटा भाऊ नबाब रशीदुद्दीन खान ह्यास "रीजट" नेमण्यात आले त्यासही "शमसुल-उमरा व "अमीरे कबीर" ह्या पदव्या देण्यात आल्या "रीजट" ह्या नात्याने त्याने बरेच दिवस काम केल्यानतर तो सन १८८१ साली मरण पावला त्यास दोन मुलगे, एक सर खुर्शीदशहा बहाद्दर व दुसरा सर विकारुल उमरा हे होत

नबाब रफीउद्दीन खान ह्यास स्वत स सतति नसल्यामुळे त्याने आपला धाकटा भाऊ नबाब सुलतानुद्दीन खान ह्याचे दोन मुलगे आपत्यवत् वाढविले हे मुलगे म्हणज नबाब वजीउद्दीन खान व मजहरुद्दीन खान होत नबाब मजहरुद्दीन खान हाच पुढे "सर आस्मानजाह " ह्या नावाने प्रसिद्धीस आला

इ स १८७५ साली नबाब सर सालरजग हा विलायतेस गेल्यामुळे त्याचे जागी नबाब सर आस्मनजाह ह्यास "रीजट" म्हणून नेमण्यात आले महाराणी व्हिक्टोरियाचे सुवर्ण-महोत्सवाचे करिता हैदराबादचा प्रतिनिधि म्हणून इ स १८८७ साली सर आस्मान जाह ह्यास विलायतेस पाठविण्यात आले होते विलायतेहून परत आल्य नतर सर आस्मानजाह ह्यास इ स १८८८ साली दिवाण नेमण्यात आले परतु १८९३ साली त्याने ह्या जागेचा राजीनामा दिला सर आस्मानजाह बहाद्दर सन १८९८ साली मरण पावला नबाब मोईनुद्दौला बहाद्दर हा त्याचा मुलगा होय

सर आस्मानजाह ह्यानी इ स १८९३ साली राजीनामा दिल्यानतर सर विकारुल उमरा ह्याची दिवाणाच्या जागी नेमणूक करण्यात आली हे काम त्याने सन १९०१ पर्यंत केले व त्यानतर राजीनामा दिला त्यानतर लौकरच म्हणजे १९०२ साली सर विकारूल उमरा मरण पावला नबाब सुलतानुल मुल्क आणि नबाब वलीउद्दौला बहाद्दर हे सर विकारुल-उमरा ह्याचे चिरजीव होत सर विकारुल उमरा ह्याचे मृत्यूनतर सर खुरशीदजाह हाही एक वर्षाचे आत मरण पावला सर खुरशीदजाह हा नबाब अफजलुद्दौला ह्याच्या कारकीर्दीत त्याच्या दरबारचा एक आधारस्तभ समजला जाई त्यानतर नेमण्यात आलेल्या "कौन्सिल ऑफ रीजन्सी"चाही तो एक सभासद होता व ह्या नात्याने सस्थानच्या प्रत्येक बाबीकडे लक्ष पुरवून त्याने चागला लौकिक मिळविला ह्यास दोन मुलगे नबाब फैयाजुद्दीन खान इमामजग आणि नबाब हाफीजुद्दीन खान जफरजग हे होत हल्लीच्या एक्झीक्यूटिव्ह कौन्सिलचे एक सन्माननीय सभासद नबाब लुतफुदौला बहाद्दर हा जफरजग ह्याचा मुलगा होय

पायगा जहागिरीच्या तीन मुख्य शाखा असून त्या (१) सर आस्मान जाह, (२) सर खुरशीद जाह, (३) सर विकारुल-उमरा ह्याच्या नावाने प्रसिद्ध आहेत सर अस्मानजाह ह्याच्या शाखेचे प्रतिनिधि त्याचे चिरजीव नबाब मोहनुदौला बहाद्दर हे होत ह्यास पोलो, क्रिकेट वगैरे मर्दानी खेळाचा व शिकारीचा अतिशय नाद आहे नबाब मोइनुद्दौला बहाद्दर ह्याने तीन वर्षे "बाबे-हुकूमत (एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल)चा सभासद ह्या नात्याने काम केले हे अत करणाने उदार व स्वभावाने दिलदार असून ह्यानी अलीगढ येथील इस्लामिया कॉलेजास दोन लाखाची देणगी दिली आहे सर खुरशीदजाही पायगाचे हल्लीचे प्रतिनिधि नबाब लुतफुद्दौला-बहाद्दर हे होत हे अरबी आणि फारशी भाषेत निष्णात असून सध्या "बाबे-हुकूमत"चे ज्युडिशियल मेंब-

आहेत सर विकारुल उमरा ह्याचे दोन चिरजीव नबाब सुलतानुल मुलक बहाद्दर व नबाब वलीउद्दौला ह्याचा उल्लेख वर आलाच आहे नबाब वलीउदौला बहाद्दर ह्याचे शिक्षण लडन येथील " ईटन्-कॉलिजिएट स्कूल " मध्ये झाले होते त्यानतर डेहराडून येथे लष्करी शिक्षणाकरिता त्यास ठेवण्यात आले होते हैदराबादेस परत आल्यानतर थोड्याच अवधीत त्यास लष्करी खात्याचा दिवाण नेमण्यात आले ह्या जागी त्यानी पाच वर्षे काम केले बाबे हुकूमतची थापना झाल्यानतर त्यास सभासद म्हणून घेण्यात आले आणि सर फरीदून याने राजीनामा दिल्यानतर काही दिवस यानी मुख्य दिवाण म्हणून काम केले सुमारे सहा महिन्यापूर्वी "हज्" येथील यात्रेस गेले असता तेथेच त्याचा अत झाला सर विकारुल उमरा ह्याचे वडील चिरजीव नबाब सुलतानुल मलक ह्याचे शिक्षणही विलायतेसच झाले त्याने सीलोन, जपान, अमेरिका इत्यादि देशाचा प्रवास केला असून खुद्द लडन येथे त्याचे बारा वर्षपर्यंत वास्तव्य होते हैदराबादेस परत आल्यानतर मेंदूच्या विकारामुळे त्यास आपले आयुष्य एकातात कठावे लागत आहे

२ महाराजा सर किसनप्रसाद बहादूर

हैदराबादचे मुख्य दिवाण महाराजा सर किसनप्रसाद बहादूर हे अकबर बादशहाच्या दरबारातील सुप्रसिद्ध राजा तोडरमल याचे वशज आहेत राजा तोडरमल याच्यानतर त्याच्या वशातील पाचव्या पिढीचे राय मूलचद हे नबाब आसफजाद निजामउल्लमुलक याजबरोबर प्रथमत दक्षिणेत आले निजाम उल्मुलक यानी आपली सत्ता दक्षिणेत स्थापन केल्यानतर करोडगिरी (कस्टम्स्) व अबकारी ह्या खात्याचे प्रमुख अधिकारी म्हणून राय मूलचद याची नेमणूक झाली राय मूलचद याच्या मृत्यूनतर त्याचा मुलगा राय लक्ष्मीराम याच्याकडेही तोच अधिकार देण्यात आला राय लक्ष्मीराम यास दोन चिरजीव होते एक राय नानकराम व दुसरा राय नारायणदास बापाच्या मृत्यूनतर राय नानकराम याच्याकडेही सदरहू खाती देण्यात आली राय नारायणदास इ स १७७६ या वर्षी मेला तेव्हा त्यास दोन मुलगे होते, एक चदूलाल बहाद्दर व दुसरा गोविंदबक्ष या दोन्ही मुलास राय नानकराम याने लहानाचे मोठे केले चदूलाल याचा जन्म इ स १७७६ साली झाला व त्याच वर्षी त्याचा बाप राय नारायणदास हा मरण पावला साधारण शिक्षण झाल्यानतर आपल्या चुलत्याच्या हाताखाली त्याची नेमणूक करण्यात आली आणि चुलता सेवानिवृत्त झाल्यानतर करोडगिरी खात्याचे त्यास प्रमुख नेमण्यात आले इ स १८०४ साली मीर आलम हा हैदराबादचा प्रमुख दिवाण झाला तेव्हा त्याने राजा चदूलाल यास आपला विश्वासू मदतनीस म्हणून हाताशी घेतले, व १८०६ साली पेशकार व फायनॅन्स खात्याचे दिवाणाच्या हुद्यावर त्याची नेमणूक करण्यात आली मीर आलम ह्याच्या मृत्यूनतर नबाब मुनिरुल मुलक ह्यास जरी दिवाण नेमण्यात आले तरी पेशकार या नात्याने राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे राजा चदूलाल याचेच हाती राहावी अशी निश्चित योजना करण्यात आली होती अशा रीतीने इ स १८०८ पासून राज्यकारभाराची सर्व सत्ता राजा चदूलाल याचे हाती आली आणि नबाब मुनिरुल मुलक याचे पश्चात् दिवाणगिरीचे पदावर त्याचीच योजना करण्यात आली अशा रीतीने ३५ वर्षे राज्यकारभार केल्यानतर ६ सप्टेंबर इ स १८४३ रोजी त्याने आपल्या जागेचा राजीनामा दिला राजा चदूलाल हा अत्यत धर्मनिष्ठ असून दातृत्वाबद्दल त्याची अतिशय ख्याती आहे चदूलाल याच्या उदार देणग्यामुळे हैदराबाद सस्थानातील शेकडो कुटुबाचे पालनपोषण होत आहे राजिनामा दिल्यानतर निजामसरकारने त्यास एक कोटी रुपयाचे बोनस, कित्येक गावाची जहागीर, शिवाय तीन हजार रुपये महिना पेनशन् चालू केले त्यानतर लौकरच म्हणजे १५ एप्रिल १८५४ रोजी त्याचा देहान्त झाला त्यास दोन मुलगे व एक मुलगी अशी तीन अपत्ये होती वडील मुलगा राजा बालाप्रसाद ह्यास प्रथमत करोडगिरी व अबकारी या खात्याचे प्रमुख अधिकारी नेमण्यात आले होते परतु त्याने ह्या जागेचा लौकरच राजीनामा दिला त्यास पेशकारीचीही जागा देऊ करण्यात आली होती परतु ह्या जागेचा त्याने स्वीकार केला नाही निजाम सरकारने त्यास "राजाधिराजबहाद्दर" हा किताब व त्याबरोबर पाच हजार रुपयाची मनसब देऊन चार हजार घोडेस्वाराचे सरदार नेमिले राजा बालाप्रसाद याच्या मृत्यूनतर त्याचा मुलगा नारायणप्रसाद हा त्याच्या इस्टेटीचा मालक झाला तो अरबी व फारशी भाषात निष्णात असून इग्रजी भाषेचेही त्यास चागलेच ज्ञान होते

निजाम नासिरुद्दौला बहादूर यानी तारीख १३ जून सन १८५३ रोजी राजा नारायणप्रसाद याची पेशकारीच्या जागेवर नेमणूक केली त्यास पुत्र नसल्यामुळे त्याचे पश्चात् त्याच्या मुलीचे चिरंजीव महाराजा किसनप्रसाद बहादूर हे त्याचे वारस व इस्टेटीचे मालक झाले

महाराजा किसनप्रसाद याचा जन्म २८ जानेवारी सन १८६४ रोजी झाला ते "मदरसे अलिया' या शाळेचे विद्यार्थी असून इंग्रजी भाषेचा अभ्यास त्यानी याच शाळेत केला फारसी, अरबी इत्यादी भाषाचे शिक्षण त्यास खाजगी रीतीने देण्यात आले इ स १८९२ साली पेशकारीच्या हुद्यावर त्याची नेमणूक करण्यात येऊन त्यास "राजा राजायान महाराजा बहादूर" ही पदवी देण्यात आली तारीख २५ ऑगस्ट १९०१ पासून राज्यकारभाराचे सर्व काम त्याच्याकडे सोपविण्यात आले होते, तथापि मुख्य दिवाण म्हणून तारीख १५ नोव्हेंबर १९०२ रोजी त्याची नेमणूक करण्यात आली १ जानेवारी १९०३ रोजी ब्रिटिश सरकारने त्यास के सी आय ई हा किताब दिला व पुढे काही महिन्यानी बकरीदच्या दरबारप्रसंगी खुद्द निजाम सरकारने त्यास 'समीनुस्सलतनत' हा किताब देऊन त्याचा गौरव केला इ स १९०७ साली बादशहाचे वाढ दिवसानिमित्त होणाऱ्या पदवीदानसमारंभात महाराजाबहादूर यास जी सी आय ई ही बहुमानाची पदवी देण्यात आली ह्याप्रमाणे निजाम सरकार व ब्रिटिश सरकार या उभय सरकाराची मर्जी संपादन करून १९१२ पर्यंत त्यानी मुख्य दिवाणाचे काम अत्यंत यशस्वी रीतीने केले १९१२ च्या जुलै महिन्यात त्यानी दिवाणगिरीचा राजीनामा दिला व त्यानंतर ते पूर्ववत पेशकारीचे काम करू लागले

इ स १९२१ साली बाबेहुकूमतची स्थापना होऊन सदर आजम किंवा मुख्य दिवाण म्हणून सर अली इमाम याची नेमणूक करण्यात आली होती परंतु त्यानी लौकरच या जागेचा राजिनामा दिला यानंतर काही दिवस नबाब सर फरिदुलमुल्क व त्यानंतर नबाब वलिउद्दौला बहादूर याच्याकडे काही दिवस ही कामगिरी देण्यात आली होती परंतु पुन्हा महाराजा सर किसनप्रसाद बहादुर यास मुख्य दिवाण (सदर आजम) नेमण्यात आले व ते आज तागायत हे काम यशस्वी रीतीने करीत आहेत

महाराजा सर किसनप्रसाद बहादूर हे राजा चंदूला याच्याप्रमाणेच दानशूर म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ व भाषण चतुर असल्यामुळे, निजाम सरकारप्रमाणे ब्रिटिश अधिकारी मंडळी व सरकार पक्षाप्रमाणे लोक पक्षातही ते प्रिय आहेत सारांश "नृपति जनपदाना दुर्लभ कार्यकर्ता" या विरल कोटीत त्याची गणना करण्यास मुळीच हरकत नाही ते उर्दू भाषेतील पट्टीचा लेखक व नामांकित कवि असून यामुळेहि उर्दू भाषीयात ते अत्यंत प्रसिद्ध आहेत

३ कै. राजा शिवराज धर्मवंत बहादुर

कै राजा शिवराज धर्मवंत बहादुर याचे घराणे संयुक्त प्रांतातील शहाजहानाबाद येथील राहणारे परंतु शहाजहानाबाद येथील घर एकाएकी कोसळून पडल्यामुळे राजा सागरमल ह्या मुलाशिवाय घराण्यातील एकूणएक माणसे मरण पावली योगायोग असा की हा मुलगा निजामुमुल्क आसफउजाह ह्याचे हाती लागला व त्याने त्याच्या मुलाप्रमाणे प्रतिपाळ करून त्यास लहानाचे मोठे केले राजा सागरमल वयात आल्यावर त्याची हुषारी पाहून नबाब आसफजाह बहादूर ह्याने "दप्तर दिवाणी" मध्ये मीरमुनशी नेमिले व लवकरच मुख्य अधिकारी केले ह्या दफ्तरात सातशे कारकून काम करीत असत ह्या कारकुनाच्या पद्धतीने सर्व राजकारभाराचे दफ्तरी काम व्यवस्थित ठेवण्याची जबाबदारी राजा सागरमल याजवर होती

राजा सागरमल ह्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा भवानीदास हा आपल्या वडिलाचे जागी "दफ्तरदिवाणी"चे काम पाहू लागला राजा भगवानदास ह्याच्य कामावर प्रसन्न होऊन सरकारने त्यास "धर्मवंत बहादुर"हा किताब दिला राजा भगवानदासाचे धाकटे बंधु राजा दुर्गादास दयावंत ह्यासही "पेशकारी" बक्षीउलमल्क" ह्या हुद्यावर नेमण्यात आले हे काम त्याने इतक्या उत्तम रीतीने बजाविले की, निजामसरकारने प्रसन्न होऊन त्यास बहुमोल वस्त्रे देऊन ३००० रु ची मनसब दिली व २००० घोडेस्वार ठेवण्याची परवानगी दिली

राजा भवानीदास १२१३ हिजरी मध्ये मरण पावला त्यानंतर त्याचा मुलगा राजा केवल किसन हा आपल्या बापाचे काम पाहू लागला परंतु नबाब सिकंदरजाह ह्याचे कारकीर्दीत राजा केवलकिसन ह्याची प्रकृति नीट राही-

नाशी झाली त्यामुळे त्याचा चुलतभाऊ म्हणजे राजा दुर्गादास ह्याचा मुलगा राजा खुशालचद हा दप्तरी काम पाहू लागला ह्याने "दप्तरे दिवाणी"ची व विशेषत "दप्तरेमाल" ची फार चागल्या प्रकारे सुधारणा केली त्यामुळे पुष्कळ वेळा मुख्य दिवाणही प्रसगी त्याचा सल्ला घेत असत तो १२४५ हिजरीत मरण पावल्यावर त्याचा वडील मुलगा उजिगरचद हा आपल्या बापाचे काम पाहू लागला

राजा उजिगरचद ह्यास 'रायबहादूर' हा किताब मिळाला शिवाय नबाब सिकदरजाह याने प्रसन्न होऊन जहागीर व ७००० ची मनसब व २००० घोडेस्वाराची सरदारकी दिली माल (रेव्हिन्यू) खात्यात त्याने बऱ्याच सुधारणा घडवून आणल्या त्यामुळे सस्थानाचे उत्पन्न वाढले त्यामुळे बिदर सुभ्याचे "कानूनगोईचे" वतनही ह्या घराण्यास देण्यात आले राजा उजिगरचद ह्याच्या मृत्यूनतर त्याचा भाऊ राजा रामप्रसाद लाला बहादूर हा इस्टेटीची व्यवस्था पाहू लागला व "सरदप्तरेमाल" ह्या परपरागत हुद्यावरही लवकरच त्याची नेमणूक करण्यात आली

राजा रामप्रसाद ह्याने नबाब नासीरुद्दौला ह्याचा अत्यत विश्वास सपादन केला होता त्यामुळे पेशकार राजा नरेंद्र बहादुर व दिवाण सर सालारजग हे उभयताही वेळी प्रसगी राजाराम प्रसाद ह्याचा सल्ला घेत असत

राजा रामप्रसाद ह्याचेनतर त्याचा पुतण्या व राजा उजिगरचद ह्याचा मुलगा राजा इंद्रजित बहादूर हा "कानूनगोई" व "सर दप्तरेमाल" ही दोन्ही कामे पाहू लागला राजा इंद्रजित हा बुद्धिमान्, विद्वान व दरबारी चालीरीतीशी परिचित असल्यामुळे फार लवकर लोकप्रिय झाला तो फारशी व सस्कृत भाषेत निष्णात व हिशेबी व दप्तरी कामात पूर्ण तरबेज होता शिवाय सर सालारजग ह्याजबरोबर तो इग्रजीचा अभ्यास करीत असे हा १२९२ हिजरीत मरण पावला ह्यास चार मुलगे (१) राजा शिवराज धर्मवत, (२) राजा रामराजबहादूर, (३) राजा मुर्ली मनोहर, (४) राजा लोचनचद बहादर हे होत ह्यापैकी राजा शिवराज धर्मवत हा सर्वांत मोठा असल्यामुळे घराण्याची परपरा चालविण्याचे काम त्याचेकडे आले

राजा शिवराज धर्मवत बहादूर हा वडिलाप्रमाणेच फारशी, सस्कृत, इग्रजी इत्यादि भाषात निष्णात व मुलकी आणि दिवाणी कामात प्रवीण होता त्याच्याबद्दल नबाब सरसालारजग ह्यास मनात अत्यत आदर वाटत असे खुद्द निजाम सरकार ह्यास अत्यत सन्मानाने वागवी त्यामुळे हुजुराचे भेटीस जावयाचे म्हणजे इतर जहागिरदार व सस्थानिक राजा शिवराज बहादूर ह्यास बरोबर घेऊन जात सस्थानचे कोणी बडे पाहुणे आले तरी त्याची सरबराई करविण्याचे काम राजा साहेबाकडेच बहुधा यावयाचे राजा शिवराज हा दयाळू व उदार म्हणून प्रसिद्ध होता त्याला शिक्षणाचे महत्त्व पटले होते व म्हणून शैक्षणिक कार्यास सढळ हाताने मदत करीत असे "धर्मवत स्कूल" ही सस्था त्यानेच स्थापन केली आहे राजा शिवराज हा निपुत्रिक होता त्याच्या पुतण्यात इस्टेटीबद्दल झगडे सुरू झाले त्यामुळे निजाम सरकारने इस्टेटीच्या व्यवस्थेकरिता एक कमिटी नेमली असून अद्याप त्या कमिटीकडूनच सर्व कारभार चालत असतो

४ राजा राय रायान बहादुर

निजाम सरकारच्या दरबारातील अमीर उमराव लोकात महाराजा सर किसनप्रसाद बहादुर ह्याच्यानतर राजे रायरायान बहादुर ह्याच्या घराण्याचा दर्जा समजण्यात येतो हैदराबाद सस्थानात जी थोडी महाराष्ट्रीय सरदार घराणी आहेत त्यात राजा रायरायान बहादुर ह्याचे घराणे अत्यत महत्त्वाचे समजले जाते ह्या घराण्याचा मूळ पुरुष कृष्णाजीपत भालेराव हा देवगड (दौलताबाद) येथील वतनदार मुतालिक होता दैवयोगाने मोगल बादशहा शहाजहान ह्याची भेट होऊन काही काळाने मोगलाई दरबारात त्यास मनसबदार नेमण्यात आले कृष्णाजी पताने मोगल सम्राटाचे प्रेम सपादन करून सुमारे १५ वर्षेपर्यत दरबारची उत्तम प्रकारे सेवा केली आणि ८० वर्षांचे वय असताना इ स १६८८ साली तो मरण पावला

कृष्णाजीपत ह्याचे दोन मुलगे मोरोपत व नारोपत हे दरबारचे देखरेखीखाली लहानाचे मोठे झाले नवाब आसफजाह बहादूर ह्याची ह्या उभयता मुलावर अतिशय मर्जी होती नवाब आसफजाह बहादुर याने दक्षिणेत राज्य स्थापल्यानतर ह्या उभयता बधूस आपणाबरोबर दक्षिणेत आणिले मोरोपत व नारोपत ह्या उभय बधूनी नबाब आसफजाह ह्याच्या दरबारात पेशकार म्हणून काम केले नारोपत सन १७५१ मध्ये वारल्यामुळे त्याचे चिरजीव शकराजीपत

ह्यास नबाब सलाबतजग ह्याचे दप्तरदार (रेकॉर्ड–कीपर) नेमण्यात आले, व त्याच्या नतर त्याचे दोन मुलगे धोडोजीपत व नानाजीपत ह्याचीही त्याच जागेवर नेमणूक करण्यात आली

धोडोजीपत हा शूर व बुद्धिमान असल्यामुळे दरबारात ह्याची छाप उत्तम प्रकारे पडली व लौकरच त्यास पेशकारीच्या जागेवर नेमण्यात आले आणि त्याच्या इतमामास साजेल अशी मनसब देऊन राजा रायरायान बहादूर हा किताब देण्यात आला इ स १७८१ साली यहतेशामजग ह्याने निजामचे विरुद्ध बड पुकारले त्याचा मोड करण्याकरिता धोडोजीपत ह्यास सैन्य देऊन पाठविण्यात आले धोडोजीपत ह्या मोहिमेत यशस्वी होऊन त्याने इतरही लहानमोठी अनेक बडे मोडिली ह्या कामगिरीमुळे त्यास दोन हजार घोडेस्वाराची सरदारकी व "राजा दियानत्वत" ही पदवी देण्यात आली

धोडोजीपत सन १७८३ साली मरण पावल्यामुळे त्याचा मुलगा राजा उमाकातराव ह्यास वडिलार्जित मानमरातब देण्यात आले परतु त्याचा उपभोग घेण्यास तो फार दिवस जगला नाही त्याच्यानतर त्याचा धाकटा भाऊ राजा शामराज हा वारस व अधिकारी झाला त्यास ५ डिसेबर इ स १७८३ रोजी राजा रायरायान हा किताब देऊन कित्येक गावे जहागीर व कित्येक परगण्य ची सरदेशपाडेगिरी व सरदेशमुखी देण्यात आली राजा धोडोजीपत वारल्यानतर पेशकारीच्या जागेवर त्याचे धाकटे बधु नानाजीपत हे काम करीत असत, परतु तेही सन १७८५ मध्ये मरण पावल्यामुळे ह्या जागेवरही राजा शामराज ह्याची नेमणूक करण्यात आली व त्याजबरोबरच "दियानत्वत" हा किताब, दोन हजार घोडेस्वाराची सरदारकी व पाच हजाराची मनसब देण्यात आली राजा शामराज याने पेशकारीच्या कामाबरोबरच मुख्य दिवाणाचेही काम केले हे अत्यत धार्मिक वृत्तीचे होते यानी हिदुस्थानातील बहुतेक तीर्थयात्रा करून शेवटी रामेश्वर येथे जवळजवळ सहा वर्षेपर्यंत वास्तव्य केले व तेथून परत आल्यावर वयाच्या ५९ व्या वर्षी इ स १८२२ मध्ये देह ठेविला

राजा शामराज ह्याच्यानतर त्याचे मुलगे भवानीशकर व चिमणाराजाराम व तदनतर त्याच्या नातवडापैकी राजा जयरामराव व राजा नरहरराव हे एकामागून एक गादीवर आले, परतु त्याच्या कारकीर्दीत महत्वाचे असे काही घडले नाही राजा नरहरराव ह्याच्यानतर त्याचा मुलगा राजा शकरराव हा गादीवर आला हा निपुत्रिक असल्यामुळे त्याने आपल्या चुलत भावडापैकी राजा लक्ष्मणराव ह्यास दत्तक घेतले

राजा शकरराव इ स १८८६ साली मरण पावले त्या वेळी राजा लक्ष्मणराव ह्याचे वय अवघ बारा वर्षाचे होते त्याच्या इस्टेटीच्या व्यवस्थेसाठी सरकारने सन १८८७ साली कर्नल मार्शल ह्याच्या नेतृत्वाखाली एक कमिटी मुकर केली राजा लक्ष्मणराव ह्याचे शिक्षण "मदरसे–अलिया" ह्या शाळेत कर्नल हडसन् ह्याच्या नेतृत्वाखाली झाले व त्याने इग्रजी भाषेत चागलीच निपुणता सपादन केली राजा लक्ष्मणराव हे पटाईत घोडेस्वार म्हणून प्रसिद्ध होते इ स १८९५ साली इस्टेटीची व्यवस्था कमिटीकडून काढून घेऊन राजा लक्ष्मणराव ह्याचे हाती देण्यात आली राजेसाहेब हे आपल्या सौजन्यामुळे सरकारदरबारी व त्याचप्रमाणे सामान्य जनतेतही अत्यत लोकप्रिय होते नवाब मीरमहबूब अलीखा बहादूर ह्याच्या "रौप्यज्युबिली" च्या प्रसगी ब्राह्मणवर्गातर्फे मानपत्र देण्याचे काम राजा लक्ष्मणराव ह्याजकडे देण्यात आले होते ता ८ आक्टोबर १८९८ रोजी दरबारकडून त्यास "राजा रायरायान अमानतवत" हा किताब देण्यात आला राजा लक्ष्मणराव हे इ स १९१४ साली परलोकवासी झाले

राजा लक्ष्मणराव ह्याचे वडील चिरजीव राजा शामराज बहादूर हा वडिलाच्या मृत्यूचे वेळेस अवघा सोळा वर्षांचे असल्यामुळे इस्टेटीची व्यवस्था "कोर्ट ऑफ वॉर्डस्" कडे देण्यात आली राजा शामराज ह्याचे शिक्षण वडिलाप्रमाणे "मदरसे अलिया" ह्या शाळेत व नतर निजाम कॉलेजात झाले इ स १९२७ साली राजे रायरायान् ह्याचे इस्टेटीबद्दल "फर्मान" सादर होऊन सर्व इस्टेट राजा शामराज बहादुर ह्याच्या ताब्यात देण्यात आली इ स १९३० साली निजामसरकारच्या वाढदिवसानिमित्त त्यास "राजवन" हा किताब देण्यात आला जून १९३५ मध्ये राजा शामराज बहादुर ह्यास "बाबे–हकूमत" चे सभासद व पब्लिक वर्क्स खात्याचे दिवाण नेमण्यात आले राजेसाहेब विद्येचे व कलेचे उपासक असून त्याच्या जवळील ग्रथसग्रह व चित्रसग्रह त्याच्या विद्योपासनेची व रसिकतेची उत्तम प्रकारे साक्ष पटवितो ह्याचे दोघे धाकटे

बधू राजा त्रिबकराज व राजा धुडिराज हे दोघे सुविद्य असून आपल्या शिक्षणाच्या पूर्ततेकरिता दोघानीही विलायतेत बरेच दिवस वास्तव्य केले राजा धुडिराज हे बी ए बार–ॲट–लॉ असून हैदराबाद येथे भरविण्यात आलेल्या महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे स्वागताध्यक्ष होते राजा धुडिराज हे ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचे काम बरेच दिवसापासून करीत असून हल्ली निजाम सरकारचे द्वितीय चिरजीव नबाब मोअज्जम्‌जाह बहादुर ह्याचे "कम्पानियन्" म्हणून त्याची निवड करण्यात आली आहे

---

५ नबाबखान खानान बहादुर व नबाब फख्रुल मुलकबहादूर

हैदराबादच्या पहिल्या वर्गात मोडणाऱ्या अकरा अमीर घराण्यापैकी नबाब खान-खानान बहादुर व नबाब फख्रुल मुलक बहादूर ह्याच्या घराण्याचा प्रामुख्याने समावेश करण्यात येतो हे उभयता नबाब सख्खे बधू असून नब बखान् खानान हे वडील बधु होते ह्याचे मूळ घराणे इराण देशातील असून ह्या घराण्यातील मीर-हुसेन अमानत खान हा हिदुस्थानात येणारा पहिला पुरुष होय हा अकबर बादशहाच्या वेळी हिदुस्थानात आला हा शूर लढवय्या असून सेनानीच्या अगी अवश्य असणारे रणचातुर्यही त्याच्या ठिकाणी भरपूर होते हा अकबराच्या सैन्यात दाखल होऊन राणा सग्राम ह्याच्याविरुद्ध करण्यात आलेल्या मोहिमेत अत्यत शौर्याने लढला त्यामुळे बादशहाने प्रसन्न होऊन त्यास सेनापतीची जागा दिली ह्याने बरीच वर्षे सेनापतीचे काम केल्यावर दक्षिण देशाचा वजीर म्हणूनही काही दिवस काम केले मीरहुसेन अमानतखान ह्याच्यानतर मीर मोइनुद्दीन खान ह्यानेही औरगजेबाच्या कारकीर्दीत लाहोर, मुलतान, काबुल, काश्मीर ह्या प्राताात दिवाणीचे काम उत्तम रीतीने बजाविले ह्याप्रमाणे ह्या घराण्यातील कित्येक पुरुषानी मोगलाच्या कारकीर्दीत मोठमोठ्या हुद्यावर कामे केली, परतु हैदराबाद सस्थानात कामगिरी करणारा पहिला पुरुष म्हणजे मीर अब्दुल रज्जाक शहानवाजखान ऊर्फ समसामुद्दौला हा होय

नबाब आसफजाह निजाममुल–मुलक हे दक्षिणेचे सुभेदार असताना औरगाबाद येथे मीर अब्दुल रज्जाक हा एका लहानशा हुद्यावर काम करीत होता परतु त्यास लौकरच वऱ्हाड प्राताचे सुभेदार नेमण्यात आले पुढ नबाब नसीरदौलाच्या कारकीर्दीत वऱ्हाडच्या सुभेदारीहून मुख्य दिवाणाच्या जागी त्याची नेमणूक करण्यात आली व त्याबरोबर सात हजार ची मनसब आणि सात हजार पायदळ व सात हजार घोडेस्वाराची सरदारकी देण्यात आली होती ह्यास समसामुलक हा किताबही देण्यात आला होता हा पजाबात प्रवास करीत असता शत्रूकडून एकाएकी मारला गेला

मीर अबदुल हयाखान हा समसामुदौला ह्याचा मुलगा होय ह्याने समसामुलक–ही पदवी मिळविली याने बरीच वर्षे वऱ्हाडचा सुभेदार म्हणून काम केल्यानतर दौलताबाद येथील सैन्याचा सेनापति म्हणून त्याची नेमणूक करण्यात आली समसामुलक ह्याच्यानतर ह्या घराण्यातील पुढे असलेला पुरुष म्हणजे त्याचा नातू अब्बास अल्लीखान ऊर्फ खानखानान् बहादुर हा होय हा शूर व लष्करी डावपेचात चतुर असे यामुळे टिपु सुलतानाच्या विरुद्ध व इतर अनेक लढायात ह्याने नाव कमाविले व निजाम सरकारची मर्जी सपादन केली त्याच्या ह्या कामगिरीवर प्रसन्न होऊन त्यास बावीस लाखाची जहागीर देण्यात आली तो इ स १७९५ साली मरण पावला त्याचा मुलगा गुलाम हुसेनखान ऊर्फ फख्रुल–मुलक बहादुर हा आपल्या बापाप्रमाणेच शूर असून लष्करी तज्ञ ह्या नात्याने नबाब सालारजग हा त्याची वेळोवेळी सल्लामसलत घेत असे १८५७ च्या बडात हैदराबादचे वातावरण शात ठेवण्याचे कामी नबाब गुल महुसेन खान याने सरकारास पराकाष्ठेचे साहाय्य केले त्या वेळी सस्थानात असलेल्या युरोपियन लोकाच्या बचावाची महत्त्वाची कामगिरी त्याच्याकडेच सोपविण्यात आली होती नबाब असद अलीखान निजाम यारजग खान खानान् बहाद्दर व नबाब मीर सरफराज हुसेनखान फख्रुल मुलक बहाद्दर हे दोघे बधू नबाब गुलाम हुसेन खान ह्याचे चिरजीव होत

नबाब निजाम यारजग ह्याच्या शिक्षणाची काळजी खुद्द नबाब सालारजग बहादुर याने घेऊन त्याच्या इग्रजी शिक्षणाचीही उत्तम प्रकारे व्यवस्था केली होती नबाब सालारजगबहाद्दर हा जेव्हा प्रथम विलायतेस गेला, तेव्हा त्यानी निजाम यारजग ह्यासही आपल्याबरोबर घेतले होते खानखानान् बहाद्दर याने पब्लिक वर्क्स

खात्याचे दिवाण व मिलिटरी खात्याचे दिवाण ह्या नात्याने बरीच वर्षे सरकारची सेवा केली हा इ स १९३३ साली मरण पावला ह्याचा मुलगा नवाब कमालद्दीन खान बहादूर ह्यास निजामसरकारने "कमालयारजग" हा किताब दिला आहे

नवाब फखरुलमुलक बहादूर हा आग्लविद्याविभूषित असल्यामुळे स्वत च्या खाजगी राहाणीत इग्रजी पद्धतीचे रीतिरिवाज अमलात आणणारा म्हणून ह्याची प्रसिद्धी आहे नबाब मीर महबूब अलीखान बहादुर ह्याच्या बाळपणी नेमण्यात आलेल्या कौन्सिल ऑफ रीजन्सीचा नबाब फखरुल मुलक हाही एक सभासद होता ह्यानी पोलिस व ज्युडिशियल खात्याचे दिवाण व कॅबिनेट कौन्सिलचे उपाध्यक्ष ह्या नात्याने सरकारची बरीच वर्षे सेवा केली नबाब साहेबानी आपल्या मुलाना शिक्षणासाठी विलायतेत ठेवून इतर नबाबाना एक उत्तम उदाहरण घालून दिले त्याचे तीन चिरजीव नवाब फखरजगबहादूर नवाब रयीसबहादुर, व नवाब रयीसयारजग बहादूर हे तिघेही सुविद्य असून हैदराबाद सस्थानात मोठमोठ्या हुद्यावर काम करीत आहेत नवाब निजाम यारजग खानखानान् बहादूर ह्याच्या मृत्युनतर लौकरच म्ह १९३४ साली नवाब फखरुल मुलक ह्याचे देहावसान झाले

हैदराबाद सस्थानांतील शिक्षण

हैदराबाद सस्थानात सरकारी शिक्षणास प्रारभ इ स १८५४ मध्ये झाला असला तरी जवळ जवळ इ स १९०० पर्यंत, हिदुस्थानच्या इतर भागाप्रमाणेच शिक्षण घेणे ही सर्वस्वी प्रजेच्याच अधिकारातली गोष्ट असे प्रत्येक गावातील किंवा शहरातील लोक आपापल्या गरजेनुरूप पतोजी पदरी ठेवून त्याचा चरितार्थ चालवीत व त्याच्या मोबदल्यात गणित, हिशोब, लिहिणे वाचणे इत्यादि नित्याचे व्यवहारोपयोगी शिक्षण आपल्या मुलाना देत शहरातील शिक्षणात मात्र थोडा फरक असे स्वत च्या मातृभाषेखेरीज राजभाषा म्हणून, व सरकारी नोकरीत शिरण्यास अत्यत आवश्यक म्हणून हिंदू आणि मुसलमान लोक आपल्या मुलाना एकाद्या मौलवीच्याकडे फारशी भाषा शिकण्यास ठेवीत अशा मौलवीच्या शाळाना शहरातून पतोजीच्या शाळाइतकेच महत्त्व असे

या मध्ययुगीन परिस्थितीत क्राति होण्यास इ स १८५४ मध्ये प्रारभ झाला या वर्षी हैदराबाद शहरात दारुल उलूम नावाची पहिली शाळा सरकारने स्थापन केली इ स १८५९ मध्ये प्रत्येक जिल्ह्याच्या व तालुक्याच्या ठिकाणी एक देशी भाषेची व एक फारशी भाषेची अशा दोन शाळा उघडण्याची व्यवस्था झाली तालुक्याच्या शाळावर तालुका कमेटीची व जिल्ह्याच्या ठिकाणच्या शाळावर जिल्हा कमेटीची देखरेख असे तालुका कमेटीत दोन पाटील, दोन कुलकर्णी असून तिचा अध्यक्ष तालुक्याचा अधिकारी तहसीलदार असे जिल्हाकमेटीत पाटील, कुलकर्णी, तहसिलदार, पोलिस इन्स्पेक्टर व जिल्हाधिकारी कलेक्टर अशी मडळी असत हे जिल्ह्याचे अधिकारीच शाळाचे इन्स्पेक्टर या नात्याने मुलाची परीक्षा घेत व शाळेची तपासणी करीत इ स १८६८ मध्ये शिक्षणखाते किरकोळ खात्याच्या दुय्यम मत्र्याकडे देण्यात आले शिक्षक म्हणून काम करू इच्छिणाराना 'दारुल उलूम' या सस्थेत शिक्षण घ्यावे लागे इ स १८७१ मध्ये डायरेक्टर आफ व्हर्नाक्युलर एज्युकेशन व १८७५ मध्ये पाच डेप्युटी इन्स्पेक्टर्स असे नवीन अधिकारी निर्माण करण्यात आले इ स १८७८ पासून जिल्ह्यातील शाळामधून फी घेण्यास सुरुवात झाली १८८० मध्ये मद्रास विद्यापीठाशी सबध असलेले सध्याचे निजाम कालेज अस्तित्वात आले या शाळाकॉलेजातून दिले जाणारे शिक्षण ब्रिटिश हिंदुस्थानातील शिक्षण पद्धतीप्रमाणे असे हळूहळू सस्थानातील सरकारी शाळाची सख्या वाढू लागली व त्याच प्रमाणात सरकारचा त्या खात्यावरील खर्चही वाढीस लागला इ स १९११-१२ च्या शिक्षणखात्याच्या रिपोर्टावरून त्या वर्षी सस्थानातील एकूण शिक्षणसस्था १०५२ असून त्यातून ६५१०२ विद्यार्थी शिक्षणाचा लाभ घेत होते आणि त्या खात्यावर सरकार प्रतिवर्षी ९ ९७ लक्ष रु खर्च करीत होते असे दिसते

मराठवाडा, तेलगण व कर्नाटक या प्रातातून त्या त्या भाषेत अप्पर प्रायमरी परीक्षेची तयारी करणाऱ्या शाळा असत विद्यार्थ्याला ही परीक्षा दिल्यावरच पुढील शिक्षणक्रमात प्रवेश मिळे जिल्हा, तालुका आणि महत्त्वाच्या गावी इग्रजी मिडल स्कुले असत त्यात विद्यार्थी नतर जाई मुसलमान विद्यार्थ्यांकरिता त्याच्या मातृभाषे-

तून–उर्दूतून–शिक्षण देणाऱ्या प्राथमिक शाळा असत मुसलमान आणि हिदू विद्यार्थी दुय्यम शिक्षणक्रमात एकत्र येत व दोघानाही आपला पुढील अभ्यास इग्रजीसारख्या परक्या भाषेतून करावा लागे इ स १९११–१२ पर्यंत सरकारी-कचेऱ्यातील कामकाज बहुधा प्रातिक भाषेतच चालत असल्यामुळे प्रातिक भाषेतून अप्पर प्रायमरी-पर्यंत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यास नौकरी मिळण्यास किंवा सरकारी व्यवहार समजण्यास सुलभ जात असे अर्थात् केवळ स्वत ची मातृभाषा जाणणारा मनुष्य म्हटला की तो कुचकामाचा अशी समजूत त्या वर्षापर्यंत नव्हती आणि म्हणूनच मातृभाषेत अप्पर प्रायमरीपर्यंत शिक्षण घेतलेले विद्यार्थी पुष्कळच असत आणि अशा विद्यार्थ्याचा पुढील जीवनक्रमही फारसा सुखाचा नसला तरी आजच्या इतका कटकमय आणि कटाळवाणा होत नसे आपला मातृभाषेचा अभ्यास सपवून उर्दू व फारशी भाषावर प्रभुत्व सपादण्यास हिदू विद्यार्थ्याना फारसा त्रास होत नसे आणि म्हणूनच या व यापूर्वीच्या काळात राजभाषा व मातृभाषा या दोहोतही निष्णात अशी हिदू माणसे शेकड्यानी सापडत असत शिक्षणक्रम हा असा सुलभ असल्यामुळे १९११ च्या रिपोर्टात सरकारी शिक्षणसस्थातून हिदू व मुसलमान विद्यार्थ्याचे प्रमाण ५५ व ३८ असे होते याच वर्षीच्या शिरगणतीच्या रिपोर्टामध्ये हिदूची व मुसलमानाची लोकसख्या अनुक्रमे ११६२६३७५ व १३८०९९० दिलेली आहे अर्थात् सख्येच्या प्रमाणात हिदू समाज शिक्षणाचे बाबतीत मुसलमान समाजापेक्षा ६ पटीने मागे होता यात शका नाही

अशा परिस्थितीत अलीगड विद्यापीठात शिक्षण घेतलेले हल्लीचे निजाम नवाब मीर उस्मानअलीखा हे २९ ऑगस्ट १९११ ला गादीवर आले आणि त्यानी अलीगड विद्यापीठाचे सस्थापक सर सय्यद अहमद याचे नातू डॉ रॉस मसूद याना आणून त्याची शिक्षणखात्याचे मुख्याधिकाऱ्याचे जागी नेमणूक केली नवीन मनूला प्रारभ झाला सरकारी कचेऱ्याची भाषा उर्दू ठरविण्यात येऊन त्याप्रमाणे सरकारी शिक्षणक्रमात आणि धोरणात आमूलाग्र पण आस्तेकदम बदल होऊ लागला

पूर्वी प्रत्येक जिल्ह्याचे व महत्त्वाचे तालुक्याचे ठिकाणी एक इग्रजी मिडल स्कूल, प्राताचे ठिकाणी एक इग्रजी हायस्कूल व खुद्द हैदराबाद शहरी एक इग्रजी कॉलेज होते ही व्यवस्था तात्पुरती अशीच ठेवून रॉस मसूद साहेबानी शिक्षणाच्या विस्ताराचे नावाखाली प्रत्येक तालुक्याचे ठिकाणी एक उर्दू मिडल स्कूल व प्रत्येक जिल्ह्याचे ठिकाणी एक उर्दू हायस्कूल उघडले दुय्यम शिक्षणात मोठ्या कुशलतेने उर्दूला महत्त्वाचे स्थान अशा रीतीने दिल्यानतर त्याच धोरणाने प्राथमिक शाळातूनही उर्दूचे महत्त्व वाढवून मराठी, कानडी व तेलगू या तत्प्रातस्थाच्या मातृभाषाना स्थान-भ्रष्ट केले प्रातिक भाषाच्या शिक्षणाच्या सोई हळूहळू कमी होऊ लागल्या, त्या इतक्या की, काही विशिष्ट खाजगी शिक्षणसस्था सोडल्यास सस्थानात प्राथमिक शाळातून विद्यार्थ्याला त्याच्या मातृभाषेतून शिक्षण बिगारी किंवा क्वचित् त्याच्या पुढील म्हणजे पहिल्या इयत्तेपर्यंतच आज मित्तीस मिळू शकते उभ्या सस्थानात यापुढील सपूर्ण अभ्यासक्रम मातृभाषेतून शिकविणारी एकही सरकारी प्राथमिक शाळा नाही ही गोष्ट अतिशयोक्तीची वाटली तरी वस्तुस्थितीस सोडून नाही यात शका नाही

अशा रीतीने उर्दू भाषेला, राजभाषा आणि बोधभाषा असे मानाचे स्थान देऊन प्रोत्साहन दिल्यानतर डॉ रॉस मसूद साहेबानी, सर अकबर हैदरीच्या सहाय्याने आपली, आपल्या सहकाऱ्याची उर्दूच्या प्रगतीची रम्य कल्पनाचित्रे प्रत्यक्ष सृष्टीत उतरविण्याकरता इ स १९१८ मध्ये उस्मानिया विद्यापीठाची स्थापना केली अर्थातच एवढ्या प्रचड कार्याची उभारणी करण्याकरिता शिक्षणखात्याला पैसादेखील पाण्यासारखा खर्च करावा लागला हे पुढील आकड्यावरून दिसून येईल

वर्ष १९११–१० लक्ष रु १९१७–१८, ३१ लक्ष १९२२–२३, ७० लक्ष रु १९२६–७७ लक्ष रु व १९३२–१०७ लक्ष रुपये

सस्थानच्या १९३२ सालच्या ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टावरून पाहता आजमितीस सस्थानात एकूण १० कॉलेजे, २३ इग्रजी हायस्कुले, २१ उर्दू हायस्कुले, दोन्ही मिळून (इग्रजी व उर्दू अभ्यासक्रम शिकविणारी) ६ हायस्कुले, १२८ मिडल स्कुले, ४२६० प्राथमिक शाळा आणि ६२ स्पेशल शाळा आहेत खाजगी प्रयत्नाने चाललेल्या शाळाची सख्या १०४६ आहे या सर्व प्रकारच्या शाळातून अनुक्रमे १४००, ८९१४, ९६१३, ४५००, ३३७९९, २५२१३२ आणि ५१२९ विद्यार्थी शिकत आहेत याचे मुले आणि मुली असे वर्गीकरण केल्यास ते अनुक्रमे १३७९ मुले

व २१ मुली, ५९०७ मुले व २३२ मुली, १३०७० विद्यार्थी व ६२४ विद्यार्थिनी, २४०५६७ मुले व ४८५५८ मुली, आणि ४१२४ विद्यार्थी व १००५ विद्यार्थिनी असे होईल

एकूण शिक्षणावरील खर्चापैकी ८८९९०१३ रु दिवाणी इलाख्यातील शाळावर, २०००८३ रु सर्फ–इ–खास (निजाम साहेबाची खाजगी जहागीर) मधील शाळावर, ४५१२३७ रु लोकलफंडाने चालविलेल्या शाळावर, प्रायोगिक शाळावर ७१३१ रु, सरकारी ग्रँट मिळविणाऱ्या खाजगी शाळाचा ८०३२८६ रु आणि सरकारी ग्रँट न घेणाऱ्या खाजगी शाळाचा ३३०३०१ रुपये आहे

एकूण खर्चाची वर्गवारी केल्यास प्रत्यक्ष शिक्षणावर ६६५१३८१ रु खर्च होतात आणि इन्स्पेक्शन, इमारतीची डागडुजी, शाळाना लागणारे फर्निचर, स्कॉलरशिप्स्, बॉयस्काऊट, लायब्ऱ्या, प्रयोगशाळा इत्यादिद्वारे होणारा अप्रत्यक्ष खर्च ४०३९६७० रु आहे प्रत्यक्ष खर्चापैकी १०८५०५८ रु कॉलेज शिक्षणावर, १६०७७९४ रु हायस्कूल शिक्षणावर, मिडलस्कूल शिक्षणावर ११६८९५५ रु, प्राथमिक शिक्षणावर २३७४४७५ रु आणि स्पेशल शिक्षणावर ४१५०९९ रु खर्च होतात

उस्मानिया विद्यापीठाचे उस्मानिया कॉलेज आणि त्या विद्यापीठास जोडलेल्या इतर ८ कॉलेजातून १०९५ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते आणि मद्रास विद्यापीठास जोडून असलेल्या हैदराबादच्या एकट्या निजाम कॉलेजमध्ये ३०५ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते उस्मानिया विद्यापीठाच्या पदवीला ब्रिटिश हिंदुस्थानात किंमत नसल्यामुळे आणि विद्यापीठाने स्वीकारलेल्या उर्दूविषयक पक्षपाती धोरणामुळे विशेषत हिंदू विद्यार्थ्यांची सख्या मॅट्रिक (H S L C) पास होताच निजाम कॉलेजकडे धाव घेते पण तेथे प्रवेशाची सख्या मर्यादित असल्यामुळे प्रवेश न मिळणारे विद्यार्थी उस्मानिया कॉलेजातून प्रवेश करतात केवळ हिंदू विद्यार्थ्यांचीच उस्मानियाबद्दल ही अनास्था आहे असे नाही हैदराबादेतील नामांकित नबाब घराण्यातील आणि मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्याची मुले देखील याच निजाम कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळविण्याकरिता धडपडत असतात, कारण एक तर पदवीची सस्थानाबाहेरील निरुपयोगिता आणि उस्मानियाच्या शिक्षणक्रमातील उर्दूच्या फाजील अभिमानाने इंग्रजीकडे होणारे दुर्लक्ष आणि याला पुरावा प्रत्यक्ष परिस्थिति आणि सरकारी रिपोर्टातील आकडे याचाच देता येईल उस्मानियाच्या ९ कॉलेजातून १०९५ विद्यार्थी तर एकट्या निजाम कॉलेजात ३०५ विद्यार्थी आहेत ही एकच गोष्ट वरील विधानास पुष्टी देणारी आहे

उस्मानिया विद्यापीठाने, आर्टस् व सायन्सेस, कायदा, इंग्रजी वैद्यक, शिक्षण, एंजिनियरिंग इ० शिक्षणाची आणि पदव्या देण्याची व्यवस्था केलेली आहे विद्यापीठाचा सपूर्ण शिक्षणक्रम उर्दूतून चालतो उर्दूचा इकडे उगमच मुळी गेल्या एक दोन शतकातला हिंदुस्थानातील सस्कृत तर दूरच राहो पण शुद्ध हिंदी, बंगाली, मराठी इतकीदेखील उर्दू आज मितीस साहित्य किंवा शास्त्रीय विषयावर ग्रंथरचना करण्याइतकी प्रौढ, कर्णमधुर, पदलालित्ययुक्त नाही तेव्हा तिचा शब्दसभार आणि ग्रंथविस्तार वाढीस लावण्याकरता, निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयावरील इंग्रजी ग्रंथाची भाषांतरे करण्याकरता विद्यापीठास जोडून ट्रान्सलेशन ब्यूरोची स्थापना विद्यापीठाच्या जन्मापासूनच झालेली आहे या भाषातरमंडळाने १९३२ साली एकूण ५५ शास्त्रीय कलाविषयक व साहित्यविषयक ग्रंथ भाषातराकरिता घेतले व त्यापैकी १७ ची भाषातरे पूर्ण झाली या मंडळावरील हजारो रुपयाच्या मोबदल्यात ५७०० नवीन उर्दू शब्दाची निर्मिती झाली

याच साली विद्यापीठाने कायदा कॉलेजवर २४५९० रु, मेडिकल कॉलेजवर १४००२३ रु, शिक्षण (बी टी) कॉलेजवर २३१४२ रु, इंजीनिअरिंग कॉलेजवर १५४३९४ रु आणि मुस्लिम धर्म शिक्षणावर ६५५५० रु खर्च केल्याचे रिपोर्टात दिले आहे इस्लामी धर्मशिक्षण विद्यापीठाचा केवळ प्राण आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही कारण लॉ कॉलेजच्या विद्यार्थ्यामागे ३०७।।=७ रु मेडिकल विद्यार्थ्यामागे १५५३। १० रु बी टी च्या विद्यार्थ्यामागे १७९३।।=७ रु इंजिनिअरिंग कडील विद्यार्थ्यामागे ४५६।।=७ रु खर्च केला असून इस्लामधर्माच्या विद्यार्थ्यामागे (Faculty of Theology) २८५० रु खर्च केला असे रिपोर्टात स्पष्टपणे म्हटले आहे उस्मानिया कॉलेजातून शिक्षण घेणाऱ्या आर्टस् व सायन्सच्या विद्यार्थ्यामागे ६६४ रु खर्च आला आहे हायस्कूलात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यामागे सरासरी ७० रु मिडल् स्कूलच्या विद्यार्थ्यामागे रु ३१।।= आणि प्रायमरीच्या विद्यार्थ्यामागे रु ९।≤ शिक्षण

खात्याने खर्च केला आहे प्राथमिक शिक्षणासारख्या साक्षर करणाऱ्या शाळावर सरासरीने पाहता प्रत्येकी सरकारने अवघे ४६ रु खर्च केले आहेत विद्यापीठाने इस्लाम शिक्षणावर (Theology) प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे केलेल्या खर्चांत लॉचे , ९, मेडिकलचे २, इजिनियरिगचे ६, आर्टसचे ४, विद्यार्थी शिकू शकतात त्याचप्रमाणे तेवढ्याच खर्चांत (एका विद्यार्थ्याच्या Theology च्या) ४० विद्यार्थ्यांना हायस्कूल शिक्षणाचा, ९० विद्यार्थ्यांना मिडल् स्कूल शिक्षणाचा लाभ घेता आला असता किंवा त्याच एका विद्यार्थ्यांच्या खर्चांत ६२ गावी प्राथमिक शाळा (प्रत्येकी ४६ रु प्रमाणे) चालविता आल्या असत्या

सस्थानात एकूण खाजगी शाळा १०४६ असून त्यापैकी ९५० प्रायमरी असून बाकीच्या दुय्यम शिक्षणाच्या आहेत या ९५० प्रायमरी शाळापैकी ७४९ ना सरकारी साहृच मिळते दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या सस्थापैकी फारच थोड्याना सरकारकडून द्रव्यसहाय्य मिळते १९२३–२४ पर्यंत खाजगी शिक्षणसस्थावर कोणतेही विशिष्ट निर्बंध नव्हते म्हणून तोपर्यंत सस्थानभर अनेक लहान मोठ्या शिक्षणसस्था शिक्षण प्रसाराचे कार्य करताना आढळत हैदराबादचे विवेकवर्धिनी हायस्कूल, औरगाबादची सरस्वतीभुवन पाठशाळा, गुलबर्ग्याचे नूतन विद्यालय, रायचूरचे हमदर्द स्कूल, राष्ट्रीयशाळा हिप्परगे इत्यादि सस्था आजही, पूर्वीच्या इतक्या राष्ट्रीय बाण्याने नसल्या तरी बरेच कार्य करीत आहेत यासारख्याच अनेक सस्था १९२३–२४ पर्यंत सार्वजनिक कार्यकर्त्यांनी जनतेच्या सहाय्यावर चालविल्या होत्या या शाळातील शिक्षणक्रम सरकारी शिक्षणक्रमासारखाच असला तरी स्वधर्म आणि स्वभाषा याबद्दल आदर अशा सस्था विद्यार्थ्यांच्या मनात जागृत ठेवीत या शाळामधील हा शिक्षणक्रम रॉस मसूद साहेबाच्या वर उल्लेखिलेल्या धोरणाशी थोडासा विसगत असल्यामुळे किंवा उर्दूच्या वाढत्या बडेजावात आणि विद्यापीठाच्या धोरणात या सस्थामुळे कमीपणा येण्याचा सभव असण्याच्या सशयावरून पण बाह्यत शिस्तीच्या नावाखाली खाजगी शिक्षणसस्थाचा काळा निर्बंध मसूदसाहेबानी आपल्या अधिकारात काढला मसूद साहेबानी 'सद्धेतूने' (?) काढलेल्या या काळ्या कायद्याने खाजगी प्रयत्नाने चाललेल्या २७४८ शाळाचा बळी अवघ्या दोन वर्षांत घेतला सरकारी रिपोर्टांत इ स १९२४ मध्ये खाजगी शिक्षणसस्थाची सख्या ४०५३ दिली असून १९२७ मध्ये १३०५ दिली आहे आणि काळा कायदा १९२५ मध्ये अस्तित्वात आला अर्थातच या पराक्रमी कायद्याने वरील सस्थाचा बळी घेतला नाही असे कसे म्हणता येईल ?

बळी घेतलेल्या सस्थात पुस्तकी शिक्षण देणाऱ्या शाळाच असत्या तर गोष्ट वेगळी खालच्या अधिकाऱ्यानी विशेषत पोलिस अधिकाऱ्यानी त्याची बजावणी फारच कडक रीतीने केली, ती इतकी की कित्येक ठिकाणच्या वेदपाठशाळा आणि सस्कृत पाठशाळाही बद पडल्या औरगाबाद, पैठण व बीदर येथील सस्कृत व वेदपाठशाळा कित्येक वर्षांपासून चालत असलेल्या या काळ्या कायद्यामुळे बद पडल्या ही गोष्ट पाहिल्यास कायद्याचा जाचकपणा स्पष्ट होईल

ज्या काळ्या कायद्याने एवढा अनर्थ केला तो पुढील प्रमाणे —

" सस्थानात कोणकोणत्या सस्था कोणकोणत्या पद्धतीने काम करतात याची माहिती शिक्षणखात्यास व्हावी म्हणून आणि सस्थानातील शिक्षणसस्था, शिक्षण आणि आरोग्य याच्या मूलतत्त्वाना धरून चालतात की नाही ते पाहण्याकरता पुढील कायदा केला जात आहे त्याचे नियम पुढे स्थापन होणाऱ्या व सध्या चालू असलेल्या सर्व खाजगी शाळाना लागू आहेत

१ पधरा किंवा अधिक मुलाना शिक्षण देणारी शाळा, खाजगी शाळा या सदरात येईल

२ (अ) यापुढे डिव्हिजनल *इन्स्पेक्टरच्या परवानगीशिवाय मुलाची प्राथमिक शाळा स्थापन करता येणार नाही

(ब) शिक्षणखात्याच्या डायरेक्टराच्या समतीखेरीज मिडल् स्कूल किंवा हायस्कूल उघडता कामा नये

(क) मुलीच्या शाळेकरता सुभा इन्स्पेक्टरची सम्मती घेतली पाहिजे

३ नवीन शाळा उघडू इच्छिणाराने शाळा उघडण्याचा हेतु, शिक्षणक्रम, शाळेच्या इमारतीची माहिती, शिक्षकाची सख्या आणि त्याचे शिक्षण याची माहिती भरलेला तक्ता भरून त्या त्या अधिकाऱ्याकडे परवानगी अर्जाबरोबर पाठवावा

६ खाजगी शाळेत सर्व धर्मांच्या व जातीच्या

विद्यार्थ्याला प्रवेश मिळाला पाहिजे

अशा विशिष्ट शाळा सरकारी अधिकाऱ्याच्या परवानगीने काढता येतील

७ (अ) खाजगी शाळातील शिक्षणक्रमात विधर्मीयाची धर्मभावना दुखविणारा किवा त्याना ज्यायोगे वाईट वाटेल असा शिक्षणक्रम अस् नये

(ब) राजघराणे, सरकार किवा राजा याविषयी अप्रीति उत्पन्न करणारे शिक्षण देता कामा नये

१० या नियमाविरुद्ध वागणाऱ्या सस्था बद केल्या जातील

१२ नवीन शाळा उघडण्यास परवानगी देणे, न देणे अथवा असलेली शाळा बद करणे इत्यादि गोष्टी त्या त्या अधिकाऱ्याना आपल्या मर्जी-नुरूप करता येतील मात्र त्यानी तसे करण्याची कारणे दाखविली पाहिजेत

१३ नवीन शाळा उघडण्यास किवा असलेल्या चालविण्यास बदी करण्याचा या कायद्याचा उद्देश नाही म्हणून अशा सस्थाना त्या जोपर्यंत शिक्षण, नीति आणि समाज याना बिघडवीत नाहीत तोपर्यंत त्या त्या अधिकाऱ्यानी साहाय्य द्यावे

हा कायदा वरवर जरी निरुपद्रवी असला तरी तो अत्यत जाचक असा आहे सुशिक्षित पदवीधर शिक्षक, हवाशीर व प्रशस्त खोल्या असलेली इमारत, नवीन धर्तीच्या खुर्च्या आणि बाके इत्यादि गोष्टी कोणतीही शाळा उघडताना असल्याच पाहिजेत हा सरकारी हट्ट विलक्षणच आहे, यात शका नाही कोणा एका विक्षिप्त राजाने प्राचीन काळी आपल्या राज्यातील सर्व माणसानी खावयाचे झाल्यास तूपखिचडीच खाल्ली पाहिजे अशी आज्ञा काढल्याचे सागतात त्यातलाच प्रकार हा! भूक शमण्यास तूप खिचडीचीच ज्याप्रमाणे आवश्यकता नाही ती केवळ कोरड्या भाकरीवर देखील भागू शकते त्याचप्रमाणे ज्ञानप्रसाराच्या पवित्र कार्यास राजाच्या रगमहालातील झुलत्या झोपाळ्यावर बसण्याची आवश्यकता नाही, मोठ्या हवाशीर इमारतीची किंवा खुर्च्या, टेबले आणि बाकाची आवश्यकता नाही, पगारी व ट्रेन्ड शिक्षकच मिळविले पाहिजेत असे नाही आजच्या शिक्षणाधिकाऱ्याना किंवा हा निर्बंध घालणाऱ्या रॉस मसूद साहेबाना याचे ज्ञान नव्हते असे नाही पण त्यानी हा निर्बंध तसाच ठेवला ही गोष्ट खरी

ही परिस्थिति सस्थानातील हिंदू आणि मुसलमान ज्ञात्याना असह्य होऊन आपली गाऱ्हाणी सरकारच्या कानावर घालण्याकरिता प्रजाशिक्षण परिषदेचे प्रथम अधिवेशन १९२८ च्या आक्टोबरात प हृदयनाथ कुझरू याच्या अध्यक्षतेखाली हैदराबाद शहरी भरविले व काळ्या कायद्याविरुद्ध आणि इतर शिक्षणविषयक गाऱ्हाणी वेशीवर टागली, पण त्याचा उपयोग झाला नाही दुसरे अधिवेशन पुढील वर्षी डॉ त्रिपाठी (अलाहाबाद विद्यापीठ) याचे अध्यक्षतेखाली भरून ठरावाचा पुनरुच्चार केला, पण रामा शिवा गोविदा! त्यानतर तिसरे अधिवेशन भरविण्यास चालकाना अद्यापि सरकारकडून परवानगीच मिळाली नाही

१९३४ सालच्या अखेरीस सरकारने सस्थानातील शिक्षणाची पुनर्घटना करण्याकरता उस्मानिया विद्यापीठाचे प्रो व्हाईस चॅन्सेलर याच्या अध्यक्षतेखाली एक सरकारी अधिकाऱ्याची कमेटी स्थापन केली आहे या कमेटीत लोकातर्फेचा एकही प्रतिनिधी नाही हे विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे सरकारी धोरणास पाठिबा देणाऱ्याच्या साक्षी घेण्याचा फार्स झाला लोकमताला धिक्कारून कमेटीने चालविलेल्या या साक्षी घेण्याच्या विरुद्ध सिकदराबाद येथील बुलेटिन या इग्रजी दैनिकात खरपूस लेख आल्यावर अधिकारी वर्ग जागृत झाला आणि त्यानतर प्रजेपैकी कोणास साक्ष द्यावयाची असल्यास त्याने कमेटीस अमुक अमुक वेळी भेटावे असा खुलासा अधिकाऱ्यानी केला यानतर बऱ्याचशा सार्वजनिक हिंदू-कार्यकर्त्यांनी व परिषदेच्या स्टँडिंग कमेटीने आपली कैफियत कमेटीपुढे सादर केली आहे असो

सस्थानात मुलीच्या सर्व प्रकारच्या शाळा ६९६ असून त्यातून ४५३०० मुली शिक्षण घेत आहेत या मुलीच्या शाळापैकी ६६५ प्रायमरी, १९ मिडलस्कूल्स्, ६ हायस्कुले (यापैकी ४ खाजगी व २ सरकारी) आणि १ झनाना कॉलेज असून त्यावर एकूण वार्षिक खर्च ८,८७,८६७ रु होत आहे

सस्थानात हैदराबाद, औरगाबाद, वरगल, गुलबर्गा व मेदक या ठिकाणी पुरुष शिक्षकाकरता नॉर्मल ट्रेनिग स्कुले असून हैदराबाद, सिकदराबाद, औरगाबाद व वरगल या ठिकाणी स्त्री शिक्षकाकरता ट्रेनिग स्कूल्स् आहेत व त्यावर एकूण खर्च १,७५,९९९ रु झाला

खास औद्योगिक शिक्षणास वाहिलेली नाम-

पल्ली औद्योगिक स्कूल ही एकच संस्था सरकारी ग्रँट घेऊन चालत आहे या शाळेत सुतारकाम, विणकाम, वेतकाम, लोहारकाम, तांबटकाम इत्यादीचे प्रायोगिक शिक्षण मिळते या शाळेत आजमितीस १०६ विद्यार्थी निरनराळ्या उत्पादक धद्याचे शिक्षण घेत आहेत या शिवाय १३ हायस्कूल्स, ३६ मिडल स्कूलस् आणि ५ स्पेशल स्कूलस् मधूनही वरील कलाखेरीज छापकाम, शेती, सूत काढणे, होजियरी आणि बिद्रीकाम याची माहिती देण्याची शिक्षण खात्याने व्यवस्था केलेली आहे

याखेरीज आणखी एक औद्योगिक शाळा-म्हणजे हैदराबाद येथील मिटमास्तरच्या देखरेखीखाली असलेली 'उस्मानिया टेक्निकल इन्स्टिटयूट' ही होय या इन्स्टिटयूटमध्ये १३ वर्ग असून विद्यार्थ्याची सख्या ३०९ आहे या सस्थेत ओतकाम, लोहारकाम, फिटिंग, मशीनशॉपसबधी माहिती, सुतारकाम, मुलाम्याचे काम, विजेचे पखे जोडणे इ इ कामे शिकविण्याची व्यवस्था आहे इलेक्ट्रिककडील विद्यार्थ्यांना बायलर्ससबधी माहिती, फिटिंग, टेस्टिंग आणि रिपेरिंग इ कामाची माहिती देतात

सस्थानात धर्मशिक्षण देणाऱ्या १३ इस्लामी व ५ हिंदू सस्था आहेत त्यापैकी 'निझामिया' नावाच्या शाळेत अरबी शिक्षणाची व्यवस्था केली आहे व तेवढ्याकरता सरकार त्या शाळेस वार्षिक ३०००० रु देते

अनाथ बालकाना सभाळून त्याना उद्योगधद्याचे शिक्षण देणारी 'व्हिक्टोरिया मेमोरिअल ऑर्फनेज' या नावाची सस्था येथील रेसिडेंट बहादुर याच्या अध्यक्षतेखाली सरुनगर येथे आहे तीत ९८ मुले आणि ११२ मुली आहेत त्याना विणकाम, वेतकाम, सुतारकाम, शिवणकाम, शिशुसगोपन आणि पाकविद्या इत्यादीचे शिक्षण दिले जाते या सस्थेचा १९३२ चा खर्च २३८३२ रु होता

यानतर विद्यार्थ्यांना उत्तेजन देण्याकरता आणि त्याना परदेशी किवा परप्रातात शिक्षण घेण्याकरताही पण शिष्यवृत्त्या देण्याची प्रथा शिक्षणखात्याने चालू ठेविली आहे या शिष्यवृत्त्या सर्वसाधारण, स्पेशल युरोपियन वा एशियाटिक आणि रिसायती अशा चार प्रकारच्या असतात सर्वसाधारण शिष्यवृत्त्या कॉलेजे, हायस्कुले, मिडल आणि प्रायमरी शाळातून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मिळतात स्पेशल शिष्यवृत्त्या ट्रेनिंग कॉलेजातून, इंजिनिअरिंग, औद्योगिक आणि धार्मिक शाळातून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना दिल्या जातात फॉरेन शिष्यवृत्त्या सरकारकडून जे विद्यार्थी परदेशी शिक्षणाकरिता पाठविले जातात त्याच्या खर्चाकरता सरकार खर्च करते रिसायती शिष्यवृत्त्या गरीब आणि अभ्यासू विद्यार्थ्यांना देतात या सर्व प्रकारच्या। शिष्यवृत्त्यावर सरकारने १९३२ साली ४९०४४० रु खर्च केले

त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांना पुढील शिक्षणक्रम घेण्याकरता सरकारने त्या वर्षी २०५७९३ रु कर्ज दिले

या शिष्यवृत्त्या गरीब आणि होतकरु विद्यार्थ्यांकरिता आहेत अशी घोषणा वारवार होत असली तरी त्यापैकी बहुतेक नऊ दशाश भाग मुसलमान विद्यार्थ्यांच्याच वाट्यास जातो परदेशी शिक्षणास सरकारकडून पाठविलेले सर्वच विद्यार्थी बहुधा मुसलमान असतात क्वचित् प्रसगी हिंदू विद्यार्थ्यास पाठविले जाते, नाही असे नाही शिष्यवृत्त्या घेणाऱ्यात बहुधा मोठमोठे मुसलमान अधिकारी याचीच मुले जास्त असतात कारण ते हुषार असतात असे नसून त्याच्याकरता मोठमोठ्याच्या शिफारशी असतात म्हणून प्रत्यक्ष हल्लीच्या निजामसाहेबाच्या भावी जावयाचा इग्लडमधील शिक्षणखर्चदेखील याच स्टेट स्कॉलरशिपमधून चालत आहे ही एकच गोष्ट आमच्या वरील विधानास पुष्टि देणारी आहे

आधुनिक शिक्षणक्रमात पुस्तकालये आणि वाचनालये यास अत्यत मोठे स्थान आहे हे कोणाही सुशिक्षितास नाकबूल असणार नाही सरकारी वाचनालये (लोकोपयोगी) पाहू गेल्यास अवघ्या सस्थानात हैदराबाद शहरातील 'आसफिया लायब्ररी' हे एकच आहे १९३२ मध्ये यावर सरकारने ८८८१२ रु खर्च केले सस्थानातील शाळा आणि कॉलेजे यातून असणाऱ्या लायब्ऱ्यावर ४४३६७ रु आणि सरकारी खात्याच्या लायब्ऱ्यावर २४२१० रु खर्च केले या पैशातूनच निरनिराळ्या वृत्तपत्राना, मासिकाना त्याची वर्गणी मिळाली या सर्व लायब्ऱ्यातून इग्लीश, ऊर्दू, पर्शियन आणि अरेबिक भाषेची पुस्तके ठेवलेली आहेत सस्थानी हिंदूच्या तेलगू, मराठी आणि कानडी यापैकी कोणत्याही भाषेचे पुस्तक या सरकारी पुस्तकालयातून आढळत नाही हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे काही खात्याच्या लायब्ऱ्यातून प्रातिक भाषाची सस्थानात प्रसिद्ध झालेली चोपडी आढळतात, नाही असे नाही

पण ती येथील मुद्रणनिर्बंधान्वये मुद्रकाने आणि प्रकाशकाने सरकारकडे विनामूल्य २ प्रती सादर कराव्या लागतात, त्यापैकीच असतात आणि याला कारणेही पण तशीच आहेत सरकारी खात्यातून लहानमोठ्या अधिकारावर मुसलमानाचा भरणा असल्यामुळे किवा हिदू क्वचितच असल्यामुळे प्रातिक भाषातील पुस्तके आपल्या पुस्तकालयात अडगळीप्रमाणे असावी हे त्या त्या खात्यातील अधिकाऱ्याना रुचत नसावे किवा लोकमताची तरी क्षिति नसावी यावाचून कोणतेच कारण सभवत नाही नौकरीत शिरताना मुलकी भाषेची म्हणून परीक्षा असते, पण तो निव्वळ फार्स असतो प्रातिक भाषेचे ज्ञान नौकरीत शिरणाऱ्या पैकी शे ९० ना नसते

यानतर शिक्षणाचा प्रसार करणारी सस्था म्हणजे वृत्तपत्र आणि मुद्रण सस्था सस्थानात मुद्रणस्वातत्र्य नाही इतकेच नव्हे तर हिदूमधील सुशिक्षिताना केवळ मुद्रणासारखा धदा म्हणून करण्यासही सरकारची परवानगी मिळत नाही सरकारच्या होम सेक्रेटरीकडे छापखान्याकरिता व पोलिटिकल सेक्रेटरीकडे वृत्तपत्राकरता परवानगी मागावी लागते नतर ते ते अधिकारी पोलिसकडे त्या परवानगी मागणाऱ्या माणसाचा रिपोर्ट मागवतात आपल्या ओळखीचा कोणी तरी बडा माणूस असून त्याची शिफारस असल्याखेरीज पोलीसकडून त्या माणसाच्याबद्दल चागला रिपोर्ट जात नाही व पोलीस रिपोर्टाच्या बऱ्यावाईटपणावर छापखान्याची किवा वृत्तपत्राची परवानगी मिळणे अवलबून असल्यामुळे बहुधा हिदूना त्यातूनही सुशिक्षित हिदूना परवाना मिळणे अशक्य होते हो किवा ना करण्याकरिता त्या माणसाला ६ ते ८ महिन्याचा अवधि लागतो पोलीस खात्यात शे ९९ मुसलमानच आहेत

१९३२ साली सस्थानात जवळ जवळ १२५ छापखाने असून त्यातून ५५९ चोपडी प्रसिद्ध झाली त्यापैकी मराठी भाषेतील मोठ्यातली मोठी ग्रथनिर्मिती म्हणजे गणपतीच्या मेळ्याच्या पद्यावल्या ४४ तेलगू चोपडी प्रसिद्ध झाली आणि ४१४ उर्दू व फारसी भाषेची पुस्तके प्रसिद्ध झाली उरलेली चोपडी इतर भाषातून प्रसिद्ध झाली

सस्थानात एकूण ८ वृत्तपत्रे असून त्यात मराठीची दोन, तेलगू एक, ब्रिटिशाच्या अमल खालील सिकदराबाद येथे निघणारे इग्रजी दैनिक एक आणि बाकीची चार उर्दूतून प्रसिद्ध होतात कानडी बोली बोलणारा १६२००९४ लोकवस्तीचा भाग हैदराबाद सस्थानात असून त्या भाषेत एक वृत्तपत्र काढण्यास परवानगी मिळविण्याचा प्रयत्न पुष्कळशा कानडी सुशिक्षितानी केला, पण त्याना सरकारकडून परवानगी मिळाली नाही याचा अर्थ इतकाच की लोकशिक्षणाचे अग म्हणून मुद्रण आणि वृत्तपत्राचा उपयोग सस्थानातील सुशिक्षिताना होऊ नये याची पुरेपूर काळजी सस्थानी सरकार घेत असते

आतापर्यंत शिक्षणाच्या निरनिराळ्या अगाचा विचार झाला आता सस्थानात या शिक्षणविषयक प्रयत्नामुळे शिक्षणाचा प्रसार कितपत झाला याचा विचार करू पुढील कोष्टकावरून सस्थानात साक्षरतेचा प्रसार कसकसा वाढत वा घटत गेला व शिक्षणावरील खर्च याचा बोध होईल शिक्षण आणि शिरगणतीच्या सरकारी रिपोर्टावरून पुढील आकडे घेतले आहेत

						कितीसख्येत
सन	लोक सख्या	साक्षर	हजारी	खर्च रु	निरक्षर	एकसाक्षर
१८८१	९८४५५९४	३१८८८०	३७	२२९२२०	९५२६७१५	३० ०७
१८९१	११५३७०४०	३७०७५२	४४	३०३२९३	१११५६२८८	३१ ३३
१९०१	१११४११४२	३२७१६९	३४	७४८६६५	१०८११९७३	३३ ०८
१९११	१३३७४६७६	३६८१६६	३२	१०१९७८७	१३००६५१०	३६ २
१९२१	१२४७१७७०	३६५२९०	३३	७७२५८०७	१२१०६४८०	३० ३
१९३१	१४४३६१४८	५९५६३३	४१ २५	१०६९१०५१	१३८४०५१५	२४ २५

आता सस्थानातील हिदु आणि मुसलमान या प्रमुख जमातीत शिक्षणाचा प्रसार कसकसा होत गेला हे पुढील कोष्टकावरून ध्यानात येईल

सन	हिंदूची सख्या	साक्षराची सख्या	निरक्षर	साक्षरप्रमाण
१८८१	८८९३१८१	२६४५०७	८६२८६७४	३३ १०
१८९१	१०३१५२४९	३४६४७५	९५६९७७४	२९ ०७
१९०१	९८७०८३९	२५०२६७	९६३०५७२	२९ १२
१९११	११६२६३७५	२६७०४१	११३५९३३४	४३ ११
१९२१	१०६५६४५३	२७७०५६	१०३७९३९७	३६ ४६
१९३१	१२२०३५००	४१०९०४	११७९१५९६	२९ ६६
सन	मुस्लिमसख्या	साक्षर	निरक्षर	साक्षरप्रमाण
१८८१	९२५९२९	४५७५२	८८०१७७	२० २५
१८९१	११३८६६६	७०१४७	१०६८५१९	१६ २५
१९०१	११५५७५०	६३११०	१०९२६४०	१८ २
१९११	१३८०९९०	८१२६०	१२९९७३०	१६ ०६
१९२१	१२९ २७७	११५५२२	११८२७५५	११ २३
१९३१	१५३५६६६	१५८८५९	१३७५८०७	९ ६६

आता गेल्या ५० वर्षात स्त्रीशिक्षणात संस्थानने किती प्रगति केली हे पुढील कोष्टकावरून समजेल —

सन	स्त्रियाची सख्या	साक्षर	निरक्षर	किती जणात एकसाक्षर
१८८१	४८४३४५७	४९६२	४८३८४९५	९८२ ३३
१८९१	५६६३९११	६९२०	५६५६९९१	८१८ १२
१९०१	५४६७५१३	१८८८३	५४४८६३०	२८९ ११
१९११	६५७७५५८	४०७७	६५५३४८१	२७३ ३३
१९२१	६१२६६९९	४३३४०	६०८३३५९	१४१ ६६
१९३१	७०६६१३८	६८०३९	६९९८०९९	१५५ १४

वरील कोष्टकावरून आज मितीस १० मुसलमानात एक साक्षर आणि ३० हिंदूत १ साक्षर संस्थानात नादत आहे हे स्पष्ट आहे लोकसख्येत हिंदूची सख्या मुसलमानाच्या आठपट आहे हे ध्यानात ठेवल्यास मुसलमान जाति शिक्षणात हिंदूच्या २४ पटीने पुढारलेली आहे हे स्पष्टपणे कळेल त्याचप्रमाणे उर्दूच्या माध्यमामुळे (१९१३ पासून) व उस्मानियाविद्यापीठाच्या स्थापनेमुळे (१९१८ मध्ये) गेल्या २० वर्षांत मुसलमान जातीने दुपटीने प्रगति केली याचाही बोध होईल

आता निरनिराळ्या जातीतील स्त्रियात साक्षरता कशी वाढत गेली त्याचे आकडे

सन	मुसलमानस्त्रिया	साक्षर	किती जणात एक साक्षर
१८८१	१३६६९९	३१	४४०९ ०८
१८९१	४५६४८३	१२२९	३७१ १४
१९०१	५६५५२०	५८१६	९७ २५
१९११	६७५१६९	८४७७	७९ ११
१९२१	६३९२५५	१९५९९	३२ १२
१९३१	७४३२३१	२१४४९	३४ ६६

सन	हिंदु स्त्रिया	साक्षर	किती जणात एक साक्षर साक्षरतेचे प्रमाण
१८८१	४२७५३६९	१८८९	२३१६ ३३
१८९१	५०६८२७८	५२१७	९५३ २५
१९०१	४८४६६३८	९४७५	५११ १२
१९११	५७२९१०१	१०८९३	५२५ ०६
१९२१	५२४९८६०	१७३१६	३०३ १६
१९३१	५९८५९०१	३८५८२	१५५ १४

जातवारीनें सस्थानातील शिक्षणात वाढ (कॉलेज शिक्षण)

सन	हिदु	मुसलमान	हिदूची सख्या	मुसलीम सख्या
१८९४	२३	११	१०३१५२४९	११३८६६६
१९००	२२	१२	९८७०८३९	११५५७५०
१९०५	२४	‚	,,	,,
१९१०	४९	३०	११६२६३७५	१३८०९९०
उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्थापनेनतर				
१९१८	९८	२०७	११६२६३७५	१३८०९९०
१९२५	३९१	६१७	१०६५६४५३	१२१८२७७
१९३०	४८३	६६९	१२२०३५००	१५३४६६६

सन	हिदूस्त्रिया	मु स्त्रिया
१९२४	०	८
१९२७	०	९
१९३०	१	११

येथपर्यंत शिक्षणखात्याच्या आणि शिरगणतीच्या सरकारी रिपोर्टावरून सस्थानातील शिक्षणाची सर्वसाधारण परिस्थिति वणन केली यापुढे शिक्षणखात्यात लोकाच्या दृष्टीने कोणते दोष आहेत किंवा कोणत्या सुधारणा ताबडतोब करावयास पाहिजेत याचे दिग्दशन करू

१ आज सरकारच्या शिक्षणखात्याने ठरविलेल्या शिक्षणक्रमात मराठी, तेलगू, आणि कानडी भाषाना स्थान नाही ही परिस्थिति बदलली पाहिज सस्थानात आज मराठी, तेलगू व कानडी मातृभाषा असणाराची सख्या अनुक्रमे ३७८६८३८ ६९७२५३४ व १६२००९४ अशी १९३१ च्या रिपोर्टात दिली असून उदू मातृभाषा असणाराची १५०८२७२ आहे असे म्हटले आहे (या सख्येत मुसलमान म्हटला की त्याची मातृभाषा उर्दू असे गृहीत धरले आहे पण खेड्यातून वस्तीस असलेल्या मुसलमानाची मातृभाषा क्वचितच उर्दू असते हे पाहिल्यास उर्दू मातृभाषा असणाराची सख्या रिपोर्टात वस्तुस्थितीस सोडून आहे हे ध्यानात येईल) अर्थात् सस्थानातील शे ९० टक्के प्रजेची मातृभाषा उर्दू नाही पण या भाषेस दोन तऱ्हेने प्राधान्य देण्यात येते एक तो राजभाषा म्हणून व दुसरे हिदुस्थानची भावी Lingua Franca म्हणून पण राजा हा प्रजेचा प्रतिनिधी म्हणून प्रातिक भाषाही त्याच्या भाषा असू शकतात त्याची एकट्याची भाषा प्रजेवर लादण्याची जबरदस्ती होणे योग्य नव्हे दुसरे येथील उर्दू ही उत्तर हिदुस्थानात राष्ट्रभाषा म्हणून प्रचलित असलेली हिंदी नसून ती अरबी आणि फारसी मिश्रित अतएव त्या भाषाइतकीच एतद्देशियाना दुर्बोध असलेली भाषा होऊन बसली आहे अशी भाषा प्राथमिक, दुय्यम आणि उच्च शिक्षणात बोधभाषा म्हणून ठरविणे, एतद्देशियाच्या शैक्षणिक प्रगतीला अडसर घालून ठेवण्याइतकेच हानिकारक आहे कविवर्य मोरोपताची केकावली समजण्यास ज्याप्रमाणे मराठीचे उत्तम ज्ञान, सस्कृताचे उत्तम ज्ञान आणि भारतभागवतादि पौराणिक कथाशी पूर्ण परिचयाची आवश्यकता असते तसाच प्रकार येथील शिक्षणक्रमाचा सर्व विषयाचे आकलन होण्यास उर्दू उत्तम पाहिजे, उदू उत्तम होण्यास फारसी व आरबी भाषाचे ज्ञान आणि व्युत्पत्ति हवी या उर्दूच्या अडसरामुळे हिदू विद्यार्थ्यांचे अत्यत नुकसान झालेले आहे

प्राथमिक शाळातून हिदू विद्यार्थ्याला आपल्या मातृभाषेचे ज्ञान अक्षर ओळखीपलीकडे मिळू शकत नाही स्वभाषेचेच पूर्ण किंवा चागले ज्ञान नसल्यामुळे उदू भाषा लवकर ग्रहण करता येत नाही अशा स्थितीनच सर्वच विषय उर्दूतून म्हणून त्याला एकही विषय ग्रहण करता येत नाही किंवा समजत नाही प्राथमिक अवस्थेतच इतक्या ठोकरा खाल्ल्यावर दुय्यम शिक्षणात प्रवेश मिळणार तेथेही तीच स्थिति दुय्यम शिक्षणात विद्यार्थ्याला आपली मातृभाषा शिकण्याची मुभा ठेवलेली आहे पण ती इच्छा असल्यास आणि मराठी, तेलगू किंवा कानडी एक विषय म्हणून घेण्यास विद्यार्थी किंवा पालक या दोहोचीही इच्छा नसते कारण तीच उर्दू घेतल्यास तीत प्रगती होऊन इतर विषय (हे सर्व उर्दूतूनच शिकविले जातात) समजण्यास सोपे जात व परिक्षेत उत्तीर्ण होण्यास त्याचा फार उपयोग होतो अर्थातच आपण नापास झालो तरी चालेल पण मातृभाषा शिकेनच किंवा आपल्या मुलाने शिकावी ही तळमळ किंवा इतका स्वार्थत्याग सामान्य व्यक्तीत आढळणे शक्य नाही (मुसलमान विद्यार्थ्याला सर्व शिक्षण उर्दूतूनच असल्याने मातृभाषेचा प्रश्नच उरत नाही)

यानतर विद्यापीठाने आपल्या उच्च शिक्षणात मराठी, तेलगू आणि कानडी भाषाना वाव दिला आहे काही काही विद्यार्थी त्या भाषा घेऊन

पदवी घेतलेलेही आढळतात पण प्रांतिक भाषांना सरकारी दप्तरांतून वाव नसल्यामुळे व हे विद्यार्थी उर्दूत साहजिक असावे तितके निष्णात नसल्याने त्यांचा पुढील आयुष्यक्रम अत्यंत जिकिरीचा आणि कष्टाचा होतो. अशी उदाहरणे डोळ्यापुढे नित्य वावरतांना दिसल्यावर प्रांतिक भाषा घेऊन पदवी घेण्याचा वेडेपणा करण्यास कितीसे विद्यार्थी पुढे येतील ?

आता प्रश्न असा येईल की, सरकारने आपल्या प्रायमरी शाळांच्या करीक्युलममध्ये 'मेहचू' कमेटीने केलेल्या शिफारशींना अनुसरून 'प्राथमिक शाळांतील शिक्षण मुलांच्या मातृभाषेतूनच देण्यांत येईल' असे स्पष्टपणे दिले असतां अशी स्थिति का ? संस्थानांतील बहुसंख्य समाजापुढेही पण हाच प्रश्न आहे. कागदोपत्री असा स्पष्ट निर्बंध असून देखील अनुभव मात्र उलट आहे. शिक्षक नेमतांनाच प्रांतिक भाषेच्या गरजा पहावयास हव्या होत्या. पण उर्दूच्या अभिमानाच्या भरांत प्रांतिक भाषेचे ज्ञान नसणाऱ्या शिक्षकांची भरती केली आणि आता प्रांतिक भाषा जाणणारे शिक्षक नेमण्यास सरकारजवळ आर्थिक सवड नाही अशा सबबीवर मराठी, तेलगू व कानडी भाषांचे उच्चाटण होते याचा अर्थ काय ? केवळ उर्दू जाणणारे शिक्षक कमी करून त्याऐवजी या भाषा जाणणारे शिक्षक संस्थानांतील प्राथमिक शाळांतून नेमल्यासच प्रांतिक भाषांवरील आजचें मरण टळू शकेल. प्राथमिक शाळांतून ही सुधारणा झाल्यानंतरही याच धोरणाने दुय्यम शिक्षणाचीही पुनर्घटना करावी व त्याच पावलाने उच्च शिक्षणांतही फेरफार करावे. असे केले तरच प्रांतिक भाषांचा तरणोपाय आहे. हे करतांना उस्मानिया पीठाचीही आखणी नव्याने केली पाहिजे. विद्यापीठाच्या मराठी, तेलगू व कानडी अशा तीन शाखा करून त्या त्या शाखांकडे अनुक्रमे मराठवाडा, तेलंगण व कर्नाटक असे संस्थानी प्रांत शिक्षणार्थ द्यावे. संपूर्ण शिक्षणक्रम विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेतून व्हावा. उर्दूला फार तर एक आवश्यक भाषा एवढेच महत्त्व असावे. या शाखांपैकी कोणत्याही शाखेतून उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्याला सरकारी नौकरीत शिरतां यावे. एतदर्थ सरकारी दप्तरे प्रांतिक भाषांतून ठेवण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे.

मुंबई, मद्रास, कलकत्ता इत्यादि विद्यापीठांनी व त्या त्या प्रांताच्या शिक्षणखात्यांनी आपापल्या शिक्षण खात्यांत प्रांतिक भाषांना संपूर्ण नसला तरी पुष्कळच वाव दिला आहे. अशा स्थितीत प्रांतिक भाषांची उचलबांगडी संस्थानच्या शिक्षणखात्याने करणे कितपत न्यायाचे आणि शहाणपणास धरून होईल ?

यानंतर येथील शिक्षणखात्याने आपल्या शिक्षणक्रमांत हिंदूंची संस्कृती, धर्म इत्यादि जगूनवाचून राहील अशी कोणतीच व्यवस्था केली नाही हा एक त्यांचा मोठा दोष आहे. संस्थानने नेमलेल्या मेहचू कमेटीनेच 'संस्थानांतील हिंदूंच्या भाषांकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे' असे आपल्या रिपोर्टच्या सेक्शन ५ च्या ५ नंबरच्या शिफारशींत म्हटले आहे. त्याच सेक्शनच्या ८ व्या शिफारशींत संस्कृत भाषा हिंदूंची संस्कृती रक्षणाच्या दृष्टीने अधिक अभ्यासिली जाण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे. सेक्शन २२ मध्ये 'ट्रेनिंगला पाठवावयाच्या मधल्या वर्गाच्या शिक्षकांपैकी निम्मे आणि प्रायमरीकडील एक तृतीयांश उर्दू शिक्षक असावे' असे स्पष्ट म्हटले असून उरलेल्या शिक्षकांतून मराठी, कानडी व तेलगू शिक्षक त्या त्या भाषा बोलणाऱ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणांत असावे असे म्हटले आहे. पण वस्तुस्थिति मात्र याच्या उलट आहे. त्याचप्रमाणे सेक्शन २६ मध्ये 'मुसलमान विद्यार्थ्यांच्या धर्मशिक्षणाच्या तासांत हिंदु विद्यार्थ्यांना काही नक्की स्वरूपाचे नीतिपाठ शिकविण्याची व्यवस्था व्हावी असे आमचे मत असून त्याकरतां शिक्षणांत मुरलेल्या शिक्षणप्रेमी हिंदूंची एक कमेटी नेमून त्या कमेटीने हिंदूंच्या भावना, परंपरा व संस्थांचे हित यांकडे लक्ष ठेवून एक नीतिपाठांची योजना आखल्यास बरे होईल' असे म्हटले असून देखील १९३१–३२ मध्ये आखलेल्या करीक्युलममधून या विषयाकरितां तयार केलेल्या उर्दू टेक्स्ट बुकांतून इस्लामी इतिहास, इस्लामी संस्कृति इत्यादि विषय आले असून रामायण, महाभारत आणि वेद यांना मात्र चाट मिळाली आहे. उच्चार आणि आचारांत केवढा हा फरक !

संस्थानी प्रजेची शेवटची तक्रार म्हणजे शिक्षण खात्याचे शिक्षणप्रसाराचे आजचे प्रयत्न संस्थानी प्रजा सुशिक्षित करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत अपुरे आहेत. आज मित्तीस संस्थानांत ४ मोठी शहरे, १२९ मोठी गांवे आणि २१६९७ खेडी आहेत. बहुतेक कॉलेजें, हायस्कुलें व मिड्ल स्कुलें यांचा व त्याचबरोबर जवळजवळ ५।७ शे प्रायमरी शाळांचा पसारा या शहर व मोठ्या

गावातून माडला गेलेला आहे उरलेल्या सुमारे ३४०० प्रायमरी शाळा आज २१६९७ खेड्याच्या वाट्यास जातात म्हणजे आजमितीस सस्थानातील १८ सव्वा अठरा हजार खेडी शाळाविना असून त्यातून शाळेत जाण्यायोग्य वयाची सर्वच मुले शाळाच्या अभावामुळे अक्षरशत्रु आहेत सस्थानातील जहागिरी वगळल्यास प्रत्यक्ष सस्थानी सरकारच्या ५७ टक्के क्षेत्रफळात १६६१४ गावे आहेत व एकूण शिक्षणसस्था ५५५६ आहेत १९३१–३२ मध्ये शाळेत जाण्यायोग्य मुलाच्या पैकी अवघी १५ टक्केच शाळातून जात होती अर्थात् सस्थानातील शाळेत जाण्यायोग्य वयाची शे ८५ टक्के मुले शिक्षणाभावी वाया जात आहेत ५७ टक्के क्षेत्रफळातील ११००० गावे शाळेशिवाय आहेत व तीही शाळाखात्यावरील सरकारचा खर्च गेल्या २० वर्षांत दसपटीने वाढून ही अनिष्ट परिस्थिती नाहीशी होण्यास सरकारच्या प्रयत्नाना खाजगी प्रयत्नाची जोड मिळाली पाहिजे अशी जोड देण्यास सस्थानी प्रजेची आजही तयारी आहे, पण सरकारचा खाजगी शिक्षणसस्थाचा कायदा प्रजेच्या त्या इच्छेला जागचे जागी नाहीशी करीत आहे हा खाजगी शिक्षणसस्थासबधीचा काळा कायदा सरकारने रद्द केल्यास सस्थानातील शिक्षणप्रसाराच्या मार्गातील एक मोठा अडथळा दूर होऊन ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करू इच्छिणाऱ्या सस्थानातील शेकडो सुशिक्षिताना शिक्षण प्रसाराच्या कार्यांत सरकारशी सहमत व सहभागी होता येईल

मराठी वाङ्मय

मराठी भाषा ज्या प्रदेशात बोलतात त्या प्रदेशाच्या सीमा, साधारणपणे उत्तरेस सातपुडा व विध्य, पूर्वेस छोटानागपूर व आध्रप्रात, दक्षिणेस उत्तर कानडा जिल्हा व पश्चिमेस आरबी समुद्र, अशा आहेत अर्थात् मराठी ग्रथाची पैदास या प्रातात जवळ जवळ दीड हजार वर्षांपासून होत असावी असे अनेक स्थळी सापडलेल्या शिलालेखात व ताम्रपट त केलेल्या मराठी भाषेच्या उपयोगावरून दिसते कारण मराठी भाषेचा व्यवहार त्या कालाच्या पूर्वींही काही काल होत असावा असे सिद्ध होते "या (वर दिलेल्या) चार हद्दीच्या आत मराठीचे माहेर कोठेतरी असले पाहिजे आणि या हद्दीच्या आतील गोदावरीच्या तीरी वैदर्भांत ते ठिकाण असावे असे वाटते गोदेचे दोन्ही काठ, पैठण व वऱ्हाड '(वर्धातट) ही या भाषेच्या बालपणातली क्रीडास्थाने निःसशय होत तिचे तान्हे रूपडे येथेच पहावयास मिळेल व तिचे उत्पत्तिस्थानही येथेच नजरेस पडेल असा तर्क होतो" (महाराष्ट्र सारस्वत)

भाषेच्या दृष्टीने हैदराबाद सस्थानाचे तीन प्रमुख विभाग पडतात तेलगण–यात सहा जिल्हे आहेत कर्नाटक—यात तीन जिल्हे आहेत व मराठवाडीत पाच जिल्हे आहेत याशिवाय सध्या ज्याला वऱ्हाड म्हणतात त्यावरील निझामसाहेबाचे स्वामित्व इग्लिश सरकारने मान्य केले आहे, अर्थात् त्याचाही समावेश या सस्थानातच केला पाहिजे यावरून हैदराबाद सस्थानातील महाराष्ट्र हाच मूळ महाराष्ट्र वाङमयाचे माहेरघर आहे हे स्पष्ट दिसेल

वर सागितल्याप्रमाणे मराठी भाषाही जरी दीडदोन हजार वर्षांपासून व्यवहारात आहे तरी त्या भाषेतील जे उपलब्ध असे वाङमय आहे त्याचा दृश्य उगम सध्याच्या निजाम महाराष्ट्रात आहे ही गोष्ट ध्यानी येईल जुन्या मराठी कवितेचे बरेचसे जनक या प्रदेशातच जन्मले जुने मराठी राजकारणही यच प्रातात झाले या कालानतर सातारा पुण्याकडचा महाराष्ट्र हा जरी राजकारण व वाङमय याचे कार्यक्षेत्र झाला असला तरी अग्रपूजेच मान इकडल्या मराठवाड्याला देण्याला कोणीही कचरेल असे वाटत नाही

मुकुंदराज—

मुकुदराज याना मराठी कव्याचे आद्य जनक असे मानितात याच्या वास्तव्यस्थानाबद्दल जरी मतभेद होण्याचा सभव असला तरी हैदराबाद सस्थानातील आबेजोगाई या गावाशी त्याचा काहीतरी सबध असला पाहिजे ही गोष्ट सर्व सशोधक मान्य करतात आबेजोगाई या गावाजवळ त्याची समाधी आहे असे म्हणतात व त्याच्या ग्रथाचा प्रसारही त्या प्रातात बराच आढळतो त्य चा प्रसिद्ध ग्रथ 'विवेकसिधु' हा शके १११० मध्ये रचिला असे त्याच ग्रथात मुकुदराजानी म्हटले आहे विवेकसिंधूशिवाय 'परमामृत' 'पवनविजय', 'मूलस्तभ', 'पचीकरण' वगैरे ग्रथ मुकुदराजाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत

हेमाडपंत--

हेमाडपत अथवा हेमाद्रि पडित हा बाराव्या शतकात विद्यमान होता हदराबाद संस्थानातील देवगिरीच्या (सध्या यास दौलताबाद असे म्हणतात) रामदेवराव यादवाचा हा कारभारी होता हा मोठा बुद्धिमान व कर्तृत्ववान होता खाण्यात बाजरी, राहण्यात बिनचुन्याच्या इमारती व लिहिण्यात मोडी लिपी या तीन गोष्टी यानेच प्रथम सुरू केल्या म्हणतात पुष्कळ जुन्या दगडी देवळाना हेमाडपती देवळे असे म्हणतात हे सर्वविश्रुतच आहे 'हेमाद्रिकृत लेखन काव्यतरु' हा ग्रथ हेमाद्रिपडिताचा म्हणून प्रसिद्ध आहे या खेरीज 'हेमाद्रिकृत नीतिबोध या नावाचा एक लेखही त्याच्या नावावर प्रसिद्ध आहे इतर काही 'मस्तके' किंवा जमाखर्चाच्या वगैरे पद्धती हेमाद्रिकृत म्हणून लिहिलेल्या आढळतात

ज्ञानेश्वर--

या महापुरुषाचा जन्म शके ११९७ मध्ये पेठणपासून बारा कोसावर आपेगावी झाला याच्या वडिलानी आपल्या लग्नानतर विरक्त होऊन आपल्या पत्नीच्या परवानगीशिवाय सन्यास दीक्षा घेतली परतु नतर गुरूच्या आज्ञेने पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारला या आश्रमात त्याना तीन मुलगे व एक मुलगी अशी चार अपत्य झाली सर्वांत वडील निवृत्तिनाथ, दुसरे ज्ञानेश्वर, तिसरे सोपानदेव व चौथी कन्या मुक्ताबाई ही सर्वच लहानपणापासून अत्यत विरक्त होती निवृत्तिनाथालाच ज्ञानेश्वरानी आपले गुरु मानले निवृत्तिनाथाचे ४०० अभग उपलब्ध आहेत हे आपल्या वयाच्या २६ व्या वर्षी पण तिन्ही भावडाच्या मृत्यूनतर समाविस्त झाले ज्ञानेश्वराच्या ज्ञानेश्वरीबद्दल तर आता काही लिहिण्याचे कारणच नाही, इतका तो ग्रथ अप्रतिम व आबालवृद्धाना माहीत असलेला आहे याशिवाय त्याचे अमृतानुभव, भक्तराज, स्वात्मानुभव, चागदेवपासष्टी हे ग्रथ व इतर काही प्रकरणे प्रसिद्ध आहेत ज्ञानेश्वर आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी व सोपानदेव व मुक्ताबाई अनुक्रमे २० व १८ व्या वर्षीच इहलोक सोडून गेले सोपानदेवानी पचीकरण, हरिपाठ, नमन वगैरे प्रकरणे लिहिली असून शिवाय 'सोपानदेवी' या नावाची गीतेवरील समश्लोकी टीकाही लिहिली आहे मुक्ताबाईची अभग, पदे, कल्याणपत्रिका व हरिपाठ अशी रचना प्रसिद्ध आहे तिचे ताटीचे अभग फारच गोड आहेत

नामदेव--

नरसी ब्राम्हणी हे गाव मोगलाईत परभणी जिल्हयात आहे तेथे दामाशेट या नावाच्या शिप्याचा नामदेव हा मुलगा याची अभगरचना विपुल आहे याची आई गोणाई, बायको राजाई, व मजुरीण जनाबाई या सर्वच विठ्ठलभक्त असून सर्वांनी थोडे थोडे अभग रचले आहेत त्यात जनाबाईचे अभग फार प्रेमळ असून प्रसिद्ध आहेत

विसोबा खेचर--

हा पैठणाजवळील भुगी या गावचा राहणारा नामदेवानी याजपासूनच गुरुमत्र घेतला हा सोपानदेवास आपला गुरु मानीत असे याचे हरिश्चद्राख्यान, काही अभग व पदे इतकीच उपलब्ध आहेत

गोरोबा कुंभार--

हा मोगलाईतील तेरढोकी येथील राहणारा याचे अभग उपलब्ध आहेत

जगमित्र नागा--

हा पूर्वी श्रीमान असून पुढे दरिद्री झाल्यावर विरक्तीने राहू लागला हा प्रतिष्ठानी रहात असे याची समाधी जोगाईच्या अब्याजवळ परळी येथे आहे याचे काही अभग व पदे मात्र उपलब्ध आहेत

पडित त्रिंबकनाथ--

हा बाळापुरचा राहणारा याने पैठण येथील कमलाकर या साधूचा उपदेश घे ला याने अनेक ग्रथ लिहिले आहेत 'ज्ञानचद्रिका' या नावाचा याचा एक गद्यग्रथ आहे त्याचप्रमाणे ज्ञानप्रबोध या नावाची गीतेवरील ओवीबद्ध टीका आहे

हयग्रीवाचार्य पडित--

याचा जन्म शके ११९७ मध्ये गोदावरीचे काठी राक्षसभुवन या गावी झाला याचे गद्यराजस्तोत्र हे प्रकरण फार नावाजले आहे, यात कृष्णकथा वर्णिल्या आहेत हा फार विद्वान् होता

बहिरा पिसा-- (१४ वें शतक)

हाच बहिरभट ऊर्फ जात वेद असावा याची श्रीभागवताच्या दशमस्कधावरील टीका उपलब्ध आहे या टीकेची ख्याती अनेक शतके महाराष्ट्रात चालली आहे हा प्रतिष्टानचाच राहणारा.

जनार्दनस्वामी--

याचा जन्म शके १४२६मध्य चाळीसगावी झाला वयात आल्यापासून हा पैठणास राहत असे हा दौलताबादच्या किल्ल्यावर कारभारी होता याचे काही अभग व पद आहेत याचा एक 'श्रीदत्तस्तुति'पर ग्रथ आहे म्हणतात पण तो उपलब्ध नाही एकनाथानी याच्याजवळच उपदेश घेतला याची समाधि दौलतादाबादच्या किल्ल्यावर आहे

एकनाथ--

ज्ञानेश्वरानतर महाराष्ट्रसत मडळात श्रेष्ठ अस एकनाथ हेच सत होत याचा जन्म शके १४७० मध्ये पैठणास झाला यानी जनार्दनस्वामीजवळ अध्ययन केले ज्ञानेश्वरीचे सशोधन हे कार्य त्यानी करून मराठी भाषेवर फार उपकार केले याचा एकनाथी भागवत हा ग्रथ सर्वप्रसिद्ध आहे याशिवाय त्याचे प्रल्हादचरित्र, रुक्मिणीस्वयवर, बालक्रीडा, शुकाष्टक, स्वात्मसुख, आनदलहरी वगैरे पुष्कळ ग्रथ आहेत तसेच पदे, गारुड वगैरे लहान लहान चुटके व अभग अशी विविध रचना एकनाथानी केली आहे ही रचना फार गमतीची व चमत्कृतीजनक आहे यानी आपल्या उतार वयात भावार्थरामायण या नावाचा रामचरित्रावर एक स्वतत्र व सुरस गथ लिहिला हे शके १५२१ च्या फाल्गुन वद्य षष्ठीस इहलोक सोडून गेले याची समाधि पैठण येथे असून तेथे दरवर्षी उत्सव होत असतो

विष्णुदासनामा—

हा मुक्तेश्वरापूर्वी होऊन गेला याचा महाभारत हा ग्रथ प्रसिद्ध आहे मराठी भाषेत अठरा पर्वे महाभारत लिहिणारा हा पहिलाच ग्रथकार होय

नाथपचक--

(१) स्वत एकनाथ, (२) विठारेणुकानदन, (३) जनीजनार्दन, (४) रामाजनार्दन, (५) दासोपत हे सर्व निकट सहवासातले होते पैकी विठारेणुकानदन हा देवी उपासक होता याची काही पदे उपलब्ध आहेत जनीजनार्दन याचा 'निर्विकल्प ग्रथ ' हा अध्यात्मपर आहे याची अनेक पदे आढळतात हिंदीतही त्याने काही गोड पदे केली आहेत 'महावाक्य निवारण' या नावाचे वेदातपर प्रकरण, व 'सीतास्वयवर' हे पौराणिक आख्यान ही त्याची दोन प्रकरणे आहेत याच्या दोन समाधी आहेत, एक सरदाराचे भूम या गावी व दुसरी मौजे बीड येथे रामाजनार्दन याच्या दोन आरत्याशिवाय काहीच माहिती नाही एकनाथाच्या खालोखाल दासोपताची प्रसिद्धी आहे हा बेदरकडील नारायणपेठ या गावचा राहणारा देशस्थ ब्राह्मण हा नेहमी आबेजोगाई येथे राहात असे याने लहानमोठे अनेक ग्रथ लिहिले आहेत याच्या एका गीतेवरच पाच सहा टीका आहेत पैकी 'गीतार्थबोधचद्रिका' या ग्रथाची सख्या सुमारे वीस हजार आहे हिच्या पेक्षाही गीतार्णव' ही गीतेवरील फार मोठी व विस्तृत टीका आहे हिची ग्रथसख्या सवालक्ष असल्याचे प्रसिद्ध आहे याखेरीज अवधूतराज, ग्रथराज व वाक्यवृत्ति असे त्याचे वेदातपर ग्रथ आहेत यात वाक्यवृत्ति हा गद्यग्रथ आहे हा त्याचा विशेष त्याचाच पचीकरण' हा ग्रथ अडीच हात पासोडीवर दासोपताच्याच हाताने लिहिलेला आहे शिवाय त्याचे सस्कृत ग्रथ, दशोपनिषदावरील स्वतत्र भाष्ये, स्तोत्रे, अष्टके व पदे आहेत याखेरीज त्याची अनुपलब्ध ग्रथसख्या बरीच आहे हा शके १५३७ मध्ये माघवद्य ६ स समाधिस्त झाला

भानुदास -

हे एकनाथाचे आजे असून मोठे सत होते यानी विठोबाची मूर्ती अनागोदीहून परत आणली अशी आख्यायिका आहे याचो काही पदे व अभग उपलब्ध आहेत हे १४३५ चे सुमारास समाधिस्थ झाले

मृत्युंजयस्वामी—

हे मूळचे मुसलमान असून बिदरच्या बहामनी राज्यातील राजघराण्यातील होते पढरपुरातील विवेकसिधु हा ग्रथ वाचून याना उपरति झाली नतर स्वामी सहजानदाकडून उपदेश घेतला याने अनुभवसार, गुरुलीला, अद्वैतप्रकार वगैरे वेदातपर आठ ग्रथ लिहिले

कृष्णदास मुद्गल—

हा एकनाथाचा समकालीन असून पैठणचा राहाणारा होता व त्याच्याच कृपेने याने युद्धकाड सपूर्ण केले

मुक्तेश्वर--

हा एकनाथाचा नातु याचा काल अद्याप निश्चित नाही पण सामान्यत तो शके १५५१ ते १५७२ असा समजता। याच्या महाभारताची चार पर्वेच उपलब्ध आहेत याशिवाय त्याने 'सक्षेप रामायण' या नावाचे सपूर्ण रामायण लिहिले आहे रामायणाप्रमाणेच हरिश्चद्राख्यान,

शुकरभासवाद, वगैरे आख्याने, उपाख्याने व अभग आणि पदे लिहिली आहेत हा एक श्रेष्ठ दर्जाचा कवि समजला जातो रसपरिपाक व वर्णनसौदर्य ही याच्या काव्यात प्रतीत होतात

रमावल्लभदास—

जन्म शके १५३२ याचे वडील दौलताबादच्या राजाचे कारभारी होते याचे मूळचे नाव तुकोपत याला विरक्ति झाल्यानतर याचे नाव रमावल्लभदास असे ठेवण्यात आले याने 'दर्शक निर्धार' म्हणून भागवताच्या दशमावर टीका लिहिली वाक्यवृत्ति व चमत्कारी असेही आणखी त्याचे दोन ग्रथ आहेत

शिवकल्याण—

हा अबाजोगाईचा राहणारा याने अमृतानुभवावर 'नित्यानददीपिका' नावाची टीका १५५७ साली लिहिली दशमावर याची एक फार विस्तृत टीका आहे

शिवरामस्वामी—

जन्म १५५४ वडील कलबुर्गाप्रातात महागावी राहात असत याच्या नावावर सुमारे शे पन्नास ग्रथ आहेत

विठ्ठल—

हा बीड जवळील गौरीपुरचा राहणारा याचे रुक्मिणीस्वयवर, सीतास्वयवर, द्रौपदीस्त्रहरण, रसमजरी, बिल्हमचरित्र वगैरे सात ग्रथ आहेत अगी जाडी विद्वत्ता असूनही प्रसाद कमी असल्यामुळे यास मानमान्यता मिळाली नाही मात्र बिल्हमचरित्र फार सुरस आहे ही सर्व काव्ये शके १५९६ ते १६०२ या कालातील आहेत

समर्थ रामदास—

याचे नाव माहीत नाही असा महाराष्ट्रीय असणार नाही याचा जन्म मोगलाईतील जाब गावी शके १५३० मध्ये झाला पण पुढील आयुष्य खुद्द महाराष्ट्रात गेले याचा दासबोध हा मुख्य ग्रथ, पण इतर रचनाही विपुल आहे राजकारणात भाग घेणारे व आपल्या मताचा प्रसार सुसघटितपणे करणारे असे हे एक मोठे तेजस्वी पुरुष होते

केशवस्वामी—

समर्थपचकापैकी केशवस्वामी हे हैदराबादचे याची समाधि हैदराबादेस नदीच्या काठी एका शेतात आहे आपल्या समाधीसबधी कोणत्याही प्रकारची कायम स्वरूपाची व्यवस्था नसावी अशी याची आज्ञा होती अशी आख्यायिका आहे एरव्ही एवढ्या मोठ्या साधूची अशी उपेक्षा समाजाने केली असती असे वाटत नाही याची काही पदे उपलब्ध आहेत

हरिनारायण—

हे तेरढोकीचे राहणारे 'नामामृतलहरी' या नावाचा अध्यात्मावरील याचा एक ग्रथ आहे १६४७ मध्ये हे समाधिस्थ झाले

शिवदिनकेसरी—

हे पैठणचे राहणारे नाथसाप्रदायात याची योग्यता ज्ञानेश्वराच्या खालोखाल समजतात यानी 'विवेकदर्पण' व 'ज्ञानप्रदीप' हे ग्रथ लिहिले आहेत

गोपाळ—

हा औरगाबादजवळील सलाबलपूरचा राहणारा हा आजन्म ब्रह्मचारी होता व शके १६८८ मध्ये याने जिवत समाधि घेतली याचा 'शिरोमणि' या नावाचा एक ९००० ओव्याचा व 'समाधिबोध' या नावाचा एक लहान ग्रथ व काही पदे आहेत

मृतराय—

हे, मध्वमुनि या नामाकित साधु कवीचे शिष्य हे औरगाबादचे राहाणारे याचा जन्म शके १६२० मध्ये झाला याचे कटाव फार प्रसिद्ध आहेत याची कविता प्रौढ असून प्रसादपूर्ण आहे

उद्धव चिद्धन—

हे धारूरचे राहणारे यानी हेमराज, बहिरभट, मृत्युजय, गोरा कुभार याची चरित्रे लिहिली आहेत 'भक्तकथामृतसार' हा याचा ग्रथ अद्याप उपलब्ध नाही

नरहरि मोरेश्वर—

याचा काल शके १६५०–१७०० हा निजामशाहीत बालेघाटजवळ इट नामक गावी राहात असे याचे फक्त द्रोणपर्व प्रसिद्ध आहे उद्योगपर्व, भीष्मपर्व व कर्णपव ही अप्रसिद्ध आहेत

दयाळनाथ—

शके १७१० ते १७५८ हा सस्कृत, प्राकृत व उर्दू भाषा चागल्या जाणत असे गायनकलेचाही त्याचा अभ्यास होता त्या काली याची उर्दू भाषेत कीर्तने होत व ती निझाम सरकार, चदुलाल दिवाण यासारखी बडी मडळीही ऐकत असत याची काही कविता व आख्याने प्रसिद्ध आहेत

चूडामणिसुत—

शके १७३२ ते १७९२ हे बिदर जिल्ह्यात

चाकूर येथील राहाणारे यानी सुभद्राहरण,सीता-स्वयंवर शकुंतलाख्यान, लवकुशाख्यान, भर्तृहरि शतकावर समश्लोकी, अशी काव्ये व अमरकोश व महिम्नस्तोत्र यावर टीका केल्या आहेत

निरंजनबुवा—

परळी वैजनाथाच्या जवळ कळब या गावी हे राहात असत स्वात्मप्रतीति, साक्षात्कार, रघुनाथचरित्र, अमृतानुभवावर गद्य टीका इत्यादि बरेच ग्रंथ यानी लिहिले आहेत शके १७३३ मध्ये समाधिस्त झाले

हंसराज—

हे परभणीचे याचे ज्ञान अगाध असून वैराग्य प्रखर होते याचे १०-११ ग्रंथ असून कवितासंख्या ३५००० आहे हे वेदातात फार प्रवीण होते याच्या 'सकेतकुबडीत' दासबोधाचे सार आहे यानी १७७७ मध्ये परडा येथे समाधि घेतली

* * *

मराठी काव्याचा पहिला पूर ओसरल्यानतर मराठी भाषेला मधल्या काळात पडती कळाच आली असे म्हणावयास हरकत नाही परतु ही स्थिति बदलून वाङमयोत्पादनाचा नवा मनु आला व ज्या गोदातटावर अनेक सतकवीनी भक्तिपूर्ण काव्याची पैदास केली त्याच गोदातटाकावरील त्याच्याच वशजानी मराठी वाङमयाला हात देऊन पुन्हा परिपुष्ट करण्याचा यत्न चालविला हैदराबाद सस्थानातील मराठवाड्यातील मराठी वाङमयाचा हा पुनर्जन्म नि सशय आनददायी होय यद्यपि या मराठी वाङमयाला अद्याप भारदस्तपणा आला नसला तथापि भावी काळाच्या भव्यपणाची बीजे सध्याच्या या वाङमयात आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे सध्या मराठवाड्यात पुष्कळ कवी, लेखक आपल्या कुवतीप्रमाणे वाङमयनिर्मिती करीत आहेत त्याच्यासबधी जी माहिती मिळू शकली ती अशी —

कवि

१ यशवंतराव कोरेकर—हे हैदराबादेस सरकारी नोकरीत आहेत याची कविता विपुल व विविध आहे याची कवितेची तीन पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत व एक दोन पुस्तके प्रसिद्ध होणार आहेत याच्या इतका मराठी वृत्ताचा अभ्यास फार थोड्याचा असेल याच्या या काव्यगुणामुळे व अनेक कलानैपुण्याबद्दल याना 'काव्यकौस्तुभ,' 'वत्तसम्राट्', 'सकलकलाकोविद अशा पदव्या जनतेने स्वयस्फर्तीने दिल्या आहेत याचा कवितारचनेचा उद्योग अखड चालू आहे

२ संतदासगणु—(गणेशदत्तात्रय सहस्रबुद्धे) हे एक प्रतिभासपन्न कवि व प्रेमळ सत आहेत प्रथम पोलिसखात्यात नोकरी व नतर भक्तिपूर्ण आचरण असे विचित्र स्थित्यतर याच्या जीवनात झाले आहे हे चागले कीर्तनकारहि आहेत याचे भक्तलीलामृत, सतकथामृत, भक्तिसारामृत, अमृतानुभव भावार्थमजरी, इत्यादि स्वतत्र ग्रथ प्रसिद्ध आहेत शिवाय यानी पुष्कळ रसाळ आख्यानेही रचिली आहेत

३ देविदासराव महाजन—सतदासगणप्रमाणेच हेही नादेडचे नामाकित कवि आहेत, तसेच हे चागल्यापैकी कीर्तनकारही आहेत यानी कविसम्राट रवीद्रनाथ टागोर याच्या जगप्रसिद्ध गीताजलीचे मराठी भाषातर केले आहे त्याचे काव्यमय नामदेव चरित्रहि प्रसिद्ध आहे त्यानी आपल्या कवितेचा सग्रह प्रसिद्ध केला असून त्यावरून त्याच्या काव्यगुणाची चागली प्रतीति येते शिवाय त्यानी 'कविसमेलन' नावाने या सस्थानातील लहान मोठ्या कवीच्या कविताचे दोन सग्रह प्रसिद्ध केले आहेत यानी आख्यानेही रचिली असून ती त्यानीच चालविलेल्या आख्यानरत्नमालेतून प्रसिद्ध होत असतात याच्या कविता अनेक मासिकातून प्रसिद्ध होतात

४ कवि पद्माकर—हे कवि औरगाबादचे राहणारे आहेत हे उत्तम कीर्तनकार व गायनपटु आहेत याचा स्फुट काव्यसग्रह 'प्रफुल्ल पद्माकर' या सार्थ नावाने प्रसिद्ध झाला आहे

५ श्रीकृष्ण वामन गाडगीळ—हे 'खुसखुशीत मेवा' या पुस्तकाचे लेखक डॉ वामनराव गाडगीळ याचे चिरजीव याच्या स्फुट कवितेचा सग्रह 'माझी फुले' या नावाने प्रसिद्ध झाला आहे याच्या कविता निरनिराळ्या मासिकातून प्रसिद्ध होत असतात

६ कवि कान्त—हे नादेड येथील शारदाश्रमातर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या विहगम मालेचे सपादक होत 'पहाटतारा' या काव्यसग्रहात त्याच्या कही कविता आहेत याखेरीज 'फटत्कार' या नावाच्या काव्यसग्रहातही याच्या कविता आहेत साजवाती व लज्जित खजीर ही त्याची दोन खडकाव्ये अप्रसिद्ध आहेत ती लवकरच प्रसिद्ध होतील हे तरुण होतकरु कवि असून सध्या हैदराबादेस सरकारी नोकरीत आहेत

७ **पार्थिव**–हे लघुकथालेखक असून नाटककारही आहेत, काटेरी मुकुट व नरकाचे सुलतान ही याची दोन नाटके लिहून तयार आहेत शिवाय याची स्फुट कविता प्रसिद्ध आहे

८ **कृष्णकुमार**–हे कवि पूर्वी नादेडकडून निघणाऱ्या मदारपुष्पमालेचे सपादक ह ते याचे गद्यलेख विहगम मालेतून प्रसिद्ध झाले आहेत यानी एक खडकाव्यही लिहिले आहे पण ते अद्याप अप्रसिद्ध आहे याची स्फुट कविताही प्रसिद्ध आहे

९. **यादवसुत**–हे मोगलाईतील प्रसिद्ध कवि आहेत याच्या कविता महाराष्ट्र शारदा, काव्यकौमुदी, काव्य सग्रहातून प्रसिद्ध झाल्या आहेत याचे 'भगवा झेडा' हे खडकाव्य अप्रसिद्ध आहे

१० **फुलारी**–हे एक उदयोन्मुख तरुण कवि आहेत याच्या कविता बऱ्याच मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या आहेत हे कुशल लघुकथालेखकही आहेत

११ **नारायणराव नादापूरकर**, एम् ए–हे कवि औरगाबाद येथील इटर कॉलेजात अध्यापक आहेत यानी काही खडकाव्ये लिहिली आहेत याच्या स्फुट कविता 'वाग्विलास' या नावाने सिद्ध झाल्या आहेत

१२ **सी ग मानाठकर**, एम् ए–हे कवि सध्या हैदराबादेस सरकारी हायस्कूलमध्ये शिक्षक आहेत याचे 'जानकीकाव्य' या नावाचे खडकाव्य पूर्वीच प्रसिद्ध झाले आहे याशिवाय 'नीवापाजलि', 'म नतरी', 'अभिमन्यु', 'विरहगुजन', 'अधता' इत्यादि खडकाव्ये अप्रसिद्ध आहेत

* * * *

कवितेप्रमाणेच गद्यलेखनही थोडेथोडे प्रसिद्ध होऊ लागले आहे हा या आधुनिक वाङमयाचा एक विशेष आहे पुढील गद्यलेखकाची त्रोटक माहिती मिळू शकते

१ **'फिरस्ता'**–डॉ वामन दामोदर गाडगीळ हे येथील प्रसि वेदाती श्री दमोदरपत गाडगीळ याचे चिरजीव डॉ साहेबाच लेखनाचा व्यासग दाडगा आहे हे मोठे बहुश्रुत गृहस्थ आहेत विविध विषयावर याची लेखणी सफाईने चालते सरकारी नोकरी सभाळून यानी वाचन व लेखन हे उद्योग सतत चालविले आहेत सरकारी नोकरीतून आराम घेऊन सध्या डॉक्टरसाहेब निझामाबादेस राहात असतात याचे पुष्कळ लेख येथील प्रसिद्ध निजामविजय या साप्ताहिकात व इतर ठिकठिकाणच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध होत असतात इतर विषयाप्रमाणे विनोदीलेखनातही डॉक्टरसाहेबाचा अधिकार मोठा आहे याचा पुरावा त्याच्या सर्वप्रसिद्ध 'खुसखुशीत मेवा' या पुस्तकावरून येईल या ग्रथावर महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या साहित्यिकाचे चागले अभिप्राय आहेत

२ **श्री दत्तोपत तुळजापूरकर**, बी ए एलएल बी–हे मूळचे हैदराबाद सस्थानात राहणारे हे अव्वल दर्जाचे लेखक आहेत पूर्वी हे येथे वकिली करीत असत परतु सरकारी रोषामुळे त्याना हैदराबाद सोडावे लागले व सध्या हे मुबईस वकिली करतात हे महाराष्ट्रास चागले परिचित आहेत पूर्वी कै अच्युतराव कोल्हटकराबरोबर 'श्रुतिबोध' या प्रसिद्ध लेखनाचे ते भागीदार होते याचा 'माझे रामायण' हा ग्रथ सर्वविश्रुत आहे

३ **राघवेंद्रराव शर्मा**–हेही पूर्वी हैदराबाद येथ वकिली करीत असून, राष्ट्रीय बाण्याचे म्हणून प्रसिद्ध होते पण त्यानाही येथील सरकारच्या रोषाला बळी पडावे लागून हैदराबादेस कायमचा रामराम ठोकावा लागला हे सध्या पुण्यासच असतात याचे हैदराबादसबधीचे पुस्तक महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे

४ **दिवाकर कृष्ण कळकर**–एम् ए एल् एल् बी–हे हैदराबाद येथे वकिली करीत असतात सर्व महाराष्ट्रभर उत्तम लघुकथा लेखक म्हणून याची ख्याति आहे समाधि व इतर सहा गोष्टी हे याचे लघुकथाचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे 'किशोरीचे हृदय' ही कादबरी व 'तोड ही माळ' हे नाटक नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे यानी एक उर्दू नाटकही लिहिले आहे

५ **दत्तोपत माधवराव कुलकर्णी** तुळजापूरकर हे एक बरेच जुने लेखक असून याची आयेषा ही कादबरी व तुळजाभवानी हा ग्रथ प्रसिद्ध आहे

६ **व्यकटराव दातार**–हे येथे मोठ्या सरकारी हुद्यावर असून याचा विद्येचा व्यासग जबर आहे याचे 'गुरुकरुणामृत' हे पुस्तक प्रसिद्ध आहे

७ **नारायणराव पेशवे वकील**–तुळजापूरकर याच्या काही कादबऱ्या प्रसिद्ध आहेत

८ **दत्तात्रय अनत कधारकर**–याचा श्रीक्षेत्र माहूर हा ग्रथ प्रसिद्ध झालेला आहे

९ **श्री यमुनाबाई केळकर** बी ए–या औरगाबाद येथ मुलीच्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका आहेत याच्या लघुकथाचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे

१० **विश्वेश्वर अंबादास कानोले**–हे

हैदराबाद सस्थानातील नादेड गावी राहतात हे इतिहाससशोधक म्हणून सर्व महाराष्ट्रास माहित आहेत याचे शेष घराण्यासबधी सशोधनात्मक लेख प्रसिद्ध आहेत

११ रामरावकाटे वकील—हे शेलु या गावी वकिली करीत असतात याचा 'सपूर्ण भूषण' हा ग्रथ छापून प्रसिद्ध झाला आहे

१२ माणिकराव विठ्ठलराव जहागिरदार-हे एक येथील जुन्या पिढीचे आदरणीय गहस्थ आहेत यानी उर्दू भाषेत 'बोस्तानिया आसफिया' या नावाचा ज्ञानकोश एकटयाच्या हिमतीवर व चिकाटीवर प्रसिद्ध केला आहे या एकाच गोष्टीवरून याचा विद्याव्यासग केवढा जबरदस्त असला पाहिजे याची कल्पना होईल हा ग्रथ येथे सर्वमान्य झाला आहे ही गोष्ट त्याच्या उर्दू भाषेवरील प्रभुत्वाची व ज्ञानसचयाची साक्ष ईल इतके करून कार्याचा गवगवा बिलकूल नाही, हे विशेष आता मराठी भाषेला जरी याच्या या उद्योगामुळे काही फायदा झाला नाही तरी एवढे कार्य व तेही परक्या भाषेत करू शकणारा महाराष्ट्रीय आपल्यात आहे ही गोष्ट काही कमी अभिमानाची नाही उद्योगाच्या बाबतीत तरुण पिढीने श्री माणिकरावाचा जीवनक्रम आदर्श म्हणून ठेवण्यासारखा आहे

१३ रघुनाथ दर्द—हेही एक महाराष्ट्रीय गृहस्थ असून उर्द भाषेत निपुण आहेत याच्या उर्दूत लिहिलेल्या गोष्टी, कविता व न जेत्फा या नावाचे नाटक प्रसिद्ध आहे

तक्ता १ ला.

हैदराबाद संस्थानातील जहागिरदार आणि मक्तेदार दाखविणारा तक्ता

जहागिरीचे वार्षिक उत्पन्न			हिंदु	मुसलमान
१०	ते	५००	१००	४२
५००	ते	१०००	१०९	४२
१०००	ते	३०००	२४१	१६१
३०००	ते	५०००	६५	७२
५०००	ते	६०००	२५	२२
६०००	ते	१०,०००	२९	७२
१०,०००	ते	१२,०००	१०	२३
१२,०००	ते	२५,०००	२०	५५
२५,०००	ते	५०,०००	२०	२४
५०,०००	ते	१,००,०००	६	९
१,००,०००	पासून पुढे		६	१२
			६३२	५३८

५७ हिंदु जहागिरदाराचे वार्षिक उत्पन्न रुपये २८,१८,६३३-४-३ असून १२ मुसलमान जहागिरदाराचे उत्पन्न रुपये ६४,३८,५३४-१२-० इतके आहे

तक्ता २ रा

हैदराबाद संस्थानातील हिंदु आणि मुसलमान योमियादाराचा आकडा दाखविणारा तक्ता

वार्षिक रोख तनखा			हिंदु	मुसलमान
२००	ते	२५०	२१	८१
२५०	ते	३००	१२	२८
३००	ते	४००	६२	२०५
४००	ते	५००	२०	४९
५००	ते	६००	१०	१८
६००	ते	९००	२६	११३
९००	ते	१२००	७	८
१२००	पासून पुढे		२	४०
			१६०	५३८

तक्ता ३ रा.

हैदराबाद संस्थानातील हिंदु आणि मुसलमान मनसबदाराचा आकडा दाखविणारा तक्ता

वार्षिक मनसबीची रक्कम (रोख तनखा) रुपये			हिंदु	मुसलमान
२००	ते	२५०	३२	२३५
२५०	ते	३००	३०	१७९
३००	ते	४००	४६	३१२
४००	ते	५००	३८	२०२
५००	ते	६००	२४	१५४
६००	ते	९००	४२	२३७
९००	ते	१२००	२५	१४६
१२००	पासून पुढे		२९	१७८
			२६६	१६४३

तक्ता ४ था.

हैदराबाद संस्थानातील हिंदु आणि मुसलमान सरकारी नोकराचा आकडा दाखविणारा तक्ता

(१३३० फसली सनातील आकडे)

वार्षिक पगार रुपये	हिंदु	मुसलमान
३०० ते ६००	१८८४	३३८०
६०० ते ९००	३०२	७१८
९०० ते १२००	२१७	४७४
१२०० ते १५००	८१	१४८
१५०० ते १८००	८५	२०४
१८०० ते २४००	४४	१७२
२४०० ते ३०००	२७	११०
३००० ते ३६००	३३	१३७
३६०० ते ४२००	६	४४
४२०० ते ५०००	९	५९
५००० पासून पुढे	५१	२०५
	२७३९	५६५१

तक्ता ५ वा.

हैदराबाद संस्थानातील लष्कर आणि पोलीस ह्या खात्यातील हिंदु आणि मुसलमान नोकरांचे प्रमाण दाखविणारा तक्ता

(१३३० फसली सनातील वार्षिक पगार)

रुपये	हिंदु	मुसलमान
३०० ते ६००	५४०	१६७६
६०० ते ९००	७२	३४५
९०० ते १२००	३८	१७०
१२०० ते १५००	२५	९५
१५०० ते १८००	११	५१
१८०० ते २४००	११	८४
२४०० ते ३०००	३	२८
३००० ते ३६००	४	१२
३६०० ते ४२००	१	१७
४२०० ते ५०००	६	१५
५००० पासून पुढे	८	६२
	७१९	२५५५

तक्ता ६ वा

हैदराबाद संस्थानातील सरकारी सेवान्तवेतन (Pension) मिळणाऱ्या हिंदु मुसलमानाचा आकडा दर्शविणारा तक्ता

(१३३० फसली सनातील आकडे)

वार्षिक सेवातवेतन (Pension) रुपये	हिंदु	मुसलमान
२०० ते ३००	४८९	११२२
३०० ते ६००	१७१	३७०
६०० ते ९००	५६	१३०
९०० ते १२००	२५	११७
	७४१	१७३९
१२०० ते १५००	८	४२
१५०० ते १८००	३	२६
१८०० ते २४००	७	३१
२४०० ते ३०००	५	२५
३००० ते ३६००	०	१६
३६०० ते ४२००	१	१३
४२०० ते ५०००	१	१५
५००० पासून पुढे	५	२७
	७७१	१९३४

तक्ता ७ वा.

हैदराबाद संस्थानातील लष्करी सेवान्तवेतन (Military Pension) मिळणाऱ्या हिंदूंचे आणि मुसलमानाचे आकडे दर्शविणारा तक्ता

(१३३० फसली सालातील आकडे

वार्षिक सेवान्तवेतन (Annual Pension) रुपये	हिंदु	मुसलमान
२५ ते ५०	२१२	२९६
५० ते १००	३९७	८५८
१०० ते १५०	४३	१४२
१५० ते २००	१९	६५
२०० ते ३००	२६	६४
३०० ते ४००	५	१६
४०० ते ५००	२	१८
५०० ते ६००	०	१२
६०० पासून पुढे	४	४३
	७०८	१५१०

तक्ता ८ वा.

हैद्राबाद संस्थानातील हिंदु आणि मुसलमान रुसुमदाराचा (Rusumdars) आकडा दर्शविणारा तक्ता

(१३३० फसली सनातील आकडा)

वार्षिक रोख तनखा	हिंदु	मुसलमान
१ ते ५०	१४६६	१०२
५० ते १००	६०८	३३
१०० ते २००	५३५	१९
२०० ते २५०	१२८	३
२५० ते ३००	१००	५
३०० ते ४००	१२८	७
४०० ते ५००	७५	४
५०० पासून पुढे	३११	२४
	३३५१	१९७

हैदराबाद संस्थानांतील वरिष्ठ सरकारांत असलेल्या हिंदु मुसलमानांचे पगार.

हुद्दा	एकदर मुसलमान अधिकारी	एकदर हिंदू अधिकारी	मुसलमान अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता रु	हिंदु अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता रु
१ एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिल अध्यक्ष		१		७००० १०००
सदर-उल-महामस्	६		२२२५०+७००	
अध्यक्षाचे ऑफिस	५		२९२०+७००	
एकदर	११	१	२६५७०	८०००
राजकीय				
१ मुख्य सेक्रेटरीएट	४	०	२३००+२९० रु	०
२ पोलिटिकल सेक्रेटरिएट	४	२	२६००	७२५
३ फायनॅन्शिअल सेक्रटरीएट	४	३	३४१५ र व १३०० भत्ता	१९७५ २०० भत्ता
४ रेव्हेन्यू सेक्रेटरीएट	१३	५	८३७५ व ११२० भता	४५५० १०० भत्ता
न्याय				
५ ज्यडिशिअल सेक्रेटरीएट	९	०	७५००*	०
६ पब्लिक वर्क्स सेक्रेटरीएट	८	४	६७०५ ९०० भत्ता	२४०० ५० भत्ता
७ ड्रेनेज सेक्रेटरिएट	१	१	१८००+५००	३५०
८ मिलिटरी सेक्रेटरिएट	५		४०५०+५००	०
व्यापार व उद्योगधंदे				
९ कॉमर्स व इंडस्ट्रीजचे सेक्रेटरिएट	१	१	४५०	३७५
१० लेजिस्लेटिव्ह सेक्रेटरिएट	४		३९००+४००	०
धार्मिक				
११ रिलिजस् ,,	१	०	१५००	०
एकदर---	५४	१६	४८३०५५	१०७२५
फिनान्स खातें				
१ फिनॅन्स खाते	१	८	१२४४५+९००	६६१०+२०८
२ सेंट्रल ट्रेझरी	०	१	०	५२५
३ ट्रेझरी सुपरिटेंडेटस्	८	६	२५४०	१९६०
एकदर	२६	१५	१५८८५	९३००
रेव्हेन्यु डिपार्टमेंट				
१ सुभेदार	३	०	४५००+३००	०
२ असिस्टंट सुभेदार	४	०	१६००	०
३ तालुकदार	१४,	०	१४९००+२००	०
४ स्पेशल तालुकदार	१	०	१०००	०
५ असि तालुकदार	३७	३	१८४००+४५०	१६५०
६ तहशिलदार	१०२	९	२८५४०+ ७०	२१००
७ प्रोबेशनर तहशिलदार	१२	६	१३५०	८३५
८ सर्फ इ खासचे ,,	४	०	६७५	०
९ सेटलमेंट डिपार्टमेंट	३	०	२५५०+२००	०
१० सेटलमेंट असि ऑफिसर्स	८	०	४३५०+९६०	०
११ सब असि डायरेक्टर	०	१	०	२००
१२ लँड रेकॉर्ड ऑफिसर	४	१	८५०	३२५

हुद्दा	एकदर मुसलमान अधिकारी	एकदर हिंदू अधिकारी	मुसलमान अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता रु	हिंदु अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता रु
१३ प्रोबेशनर ,,	२	०	२००	०
४ जमाबदी ऑफिसर	२	०	६२५+८५	०
एकदर—	१९६	२०	८१८०५	५११०
न्याय खातें				
१ हायकोर्ट जज्ज	६	२	१२५००+१००	४०००
२ रजिस्ट्रार	२	०	१४००	
३ हायकोर्ट चीफ सुपरिटेंडेंट	३	०	११२५	
४ गव्हर्मेंट प्लीडर्स	६	०	१४००	
५ सिटी सिव्हिल कोर्ट जज्ज	४	०	२९७५	
६ काझीची कोर्टे	१	०	९००	
७ सिटी मॅजिस्ट्रेट	४	१	३०७५+१००	३७५
८ डिस्ट्रिक्ट स्पेशल मॅजिस्ट्रेट	१	०	८००	
९ निझाम सदर अदालत	६	१	७३००+३००	९००
१० डिस्ट्रिक्ट जज्ज	१४	०	११०५०	
११ ॲडिशनल् सिव्हिल जज्ज	७	०	३७००	
१२ मुन्सफ (रु ३०० ते ६००)	१०	१	५४५०	५५०
१३ मुन्सफ (२५० ते ४००)	७२	७	२३६८५	२२७५
एकदर—	१३६	१२	७८८६०	८१००
पोलीस व तुरुंग खातें				
जेल डिपार्टमेंट	३	०	११००	०
१ सिटी व सबर्बन पोलीस	८	२	५०००	१९००
२ डायरेक्टर जनरल ऑफिस	४	२	२५५०+५३०	१५००+२००
३ स्पेशल पोलीस ऑफिसर	०	०		६५०+१५०
४ पोलीस ट्रेनिंग कॉलेज	१	१	३००+ ५०	२४५०
५ पोलिस सुपरिटेंडेंट	१३	५	९०००	५००+१०५
६ पोलिस असि ,,	११	२	३१००+३४५	५५०+५०
७ क्रिमिनल सेटलमेंट ऑफिसर	०	१		
एकदर—	४०	१३	२१९७५	८०५५
शिक्षण खातें				
१ ऑफिस ऑफ डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन्	४	१	३८३५+३००	०
२ डिव्हिजनल इनस्पेक्टर	५	०	३७१०+३००	०
३ डिस्ट्रिक्ट इन्स्पेक्टर	१३	४	४०५५	१६१०+१६०
४ निझाम कॉलेज	७	९	३७८५	३८८५
५ मद्रासि आलिया	१	०	३१०+१५०	०
६ उस्मानिया युनिव्हर्सिटी ऑफिस	३	०	१७३०+२००	०
७ ट्रान्स्लेशन ब्यूरो	२०	१	१००९०	४२५
८ उस्मानिया युनिव्हर्सिटी कॉलेज	५६	११	२९९९०+१७००	५२१०+५००
९ उस्मानिया मेडिकल कॉलेज	७	७	२६५०+१३००	२५६५+७६७
१० इन्जिनियरिंग कॉलेज	८	१	३८२५	५२५
११ सिटी इंटरमिजिएट कॉलेज	६	१	१७४०	२९५+३५

हुद्दा	एकदर मुसलमान अधिकारी	एकदर हिंदु अधिकारी	मुसलमान अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता	हिंदु अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता
१२ झनाना कॉलेज	३	०	९२५	०
१३ इतर कॉलेजें व हायस्कूल्स्	५०	१८	१७९४०+९४५	६५०
एकदर—	१८३	५३	८९४८०	२५९२७
मेडिकल डिपार्टमेंट				
मेडिकल डायरेक्टरर्स डिपार्टमेंट ऑ	२	०	१५००+५००	०
मेडिकल स्टोअर्स	१	०	५५०+२००	०
सिव्हिल सर्जन	५	४	३६००+१२५	२३५०+७५
लेडी सिव्हिल सर्जन	०	१	०	५५०
असिस्टट सर्जन	२०	३७	५०५०+४०५	८९००+८५०
लेडी असि सर्जन	१	२	२००	४५०
मलेरिअल ऑफिसर्स	१	१	२००+२५०	४५०+३५०
युनानी हॉस्पिटल	९	०	२६५०	०
युनानी मेडिकल स्कूल	२	०	६००	०
एकदर—	६१	४५	१५६३०	१३९७५
पब्लिक वर्क्स खातें				
सुपरिटेंडेन्ट इंजिनियर	६	०	६०००	०
एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर	८	५	७६००+५००	४२००
असि इंजिनियर	१७	४	८४२५	२०७५
प्रोबेशनर असि इंजिनियर	३	१	१०५०	३५०
सब् इंजिनियर	१२	११	४१७५	४०००
पी डब्ल्यू डी मधील इतर जागा	१८	१३	१२३७५+६७५	७४२५+२५०
एकदर—	६२	३४	६६९२०	३५४००
इतर				
१ कंट्रोलर्स टु दि प्रिन्सेस् व साहेबजादे	१	०	३३०	०
२ मिंट व स्टँप इलेक्ट्रिसिटी	३	२	८५०	६५०
३ फॉरेस्ट डिपार्टमेंट	१३	३	९७९०	१८००
४ फॉरेस्ट सेटलमेंट ऑफिसर्स	२	०	१२००+२४०	
५ कस्टम्स् डिपार्टमेंट व स्टँप	१९	३	९९७०+२२४	११५०
६ एक्साइझ डिपार्टमें कमिशनर व असिस्टंट डेप्युटी कमिशनर	२	०	१५५०	
७ एक्साइझ तालुकदार	२	२	१४००	१३००
८ एक्साइझ सुपरिटेन्डेंट	१४	१	६५००	६००
९ सुपरिंटेंडेंट ऑफ ओपियम	१	०	३००	०
१० माइन्स डिपार्टमेंट	३	२	२०००	९००
११ ॲग्रिकल्चरल डिपार्टमेंट	३	५	१७४०+१००	२५३५
१२ कॉमर्स व इन्डस्ट्रीज व्या। डायरेक्टरचे ऑफिस	२	३	१८००	२२००+ ७०
१३ कॉटेज इंडस्ट्रीज	०	३	०	९७०+ ३५
१४ इंडस्ट्रिअल लॅबोरेटरी	३	३	१६२०	१३००+ ५०

हुद्दा	एकदर मुसलमान अधिकारी	एकदर हिंदु अधिकारी	मुसलमान अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता	हिंदु अधिकाऱ्याचे मासिक पगार व भत्ता
१५ स्टीम बॉइलर्सचे इन्स्पेक्टर	१	१	३००	२७५
१६ कोऑपरेटिव्ह सोसायटीज्	१२	२	५२००+१००	७७५
१७ पोस्टल डिपार्टमेंट	८	१	२३५५	२००
१८ सदरत्–उल–अलिया	१	०	५५०+५०	०
१९ इक्लिझिआस्टिकल डिपार्टमेंट	२	०	५५०	०
२० दफ्तर दिवाणी व माल	७	०	२६५०	०
२१ सेंट्रल प्रेस	२	१	६७०+५००	९००+२८०
२२ निझामिया ऑब्झर्वेटरी	०	१	०	७००
२३ गव्हर्मेंट लायब्ररी	१	०	६००	०
२४ टेलीफोन	१	१	४७५+ ५०	८००+१००
२५ पब्लिक गार्डन	१	०	६००+ २५	०
२६ व्हेटर्नरी	२	५	१५३०+३५०	२०००+१००
२७ आर्किआलॉजिकल डिपार्टमेंट	४	०	२३००+१७०	०
२८ सेन्सस डिपार्टमेंट	२	०	१७५०+१००	०
२९ स्टॅटिस्टिक्स डिपार्टमेंट	२	०	१६००	०
३० लॅंड कॉम्पेन्सेशन ऑफिस	१	०	१०००+१९०	०
३१ हैदराबाद म्युनिसिपालिटी	८	१	४१०५+४६०	३००
३२ लोकल फंड	१	०	६००+१००	०
३३ कोर्ट ऑफ वॉर्डस्	२	०	१४५०+१५०	०
एकदर—	१२६	४०	७००९४	१९९५०

तक्ता ९ वा.

हैदराबाद शहरातील हिंदुमुसलमान घरमालकाचा आकडा दर्शविणारा तक्ता.

(१३३० फसली सनातील)

वार्षिक घरपट्टी	हिंदु	मुसलमान
३ ते ६	१६४३	२१६६
६ ते ९	५४०	७०९
९ ते १२	२३९	३६२
१२ ते १५	१५८	२०५
१५ ते १८	८९	१७९
१८ ते २	८३	१४५
२४ ते ३०	६१	१२४
३० ते ३६	३६	७०
३६ ते ४२	१८	४५
४२ ते ५०	२४	४३
५० पासून पुढे	५५	१२७
	२९४६	४१७५

तक्ता १० वा

हैदराबाद शहरातील हिंदु आणिमुसलमान लोकांचे उत्पन्न दर्शविणारा तक्ता

(१३३० फसली सनातील आकडे)

वार्षिक उत्पन्न

रुपये	हिंदु	मुसलमान
६०० ते ९००	३०६	७९४
९०० ते १२००	३१०	७२४
१२०० ते १५००	१०१	२१७
१५०० ते १८००	६९	२२८
१८०० ते २४००	९६	२५५
२४०० ते ३०००	४९	१५४
३००० ते ३६००	३८	१२३
३६०० ते ४२००	२४	६२
४२०० ते ५०००	३०	८०
५००० पासून पुढे	१३८	४८६
	११५७	३१२३

संकीर्ण

१ राष्ट्रीय सभेचे कांहीं ठराव

ठराव २ रा--म गाधीखेरीज इतरानी सार्वत्रिक कायदेभगाची (किवा प्रतिकाराची) चळवळ बद ठेवणे अवश्य आहे असे ह्या सभेस वाटते, व ज्यामुळे पुष्कळदा जुलुम करणारे व ज्यावर जुलूम होतो हे (तेढीने) भयकर क्रूरकर्मास प्रवृत्त होतात अशा अत्याचारी मार्गापेक्षा अनत्याचारी असहकारितेने व सविनय कायदेभगानेच स्वराज्य मिळवणे श्रेयस्कर आहे असे ह्या सभेस निश्चयाने वाटत आहे व हे ही सभा पुन साग इच्छिते

ठराव ४ था--ज्याअर्थी कॉन्ग्रेस सभासदाच्या मदतीने किवा मदतीशिवाय सर्व हिदुस्थानभर स्वदेशीच्या पुरस्काराचा आव आणणारे सघ स्थापले जात आहेत व त्यामुळेच, लोकाच्या मनात खरी स्वदेशी म्हणजे काय ह्याबद्दल सशय उत्पन्न होत आहे, व ज्याअर्थी, कॉन्ग्रेसच्या स्थापनेपासून तिचे ध्येय उत्तरोत्तर अखिल जनतेचे खरेखरे प्रतिनिधीपण पत्करणे हे आहे, आणि ज्याअर्थी कॉंग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमापैकीच ग्रामीय पुनर्रचना व सुधारणा हा एक आहे व सदर पुनरचनेच्या कार्यक्रमात मुख्यत सूत कातण्याच्या उद्योगाशिवाय खेड्यातील अजिबात बुडालेले व नष्ट होत चाललेले इतर धदे पुन सुरू करणे व त्याना उत्तेजन देणे हेच विशिष्ट काम आहे आणि ज्याअर्थी सूत कातण्याच्या पुनर्स्थापनेप्रमाणेच हे काय, कॉंग्रेसच्या राजकीय चळवळीपासून अलिप्त राहून अबाधितपणे, निश्चयाने व एकजुटीने केल्यासच फलद्रूप होइल, त्याअर्थी ही राष्ट्रीयसभा, श्री जे सी कुमाराप्पा यास, म गाधीच्या सल्ल्याने व देखरेखीखाली "अखिल भारत ग्रामोद्योग सघ, " कॉंग्रेसच्या विधायक कार्यापैकीच एक म्हणून स्थापन करण्याचा अधिकार देत आहे सदर सस्थेने वर निर्देशिलेल्या ग्रामोद्योगाचे पुनरुज्जीवन करून त्यास उत्तेजन द्यावे, व खेड्यातील लोकाची शारीरिक व मानसिक सुधारणा करावी सदर सस्थेस आपली स्वतत्र घटना करण्याचा, लागेल तो फड जमविण्याचा व आपले हेतू परिपूर्ण करण्याकरिता लागणाऱ्या उपाययोजना करण्याचा अधिकार आहे

ठराव ६ वा--पार्लमेटरी बोर्डाच्या नवीन निवडणुकी कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनाचे वेळी व्हाव्यात व ह्यास लागेल ती सभासद-सख्या (Power of Co option) करण्याचा पूर्वी सारखाच अधिकार असावा

ठराव ८ वा--हातसुताची व हातविणीची खादी नेहमी वापरणाराशिवाय कोणाही सभासदास कोणत्याही कॉंग्रेस कमिटीवर अगर तीत अधिकाऱ्याच्या जागेवर निवडले जाऊ नये

ठराव ९ वा--कोणत्याही कॉग्रेस कमिटीचे सभासद होण्यास पुढील अटी पूर्ण झाल्या असल्या पाहिजेत- कॉंग्रेसकरिता किंवा कॉंग्रेसबद्दल १० पेक्षा जास्त नबरचे दरमहा ५०० वार सूत कातणे किवा दरमहा ८ तास कोणतेही शारीरिक श्रम पडतील असे काम, निवडणुकीकरिता उमेदवारानी नावे नोदविण्यापूर्वी सतत ६ महिने करणे सूत काढण्याऐवजी जे शारीरिक श्रम त्यासमान पडतील अशी दुसरी उपयुक्त कामे, राष्ट्रीय सभेची कार्यकारी समिती ही प्रातिक कॉंग्रेस कमिट्या व "अखिल भारत ग्रामोद्योग सघा"च्या सल्ल्याने वेळोवेळी ठरवून प्रसिद्ध करील

ठराव ११ वा--कॉंग्रेसचे पुढील अधिवेशन सयुक्त प्रातात भरवावे

---

२ कानपूर येथें हिंदुमहासभेच्या सोळाव्या अधिवेशनांत पास झालेले कांहीं महत्त्वाचे ठराव

ठराव २ रा – (अ) हिदुस्थान सरकारने केलेला जातीयनिर्णय हिदू व शीख हिदवासीयाना ढळढळीत अन्यायाचा असल्याने व तो अराष्ट्रीय असल्याने ही हिदुमहासभा तिचा पुन निषेध करीत आहे व सदर जातीयनिर्णयाऐवजी दुसरी (हिदूना) न्याय्य योजना होईपर्यंत सदर निर्णयाविरुद्ध चळवळ करीत राहील

(ब) तसेच वरिष्ठ कायदेमडळात जातीय निर्णय मान्य असल्याच्या ठरावावर कॉंग्रेसपक्षाने विरुद्ध मते दिली नाहीत व त्यामुळे सदर

जातीयनिर्णयाबद्दलचे हिंदूचे खरे मत व्यक्त होऊ दिले नाही, इतकेच नव्हे तर निवडणुकीचे वेळी सदर निर्णयाबद्दल लोकाना दिलेली आश्वासनेही कॉंग्रेसपक्षाने पुरी केली नाहीत ह्याबद्दल हिंदुमहासभेस वाईट वाटत आहे

ठराव ३ रा —कराचीचा गोळीबार (अ) सरकारने ताबडतोब इलाज केले हे चागले झाले, कारण यामुळेच कराचीस जातीजातीतील भयकर दगा टळला (ब) तसेच जाति-वैमनस्य वाढू नये म्हणून सरकारने केले तेच उपाय शक्य होते (दुसरे योग्य झाले नसते) व तेच केल्याबद्दल हिंदुमहासभेस समाधान वाटते (क) व हे दगेखोर व खुनी माथेफिरू मुसलमान धार्मिक हुतात्मे आहेत असे मानणे व त्यासाठी सरकारकडे वेळोवेळी शिष्टमडळे पाठवून दयेची याचना करणे व ते ह्याकरिता सरकारच्या दयेस पात्र आहेत असे मुसलमान पुढाऱ्याचे मानणे निंद्य असून त्यामुळे मुसलमानानी भयकर दगेखोरपणा व चळवळी केल्या असे ह्या सभेचे ठाम मत आहे (ड) वरिष्ठ कायदेमडळात कराची-प्रकरणाबद्दलच्या विवादात कॉंग्रेस पक्षाने जें धोरण स्वीकारले व विशेषत कॉंग्रेसपक्षाच्या धुरीणाने दयेबद्दलच्या अर्जाशी जे सहकार्य केले त्याबद्दल ह्या सभेस अतिशय दु ख होते

ठराव ५ वा —फेरोझाबाद येथे स्त्रिया व लहान मुलासकट एका कुटुबातील सर्व मडळी तसेच रोग्यासुद्धा नजिकचे एक इस्पितळही सर्व जाळून मुसलमानानी जे अभूत क्रूर कर्म केले त्याचा व मुसलमान मवाल्याना असली भीषण कृत्ये करताना प्रतिबध केला नाही ह्याबद्दल काही जबाबदार मुसलमान अधिकाऱ्याचा ही सभा तीव्र निषेध करते

ह्या सभेस सकारण असे वाटते की फेरोझाबाद येथील दगा मुसलमानानी अगोदर केला व हिंदूवर हल्ला करण्यात भाग घेण्यासाठी आग्र्यासारख्या बाहेरगावाहून मुद्दाम काही मुसलमान बोलावून आणले होते

ठराव ७ वा —गेल्या वर्षी टोकिओ (जपान) येथे भरलेल्या भगवान् बुध्दाच्या पचविसाव्या शतसावत्सरिक पुण्यतिथीसाठी हिंदुमहासभेतर्फे पाठविलेल्या प्रतिनिधीचे उत्तम स्वागत केल्याबद्दल जपानी लोकाचे व जागतिक बुध्दधर्मीयाची परिषद बोलाविणाराचे हिंदुसभा सानद आभार मानते

ठराव १९ वा —बुद्ध-गया मदिरासबधी ह्या हिंदुमहासभेचे असे मत आहे की, बुद्ध-गया मदिराच्या व्यवस्थेसबधी सनातनी व बुद्ध-हिंदू यामध्ये जो वाद चालू आहे त्याबद्दल निर्वेध तडजोड करण्याचे प्रयत्न व्हावेत व म्हणून वरिष्ठ कायदेमडळात सदर मदिराच्या व्यवस्थेसबधी काही सभासद ठराव आणणार आहेत तो त्यानी आणू नये ह्याकरिता, ह्या वर्षं अखेरीपर्यंत तडजोडीचे प्रयत्न होत आहेत तोपर्यन्त वरील ठराव आणणाऱ्या खासदार सभासदानी तो ठराव आणू नये ह्या अटीवर पुढील गृहस्थाची एक समिति हिंदुमहासभा नेमीत आहे—भाई परमानद अध्यक्ष, बी जगतनारायणलाल, स्वामी दयानद, प द्वारकाप्रसाद चतुर्वेदी, भिक्षु आनद कौसल्यायन, देवप्रिय बलीसिगजी, तसेच वरील अट पूर्णपणे पाळली गेल्याखेरीज ही समिती आपले काम सुरू करणार नाही आणि वरील समितीने केलेली तडजोड, श्रीजगद्गुरु शकराचार्य स्वामी भारती कृष्णतीर्थ याना मान्य असलेली सनातनीनाही मान्य असावयास पाहिजे

---

३ बुद्धगयेचें भांडण

बुद्धगयेस महाबोधी नावाचे प्रख्यात मदिर आहे मुसलमान लोकास मक्का जितकी पवित्र किंवा ख्रिश्चन लोकास जेरूशलेम जितके वदनीय तितकेच बुद्धपथीयास बुद्धगयेचे महाबोधी मदिर पवित्र व वदनीय आहे बुद्ध लोकाचे ते एक यात्रेचे पवित्र ठिकाण आहे याच मदिराजवळील महाबोधी वृक्षाखाली बुद्धास ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले अशी बुद्धाची भावना आहे हे देऊळ हल्ली शैवपथी महताच्या ताब्यात आहे या देवस्थानाचा कारभार बुद्धाना नापसत असून तो आपल्या ताब्यात यावा अशी त्याची फार दिवसापासून खटपट चालू आहे त्यानी महताशी तडजोडीचे बोलणे करून पाहिले पण ते फिसकटले आता वरिष्ट कायदेमडळाचे बुद्धपथी सभासदानी कायद्याच्या द्वारे त्या देवळाची व्यवस्था महताकडून काढून घेण्याचे योजिले आहे

थिनमौंग, बासि, व डॉ थिनमौंग यांनी बुद्धगया देवस्थानचा कायदा असेब्लीपुढे आणण्यास गव्हर्नर जनरलची आगाऊ परवानगी-

देखील घेतली आहे या कायद्यानुसार महाबोधी वृक्षाजवळील बुद्धगयेचे देऊळ व त्याचे आवार हे बुद्धाचे ताब्यात येणार आहे व त्याची व्यवस्था एका समितीकडे सोपविली जाणार आहे त्या समितीत हल्लीचे महत, हिदुस्थान, व बर्मा व सीलोनमधील सरकार–नियुक्त नऊ बुद्ध प्रतिनिधी असून या समितीने देवळाची व्यवस्था, आवाराची डागडुजी, यात्रेकरूची सोय, हिशेब इ कामे करावयाची आहेत या कायद्याने हिंदू यात्रेकरूच्या कोणत्याही हक्कावर गदा येणार नाही, बुद्धाचे मूर्तीची पूजा करण्याकरिता महाबोधी मदिरात जाण्याचा हक्क व आवारातील देवळाचे उत्तरेस असलेल्या पवित्र बोधिवृक्षाखाली पिंडदान करण्याचा हक्क हे अबाधित राहातील फक्त त्यास पशुहत्या करण्याची मनाई होईल महताचा मठ व इतर मालमत्ता याबाबत समितीस ढवळाढवळ करिता येणार नाही

महाबोधी मदिर हे फार प्राचीन आहे चिनी प्रवासी हुएनत्सँग हा सातव्या शतकात हिदुस्थानात आला तेव्हा त्याने हे देऊळ पाहून त्याचे सविस्तर वर्णन आपल्या प्रवासवृत्तात दिले आहे इ स १५०० पर्यंत हे देऊळ बुद्धानुयायाचे ताब्यात होते व वेळोवेळी त्यानी त्याची डागडुजी करून काही नवीन इमारतीही बाधल्या इ स १५९० मध्ये गोसेन घमडीगीर हा बुद्धगयेस आला त्याने त्या देवळाच्या आसपासची एकात जागा पाहून, धर्मकृत्ये करण्याकरिता तेथेच एक मठ बाधला त्या महताची हल्ली १२ वी पिढी चालू आहे

या देवळाच्या भाडणास खरी सुरुवात १८९१ साली गोसेनकृष्ण दयाळगीर महताचे गादीवर आल्यावर झाली १५ व्या शतकापासून १८ व्या शतकापर्यंत या देवळाची आबाळ होऊन ते मोडकळीस आले पुढे १८७५ पासून १८८४ पर्यंत ब्रह्मदेशच्या राजाने हिदुस्थानसरकारच्या मदतीने त्या देवळाचा जीर्णोद्धार केला व बुद्धभिक्षु व यात्रेकरू याचेकरिता एक धर्मशाळाही बाधली हल्लीच्या महताने मनाई करीपर्यंत तेथे त्या धर्मशाळेचा बुद्धानुयायी उपयोगही करीत असत महताच्या अरेरावीचा प्रतिकार करण्याकरिता १८९१ मध्ये महाबोधी सोसायटी स्थापन झाली १८९५ मध्ये त्या सोसायटीचे प्रमुख अगारिका धर्मपाल हे अमेरिकेस सर्वधर्मपरिषदेसाठी गेले असता जपानच्या वरिष्ठ धर्माधिकाऱ्याने त्यास बुद्धाची प्राचीन मूर्ती महाबोधी मंदिराच्या वरच्या मजल्यावर ठेवण्याकरिता दिली पण महताने अडकाठी केल्यामुळे ती मूर्ती स्थापन झाली नाही पुन्हा काही दिवसानी धर्मपाल यानी सिलोनमधील बुद्धाचे साहाय्याने मूर्ती स्थापण्याचा प्रयत्न केला पण महताच्या शिष्यानी त्यास हुसकावून लाविले महतावर मारामारी बद्दल फिर्याद झाली व खालचे कोर्टात महतास शिक्षा झाली पण ती हायकोर्टामध्ये रद्द झाली पुढे ज्या मूर्तीमुळे हे भाडण झाले ती मूर्ती बुद्ध धर्मशाळेत ठेवून जवळ जवळ १० वर्षे त्या मूर्तीचे पुजारी सुमगल व अगारिका धर्मपाल तेथेच राहात असत. १९०६ मध्ये महताने त्याचेवर फिर्याद दाखल केली हायकोर्टाने असा निकाल दिला की धर्मपाल व पुजारी यानी धर्मशाळेत कायमचे वास्तव्य करू नये व मूर्ती पण तेथे ठेवू नये या निकालापासून महाबोधी सोसायटीने देऊळ ताब्यात घेण्याची खटपट चालविली आहे बौद्धाचे म्हणणे असे की महत हा शैवपथी असून महाबोधी मदिर व त्याचे आवार यावर त्याचा मुळीच हक्क नाही भाडण उपस्थित होईपर्यत ते हिदूचे देवालय म्हणून गणलेही जात नसे व महत त्याची पूजाअर्चाही करीत नाही व महताची वागणूक बुद्धपथीयाच्या भावना दुखविणारी आहे त्याची मागणी अशी आहे की मदिरात पूजाअर्चा बुद्धपथाप्रमाणे चालावी तेथे ब्रह्मचारी, उपासक, उपासिका व भिक्षू याना निर्वेध राहता यावे मदिराचे पश्चिमेस असलेला बोधीवृक्ष केवळ बुद्धाचे पूजेअर्चेकरिताच राखून ठेवण्यात यावा कारण देवळाचे उत्तरेस लावलेला दुसरा वृक्ष हिदूचे पूजेअर्चेकरिता आहेच देवळाचे आवारात पशुहत्या अगर मदिरापान होऊ नये व ही सर्व व्यवस्था होण्याकरिता एक तर ते देऊळ बुद्ध लोकाचे ताब्यात द्यावे अगर हिदू व बुद्ध लोकाची एक सयुक्त व्यवस्थापक समिती नेमावी

महताचे म्हणणे असे की हे देवालय हिदूचेच आहे विष्णूचा अवतार म्हणून हिदू लोक बुद्धाची पूजा करितात देवळाच्या गाभाऱ्यात जी मोठी मूर्ती आहे तिची समत्रक प्राणप्रतिष्ठा झाली आहे हजारो हिदू यात्रेकरू बुद्धगयेस पिंडदान करण्याकरिता मुद्दाम येतात सोळाव्या शतकापासून मदिर व त्याचे आवार महताचे घराण्याचे ताब्यात आहे मूर्तीची पूजा हिदू पद्धतीने होत असली तरी बुद्धाना ही आपल्या तऱ्हेने पूजा करण्यास मनाई होत नाही बुद्धाना मूर्तीची पूजा करण्यापलीकडे मूर्तीपुढे ठेव-

लेल्या मिळकतीवर त्याचा काही एक हक्क नसून तो महताचाच आहे महाबोधी सोसायटीने जशी महताविरुद्ध चळवळ चालविली आहे तशीच महतानेही त्या चळवळीचा प्रतिकार महताचा व साधूंचा सघ स्थापून केला आहे त्यास अशी भीति वाटत आहे की न जाणो देवळाचा ताबा घेण्याचे खटपटीत बुद्धलोक आपले मठाची स्थावर मिळकतसुद्धा गट्ट करतील

हे भाडण इतके धुमसत असता काँग्रेस व हिंदूमहासभा याचे लक्ष त्याकडे जाणे सहाजिकच आहे ऑ इ कौं कमिटी व बिहार प्रातिक हिंदुमहासभा यानी बृजकिशोर प्रसाद, जयस्वाल, दामोदरदास साधू व बाबू राजेंद्रप्रसाद याची कमिटी नेमली त्यानी सर्व बाजूचा पुरावा गोळा करून आपले असे मत दिले की हे देऊळ बुद्धपथीयाचे पवित्र ठिकाण आहे तेथील सर्व मूर्ती विशेषत हिंदू ज्या आपल्या म्हणून म्हणतात त्या पाच पाडव व तारादेवी ह्या मूर्तीही बुद्धपथीच आहेत हे देऊळ हिंदूचे देवालय म्हणून कधी प्रसिद्ध नव्हते व हिंदूनी हे देवालय बाधले असाही पुरावा नाही उलट बुद्धानुयायानीच त्या देवळाचा जीर्णोद्धार केला व वेळोवेळी डागडुजी केली ते देऊळ, त्यातील मूर्ती व पूजाअर्चा ही बहुश बुद्धपथानुवर्तीच आहेत त्या देवळात इतर धर्मीयास जाता येते एवढेच नव्हे तर पादत्राणे न काढता गर्भागारातही जाता येते प्राणप्रतिष्ठा झालेल्या मूर्तीविषयीचे कडक सोवळे येथे मुळीच पाळले जात नाही हे भाडण केवळ बुद्धपथी व महत याचेच असते तर देऊळ हे बुद्धाचेच आहे असा सोपा निकाल देता आला असता पण सर्व हिंदू यात्रेकरू बोधीवृक्षाखाली पिडदान करून देवळातील मूर्तीचेही दर्शन घेतात म्हणून हा प्रश्न जारत गुतागुतीचा झाला आहे म्हणून कमिटी अशी शिफारस करते की (१) हिंदू व बुद्ध या दोघानाही आपआपल्या पद्धतीप्रमाणे देवळात पूजा करण्याचा हक्क असावा, (२) पाच हिंदू व पाच बुद्ध सभासद असलेल्या कमीटीकडे देवळाचा कारभार व पूजाअर्चेची व्यवस्था सोपवावी बुद्धगयेचा महत नेहमी या कमिटीत राहावा, (३) महताच्या शैव मठाची जी मालमत्ता आहे ती कमिटीचे कार्यक्षेत्रात येऊ नये

कमिटींतील सभासदाचे असे मत आहे की महंत या योजनेस कबूल न झाल्यास काँग्रेस व हिंदूमहासभा यांनी वरिष्ठ कायदेमडळाच्या द्वारे या प्रश्नाचा निकाल लावून घ्यावा या सूचनेचे मूर्तस्वरूप म्हणजे पहिल्या प्रथमच उल्लेखिलेला बुद्धसभासदानी आणलेला बुद्धगया मंदिराचा कायदा होय या कायद्याची कशी काय विल्हेवाट लागते इकडे सर्व हिंदू समाजाचे व विशेषत बुद्ध पथीयाचे लक्ष लागलेले आहे महाबोधी मदिर बुद्धाचे ताब्यात मिळावे, असे मत महात्मा गाधी, रविंद्रनाथ टागोर, सिल्व्हन लेव्ही, सी एफ् अँड्र्यूज, सर पी सी रे, डॉ विंडरनीज वगैरे पुढाऱ्यानी महाबोधी सोसायटीस कळविले आहे

---

४ नॅशनल लिबरल फेडरेशनचे महत्त्वाचे ठराव

ठराव २ रा—झांजिबारमधील हिंदी लोकासबधी मुबईचे ना सर फिरोज सी सेठना यानी हा ठराव माडला व त्यास मुबईचे एन् सी भरुचा यानी दुजोरा दिला (अ) झांजिबार सरकारने काही महिन्यापूर्वी अमलात आणलेल्या काही "वटहुकुमा"मुळे, झांजिबार हे ब्रिटिश अमलाखाली येण्याच्या अगोदर तेथे स्थायिक होऊन राहिलेल्या हिंदी लोकास आपले रोजगार धदे करणेही अशक्य झाले आहे अशी या परिषदेस काळजी वाटत आहे, व अशी परिस्थिति निर्माण केल्याबद्दल सदर "वटहुकुम" निषेधार्ह वाटतात सदर "वटहुकुमा"मुळे युरोपिअन व्यापाऱ्याशी हिंदी व्यापाऱ्याना स्पर्धा करून टिकाव धरणे शक्य नाही, तसेच तेथील अरबी व आफ्रिकन लोकाशी त्याचे वितुष्ट येत आहे. जमिनीच्या विभागणीच्या वटहुकुमावरून तर नवीन कायदेकानू हिंदी लोकाच्या विरुद्ध मुद्दाम केले असावेत असे वाटते, कारण सदर वटहुकुम ब्रिटिश प्रजानन नसलेल्या अरबस्थानात जन्मलेल्या अरबी लोकास लागू पडत नसून, झांजिबारमध्ये जन्मलेल्या हिंदी लोकासच मात्र त्याचे दुष्कर परिणाम भोगावे लागत आहेत हिंदुस्थानात हिंदी व युरोपिनाशी समभावाने वागावयाचे अशी घोषणा करणाऱ्या खास ब्रिटिश साम्राज्यात असलेल्या झांजिबारमधील हिंदी प्रजाजनाची अशा पक्षपातयुक्त वागणुकीने मने वियुक्त होतात व ही गोष्ट ब्रि साम्राज्याचा एकजूटपणा नाहीसा होण्यास कारण होते (ब) हिंदुस्थान सरकारने मि के पी एस् मेनन,

आय् सी एस् यास झांजिबारमधील परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहावयास ताबडतोब पाठविले याबद्दल ह्या परिषदेस समाधान वाटत आहे परतु मि मेनन याच्या चौकशीचा अहवाल अद्याप जनतेस कळला नाही याबद्दल परिषदेस वाईट वाटते, मि मेनन याचा झांजीबारमधील वटहुकुमासबधी सदर अहवाल व झांजीबारमधील हिंदी लोकाच्या दुस्सह परिस्थितीबद्दल हिं सरकारची पूर्ण सहानुभूति असल्याचे लवकर जाहीर व्हावे, तसेच झांजीबारमधील हिंदी लोकाची गाऱ्हाणी दूर करून त्याचा झांजिबारमधील दर्जा कायम सन्मान्यतचा राखण्याची हिं सरकार पराकाष्ठा करील असे लौकर जाहीर व्हावे (क) तसेच टांगानिका, युगांडा व केनियामधील व्यापारी कायदे तेथील हिंदी व्यापाऱ्यास विघातक असल्याने त्यासबधीचा मि मेनन याचा रिपोर्ट लौकर प्रसिद्ध व्हावा (एकमताने पसार)

ठराव ३ रा —आमच्या फेडरेशनने गेल्या दोन बैठकीत दाखवून दिलेली शुभ्र पत्रिकेतील ठळक वैगुण्ये काढून टाकण्याच्या ऐवजी, जॉइंट सिलेक्ट कमिटीवर असलेल्या ब्रिटिश हिंदी मडळाचे मत व जवळ जवळ झाडून सर्व पक्षोपपक्षाचे मत याकडे यत्किचितही लक्ष न देता जॉइंट सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टात अधिकच अत्यत आक्षेपार्ह व प्रतिगामी स्वरूपाची कलमे घालण्यात आली आहेत व त्यामुळे प्रातिक व मध्यवर्ती सरकारात जबाबदारीची स्वायत्तता आम्हास देण्याच्या ज्या गोष्टी सरकार बोलत असते त्या केवळ आभासमय ठरतात हे पाहून या परिषदेस महद्दु:ख होत आहे या परिषदेची खात्री आहे की, जॉइंट सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टात सुचविलेल्या धोरणान्वये कसलीही राज्यघटना जरी बनवून आम्हास दिली तरी ती हिंदुस्थानातील कोणच्याही पक्षास मान्य होणार नाही आणि सध्या देशात जो तीव्र राजकीय असतोष पसरला आहे तो तिच्या योगे कमी होण्याचे ऐवजी अधिकच वाढत जाईल म्हणून जॉइंट सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टानुसार जी कोणची घटना तयार होईल ती या परिषदेस अगदी नकोशी वाटते

---

५ संस्थानी प्रजा सप्ताह

सदर सप्ताह दक्षिणी सस्थान हितवर्धक सभेच्या विद्यमाने ता १० आक्टोबर १९३४ पासून ता १६ आक्टोबर अखेर भरविण्यात आला सस्थानातून प्रजेच्या हक्काची जागृति करणे हा सप्ताह साजरा करण्याचा मूळ हेतु होय दक्षिणी सस्थान प्रजा परिषदेच्या अधिवेशनात स ताह भरविण्याचा ठराव पसार झाल्यावर त्याची योजना आखण्याचा विचार चालू असताना राष्ट्रीय सभा आपल्या नव्या नव्या योजना आखण्याच्या कार्यात गर्क होती तिच्या अनेक योजनापैकी शुभ्र पत्रिका फेटाळून लावणे ही एक प्रमुख समजली जाणारी योजना होती शुभ्रपत्रिका फेटाळण्याचे कार्यात सस्थानी प्रजेचा अशत समावेश व्हावा व शुभ्र पत्रिका फेटाळली गेल्यानतर जी कॉन्स्टिटयुअट असेब्ली निर्माण करण्याची योजना राष्ट्रीय सभेने आखिली आहे तीतही सस्थानी प्रजेचा समावेश व्हावा असे सभेचे मत होते व आहे, व त्याप्रमाणे सभेने राष्ट्रीय सभेचे चालक महात्मा गाधी याच्याशी विचारविनिमय केला परतु महात्मा गाधीनी सस्थानी प्रजेस निरुत्साहक व अयोग्य असे उत्तर दिल्याने आपल्या आकाक्षास उत्तेजक असे राष्ट्रीय सभेकडून उत्तर मिळविणे हे सभेचे प्रधान कार्य ठरले व त्यासाठी सप्ताह त्वरेने साजरा करणे भाग पडले

या सप्ताहाचा इष्ट हेतु, राष्ट्रीय सभेचे सस्थानी प्रजेच्या मागण्याकडे लक्ष वेधण्याचा पुष्कळसा साध्य झाला कारण वर्किंग कमिटी व म गाधी याना स प्रजेच्या मागणीचा विचार करणे योग्य व आवश्यक वाटून त्याप्रमाणे ठरावाचा एक मसुदा तयार करण्यात आला व एक सबकमिटीही नेमण्यात आली

सप्ताहाच्या मुदतीत एकदर १२५ गावी सभा झाल्या पुष्कळ गावी सातही दिवस सभा भरत कैफियत मान्य असलेली गावे २०० वर भरतील सप्ताहाचा उद्देश अत्यत सौम्य होता तरी पण सस्थानिकानी सप्ताह साजरा करण्यासाठी आपआपल्या सस्थानातून बदी केलीच असे असून सुद्धा एकूण व्याख्याते, उपवक्ते वगैरेची सख्या १६६ होती यावरून सप्ताहाचे साफल्य दृष्टोत्पत्तीस येते व्याख्यात्यात पुढील प्रमुख गृहस्थ होते श्री न चि केळकर, रा ब आर आर काळे, रा राघवेंद्रराव शर्मा, डॉ हुल्याळकर, श्री दा वि गोखले श्री रा रा प्रधान श्री अ वि

पटवर्धन, ज स करदीकर, श्री जोगळेकर अॅडव्होकेट, रा रागणेकर, रा वि रा शिदे, श्री टिळक वकील, श्री खाडिलकर वकील, श्री रा गो भिडे इत्यादि

---

६ बडोदें येथील साहित्य संमेलनात मंजूर झालेले कांहीं ठराव

ठराव ३ रा—महाराष्ट्र विद्यापीठ लवकर स्थापन व्हावे अशी या समेलनाची तीव्र इच्छा आहे एतदर्थ 'महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी असोसिएशन' प्रभृति सस्थाकडून व मडळीकडून जे प्रयत्न चालू आहेत त्यास या समेलनाचा पाठिबा आहे आणि जनतेने व सरकारने हे विद्यापीठ लवकर स्थापन करण्याची खटपट करावी अशी या समेलनाची विनति आहे

ठराव ५ वा—शुद्धलेखन समितीच्या नियमाप्रमाणे यापुढे लेखक, सपादक आणि प्रकाशक यानी, तसेच सरकार व विश्वविद्यालय यानी आपली पुस्तके छापावी व नव्या शुद्धलेखनाचा प्रसार करावा अशी त्याना या समेलनाची विनति आहे

ठराव १५ वा—मुबई विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेच्या इग्रजीशिवाय सर्व विषयाचे शिक्षण व परीक्षा मातृभाषेतून द्यावे अशी या समेलनाची शिफारस आहे

ठराव १६ वा—या समेलनाला महाराष्ट्र साहित्यात शास्त्रीय ग्रथाची अत्यत उणीव भासत आहे व ही दूर करण्याच्या दिशेने चाललेल्या पुणे येथील 'महाराष्ट्र शास्त्रीय परिभाषा मडळा'च्या कार्याची माहिती त्यास असून शास्त्रीय ग्रथाची वृद्धि होण्याकरिता हे समेलन सर्व शास्त्रज्ञाना अशी विनति करते की, प्रत्येक शास्त्रावर माध्यमिक व उच्च शिक्षणक्रमात वापरता येईल, त्याचप्रमाणे ज्याचा स्वतत्र अभ्यासाकरिता उपयोग करिता येईल, असा एक एक ग्रथ येत्या वर्षांत त्या त्या शास्त्रज्ञानी तयार करून प्रसिद्ध करावा, आणि शिवाय हे समेलन 'मुबई विश्वविद्यालया'ला अशी विनति करते की सर्व शास्त्रावर स्वतत्र अभ्यासाकरिता मराठी भाषेत ग्रथनिर्मिती होण्याची योजना मुबई विश्वविद्यालयाने शक्य तितक्या लवकर करावी

ठराव २३ वा—निर्मल, आनद व उदात्त भावना याची जागृति हे सर्व ललितवाङमयाचे ध्येय आहे, हें विसरून कित्येक लेखक क्षुद्र विकाराना चेतविणारे लिखाण कळत न कळत लिहीत असतात अशा अनिष्ट लिखाणाचा हे समेलन निषेध करीत आहे

---

७ अ भा अर्वाचीन इतिहास परिषद् पुणें येथील अधिवेशनांत पसार झालेले कांहीं ठराव

(१) इडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स् कमिशनचे उत्कृष्ट काम, विशेषत त्याच्या उपयुक्त बैठकी पुन्हा चालू कराव्या व त्याप्रमाणे योग्य त्या योजना अमलात आणण्याविषयी हिदुस्थान सरकारला विनति करण्यात यावी

(२) निरनिराळ्या हिदी विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमातून आधुनिक हिदुस्थानच्या इतिहासाच्या अभ्यासास योग्य वाव व स्थान मिळवून देण्याबद्दल धोरण ठरविण्याकरिता एक प्रतिनिधी—समिती नेमावी

(३) प्रातिक व मध्यवर्ती सरकार, व हिदी सस्थाने यानी जुनी देवळे, थडगी, स्मशाने, समाध्या, टाकी व घुमट याचे सरक्षण करण्यासाठी (जरूर ते) उपाय लवकर अमलात आणावेतच पाहिजे तर (त्यासाठी) 'पुराण वस्तु सरक्षण' खात्याची मुदत १९ व्या शतकाच्या पहिल्या पचवीस वर्षांपर्यंत वाढवावी

(४) पेशवे दप्तराप्रमाणे (इतर) ऐतिहासिक दप्तरे, जी काही असतील ती, प्रवीण सशोधकाच्या ताब्यात द्यावी म्हणजे त्याचे सरक्षण वर्गीकरण, टिपण, प्रसिद्धीकरण व त्याचा व्यासगी लोकाना (स्कॉलर्स) उपयोग या गोष्टी ते दक्षतेने पहातील

(५) पेशवे दप्तरग्रथ प्रसिद्ध केल्याबद्दल व व्यासगी लोकाना सवलती दिल्याबद्दल ही सभा सरकारचे आभार मानते

---

८ चौथ्या बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे महत्त्वाचे ठराव

(२) बृहन्महाराष्ट्र मडळाच्या उद्देशातील साधने व कार्य यातील पोटकलम ३ ला अनुसरून पुण्यास स्थापन झालेल्या "बृहन्महाराष्ट्र सघ" यास मध्यवर्ती सस्थेचा महाराष्ट्रातील घटक म्हणून मान्यता देण्यात येत आहे ह्या सघानें मध्यवर्ती सस्थेच्या उद्देशानुसार बृहन्महाराष्ट्र मडळाच्या अनुमतीने महाराष्ट्रांत कार्य करावे असे ही सभा ठरवते ह्या सघाचा

एक सभासद बृहन्महाराष्ट्र मडळाच्या कार्यकारी मडळाचा सभासद असावा असे ही परिषद ठरविते

(३) श्रीक्षेत्र हृरिद्वार येथे हिमालयातील यात्रा व अन्य निमित्ताने जाणाऱ्या महाराष्ट्रीयाची फार गैरसोय होते ती दूर करण्याकरिता तेथील महाराष्ट्रीयानी "महाराष्ट्रीय यात्रा कष्टनिवारक समाज" काढला आहे हिमालयाचे पायथ्याशी महाराष्ट्र सस्कृतीचे हे एक केद्र उ पन्न होत असल्याने अखिल महाराष्ट्रीयानी त्यास साहाय्य करावे अशी या परिषदेची शिफारस आहे

(५) नवी दिल्ली हे हल्ली सार्वभारतीय केद्र झाले असल्याने त्या ठिकाणी एक महाराष्ट्र मदिर उभारण्याची नितात आवश्यकता आहे यासाठी या परिषदेची अखिल महाराष्ट्रीय जनतेस व त्यातील सर्व पुढाऱ्यास या मदिराची उभारणी करण्याची जोराची खटपट करण्याविषयी विनति आहे

(६) अजमेर इटरमीजिएट बोर्ड व आग्रा विश्वविद्यालय या सस्थानी मराठी विषयाच्या परीक्षासाठी मोडी लिपि आवश्यक ठरविली याबद्दल ही परिषद त्याचे अभिनदन करते

(८) बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे पाचवे अधिवेशन इदूर येथे भरवावे, या निमत्रणाचा ही परिषद स्वीकार करते

---

९ जगांतील प्रमुख भाषा

जगातील प्रातिक पोटभाषा, जगली व नागर वगैरे मिळून एकदर ६७६० भाषा आहेत असा पाश्चिमात्य भाषाकोविदाचा अदाज आहे फ्रेच ॲकेडमीतील अधिकाऱ्याची ही सख्या नक्की २७९६ आहे असा अभिप्राय आहे

जगातील प्रमख भाषा व किती लोक त्या बोलतात हे पुढील विवेचनावरून दिसून येईल

(१) इग्रजी भाषा २२४९९५५०० लोक बोलतात असा अदाज आहे पैकी १२३७७५००० अमेरिकेत सयुक्त सस्थानातील रहिवासी आहेत ब्रिटिश बेटे, माल्टा, जिब्राल्टर, वगैरे भागातील पाच कोटी लोक व ब्रिटिश साम्राज्यातील इग्रजी समजणारे, बोलणारे अगर वापरणारे असे ५०२२०५०० लोक व १ कोट लिबेरिअन्स इतके लोक इग्रजी भाषा बोलतात असा अदाज आहे हल्ली इग्रजी भाषेत वापरांत असलेले व नसलेले असे एकदर ७ लक्ष शब्द असावे त्यापैकी ३ लक्ष शब्द शास्त्रीय असल्याने शास्त्रीय पुस्तकाबाहेर सामान्य जनता त्याचा उपयोग करीत नाही इग्रजी भाषेच्या सर्वांत मोठ्या शब्दकोशात ४॥ लक्ष शब्द दिलेले आहेत

(२) चिनी भाषा व चीनमधील पोटभाषा ४७॥ कोटी लोक बोलतात

(३) २१ कोटी ६० लक्ष लोक सर्व प्रकारच्या हिंदी भाषा बोलतात हिंदी भाषा म्हणजे मूळ "इडो–आर्यन" भाषातून वैदिक–सस्कृत–प्राकृत या क्रमानी प्राकृत–सस्कृत व मूळ हिंदुस्थानी प्रादेशिक मिळून झालेल्या आहेत प्रातिक भाषा —बगाली, ओरिया, हिंदी, नेपाळी, पजाबी सिंधी, मराठी, गुजराथी, वगैरे होत द्राविडी भाषात तामीळ, तेलगू, कानडी व मलायलम् भाषा आहेत इडो–आर्यन वगैरे भाषा बोलणाऱ्याच्या सख्या पुढे दिल्या आहेत बगाली ५ कोट १० लक्ष, गुजराथी १ कोट ७ लक्ष, मराठी २ कोट पजाबी २ कोट ४० लक्ष, तामीळी १ कोट ९० लक्ष, तेलगू २॥ कोटी कानडी १ कोटी १२ल जगातील इतर भाषा बोलणाऱ्याची सख्या तुर्की १४६४८२७०, तिबेटी ब्रह्मी १ कोटी ७० लक्ष, सयामी–१ कोटी १७ लक्ष, पर्शियन १ कोटी , जावानीज– ४ कोटी २० लक्ष, जपानी ९ कोटी ८ लक्ष, अरबी २९०२१४९६, अफगाणी १ कोटी १० लक्ष, अबीसीनियन ५५लक्ष, आल्बीनियन १० लक्ष ४ हजार, बोहेमियन ७१ लक्ष, बल्गेरिया५५ लक्ष, झेकोस्लोव्हाकियाअन दोड कोटी, डॅनिश ३६५९८७०, डच १५६५२९४९, फिनिश–३०२२२५७, फ्लेमिश–३५ लक्ष, फ्रेच ६२४१००४५, जर्मन ७८२३३१४२, ग्रीक ६४८००००, हगेरिअन ८६८८३४९, इटालिअन ४१३६४५६६, नॉर्वेजिअन २८१४००, पोलिश ३ कोटी २० लक्ष, पोर्तुगीज–४ कोटी ७० लक्ष, रुमानिअन १ कोटी ७४ लक्ष, रशियन (सर्व पोटभाषा धरून) १६ कोटी, सर्बिअन १ कोटी १० लक्ष, स्लोव्हेनिअन ५१८५००००, स्पॅनिश ८०१८९८९२, स्वीडिश ६५०७९१६, इस्टोनिअन ११२००००, लेटिश १८४३९००, लिथुआनिअन २३९३०००

---

१० महाराष्ट्र गोसंवर्धन प्रातिनिधिक मंडळाची पुढील सहा महिन्यांची योजना

(१) महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यांत

गोरक्षण कार्यकर्त्यांचे समेलन भरविणे

(२) महाराष्ट्रातील गोरक्षण–सस्थाची माहिती देणारे एक पुस्तक मराठी व हिंदी भाषेत प्रसिद्ध करणे

(३) गोवध बदीच्या कायद्याकरिता लोकमत तीव्र करण्यासाठी सभा भरविणे लोकाच्या सह्या घेऊन असेब्लीत जोरदार चळवळ करणे.

(४) सर्व गोरक्षण सस्थाच्या अडचणी व गरजा समजावून घेऊन त्याचे परस्पर साहाय्य करून निवारण करणे

(५) गोरक्षण कार्याचे धार्मिक स्वरूप काही देशभक्त व वाङमय सेवक नष्ट करीत आहेत त्याच्या कार्याचा प्रतिकार करणे

(६) गोरक्षण सप्ताहाचे वेळी गोपरीक्षक वर्ग भरविणे व त्यायोगे गोरक्षण व गोसवर्धनाची धार्मिक दृष्टीने माहिती असणारे अधिक कार्यकर्ते निर्माण करणे

---

११ कौन्सिल ऑफ स्टेट

सरकारनियुक्त सभासद

अध्यक्ष– ना सर माणेकजी बैरामजी दादाभाई, बॅरिस्टर नागपूर, सी पी

(ए) सरकारी अधिकारी

१ हि ए फील्ड मार्शल सर फिलिप चेटवूड
२ ना खा ब मियान सर फाझल इ हुसेन
३ ना एम जी हॅलेट
४ ना टी ए स्टीवर्ट
५ ना सर गुथ्री रसेल
६ ना डी जी मिचेल
७ ना आर इ एल विनगेट
८ ना जी एच स्पेन्स
९ ना जे एन जी जॉनसन
१० ना एफ डब्ल्यू स्टीवर्ट
११ ना सी एल् फिलिप

वऱ्हाडातर्फे

१२ ना. गणेश श्रीकृष्ण खापर्डे, अमरावती

(बी) अधिकारी नसलेले

१३ ना सर डेव्हिड देवदास, (मद्रास)
१४ ना दि ब सर के रामुनी मेनन, (मद्रास)
१५ ना खा ब डॉ सर एन् चोकसी, (मुबई)
१६ ना सर गुलामहुसेन हिदायतुल्ला, (कराची)
१७ ना नबाब ख्वाजा हबीब उल्ला, (डाक्का)
१८ ना विजयकुमार बसू, (कलकत्ता)
१९ ना महाराजा जगदीशनाथ राय, (बगाल)
२० ना सय्यद रझाअल्ली, (मुरादाबाद, स प्रात)
२१ ना राय सा पडित गोकर्णनाथ उग्र (डेराडून, सं प्रात)
२२ ना राजा चरणजित सिंग (पंजाब)
२३ ना नबाब मलिक महमद हयात खान नून, (पजाब)
२४ ना महाराजाधिराज सर कामेश्वरसिंग (दरभगा)
२५ ना मेजर नबाब सर महमद अकबर खान (होटी, वायव्य सरहद्द प्रात)

लोकनियुक्त

२६ ना राजा सर अन्नमल ई चेटिअर, (मद्रास)
२७ ना यागद्दा रगनाथकालू नायडू ,,
२८ ना व्ही सी वेल्लिनागिरी गौंदर ,,
२९ ना दि ब जी नारायणस्वामी चेटी ,,
३० ना सय्यद महमद पादशा साहेबबहादुर ,,
३१ ना सरदार जगन्नाथ महाराजपडित (मुबई)
३२ ना सर फिरोज सी सेटना ,,
३३ ना सरदारसाहेब सर सुलेमान कासमहाजी मिठा ,,
३४ ना अल्लीबक्ष महमद हुसेन (सिध)
३५ ना ई मिलर (मुबई चेबर ऑफ कॉमर्स)
३६ ना जगदीशचद्र बानर्जी (बगाल)
३७ ना कुमार नृपेद्र नारायण सिह ,,
३८ ना सत्येन्द्रचद्र घोष मालिक ,,
३९ ना खा ब सय्यद अबदुल एफीज ,,
४० ना महमद सुऱ्हवर्दी ,,
४१ ना एस डी ग्लॅडस्टन (बगाल चेबर ऑ कॉ)
४२ ना राय ब लाला मथुरा प्रसाद मेहरोत्रा (सयुक्त प्रांत)
४३ ना राय ब लाला जगदीशप्रसाद ,,
४४ ना प प्रकास नारायण सप्रू ,,
४५ ना खा ब हाफीज महमद दलीम ,,
४६ ना शेख मशीर हुसेन किडवाई ,,
४७ ना राय ब लाला रामशरणदास (पजाब)
४८ ना सरदार बुटासिंग ,,
४९ ना खा ब चौधरी महमद दीन ,,
५० ना नबाब साहेबजादा सय्यद सर महमद मेहर शाहा पजा
५१ ना राय ब राधाकृष्ण जालन (बिहारओ)
५२ ना राजा रघुनदन प्रसादसिग ,,
५३ ना हुसेन इमाम ,,
५४ ना व्ही व्ही काळीकर (मध्यप्रात)
५५ ना श्री हेरंबप्रसाद बारुआ (आसाम

५८ ना पी सी डी चारी (ब्रह्मदेश)
५७ ना जे बी ग्लास (बर्मा चेंबर ऑफ कॉमर्स)

---

१२ लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद

अध्यक्ष—ऑनरेबल सर अबदुर रहीम

लोकनियुक्त **मद्रास**

(१) एस सत्यमूर्ति
(२) व्ही व्ही गिरी
(३) के नागेश्वर राव
(४) प्रो एन जी रगा
(५) एम् अनत शयानम अयगार
(६) टी एस् अविनाशिलिगम् चेटिअर
(७) सी एन मुथुरग मुदलियार
(८) डॉ टी एस एस राजन
(९) पी एस कृष्णस्वामी रजु
(१०) सॅम्युएल अॅरॉन
(११) उमरअली शाह
(१२) मौलवी सय्यद मुर्तुझा साहेब बहादुर
(१३) एच ए साथार एच इसॅक मेत
(१४) एफ ई जेम्स
(१५) राजा सर वासुदेव राजा
(१६) एस आर रायसामी वेकटचेलम चेटी गुरु

मुंबई

(१) डॉ जी व्ही देशमुख
(२) सर कावसजी जहागीर
(३) दिवाण लालचद नवलारिया
(४) भुलाभाई जीवनजी देसाई
(५) अहमद इब्राहिम हारून जाफर
(६) केशवराव मारुतीराव जेधे
(७) न वि गाडगीळ
(८) एस के होसमानी
(९) महमद अली जिना
(१०) नबीबक्ष इल्ला बक्ष भुतो
(११) शेठ हाजी अबदुल्ला हारून
(१२) डब्ल्यू बी होसॅक
(१३) सर लेस्ली सिवेल हडसन नाईट
(१४) मथुरादास विसनजी, जे पी
(१५) सर गुलाम हुसेन हिदायतुल्ला
(१६) एच पी मोदी

बंगाल

(१) शरद्चद्र बोस
(२) डॉ पी एन बानर्जी
(३) बाबू अमरेद्रनाथ चटोपाध्याय
(४) प लक्ष्मीकात मैत्र
(५) सूर्यकुमार सोम
(६) अखिलचद्र दत्त
(७) सर अबदुर रहीम
(८) सर सुरावर्दी
(९) ए एच गझनवी
(१०) ए के फझूलहक
(११) महमद अनवर उल् अझीद
(१२) एम ए बाक्की
(१३) जी मॉर्गन
(१४) सर डार्सी लिडसे
(१५) जे ए मिलिगन
(१६) श्री धीरेद्रकात लहारी चौधरी
(१७) बाबू बैजनाथ बजोरिया

संयुक्त प्रात

(१) डॉ भगवानदास
(२) चौधरी रघुवीर नारायणसिग
(३) प श्रीकृष्ण दत्त पालिवल
(४) प गोविद वल्लभदास
(५) श्री प्रकाश
(६) कृष्णकात मालवीय
(७) श्री मोहनलाल सक्सेना
(८) सरदार जोगेद्रसिग
(९) मौलाना शोकतअली
(१०) काझी महमद अहमद कझमी
(११) महमद यामीन खान
(१२) मौलवी सर महमद याकूब
(१३) डॉ झियाउद्दीन अहमद
(१४) महमद अझार अल्ली
(१५) जे रॅम्से स्कॉट
(१६) महाराज कुमार विजय आनद गजपती राज

पंजाब

(१) शामलाल
(२) फकीरचद
(३) भाई परमानद
(४) सय्यद गुलाम भिक नैरग
(५) के एल गुहा
(६) एच एम अबदुल्ला
(७) नबाबसाहेब जादा सय्यद सर महमद मेहेरशहा
(८) खान साहेब शेख फजील हक पिरचा
(९) खा ब मखूदस् सय्यद राजन बक्ष
(१०) सरदार मगलसिग
(११) सरदार सतसिंग
(१२) एम् ग्यासउद्दीन

बिहार आणि ओरिसा

(१) सत्यनारायण सिंह
(२) बी बी वर्मा
(३) बी दास
(४) प निळकठदास
(५) अनुग्रह नारायण सिह
(६) श्रीकृष्ण सिह
(७) दीपनारायण सिग
(८) बाबू नारायण सिग
(९) महमद नौमन
(१०) मौ बडीयझ झामन
(११) ,, मदमद शफी दाउदी
(१२) राजबहादुर हरीहर प्रसाद नाराणयर्सासह

मध्यप्रात

(१) डॉ नारायण भास्कर खरे
(२) शेट गोविद दास
(३) घनश्यामसिग गुप्त
(४) खानसाहेब नबाब सिद्दिकअल्ली खान
(५) शेट शिवदास डागा

आसाम

(१) श्री नवीनचद्र बर्डालोई
(२) वसत कुमार दास
(३) अबदुल मतीन चौधरी
(४) एफ डब्ल्यू हॉकिनहल

ब्रह्मदेश

(१) यू तेन माग
(२) डॉ तेन मॅाग
(३) यू बा सी
(४) डब्ल्यू जे सी रिचर्डस

दिल्ली

(१) एस असफअल्ली
(२) रा ब शेठ भापचद सोनी

अजमीर मेरवाडा

(१) डॉ खानसाहेब

सरकारनियुक्त

वऱ्हाड १

माधव श्रीहरि अणे

(१) ऑ सर जोसेफ भोर, के सी आय ई के सी एस् आय सी बी ई (२) ऑ सर फॅंक नॉईस, के सी एस आय सी बी ई (३) ऑ सर नृपेद्र सरकार नाईट, (४) ऑ सर पर्सी जेम्स ग्रिग, के सी बी, (५) ऑ सर हेन्री क्रेक बार्ट, के सी एस आय, (६) सर लॅंक्लॉट ग्रॅहॅम, के सी आय ई, (७) जी एस् वाजपेयी, सी आय ई सी बी ई, (८) एच ए एफ मेटकाफ, सी एस आय सी आय ई एम व्ही ओ, (९) जी आर एफ टॉटन हॅम, सी आय ई (१०) जी व्ही बेवूर, सी आय ई (११) ए एच लॉइड, सी एस आय सी आय ई (१२) पी आर राव, (१३) ए जी क्लौ (१४) टी स्लोअन सी आय ई (१५) ए सी विल्यम्स, (१६) एस एन मुशरॅन, (१७) के मजीवराव, (१८) सी गोविदन नायर, (१९) रा ब ए ए वेकटराम अय्यर अवरगल, (२०) जे एम चतर्जी, (२१) एन आर मुकर्जी, (२२) खा ब मिया अबदुल अझीझ, (२३) पी पी सिह, (२४) डी एच सी ड्रेक, सी आय ई (२५) डब्ल्यू एल स्काट, सी आय ई, (२६) बी डब्ल्यू, स्विनि बॅंक

बिनसरकारी

(१) सरदार बहादुर सरदार सर जवाहर सिह नाईट, सी आय ई, (२) रा ब सर सत्यचरण मुकर्जी नाईट सी बी ई, (३) रा ब एम सी राजा, (४) आर एस शर्मा सी आय ई, (५) एन एम जोशी, (६) डॉ आर डी दलाल, (७) डॉ फरॅन्सिस झेवियर डिसूझा, (८) ऑ कॅप्टन रा ब लालचद, ओ बी ई, (९) कॅ सरदार शेर महमद खान, सी आय ई, एम बी ई (१०) मेजर नबाब अहमद नवाझ खान, सी आय ई, ओ बी ई (११) खान ब नबाब मलिक अल्लाबक्ष खान तिवाना, एम बी ई, (१२) ले कर्नल सर हेन्री गिडने, नाईट (१३) एल सी बस

उपाध्यक्ष—अखिलचद्र दत्त
चिटणीस—कॅ मिया महमद रफि
दुय्यम चिटणीस—रा ब डी दत्त

मार्शल

कॅ हाजी सरदार नूर अहमदखान, एम सी आय ओ एम आय ए

---

१३ मुंबई प्रांतिक सरकार

गव्हर्नर—हि ए रा ऑ लॉर्ड ब्रेबोर्न. जी सी आय ई एम सी

पर्सनल स्टाफ

१ सी एच ब्रिस्टो, प्रायव्हेट सेक्रेटरी
२ मेजर सी जी टूगुड, (मिलिटरी सेक्रेटरी)

.३ मेजर पी ए ओपी, (सर्जन)
४ ले आय डी एलियट, (ए डी सी)
५ जे जी मॅक्स्वेल गबल्टन, (ए डी सी)
६ ले एम व्ही मिलबँक, ,, ,, ,,
७ ले जे एच आल्मस, ,, ,, ,,
८ मेजर जी ई पोर्टल, (बॉडीगार्ड)
९ ऑ ले रिसालदार नाथासिंग, (इ ए डी सी)
१० कॅ एफ डब्ल्यू ब्रेट, (ऑ ए डी सी)
११ इंजीनिअर कॅ डब्ल्यू डब्ल्यू कॉलिन्स, ,,
१२ एच ई बटलर ,,
१३ कॅ सरदार भी ना ऊर्फ भाऊसाहेब पाटणकर (ऑ ए डी सी)
१४ मेजर आर एस मोबर्ली, (ऑ ए डी सी)
१५ ऑ कॅ सुभेदार मेजर सरदार ब कृ ख भोसले ,, ,, ,,

एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर्स

१६ ना आर डी बेल मेंबर व व्हा प्रेसिडेंट, कौन्सिल होममेंबर
१७ ना खा ब डी बी कूपर मेंबर

मिनिस्टर्स

१८ ना दि ब सिद्दप्पा तोतप्पा कबळी, (शेती व शिक्षण)
१९ ना सर शहा नवाजखान गुलाम मुर्तजाखान भुतो, स्थानिक स्वराज्य

१४ मुंबई ले. कौन्सिलचे सभासद

अध्यक्ष—ना सर अल्ली महमद खान देहलवी
उपाध्यक्ष—एन ई नवले

लोकनियुक्त सभासद

१ जी ल विटरबोथन
२ एल आर तेरसी
३ खा ब अबदुल लतीफ हाजी हजरतखान
४ श्री आत्माराम भिमाजी आचरेकर
५ खा साहेब वल्लद खान साहेब हाजी महमद उमर अल्लाबक्ष
६ रा ब एस एन आगडी
७ रा ब रामचंद्र सतूराम आसवले
८ अबदुल कादीर जमाल उद्दीन बगी
९ जान महमदखान वलीमहमदखान भुरग्री
१० सर शहा नवाझखान गुलाम मुर्तजाखान भूतो
११ वडेरो वहीदबक्ष इलाहीबक्ष भुतो
१२ खा ब शेरमहमदखान करमखान बिजराणी
१३ सरदार महाबूबलीखान महमद अकबरखान बिरादर
१४ मि अलफरेड गे ग्रेव्हिल बुलक
१५ मि पी आर चिकोडी
१६ रा ब गणेश कृष्ण चितळे
१७ डॉ जे ए कोलॅको
१८ दौलतराव जयरामराव झुजारराव
१९ सर अली महमदखान देहलवी
२० रा सा भगवानदास गिरधरराव देसाई
२१ शकरअप्पा बसलिंगअप्पा देसाई
२२ धालुमल लिलाराम
२३ एम के दीक्षित
२४ डॉ जोसेफ अल्बान डीसूझा
२५ जी एस गगोली
२६ महमद हसीम गझदेर
२७ गुलाम हैदर शहा साहिबदिनो शहा
२८ खा ब गुलाम नबिशहा मौजेलशहा (सय्यद)
२९ डॉ मानकेरशहा धनजीभाई गिल्डर
३० लक्ष्मण रघुनाथ गोखले
३१ गोव्हर रोरा
३२ जे बी ग्रीव्हज्
३३ जॉन हफरे
३४ खा ब जाम जान महमद वालदजाम महमद शरीफखान
३५ खा ब जान महमद खान वालद खान साहेब शहा पासन्हखान
३६ हाजी इब्राहिम जतेकर
३७ विश्वनाथराव नाराणण जोग
३८ गगाजीराव मुकुदराव काळभोर
३९ रा ब रावजी रामचद्र काळे
४० रा ब सिद्दाप्पा तोताप्पा कबळी
४१ मानकेरशॉ माणेकजी कारभारी
४२ खा ब महमद अयूबशहा महमद खुगे
४३ रा सा पाडुरग ज्ञानेश्वर कुलकर्णी
४४ माधवसाग जोरभाई
४५ गुलाम हुसेन इब्राहिम मॅचेसवाला
४६ के बी एस मेहेरबक्ष
४७ मणिलाल हरिलाल मेहेता
४८ सरदार दवार तेमुरास कावसजी मोदी
४९ जयवत घनश्याम मोरे
५० रा ब भीमभाई रणछोडजी नाईक
५१ नामदेवराव बुधाजीराव
५२ नामदेव एकनाथ नवले
५३ अल्बर्ट क्लिफोर्ड ओवेन
५४ रा ब लक्ष्मण विष्णू परुळेकर
५५ अलीभाई इसाभाई पटेल
५६ चतुरभाई नरसीभाई पटेल
५७ खान ब वलीबक्ष अदमभाई पटेल

५८ दि ब डोंगरसिंग रामजी पाटील
५९ नारायण नागू पाटील
६० रा सा वामन संपत पाटील
६१ विठल नथू पाटील
६२ रा ब गोपाळराव वामन प्रधान
६३ सर रफिउद्दीन अहमद मौलवी
६४ हुसेनअल्ली महमद रहिमतुल्ला
६५ अबदुल रहमानखान करमखान रसालदार
६६ साहेब सिंहजी जवान सिंहजी
६७ एस डी सकलातवाला
६८ शेख अबदुल अझीझ अबदुल लतीफ
६९ शेख अबदुल मजीद लिलाराम
७० रामचंद्रराव बापूराव शिंदे
७१ ले क हॅरी सी स्मिथ
७२ रामचंद्र गणेश सोमण
७३ ए एन सुर्वे
७४ व्यंकट आनंदराव सुर्वे
७५ सय्यद मिरान महमदशहा झनुलबद्दीनशहा
७६ सय्यद महंमद कामिल शाह काबूल महमदशा
७७ खा ब हाजी मिर अलाहदाद खान मिर इमामबक्ष खान तलपूर
७८ बदेलीखान मिर महमद हसन खान तलपूर
७९ सरदार भाऊसाहेब ऊर्फ दुलाबावा राय-सिंहजी ठाकोर ऑफ केरवाडा
८० सतरामदास सखावतारी तोलानी
८१ विष्णु गणेश वैशंपायन
८२ पेस्तनशाह एन वकील
८३ रा सा रामचंद्र विठलराव वाडेकर
८४ बी पी वाडके

सरकारनियुक्त

१ डॉ बी आर आंबेडकर
२ आर आर बखले
३ रा ब सिताराम केशव बोले
४ मेजर डब्ल्यू एलिस जोन्स
५ बी एस कामत
६ महमद सुलेमान कासम मिठा
७ रेव्ह आर एस मोडक
८ एस एस पाटकर
९ ए ई सेरवाई
१० शहा रुकयार जंग बहादुर नबाब
११ डॉ पुरुषोत्तमराय सी सोळंकी
१२ सय्यद मुनावर
१३ मेजर ए वाय दाभोळकर

सरकारी अधिकारी असलेले

१४ सय्यद अमिनुद्दीन
१५ डब्ल्यू ग्रीव्ह
१६ एन बी बॅक्स्टर
१७ जी ई एल गिलबर्ट
१८ एच जे एम कमिन्स
१९ सी जी परीक
२० टी एच जी स्टॅपर
२१ एच एफ नाईट
२२ जे ए मादन
२३ आर एम मॅक्स्वेल
२४ के एल पंजाबी
२५ जी एस राजाध्यक्ष
२६ डब्ल्यू डब्ल्यू स्मार्ट

जाती	जिल्हा		लोकसंख्या
१ देशस्थ ब्राह्मण	अहमदनगर, पूर्व खानदेश, नाशिक, पुणे सातारा, सोलापूर, बेळगाव, विजापूर, धारवाड	पुरुष	१२०२२६
		स्त्रिया	१०७४४०
२ चित्पावन ब्रा	पुणे, सातारा, कुलाबा, रत्नागिरी	पुरुष	३५३३९
		स्त्रिया	३३६००
३गौड सारस्वत ब्रा	बेलगाव, रत्नागिरी, कानडा	पुरुष	१८८९१
		स्त्रिया	१८९९७
४ कायस्थ प्रभू	ठाणा, मुबई शहर, मुबई उपनगर	पुरुष	८६८८
		स्त्रिया	७४९५
५ मराठा–कुणबी	सातारा, रत्नागिरी	पुरुष	१७०२९३
		स्त्रिय	१९४९७५
६ धोबी, परीट	पूर्वखानदेश, सातारा, पुणे, कानडा	पुरुष	१३३८७
		स्त्रिया	१३१२५
७ दर्जी, शिंपी	पूर्वखानदेश, पुणे, सातारा, धारवाड	पुरुष	१६६३६
		स्त्रिया	१६२३९
८ कुभार	सातारा, रत्नागिरी	पुरुष	१२३९३
		स्त्रिया	१२८१४
९ कोष्टी	नाशिक, पुणे, सातारा, सोलापूर	पुरुष	९९७८
		स्त्रिया	९५४३
१० न्हावी	पुणे, खेडा, रत्नागिरी	पुरुष	१५६२३
		स्त्रिया	१५६२६
११ चाभार	अहमदनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश, नाशिक, पुणे, सातारा, सोलापूर	पुरुष	६१२२०
		स्त्रिया	६०२०५
१२ धेड	गुजराथ जिल्हे	पुरुष	५५७०३
		स्त्रिया	५७२३४
१३ महार	अहमहनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश, पुणे, सातारा, सोलापूर, नाशिक	पुरुष	२७१७१९
		स्त्रिया	२८२२०८
१४ माग		पुरुष	७३१४१
	,,	स्त्रिया	७३२८६
१५ माळी	पुणे	पुरुष	३३५५२
		स्त्रिया	३३८२६
१६ साळी	अहमदनगर, सातारा, पुणे	पुरुष	९२७४
		स्त्रिया	८२५६
१७ सोनार	पूर्व खानदेश, रत्नागिरी	पुरुष	१७७९५
		स्त्रिया	१७७२६
१८ सुत र	पुणे, रत्नागिरी	पुरुष	१७६६५
		स्त्रिया	१७३७२
१९ तेली	पूर्व खानदेश, रत्नागिरी	पुरुष	२२२५२
		स्त्रिया	२२७४३
२० लिंगायत	धारवाड	पुरुष	१९१७७२
		स्त्रिया	१८३२०९
२१ मराठा	मुबई शहर	पुरुष	१८६३५५
		स्त्रिया	१०४९७५
२२ खिश्चन	ब्रिटिश जिल्हे	पुरुष	१७४५४८
		स्त्रिया	१४०२४९
२३ पारशी	,,	पुरुष	४६१६६
		स्त्रिया	४३०३३

वय ०–६	७–१३	१४–१६	१७–२३	२४–४३	४४च्या वरचे	एकदर
२	८	२९	१४३	१९००	७०५३	११३५
९	६०	१४५	१०३४	८२९२	१३३०५	१२८४५
२	२३	२९	३२	३८०	१६१५	२०८१
४	१०	२३	२९०	२४७८	४२४५	७०५०
१	१		८	१७५	८२४	१००९
१	४	९	१४४	१३३५	२४३५	३९२८
०	१	३	९	८२	११६	२९१
९	८	९	३३	२९८	५१८	८७५
१४	३५	३२	९४	१२२९	५४०९	६८१३
१२१	१५३	२०२	८२०	८७५४	११४०३	२०४५३
२	३	१	१७	११८	५०२	७२३
	१५	२६	७९	८३२	१४१४	२३६६
१	४	३	४३	२७४	५७२	८९७
२	१३	१७	९२	९३२	१६९७	२७५३
	१	३	३७	१४४	४८३	६६८
३	२२	१६	७८	७४३	१८९३	२३५५
	३	२	२४	१९५	३८१	६०५
४	१२	१८	७६	४८२	९०४	१४९६
१	१२	११	३६	३३६	६१९	१०१५
५	३२	१७	२२९	८९४	१७५५	२८४२
१	३३	३८	९५	६७०	१६७५	२५१२
९	९०	७९	१२९	२२५४	५१२१	७७८२
३०	९५	११२	२ ९	१३९८	२३५२	४२७६
६६	१३६	१६१	२८७	२३०५	४६३७	७५९२
२७	१२२	१९८	५५७	२७९८	६४०५	१०१०७
११५	५५२	८२५	१३३२	१३१२०	२५६५७	४१६०१
५	१९	३०	१०२	७२५	१७५८	२६३९
१२	१०५	१०४	३६९	२९६४	५७४८	९३०२
	३	७	६९	४८३	१०२१	१५८३
४	३१	४४	१५१	१७६२	३२१७	५२०९
	२	४	२५	१६५	२६१	४५७
	८	११	३६	४५५	७४६	१२५६
	१	१	३४	२०९	५२५	७७०
१	१४	२६	१०६	१०४८	२१३२	३३२७
		३	१७	१७१	५१८	७०९
१	१९	३१	१२३	९५३	१७५१	२८७८
३	१२	७	२७	२६८	६२९	९४६
५	२७	२८	८३	१०७५	२४०८	३६२६
२७	९०	८७	५८१	५१८०	१०२७८	१६२४३
६६	४२२	६८६	२२६४	१६११०	२३५४९	४३१७७
१	८	३५	२९५	२०६५	२०६१	४४६५
१	४१	८९	.२२	५३४९	६०४१	१२०४३
४५	१४६	५६	२६३	१८००	३४५०	५७६०
१४०	२२०	९८	३१८	५२६५	९४२५	१५४६६
१५		१	४	२४८	१४०२	१६७०
३	१	६	२७	८५४	४४५५	५३४६

देश व त्यांचे शास्ते

देशाचे नाव	शास्त्याचे नाव	शास्त्याचा प्रकार	वय	कधी झाला
अफगाणिस्थान	महमद जहीरखान	राजा	२४	१९३३
आल्बानिया	झोग	राजा	४१	१९२५
अरबस्थान (सय्यदी)	इब्न सय्यद	राजा	५३	१९२६
आर्जेंटिना	जनरल ए पी जस्टो	अध्यक्ष (६ वर्षांकरिता)	६९	१९३२
ऑस्ट्रेलिया	सर ऐझाक्स्	गव्हर्नर जनरल	८०	१९३०
	जे ए लिआन्स	मुख्यप्रधान		
ऑस्ट्रिया	डॉ विलयम मीकीअस	अध्यक्ष	७३	१९२८
	के शुस्निग	मुख्यप्रधान		
बेल्जम	लिओपोल्ड ३ रा	राजा	३४	१९३४
	काऊट डी ब्रॉकव्हील	मुख्य प्रधान		
भूतान (ब्रि सरक्षित)	जिकमी वागचक	महाराजा		१९२६
बोलिव्हिया	डॉ एफ् टमायो	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)		१९३५
ब्राझिल	डॉ जी व्हार्गो	अध्यक्ष ,,		१९३४
बल्गेरिया	बोरीस ३ रा	झार	४१	१९१८
काबोडिआ	मुनी वाग	राजा (फरेंच सरिक्षत)		१९२७
कानडा	लॉर्ड बेसबरो	गव्हर्नर जनरल	५५	१९३१
	बेनेट	मुख्य प्रधान		
चिली प्रांत	ए अलेसाड्री	अध्यक्ष (६ वर्षांकरिता)	६६	१९३२
चीन	लिन सेन	(ॲक्टिंग) अध्यक्ष		१९३१
कोलंबिया	डॉ ए लोपेझ	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)		१९३४
कोस्टारिका	डॉन रिकार्डो जे ओरीमुनो	,, ,,	७६	१९३२
क्यूबा	कर्नल सी मेडीटा	अध्यक्ष (तात्पुरता)		१९३४
झेकोस्लोव्हाकिया	थॉमस जी मसारिक	आजीव अध्यक्ष	८५	१९२०
डँझीग	आर्थर ग्रीसर	सीनेट–अध्यक्ष		१९३४
डेन्मार्क	ख्रिश्चन १० वा	राजा	६५	१९१२
डॉमीनीकन रिपब्लिक	जनरल ट्रूजिल्लो	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)	४२	१९३०
इक्वाडोर	डॉन व्ही इबारा	अध्यक्ष		१९३३
इजिप्त	फौद १ ला	राजा	६७	१९२२
इस्थोनिआ	कॉन्स्टँटिन पेट्स	मुख्य अधिकारी		१९३२
इथिओपिआ (अबीसीनिया)	हैली सेलासी रास टफारी	बादशहा	४४	१९३०
फिनलंड	पी ई स्विनहफ द	अध्यक्ष (६ वर्षांकरिता)	७	१९३१
फरान्स	ए लेब्रू	अध्यक्ष (७ वर्षांकरिता)	६४	१९३२
जर्मनी	अडोल्फ हिटलर	अध्यक्ष	४६	१९३३
ग्रेट ब्रिटन	जॉर्ज पाचवा	राजे व बादशहा	७०	१९१०
	मि बाल्डवीन	मुख्य प्रधान		१९३५
ग्रीस	अलेक्झाडर झैमीस	अध्यक्ष (५ वर्षांकरिता)		१९२९
ग्वाटेमाला	जनरल जे उबीको	अध्यक्ष (६ वर्षांकरिता)	५६	१९३१
हैटी	एस व्हिन्सेट	अध्यक्ष		१९३०
होंडुरास	जनरल टी सी अँडीनो	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)		१९३३
हंगेरी	अॅडमिरल निकोलस हॉर्थी	रीजट	६७	१९२०
आइसलंड	ख्रिश्चन १० वा	राजा	६५	१९१२
ब्रिटिश हिंदुस्थान	लॉर्ड विलिंग्टन	व्हाइसरॉय	६९	१९३१

देशाचे नाव	शास्त्याचे नाव	शास्त्याचा प्रकार	वय	कधी झाला
इराक (मेसापोटेमिया)	गाझी १ ला	राजा	२३	१९३३
आयरिश फरी स्टेट	इमान डी व्हॅलेरा	कार्यकारी सभेचा अध्यक्ष	५३	१९३२
इटली	व्हिक्टर इमान्यल ३ रा	राजा	६६	१९००
	बेनिटो मुसोलिनी	मुख्य प्रधान		
जपान	हिरोहिटो	बादशहा	३४	१९२६
लॅटव्हिया	आल्बर्ट क्वीसीस	अध्यक्ष (३ वर्षांकरिता)	६४	१९३०
लिबेरीआ	इ बार्क्ले	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)		१९३१
लीश्टेन स्टीन	फरान्सिस १ ला	प्रिन्स	८२	१९२९
लिथुआनिआ	ए स्मेटोना	अध्यक्ष		१९२६
लॅक्झेंबर्ग	चार्लोटी	ग्रँड डचेस	३९	१९१९
माञ्चूको	हेन्री पू यी	कागदी बादशहा	२९	१९३४
मेक्सिको	जनरल एल कार्डेना	अध्यक्ष (६ वर्षांकरिता)	४०	१९३४
मोनॅको	लुई	प्रिन्स	६५	१९२२
मोरोक्को	मौलई महमद	सुलतान	२२	१९२७
नेपाळ	त्रिभुवन वीरविक्रम	शहा	२९	१९११
नेदर लंडस	विल्हेल्मिना	राणी	५५	१८९०
न्यू फौ लंड	सर डेव्हिड अँडरसन	गव्हर्नर	६१	१९३२
न्यूझीलंड	लॉर्ड ब्लेडीस्लो	गव्हर्नर जनरल	६८	१९३०
	जी डब्ल्यू फोर्बस	मुख्य प्रधान		
नायकाराग्वा	डॉ जे बी साकासा	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)		१९३३
नॉर्वे	हा कोन ७ वा	राजा	६३	१९०५
ओमान	सय्यद इब्न तैमूर	सुलतान	२५	१९३२
पॅलेस्ताईन	लेफ्टे जन वॉचोपी	ब्रिटिश हाय कमिशनर	६१	१९३१
पनामा	डॉ एच आरीअस	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)	४९	१९३२
पॅराग्वे	डॉ इ अयाला	,,	६०	,,
पर्शिया	मिर्झा रेझा पेहलवी	शहा	५७	१९२५
पेरु	मेजर-जन बेनाव्हीडस	अध्यक्ष		१९३३
पोलंड	प्रो आय मोसिस्की	अध्यक्ष (१९४० पर्यंत)	,	१९२६
पोर्तुगाल	जनरल ए कारमोना	अध्यक्ष	६६	१९२६
रुमानिया	कॅरोल २ रा	राजा	४२	१९३०
रशिया	व्ही एम मोलोटॉव्ह	सोव्हिएट कमिसाराचा मुख		१९३१
एल सॅल्व्हेडोर	जनरल एम एच मार्टिनेझ	अध्यक्ष		१९३१
सयाम	प्रजादीपक	राजा	४२	१९२५
अँग्लो इजिप्शीयन सूदान	सर जॉर्ज साइक्स	गव्हर्नर जनरल	५३	१९३३
दक्षिण आफ्रिकेचे युनियन	अर्ल क्लॅरेंडन	,, ,,	५८	१९२४
	जे बी एम हर्टझॉग	मुख्य प्रधान		
स्पेन	एन ए झामोरो	अध्यक्ष	५८	१९३१
स्वीडन	गुस्ताफ ५ वा	राजा	७७	१९०७
स्वित्सरलँड	रुडोल्फ मिंजर	अध्यक्ष (१ वर्षाकरिता)		१९३४
सीरिया (फ्रेंच हुकमत)	कौंट मार्टेल	हाय कमिशनर		१९३३
ट्रान्स-जॉर्डन	अब्दुल्ला	अमीर	५३	१९२१
ट्यूनीस	सिद्दी अहमद	बे		१९२९

देशाचे नाव	शास्त्याचे नाव	शास्त्याचा प्रकार	वय	शास्त्र- वर्ष
तुर्कस्थान	मुस्ताफा केमालपाशा	अध्यक्ष	५५	१९२३
युनायटेड स्टेटस (अमेरिका)	एफ् डी रुझवेल्ट	१९३७ पर्यंत अध्यक्ष	५३	१९३३
युरुग्वे	डॉ जी टेरा	अध्यक्ष (४ वर्षांकरिता)	६२	
व्हॅटिकन शहर संस्थान	पोप पायस ११ वा	पोप व सर्व सत्ताधिकारी	७८	१९२२
व्हेनीझूला	जनरल जे गोमेझ	अध्यक्ष (७ वर्षांकरिता)	७८	१९३१
यूगोस्लाव्हिया	पीटर २ रा	राजा-तीन रीजट राज्य-व्यवस्था पाहतात	१२	१९३४
झांजिबार	सय्यद खलीफा इब्न हरुब	सुलतान	५६	१९११

आजरें–प्रकरण

आजरे प्रकरण अजून सपलेले नाही. कोल्हापूर सरकाराने कमिशन बसवून निकाल दिला, पण प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीवरून दिसते की इचलकरजीकराचे अपील होत आहे अर्थात् प्रकरण चालू असल्यामुळे मूळ हकीकत अजून टिकून आहे असे समजावयास हरकत नाही

इचलकरजी सस्थानपैकी आजरे गावी तेथील कबरस्तान व इदगा याचे आसपास सस्थानचे हद्दीत मुसलमानानी पिंपरणीची नवीन झाडें गेल्या वर्षी लावली, त्याचा पचनामा करण्याकरिता इचलकरजीचे पाटील–कुलकर्णी ता १४ १२–३४ रोजी गेले असता मुसलमानानी त्यास हरकत केली, व आजऱ्याचे मामलेदाराचे घरी जाऊन दगामस्ती केली, व त्याचा हेतु मामलेदारावर हल्ला करण्याचा होता पण सुदैवाने मामलेदार परगावी होते व हा प्रकार कळताच ते परस्पर इचलकरजीस गेले पुढे इचलकरजीचे अॅडमिनिस्ट्रेटर ले. क फिरअर व कोल्हापूरचे काही अधिकारी यानी २१ डिसेबर रोजी मुसलमानाची समजूत घातली व दुसऱ्या दिवशी पचनामा झाला पुढे ता ८ जानेवारी १९३५ रोजी इचलकरजीचे कारभारी, दोन मजिस्ट्रेट व आजऱ्याचे मामलेदार सशस्त्र पोलिसासह ता १४ डिसेबर रोजी पचनाम्यास हरकत करून दगा करणाऱ्या मुसलमानाना पकडण्याकरिता गेले गावाचे बाहेरील एका मुसल- हॉटेलवाल्यास पकडल्याचे गावात कळताच सुमारे दोनशे मुसलमान सायुध पुरुष, स्त्रिया व मुले याचा जमाव अमलदाराना आड आला त्याना अधिकाऱ्यानी सामोपचाराच्या गोष्टी सागून आरोपीना पकडण्याच्या आड न येण्याविषयी सागितले पण मुसलमानानी ते ऐकले नाही. उलट शिवीगाळ करून दग्याची भाषा करू लागले त्यामूळे अधिकाऱ्यानी सुरुवातीस फुसक्या गोळ्या झाडल्या, तरीही मुसलमान ऐकेनात, उलट दगडझोक करू लागले, अधिकाऱ्यांस मार बसू लागला, तेव्हा गोळीबार केल्याशिवाय लोक पागणार नाहीत असे पाहून अधिकाऱ्यानी पोलिसाकडून अकरा फैरीत ६६ गोळ्या झाडविल्या त्यामुळें एकूण ११ मुसलमान मेले व वीसबावीस जखमी झाले मुसलमान जमावाची पागापाग झाली व भयकर दगा टळला. इचलकरजीच्या अमलदारानी मृताचे दफन करविले व जखमी झालेल्याना दवाखान्यात पोचविले दुसरे दिवशी कोल्हापुराचे दिवाण तेथें येऊन मुसलमानाचे इच्छेप्रमाणे जखमी मुसलमानास त्यानी कोल्हापुरास नेवविले पुढे कोल्हापुर दरबारने नेमलेल्या कोल्हापुरचे दिवाण व कर्नल रसेल याच्या कमिटीच्या सदर प्रकरणाबाबतच्या रिपोर्टप्रमाणे सदर प्रकरणात सबध असलेले इचलकरजीचे काही अधिकारी काढण्यात येऊन, व मृत व जखमी मुसलमानास नुकसानभरपाई व पोटगी वगैरे देण्याचा हुकूम कोल्हापुर दरबारकडून झाला ह्या प्रकरणात आजऱ्याच्या मुसलमानाना कोल्हापुराकडून फूस होती असे म्हणतात कोल्हापुरच्या निकालाविरुद्ध इचलकरजीच्या अॅडमिनिस्ट्रेटरानी स्वतत्रपणे दक्षिणी सस्थानच्या एजटमार्फत हिं सरकारकडे रिपोर्ट केला आहे असे कळते

कराची येथे मुसलमानांचा दंगा

पडित नथूराम यानी महमद पैगबरासबधाने आक्षेप्य मजकूर लिहिला या आरोपावरून त्याजवर खटला झाला त्यात त्याना शिक्षा झाली जामिनावर खुले होऊन त्यानी अपील केले या अपिलाच्या कामासाठी ते कोर्टात बसले असता व कोर्टात शेकडो लोक वावरत असता अबदुल क्वायम या नांवाच्या एका मुसलमानाने त्याच्यावर अनवस्था हल्ला केला व त्यास भोसकून ठार केले आपण हे एक मोठें धार्मिक महत्कृत्य केले असा त्याचा समज झाला क्वायमला फाशीची शिक्षा झाली व बरीच भवति–न–भवति होऊन त्यास फाशी देण्यात आले त्याचा दफनविधि झाल्यावर त्याच्या प्रेतदर्शनासाठी मुसलमानाच्या झुंडीच्या झुंडी लोटू लागल्या. त्या

प्रेताची मिरवणूक काढण्याचाही त्यांनी आग्रह धरला हा प्रकार होऊ दिला असता तर कराची शहरात प्रळयच झाला असता सरकारी अधिकाऱ्याचे असे मत पडल्यामुळें त्यांनीं, हा मुसलमान समाजाचा आग्रह मोडावा म्हणून, गर्दी मोडण्याचे काम सुरू केले मुसलमान लोक बेताल होऊन पोलिसावर गर्दी करू लागले व अधिकारी लोकाना मार बसू लागला त्याबरोबर पोलिसानी फैरी झाडल्या व दीडदोनशे मुसलमान मरण पावले. हा गोळीबार विनाकारण झाला व म्हणून अधिकाऱ्याची चौकशी व्हावी असा हट्ट पुष्कळानीं धरला व शौकतअल्लीनी तर कमिटी नेमून स्वतंत्र चवकशी करण्यासही कंबर बांधली पार्लमेंटपर्यंत हे लोण पोहोचले पण सरकारने ' झाले आहे ते बरोबरच न्याय्य झाले आहे ' असे निकालाचे सांगून टाकले व स्वतंत्र कमिटीला चौकशीचा कसलाही अधिकार नाहीं असे मुसलमानास बजाविले शौकतअल्ली याना कराचीकडे फिरकण्यासही सध्या प्रतिबंध आहे.

लाहोरचें शीख-मुसलमान भांडण

लाहोरच्या शीख मुसलमानाच्या वितुष्टाची हकीगत सर्वप्रसिद्ध आहे शाहीदगंज गुरुद्वाराच्या आवारात जी मशिद होती ती शिखानी पाडून टाकली यामुळें तेथे मुसलमानाचा मोठाच दंगा झाला वास्तविक या इमारतीवर आज दीड-पावणेदोनशें वर्षें शीखांचाच हक्क आहे व तो पुन्हा पुन्हा कायद्याने शाबित झाला आहे तथापि मुसलमानानी मोठाच दंगा केला पोलिसानी गोळीबार करून दंगेखोराना पिटाळून लावले गोळीबाराने बरेच मुसलमान मेल्यामुळे त्या समाजांत मोठाच क्षोभ झाला व असे दिसू लागले की या ज्वाळा पंजाबात पसरत जाणार पण इतक्यात मुसलमानी धर्माच्या पुढाऱ्यांनी आपला फतवा काढून दंग्याची उचल करणाराना अगदी मूर्ख ठरविले उलेमांच्या मते "या मशिदीसाठी मुसलमानानी ही जी चळवळ सुरू केली व जिच्यापायी इतके मुडदे पडले तिला कसलाहि आधार नाही ही मशीद 'मशिद' नाहींच पूर्वी कधी असली तर इतकी वर्षे ती शिखांच्या ताब्यात राहिल्यामुळे अपवित्र बनली आहे व म्हणून तिच्यासाठी मुसलमानानी इतका हमामा करण्याचे कारण नाही " या फतव्यामुळें मुसलमान समाजाला दंगा करावयास जे एक निमित्त सापडले होते ते त्याच्या हातून अचानक गेले व त्यास तोंडघशी पडल्यासारखे झाले मुसलमानाची समजूत काढण्यासाठी सरकारने त्याना एक सरकारी इमारत, की जेथे पूर्वी मशिद होती, ती देऊ केली होती ! पण आता उलेमानीच हे मुसलमानाचे भांडण अगदी खोटे आहे असे जाहीर केल्यामुळे सरकारलाही फसल्यासारखे झाले असेल !
